Piotr Zaremba

Literatura i uwagi do wersetów Pisma Świętego w przekładzie EIB

Ewangeliczny Instytut Biblijny
Poznań 2021

Piotr Zaremba

Literatura i uwagi do wersetów Pisma Świętego w przekładzie EIB

Wydanie piąte (cyfrowe towarzyszące SNPD5)

© 2021 Ewangeliczny Instytut Bilijny (EIB), https://www.feib.pl

All Rights Reserved

Wszelkie prawa zastrzeżone. Przedruk, odtwarzanie lub przetwarzanie całości lub fragmentów książki w mediach każdego rodzaju wymaga pisemnego zezwolenia Ewangelicznego Instytutu Biblijnego. Wszelkie próby współpracy są jak najmilej widziane.

Uwagi: Publikacja jest tomem uzupełniającym dzieło pt. *Biblia, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza. Przekład dosłowny z języków hebrajskiego, aramejskiego i greckiego z przypisami*. Część *Literatura do przekładu Biblii, to jest Pisma Świętego Starego i Nowego Przymierza* może być wydawana jako osobna publikacja.

Spis treści

Uwagi wstępne 5
Literatura i uwagi do wersetów Pisma Świętego 7
Stare Przymierze 7
Uwagi o księgach Starego Przymierza 7
Pięcioksiąg 9
Księgi historyczne: Jozuego – Estery 41
Księgi poetyckie: Joba – Pieśń nad pieśniami 65
Księgi prorockie: Izajasza – Malachiasza 101
Literatura okresu między Starym a Nowym Przymierzem 139
Nowe Przymierze 143
Uwagi o księgach Nowego Przymierza 143
Ewangelie i Dzieje Apostolskie 145
Listy apostoła Pawła 211
List do Hebrajczyków 285
Listy powszechne 287
Księga Objawienia 299
Objaśnienia 313
Inicjały współpracowników 313
Wykaz skrótów konstrukcji i zasad gramatycznych 313
Wykaz skrótów nazw dzieł lub serii wydawniczych 313
Wykaz skrótów aparatu krytycznego 318
Dokumenty biblijne: Papirusy 319
Dokumenty biblijne: Kodeksy majuskułowe 1-45 z oznaczeniami 327
Dokumenty biblijne: Kodeksy minuskułowe 329
Manuskrypty greckie wg wieku i kategorii 333
Dokumenty biblijne: Rodziny mss minuskułowych 337
Dokumenty biblijne: Warianty starołacińskie 337
Wykaz oznaczeń pomocniczych 337
Skróty imion Ojców kościoła 340
Skróty imion autorów starożytnych 340
Skróty nazw pism autorów starożytnych 340
Inne informacje 340
Figury stylistyczne (zestawienie) 340
Zjawiska skrybiczne (zestawienie) 343

Przykłady wpływu wokalizacji masoreckiej na znaczenie przesłania 343
Niektóre szczegóły wciąż nie potwierdzone w źródłach pozabiblijnych 341
Niektóre dane biblijne warte wzięcia pod uwagę w egzegezie SP 342
Niektóre dane łączące chronologię biblijną z chronologią powszechną 344
Joński minuskułowy sposób zapisu liczb 346
Zmiany w SNPD5 w stosunku do SNPD4 i SNPD2 (druk) 347
Literatura do przekładu Biblii 351
Stare i Nowe Przymierze w publikacjach innych wydawnictw 367

Literatura i uwagi do wersetów Pisma Świętego w przekładzie EIB

Uwagi wstępne

- *Literatura i uwagi do wersetów Pisma Świętego w przekładzie EIB* (LiU) jest, w obecnym zamyśle, dziełem o charakterze roboczym, służebnym względem przekładów Pisma Świętego prowadzonych przez Piotra Zarembę w ramach EIB, a szczególnie względem dzieła *Biblia, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza. Przekład dosłowny z przypisami* (SNPD). Kolejne wydania LiU powinny ukazywać się *co roku lub częściej*.

- Niniejsze wydanie cyfrowe towarzyszące piątemu wydaniu cyfrowemu SNPD zawiera, w stosunku do wydania wcześniejszego: (1) pełniejszy wykaz skrótów nazw dzieł lub serii wydawniczych; w większości przypadków są one ogólnodostępne, ale dzięki zestawieniu ich w ramach jednej publikacji, czynią korzystanie z niej wygodniejszym; (2) pełniejsze zestawienie niektórych figur stylistycznych i zestawienie niektórych zjawisk skrybicznych; (3) bardziej uporządkowany sposób zapisu danych bibliograficznych; (4) korekty błędów typograficznych będących rezultatem ulepszania oprogramowania; (5) poszerzoną część *Literatura do przekładu Biblii, to jest Pisma Świętego Starego i Nowego Przymierza*. Inne szczegóły dotyczące zmian w stosunku od wydań wcześniejszych, zob. *Zmiany w SNPD5 w stosunku do SNPD4 i SNPD2 (druk)*.

- Jeśli chodzi o przynależność dyscyplinarną, LiU, na obecnym etapie, w największym stopniu wpisuje się w językoznawstwo hebrajskie i greckie, a precyzyjniej w krytykę tekstu biblijnego, następnie jednak, w mniejszym stopniu, kolejno, w literaturoznawstwo biblijne, w egzegezę Pisma Świętego, historię, teologię, etykę, a w konsekwencji w teoretyczne podstawy różnych odcieni poradnictwa.

- W trakcie tłumaczenia Pisma Świętego regularnie korzystano z wymienionych w kolumnie *Literatura i uwagi* dokumentów źródłowych, encyklopedii, gramatyk, komentarzy, leksykonów, słowników i pozostałych dzieł. Wyraźne wymienienie ich w konkretnych miejscach, nawet bez dodatkowych uwag, oznacza sugestię *dalszego* zgłębienia tematu w zaznaczonych dziełach, z zamiarem opisania ich w następnych wydaniach niniejszego dzieła.

- W niektórych przypadkach, dla lepszego wskazania, których wyrażeń lub tematów dotyczą pozycje bibliograficzne, skopiowano całe przypisy do wersetów lub ich części wzięte z SNPD, chyba że wskazano inaczej.

- W niektórych przypadkach zamieszczono same uwagi, bez wskazania pozycji bibliograficznych. Ma to charakter przejściowy. Uwagi te mogą opierać się na wiadomościach zapamiętanych przez autora LiU. Uznano, że nawet w takiej formie mogą one okazać się przydatne dla korzystających.

- W niektórych przypadkach noty bibliograficzne nie zawierają niektórych szczegółów, takich jak: tytuł tomu, przy dziełach wielotomowych, lub strona. Powodem tego jest elektroniczna forma tych publikacji. W takich przypadkach odnalezienie źródła informacji powinno się odbywać po odsyłaczu biblijnym (np. J 3:16) lub, elektronicznie, przez dostępną dla programu wyszukiwarkę. W przypadku leksykonów i słowników, gdy nie podano strony, należy weryfikować informację kierując się słowem lub hasłem. W przypadku gramatyk nie podawano strony, lecz indentyfikator uwagi, np. GKC 72m.

- Na obecnym etapie LiU jest dziełem Piotra Zaremby. Mogły jednak przybrać obecną formę dzięki jego kontaktom roboczym ze współpracownikami lub uczniami. Ich wkład został zaznaczony ich inicjałami. Tam, gdzie są całkowicie one głównie ich dziełem, zostało to zaznaczone wskazaniem ich inicjałów.
- Znaczenie skrótów i skrótowców bibliograficznych zamieszczono pod tabelą.
- Indeks „L” (^{L}) jest skrótem wyrazu *literatura*.

Literatura i uwagi do wersetów Pisma Świętego

Stare Przymierze (SP)

Uwagi o księgach Starego Przymierza

Czas powstania ksiąg Starego Przymierza
Czas powstania ksiąg protokanonicznych Starego Przymierza jest trudny do ustalenia i hipotetyczny ze względu na brak świadectw tekstowych z wczesnego okresu. Jednak związek przekazów np. Rdz 1-11 z przekazami innych kręgów kulturowych o początkach cywilizacji może oznaczać, że chodzi o okres od XVIII w. p. Chr. do ok. 450 r. p. Chr., czyli do napisania Ml.

Kanon ksiąg Starego Przymierza
Zbiór ksiąg protokanonicznych Starego Przymierza, określany też kanonem Starego Przymierza lub Biblii hebrajskiej stwierdzony został w okresie Machabeuszy, tj. ok. 168 r. p. Chr. Liczba 22 ksiąg protokanonicznych rozwija się w spisie BHS w 36 ksiąg (w tym 1-2Sm, 1-2Krl, 1-2Krn stanowią pojedyncze księgi). W G ten sam zbiór rozwija się 39 ksiąg. W zbiorze G znajdują się dodatkowo księgi deuterokanoniczne. Co do znaczenia słowa kanon, zob. *Uwagi o księgach Nowego Przymierza*.

Septuaginta
Ważne znaczenie dla zrozumienia historii tworzenia się zbioru pism Starego Przymierza, a także spraw związanych tekstem Nowego Przymierza ma Septuaginta.

Septuaginta (G) to pierwszy *rozpoznawalny* starożytny przekład pism Biblii hebrajskiej na język grecki *koine*, (ἡ κοινὴ διάλεκτος), czyli *dialekt wspólny*. Ten dialekt wspólny pozostawał w użyciu między IV w. p. Chr. a połową VI w. po Chr. Jako najbliżej związany z dialektem attyckim był on językiem imperium Aleksandra Wielkiego, był językiem greckim hellenistycznym.

Septuaginta jako przekład pojawiła się w dziejach w pierwszej połowie III w. p. Chr. Swoją nazwę wywodzi od greckiego liczebnika siedemdziesiąt dwa, ἑβδομήκοντα δύο, a zawdzięcza ją podaniu, znanemu jako *List Arysteasza do Filokratesa*. Zgodnie z tym podaniem siedemdziesięciu dwóch tłumaczy, uczonych żydowskich, po sześciu z każdego plemienia Izraela, przysłanych z Jerozolimy do Aleksandrii przez arcykapłana Eleazara na prośbę Ptolemeusza II Filadelfosa (285/282-247/246 r. p. Chr.), motywowaną namową kustosza Biblioteki Aleksandryjskiej, Demetriusza z Faleronu, w ciągu siedemdziesięciu dwóch dni, na wyspie Faros koło Aleksandrii, dokonało, ok. 280 r. p. Chr., przekładu, a właściwie siedemdziesięciu dwóch identycznych przekładów, hebrajskiego Pięcioksięgu na ówczesny język grecki, czyli grekę koine.[1]

---

[1] Liczbę 72 łączy się z 70 starszymi na górze Synaj, z 70 sędziami wspierającymi Mojżesza, z 70 starszymi Sanhedrynu. O 70 tłumaczach czytamy u Justyna Męczennika (ok. 135 r. po Chr.); za najwcześniejszego pisarza, który użył terminu Septuaginta uważa się Euzebiusza, który uczynił to w swojej Historii Kościoła (ok. 303 r.). Warto zauważyć, że Soferim 1:7 wspomina przekład dokonany przez pięciu starszych (מעשה בה׳ זקנים שכתבו לתלמי המלך את התורה יונית והיה היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל שלא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה, tj. Zdarzyło się przez pięciu starszych, że napisali dla króla Ptolemeusza Torę po grecku, że nastał dzień ciężki dla Izraela jak dzień, gdy uczyniono cielca, bo Tory nie da się przetłumaczyć całkowicie dokładnie), obok Soferim 1:8, który przedstawia historię

Sam *List Arysteasza do Filokratesa* wymaga osobnej wszechstronnej analizy, choćby pod kątem jego zgodności z ludzkimi możliwościami, bo wynika z niego na przykład, że 72 dwóch tłumaczy przez 72 dni (robocze?) dokonało przekładu 5888 wersetów, czyli około 81,78 werseta na dzień lub, z 79847[2] słów, 1108,98 słowa na dzień. Niemniej na obecnym etapie wystarczy zauważyć, że z *Listu Arysteasza* wywodzi się nazwa przekładu i to, że przedmiotem przedsięwzięcia przekładowego był Pięcioksiąg, a nie cała Biblia hebrajska. A zatem nazwa Septuaginta oznaczała najwcześniej, w III w. p. Chr., przekład Pięcioksięgu. Ponieważ z biegiem czasu nazwa Septuaginta została rozciągnięta na przekład wszystkich ksiąg Biblii hebrajskiej na język grecki (czyli Pięcioksięgu, w tym także w wersjach rewidowanych w stosunku do oryginalnego jego przekładu, i pozostałych dziewiętnastu ksiąg — razem dwudziestu czterech), a w końcu na wszystkie księgi greckiego kanonu Biblii Żydów, to co pierwotnie nosiło nazwę Septuaginta zaczęto określać terminem OG (ang. Old Greek lub spolszczając Oryginalnie grecki).

A zatem:

1. Septuaginta w wersji oryginalnej (pierwotnej), tj. przekład Pięcioksięgu dokonany w Aleksandrii, w III w. p. Chr., ok. 280 r. p. Chr., na użytek greckojęzycznej ludności żydowskiej = OG. Przekład ten został dokonany na podstawie hebrajskiego tekstu wyjściowego zbieżnego w ok. 2000 przypadków z Pięcioksięgiem Samarytańskim, ale w większości zbieżnego z późniejszym tekstem masoreckim.
2. Septuaginta w wersji wtórnej, tj. z recenzjami pierwotnej, dokonywanymi od ok. 200 r. p. Chr. i trwającymi do ok. 200 r. po Chr. + przekład pozostałych ksiąg kanonicznych BH dokonany do 150 lub 130 r. p. Chr.[3] + przekład Pięciu Megilot (חמש מגילות), tj. Rt, Est, Tr, Kzn, Pnp[4] + księgi deuterokanoniczne + księgi napisane oryginalnie po grecku (Mądrość Salomona, dodatki do Dn i Est) = Septuaginta.

W zakresie określonym w punkcie 2. Septuaginta jest w SNPD oznaczana literą G, tj. pisma greckie Biblii Żydów. W innych publikacjach Septuaginta w tym zakresie określana jest skrótem LXX. Zob. *Mikra*: 161.

---

zbieżną z podaną w Liście Arysteasza (Tractate Soferim 1:8 with Connections (sefaria.org). Zob. Wj 24:1.9; Lb 11:16.

2 Number of Words and Letters: Ask the Rabbi Response (aish.com).

3 Zob. *Prolog* do *Mądrości Syracha* Mdr 0:1, 9, 27. Mdr 0:27 wymienia Euergetesa, tj. Ptolemeusza VIII Euergetesa II Fyskona (182-116 r. p. Chr.), ósmego ptolemejskiego władcę Egiptu, który panował, w różnych układach, w latach 170-116 p. Chr. Jeśli Syrach przybył do Egiptu w 38. roku Euergetesa, mogłoby to oznaczać 132 r. p. Chr. Przekład Mdr mógłby zatem zostać ukończony ok. 130 r. p. Chr., zob. Mdr 0:31-33, hebrajski tekst wyjściowy mógł powstać między 196-175 r. p. Chr. Ten tekst wyjściowy nawiązuje do „Prawa Najwyższego", do „mądrości wszystkich starszych pokoleń" oraz proroctw (Syr 39:1-3), wspomina dwunastu proroków (Syr 49:10); Lim T. H., *The Formation of the Jewish Canon*: 96. Ptolemeusz VIII Euergetes II Fyskon – Wikipedia, wolna encyklopedia. Wg Waxmana, W 132 r. p. Chr. przetłumaczone były, wg wnuka Syracha, piszącego w tym roku, dodatkowo księgi prorockie, historyczne i wiele należących do hagiografów, a 30 lat później, na początku I w. p. Chr., przetłumaczona już była cała Biblia (Waxman: 85-111). Można zatem powiedzieć, że mniej więcej w czasie narodzin Jezusa przetłumaczona była cała Biblia hebrajskia.

4 Mogły one zostać przetłumaczone po 100 r. p. Chr.

Pięcioksiąg

Księga Rodzaju (Rdz)

Werset	Literatura i uwagi
Rdz 1:2[L]	W kosmogonii Rdz słońce, księżyc, woda nie są bóstwami. Dla porównania, kosmogonie innych kultur, np.: (1) Bab.: Marduk zabija boginię Morza Tiamat, a z jej zwłok tworzy niebo i ziemię, zob. *Enuma Elisz*; bóstwami wodnego chaosu są: Apsu, Tiamat i Mummu. (2) Egip.: Stwórca, Ptah, tworzy świat z wód będących uosobieniem bóstwa Nun; bóstwami są też słońce i księżyc (Ra i Tot).
Rdz 1:3[L]	Spójnik *waw*, ו, w narracji hbr. może mieć wielorakie znaczenie: łączne, rozłączne, przeciwstawne, wynikowe i emfatyczne.
Rdz 1:5[L]	*wieczór […] poranek*: Vaux 2004: 194.
Rdz 1:8[L]	*sklepienie*: Stadelmann 1970: 37-60. Stadelmann Luis. I. J. 1970. *The Hebrew Conception of the World: a philological and literary study*, AnBib, Rzym: E Pontificio Instituto Biblico: 37-60. Dostępny: EIB.
Rdz 1:14[L]	Dwa wielkie światła nie są bóstwami jak w kosmogoniach innych religii. Zaznaczenie tego w narracji może mieć świadomie przyjęty wymiar polemiczny, zob. Hasel 1974: 81-102. Hasel G. 1974. „The Polemical Nature of the Genesis Cosmology", *EvQ* 46. Claredon: 81-102. Dostępny: https://biblicalstudies.org.uk/pdf/eq/1974-2_081.pdf.
Rdz 2:3[L]	Zob. GKC 1140; JM 124o n.
Rdz 2:4[L]	*pochodzenie*: Woudstra 1970: 184-89. Woudstra M. H. 1970. „The *Toledot* of the Book of Genesis and Their Redemptive-Historical Significance", *CTJ* 5: Grand Rapids, Michigan: 184-89. Dostępny: https://faculty.gordon.edu/hu/bi/ted_hildebrandt/otesources/01-genesis/text/articles-books/woudstra_gentoledot_ctj.pdf.
Rdz 2:6[L]	*mgła:* NET; *żywa dusza*: Mitchell T. C. „The Old Testament Usage of *N*[e]*shama*", *VT* 11 (1961): 177-87.
Rdz 2:8[L]	*Eden*, עֵדֶן (*'eden*), czyli: *rozkosz* (עֲדוּנִים, zn. *zbytek, luksus*), zob. Ne 9:25. Można odnieść wrażenie, że *Eden* to późniejsza nazwa miejsca. Innymi słowy, nie było Edenu, w którym byłby ogród; był ogród Boży na obszarze, który potem zaczęto nazywać Edenem, zob. Ez 27:23. Pod. anachronizm występuje w przypadku Ur Chaldejskiego (Rdz 11:48); Ogród Boży przejął nazwę

	późniejszego Eden, Rdz 4:16; Iz 51:3; Ez 28:13; 31:9, 16, 18; 36:35. HALOT sugeruje ponadto, że Eden może pochodzić od sum. i ak. *edinu*, czyli: step, równina.
Rdz 2:13[L]	*Kusz*: Speiser E. A., *Genesis* (AB): 20, por. Rdz 10:7-12. Sugestie Speisera pokrywają się z uwagami z Rdz 2:14[L].
Rdz 2:14[L]	Nazwy rzek i krain wymienionych w Rdz 2:10-14: Piszon, פִּישׁוֹן (*piszon*), od פוּשׁ, skakać (Rdz 2:10-11; por. Jr 50:11; Ml 3:20): Uizhun l. Kezel Uzun, czyli: długozłota, od irańskiego *uzun*, czyli: ciemnoczerwony l. złoty; rzeka ta wypływa z kilku źródeł znajdujących się w pobliżu góry Sahand (wygasłego wulkanu w *wsch* od Jeziora Urmia) oraz masywu Zagros rozciągającego się wokół miasta Sanandaj, stolicy Kurdów. Wpływa ona do Morza Kaspijskiego niedaleko wsp. portu Rast.[5] Rzeka Piszon opływa kraj Chawila, czyli wsp. okręg Anguran w górzystej części Iranu. Giszon, גִּיחוֹן (*gichon*), od גיח, tryskać (por. Jb 38:8): Aras (l. Araks, Arakses, Jichon-Aras u Persów), utworzona z dopływów biorących początek w górach na *pn* od jezior Wan i Urmia, niedaleko Erzurum (l. Karin, Θεοδοσιούπολις). Dopływy wpadają do Kur, który z kolei do Morza Kaspijskiego, na *pd* od Baku. Nazwa Aras zastąpiła wcześniejszą Gaihun w czasie arabskiego najazdu na Kaukaz w VIII w. po Chr. Rzeka ta przepływa przez Kusz (tj. Cossaea, Kossaja, Κοσσαία), położony niedaleko Medii i Morza Kaspijskiego. Kusz może wskazywać na kraj Kasytów – ludu zamieszkującego okolice gór Zagros, który najechał na *pd* Mezopotamię w II tys. p. Chr. rządził Babilonią przez ok. 550 lat (1700-1160 p. Chr. wg TC[6]).[7] Rzeka Giszon opływa ziemię Kusz, czyli kraj starożytnych Kasytów, wsp. okręg położony w Azerbejdżanie. Tygrys, חִדֶּקֶל (*chiddeqel*), sum. *Idigna/gin*, skąd ak. *(I)diq/glat*, od: (1) חדד, być ostrym, szybkim, wartkim; (2) קלל, *być lekkim*, *frywolnym*. Rzeka wypływa z gór Zagros i płynie przez 2033 km na *zach* i *pd* od Jeziora Wan i Urmia do obecnej Zatoki Perskiej. W górnym biegu wpadają do niej trzy dopływy: Większy (Górny) Zab, Mniejszy (l. Dolny) Zab i Dyala. Główne zródło znajduje się w małym jeziorze Hazar Golu, które leży ok. 60 km na *zach* od jeziora Wan.

[5] Walker R. A., „A Real Land of Eden", za: Rohl, *Legend* 1999: 54-58. Rzeka ta identyfikowana bywa z rzeką Indus przez wyprowadzenie jej nazwy z sanskrytu jako zbitki: (1) *rz sim*, obszar, i (2) cz *dhu*, trząść (zob. Pishon | The amazing name Pishon: meaning and etymology (abarim-publications.com).

[6] TC: skrót ozn. tradycyjną chronologię w odróżnieniu od NC, czyli nowej chronologii zaproponowanej w Rohl, *Legend* 1999, przełożonej na polski w 2004 r. nakładem Oficyny Wydawniczej *Panteon*. TC odpowiada ang. OC (tj. Orthodox Chronology); skrót NC, nowa chronologia jest wspólny.

[7] Zob. Kasyci – Wikipedia, wolna encyklopedia, 14.11.2021.

	Eufrat, פְּרָת (*perat*), sum. *bura-nuna*, ak. *Purattu*, arab. First, czyli: wielka rzeka, 2720 km.; wypływa ze źródeł w okolicach jeziora Wan (niedaleko Erzurum) i wpada do Zatoki Perskiej na *pd* od wsp. Basry.
Rdz 2:18[L]	*naprzeciw niego*: Rosenzweig M. L., „A Helper Equal to Him", *Jud* 139 (1986): 277-80.
Rdz 2:19[L]	*A*: Driver S. R., *A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew*, 84-88, szczególnie Buth R., „Methodological Collision between Source Criticism and Discourse Analysis", *Biblical Hebrew and Discourse Linguistics*, 138-54. Przeciwny punkt widzenia IBHS 552-53 §33.2.3 i Collins C. J., „The *Wayyiqtol* as 'Pluperfect': When and Why", *TynBul* 46 (1995): 117-40; NET.
Rdz 1:27[L]	Człowiek, אָדָם (*adam*), *rz* bez *lm*: Odnosi się do mężczyzny i kobiety: • w Rdz 1:27: וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת־הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם (καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον κατ᾽ εἰκόνα θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς). • Rz 5:1-2: זֶה סֵפֶר תּוֹלְדֹת אָדָם בְּיוֹם בְּרֹא אֱלֹהִים אָדָם בִּדְמוּת אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָאָם וַיְבָרֶךְ אֹתָם וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמָם אָדָם בְּיוֹם הִבָּרְאָם; αὕτη ἡ βίβλος γενέσεως ἀνθρώπων ᾗ ἡμέρᾳ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν Αδαμ κατ᾽ εἰκόνα θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν. ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτοὺς καὶ εὐλόγησεν αὐτούς καὶ ἐπωνόμασεν τὸ ὄνομα αὐτῶν Αδαμ ᾗ ἡμέρᾳ ἐποίησεν αὐτούς
Rdz 2:20[L]	W tym przypadku וּלְאָדָם można by tłumaczyć dwojako: człowiek lub Adam, אָדָם lub Ἀδάμ (pod. jak w Rdz 3:17, 21). O tym, że chodzi o imię własne rozstrzyga późniejsza wokalizacja masorecka. W G Ἀδάμ pojawia się po raz pierwszy w Rdz 2:16, lecz w Rdz 2:18 znów pojawia się ἄνθρωπος, ze względu na הָאָדָם. Lecz G od Rdz 2:19 konsekwentnie podaje Ἀδάμ nawet w Rdz 2:21 (עַל־הָאָדָם), Rdz 2:22 (מִן־הָאָדָם); Rdz 2:23 (הָאָדָם); Rz 2:25 (הָאָדָם); Rdz 3:8 (הָאָדָם); Rdz 3:9 (אֶל־הָאָדָם); Rdz 3:12 (הָאָדָם); Rdz 3:17 (וּלְאָדָם), Rdz 3:20 (הָאָדָם); Rdz 3:21 (לְאָדָם); Rdz 3:22 (הָאָדָם); Rdz 3:24 (אֶת־הָאָדָם)
Rdz 2:25[L]	GKC 72m.
Rdz 3:1[L]	*z żadnego*: GKC 152b.
Rdz 3:2[L]	*możemy spożywać*: GKC 107s.
Rdz 3:4[L]	*Składnia:* GKC 113v.

Rdz 3:8[L]	*Głos*: Niehaus, Jeffrey „In the Wind of the Storm: Another Look at Genesis 3:8.” VT 44 (1994): 263-267; pod. Douglas Stuart w 2014 roku miało ukazać się w BibSac; *w powiewie wichru*: por. יוֹם II, HALOT.
Rdz 3:11[L]	JM 161b.
Rdz 3:12[L]	*i jadłem*: Forma pauzalna, GKC 68e.
Rdz 3:13[L]	*Pytanie emfatyczne:* zob. GKC 136c, 148b, WBC; *zwiódł*: NET.
Rdz 3:15[L]	*Protoewangelia*: Witfall W. „Genesis 3:15 – a Protevangelium?” *CBQ* 36 (1974): 361-65; Martin R. A. „The Earliest Messianic Interpretation of Genesis 3:15”, *JBL* 84 (1965): 425-27.
Rdz 3:16[L]	*pragnienie*: Foh, Susan T. „What is the Woman’s Desire?” *WTJ* 37 (1975): 376-83; *panował*: NET.
Rdz 3:20[L]	*Ewa*: Opis stoi w sprzeczności z opowieściami pozabiblijnymi o bogini-wężu *hawwat* jako matce żyjących, zob. Heller J., „Der Name Eva”, *ArOr* 26 (1958): 636-56; Key A. F., „The Giving of Proper Names in the OT”, *JBL* 83 (1964): 55-59.
Rdz 3:24[L]	*cheruby*: zob. HALOT; Kapelrud A. S. „The Gates of Hell and the Guardian Angels of Paradise”, *JAOS* 70 (1950): 151-56; i Freedman D. N., O’Connor M. P., TDOT 7: 307-19.
Rdz 4:1[L]	Z pomocą PANA: zob. BDB 85 s.v. אֵת; *z JHWH (2)*: NET.
Rdz 4:7[L]	*leży*, רֹבֵץ (*rowets*), lub: *czai się*; *grzech* jest *rż*, może więc od ak. *rabitsu*, czyli: *demon* l. *pokusa*; może hap. oryg. חַטָּאת תִּרְבֵּץ, Speiser E. A., *Genesis* (AB), 29, 30-33. Por. Rdz 3:16 z 4:7; zob. Hauser A. J., „Linguistic and Thematic Links Between Genesis 4:1-6 and Genesis 2-3”, *JETS* 23 (1980): 297-306.
Rdz 4:8[L]	*Aposiopeza*: NET.
Rdz 4:10[L]	*Słuchaj!* GKC 146b; BDB 196-197; JM 136b; *krwi*: דְּמֵי: JM 136b.
Rdz 4:14[L]	*Muszę się skryć*: Impf. jako imp., zob. JM 113m.
Rdz 4:15[L]	*kto by*, hbr. כָּל־הֹרֵג, zob. JM 139h; *Siedmiokrotną*: nie jest to *du*, ale *rż* wraz z końcówką przysłówkową, JM 100o, GKC 134r.
Rdz 4:17[L]	*Budował [on] miasto*: JM 121f; *najstarszym miastem świata*: WBC.
Rdz 4:18[L]	WBC.

Rdz 4:22[L]	*kującego:* Warto zwrócić uwagę na odkrycia archeologiczne H. E. Frankforta, jak również na graniastosłup Welda (Weld Prism)
Rdz 5:3[L]	*żył:* Zob. Hasel G. F., „The Genealogies of Gen. 5 and 11 and their Alleged Babylonian Background", *AUSS* 16 (1978): 361-74; tamże: „Genesis 5 and 11", *Origins* 7 (1980): 23-37.
Rdz 5:18[L]	*Jered*: Kopf L. *VT* 8 (1958): 179.
Rdz 5:21[L]	*Chodził*: Parnham F. S. „Walking with God", *EvQ* 46 (1974): 117-18.
Rdz 5:25[L]	*Metuszelach*: WBC.
Rdz 5:32[L]	Kraeling E. G., „The Interpretations of the Name Noah in Genesis 5:29", *JBL* 48 (1929): 138-43; *Sem, Cham*: WBC.
Rdz 6:2[L]	Określenie *synowie Boży* było rozumiane jako synonim aniołów już ok. 200 lat przed Chrystusem, gdy powstawał grecki przekład Jb. W G wyr. *synowie Boży*, בְּנֵי־הָאֱלֹהִים, z Jb 38:7, zostało przetłumaczone na *aniołowie*, ἄγγελοί. Ale czy „synowie Boży" to tylko i wyłącznie aniołowie, trudno powiedzieć. Spekuluje się, że może chodzić o kogoś innego, zob. WBC 1:135.
Rdz 6:3[L]	*Cz* יָדוֹן (*jadon*) pokrewny może być ak. *chronić*: Speiser 1956: 126-29. Speiser E. A. 1956. „YDWN, Gen. 6:3", *JBL* 75 (1956): 126-29.
Rdz 6:4[L]	Speiser E. A. *Genesis* (AB), 45-46; Westermann C., *Genesis*, 1:379-80; Kilmer, Anne D. „The Mesopotamian Counterparts of the Biblical *Nephilim*", *Perspectives on Language and Text*, 39-43.
Rdz 6:5[L]	Murphy R. E. „Yeser in the Qumran Literature", *Bib* 39 (1958): 334-44. (וְכָל־יֵצֶר מַחְשְׁבֹת לִבּוֹ רַק רַע).
Rdz 6:14[L]	*drzewo cyprysowe*: NET; *uszczelnij czciną*: HALOT WBC.
Rdz 6:17[L]	*Potop:* A. Heidel, *The Gilgamesh Epic and the Old Testament Parallels*; Kessler M., „Rhetorical Criticism of Genesis 7", *Rhetorical Criticism: Essays in Honor of James Muilenburg* (PTMS), 1-17; Kikawada I. M., A. Quinn, *Before Abraham Was*; Millard A. R., „A New Babylonian 'Genesis Story'", *TynBul* 18 (1967): 3-18; Wenham G. J., „The Coherence of the Flood Narrative", *VT* 28 (1978): 336-48.
Rdz 6:18[L]	*ustanowię:* WBC; *przymierze*: osiem – Scoffield; dziewięć, z Salomonem, dodawane przez przedstawicieli premilenizmu dyspensacyjnego, McDonald 27.
Rdz 7:11[L]	*źródła wielkiej otchłani*: Hasel G. F., „The Fountains of the Great Deep", *Origins* 1 (1974): 67-72; tamże: „The Biblical View of the Extent of the Flood", *Origins* 2 (1975): 77-95.

Przebieg potopu

	Tekst: Rdz	Wydarzenie	Data	Dni
	7:4, 10	Zapowiedź	10.2.600	
	7:4, 10	Czekanie	10-17.2.600	7
Przybieranie wody: 150 dni	7:11, 13	Początek potopu	17.2.600	
	7:12	Burza i żegluga	17-27.2.600	40
	8:2	Koniec burzy	27.2.600	
	8:3	Żegluga	27.2-17.7.600	110
Opadanie wody 150 dni	8:4	Lądowanie Początek opadania	17.7.600	
	8:5	Widok szczytów	17.7-1.10.600	73
	8:6	Czas oczekiwania	1.10-10.11.600	40
	8:7	Wypuszczenie kruka	10.11.600	
	8:7-8	Między krukiem a gołębicą		*9*
	8:8	Gołębica: pierwszy lot	26.11.600	7
	8:10	Gołębica: drugi lot Powrót z listkiem	3.12.600	7
	8:12	Gołębica: Trzeci lot	10.12.600	7
	8:13	Czas oczekiwania	*10-17.12.600*	*7*
	8:3	Koniec opadania wody	17.12.600	
Wysychanie ziemi: 70 dni	8:12-13	Wysychanie wody	17.12.600-1.1.601	13
	8:13	Zdjęcie dachu Wysychanie lądu	1.1-27.2.601	57
	8:14-19	Zejście na ląd	27.2.601	
			Razem	**377**

Objaśnienia: (1) Przyjęto 30 dni w miesiącu; (2) kursywą informacje niepewne.

Rdz 8:4[L]	*górach:* GKC 124o.
Rdz 9:25[L]	*Przeklęty:* Zob. Herodot, *Historia* 1.8-13; Ross A. P., „The Curse of Canaan", *BSac* 137 (1980): 223-40; Brichto H. C., *The Problem of „Curse" in the Hebrew Bible* (JBLMS), Scharbert J., TDOT 1:405-18.
Rdz 9:27[L]	*sługą:* Figart T. O., *A Biblical Perspective on the Race Problem*, 55-58.
Rdz 10:1[L]	Co do struktury spisu narodów: Ross A. P., „The Table of Nations in Genesis 10 – Its Structure", *BSac* 137 (1980): 340-53; „The Table of Nations in Genesis 10 – Its Content", *BSac* 138 (1981): 22-34. Informacje dotyczące wymienionych niżej narodów w uwagach do Rdz 10 pochodzą z NET.

Rdz 10:2[L]	*Gomer:* Yamauchi E. M., *Foes from the Northern Frontier* (SBA), 49-61; *Magog*: tamże 22-24; *Tubal, Meszech*: tamże 24-26; Tiras: Trakowie, od których pochodzą pelasgijscy piraci Egei.
Rdz 10:3[L]	*Aszkenaz, Rifat:* Yamauchi E. M., *Foes from the Northern Frontier* (SBA), 63; Togarma: tamże 26-28. Por. Til-garimmu, stolicę Kammanu, które graniczyło z Tabal we wschodniej Turcji.
Rdz 10:7[L]	*Chawila:* HALOT 297 s. v. חֲוִילָה
Rdz 10:8[L]	*Nimrod*: BDB.
Rdz 10:10[L]	*królestwa*: Speiser E. A., *Genesis* (AB), 67.
Rdz 10:14[L]	*Filistyni:* Howard D. M., „Philistines", *Peoples of the Old Testament World*, 232.
Rdz 10:16[L]	*Girgaszyci:* WBC.
Rdz 11:2[L]	*wędrowania:* Zob. Ross A. P., „The Dispersion of the Nations in Genesis 11:1-9", *BSac* 138 (1981): 119-38.
Rdz 11:4[L]	*nie rozproszyli się*: w *Eridu Genesis*, bogini Nintur, przeciwnie, wzywa ludzi do budowania miast i do prowadzenia osiadłego trybu życia.
Rdz 11:9[L]	Fokkelman J. P., *Narrative Art in Genesis* (SSN).
Rdz 11:10[L]	*dwa lata*: zob. WBC.
Rdz 11:11[L]	Długie, choć skracające się okresy życia znane też są z tabliczek z Uruk, z Listy królów sumeryjskich. Z końca drugiego tysiąclecia p. Chr., okresu panowania króla Utukhegala (ok. 2100 r. p. Chr.), pochodzi inskrypcja o bardzo długich okresach panowania królów, które po potopie uległy skróceniu.
Rdz 11:17[L]	*czterysta trzydzieści*, zob. Klein, *HTR* 67 (1974): 258.
Rdz 11:28[L]	*Ur*: Leonard Woolley w latach 1922-1934 dokonał odkrycia miasta (w okolicach współczesnego Tell el-Muqayyar w Iraku) o kulturze rozwiniętej za czasów Abrama, tj. ok. 2000 r. p. Chr.
Rdz 11:32[L]	Wg inskrypcji z Kultepe (XIX w. p. Chr.) Charan (wsp. Eski-harran w Turcji) był ważnym ośrodkiem handlowym. W archiwach z Ebla w *pn* Syrii, odkrytych w latach 70-tych XX w., zawierających tabliczki gliniane z 2300 r. p. Chr., wspomniane są również Sodoma i Seboim (por. Rdz 14:1-16).
Rdz 12:5[L]	*Kanaan*: HALOT.

Rdz 12:6[L]	*dąb*: Dzeus przemówił z dębu Dodony LS; *dąbrowa*: אֵלוֹנֵי מֹרֶה w Pwt 11:30, tak Cylk.; czy łączyć z i אֵלוֹן מְעוֹנְנִים w Sdz 9:37? Zob. Rdz 18:1. PL na podstawie Tg[O] i Rasziego postrzega w tym znak rozpoznawczy terenu; PL nie łączy też Rdz 12:6 z 13:18. *Sychem*: HALOT.
Rdz 12:9[L]	*Konstrukcja*: NET.
Rdz 12:13[L]	*siostrą*: Speiser E. A., „The Wife-Sister Motif in the Patriarchal Narratives", *Oriental and Biblical Studies*, 62-81; Mullo-Weir C. J., „The Alleged Hurrian Wife-Sister Motif in Genesis", *GOT* 22 (1967-1970): 14-25.
Rdz 12:16[L]	ESVSB.
Rdz 13:8[L]	*dęby Mamre, dąbrowa Mamrego*; Cylk. i PL nie łączą בְּאֵלֹנֵי מַמְרֵא z Rdz 12:6, traktując Mamre (מַמְרֵא) jako imię własne sprzymierzeńca Abrahama i (Cylk.) prawdopodobnego założyciela Hebronu (Rdz 23:14-20).
Rdz 14:10[L]	Powtórzenie jako intensyfikacja, czyli: *pełna dołów smoły*, GKC 123e; JM 129r, 135e.
Rdz 14:13[L]	Habiru lub Apiru mogło określać etnicznie zróżnicowaną grupę nomadów, najemników, jeńców, i innych ludzi niepewnego pochodzenia; nazwa ta mogła ulec zawężeniu i zostać przyjęta przez Hebrajczyków.
Rdz 14:14[L]	*Dan*: w latach 60. XX w. odkryto tam jednak miasto z epoki średniego brązu, tj. 2000-1500 r. p. Chr.
Rdz 14:19[L]	*przez*, לְ (*le*), wprowadza podmiot czynny po ptc pas. Brak det.: WBC.
Rdz 15:2[L]	Gordon C. H. „Biblical Customs and the Nuzu Tablets", *Biblical Archaeologist Reader*, 2:21-33; Unger M. F. „Some Comments on the Text of Genesis 15:2-3", *JBL* 72 (1953): 49-50; Ginsberg H. L. „Abram's 'Damascene' Steward", *BASOR* 200 (1970): 31-32.
Rdz 15:10[L]	Hasel G. F., „The Meaning of the Animal Rite in Genesis 15", *JSOT* 19 (1981): 61-78.
Rdz 15:13[L]	Okres 400 lat może oznaczać tylko okres zniewalania i ciemiężenia l. zniewalania i upokarzania (וְעֲבָדוּם וְעִנּוּ אֹתָם) potomstwa Abrahama w nie własnej ziemi, czyli w Kanaanie i Egipcie. Potomstwo Abrahama przebywało w nie własnej ziemi krócej niż Abraham. Izaak urodził się po 25 latach pobytu Abrahama w Kanaanie i był prześladowany najpierw przez przyrodniego brata, Ismaela, od chwili odstawienia od piersi Izaaka, czyli od 2-5 roku życia (TB Ketubot 60a: רַבִּי יְהוֹשֻׁעַ אוֹמֵר אֲפִילּוּ אַרְבַּע וְחָמֵשׁ שָׁנִים),[8] zob. Rdz 21:9 i Ga 4:29 oraz Ga 3:17 i Ga

[8] Ketubot 60a:4 with Connections (sefaria.org).

	3:17[L]. Mogłoby to zatem oznaczać okres właśnie ok. 400 lat. Jednak okres ten należy też uzgadniać i innymi danym SNP.
Rdz 15:17[L]	Speiser E. A., *Genesis* (AB): 113-14.
Rdz 15:18[L]	GKC 106m.
Rdz 16:7[L]	JM 137n, GKC 127c.; *Anioł JHWH*: Haarbeck T. 1975. *U podstaw wiary*, Warszawa: Zwiastun: 28-29.
Rdz 16:12[L]	Dziki osioł syryjski lub onager, *Equus hemoinus hemippus*, zamieszkuje pustynię, przypomina raczej konia niż osła, jest w SP synonimem niepokornego indywidualizmu, zob. Jr 2:24; Oz 8:9. Rdz 16:12[L] GKC 128l; JM 129f.
Rdz 17:1[L]	NET; Albright W. F., „The Names *Shaddai* and *Abram*", *JBL* 54 (1935): 173-210; Gordis R., „The Biblical Root *sdy-sd*", *JTS* 41 (1940): 34-43; a szczególnie Mettinger T. N. D., *In Search of God*, 69-72.
Rdz 17:2[L]	Zob. Chisholm R. B., „Evidence from Genesis", *A Case for Premillennialism*, 35-54.
Rdz 19:8[L]	Z opisu wynika, że bezpieczeństwo gości było dla Lota ważniejsze niż czystość córek, por. Sdz 19:24-25. Być może była to sprawa rozwiązłych obyczajów Sodomy, a być może: (1) tchórzliwy, naganny postępek Lota; (2) przebiegły wybieg Lota, który wiedział, że córkom nic nie grozi, bo mieszkańcy Sodomy pożądają mężczyzn nie kobiet, ale chciał zyskać na czasie i w ten sposób ostudzić rozpalone żądze; (3) akt rozpaczy bezbronnego Lota, który chciał w ten sposób zmusić gości do stanięcia w obronie własnej oraz jego domu. Istnieje wyjaśnienie (Morschauser), zgodnie z którym mieszkańcy Sodomy, nie ufając Lotowi, chcieli po prostu osobiście zapoznać się z przybyszami, Lot jednak, wiedząc, że takie zapoznanie się może być upokarzające, zaproponował wydanie córek nie na łup ich żądz, lecz po prostu jako poręczenie bezpieczeństwa. Hbr. יָדַע (*jada'*), nie zawsze bowiem, wbrew twierdzeniu Waltona, zob. Rdz 18:19, odnoszone do osoby, kryje w sobie podtekst współżycia płciowego, zob. Walton J. H. 2009. *Zondervan Illustrated Bible Backgorounds Commentary. Genesis, Exodus, Leviticus, Numbers, Deuteronomy*, t. 1. Grand Rapids, MI: Zondervan.
Rdz 20:9[L]	Rabinowitz J. J., „The Great Sin in Ancient Egyptian Marriage Contracts", *JNES* 18 (1959): 73, Moran W. L., „The Scandal of the 'Great Sin' at Ugarit", *JNES* 18 (1959): 280-81.
Rdz 21:10[L]	ANET.
Rdz 21:22[L]	*Pikol*, פִּיכֹל (*Pichol*), imię pochodzenia anatolijskiego, choć proponowane jest też pochodzenie egipskie (Harper BD), czyli: *wielki*, l. *potężny* (?) Holman IBD,
Rdz 21:33[L]	*tamaryszek*, אֶשֶׁל (*'eszel*), *Tamarix aphylla*.

Rdz 22:1[L]	GKC 111g.
Rdz 22:9[L]	Od czasownika עקד i historii pochodzi *akeda*, odnoszące się w judaizmie do wiązania ofiar, zob. Polish D., „The Binding of Isaac”, *Jud* 6 (1957): 17-21.
Rdz 22:12[L]	JM 170c.
Rdz 22:16[L]	JM 112f.
Rdz 22:21[L]	WBC.
Rdz 22:23[L]	WBC.
Rdz 22:24[L]	WBC; co do nazw miejscowości: WBC.
Rdz 23:1[L]	*sto dwadzieścia siedem lat*: WBC.
Rdz 23:3[L]	Prawdopodobnie chodzi o inną grupę Chetytów NET.
Rdz 23:5[L]	WBC.
Rdz 23:6[L]	Gottstein M. H., „‘*Nasi*’ ‘*elohim* (Gen 23:6)”, *VT* 3 (1953) 298-99; Thomas D. W., „Consideration of Some Unusual Ways of Expressing the Superlative in Hebrew”, *VT* 3 (1953) 215-16.
Rdz 23:9[L]	Jeśli identyfikacja Flawiusza jest słuszna, to oznaczałoby to, że obecnie na tym terenie wybudowny jest meczet Haram El-Khalil.
Rdz 23:10[L]	Speiser E. A., „‘Coming’ and ‘Going’ at the City Gate”, *BASOR* 144 (1956): 20-23; Evans G., „‘Coming’ and ‘Going’ at the City Gate: A Discussion of Professor Speiser’s Paper”, *BASOR* 150 (1958): 28-33.
Rdz 23:13[L]	WBC.
Rdz 23:16[L]	W Ugarit, w warstwie VI-IV w. p. Chr. znaleziono odważnik o wadze 10 g z inskrypcją *nsp* wskazującą na *połówkę*. Być może ma to związek z tą kwestią
Rdz 23:18[L]	Zob. Tucker G. M., „The Legal Background of Genesis 23”, *JBL* 85 (1966): 77-84; Lehmann M. R., „Abraham’s Purchase of Makpelah and Hittite Law”, *BASOR* 129 (1953): 15-18.
Rdz 24:2[L]	Freedman D. R., „Put Your Hand Under My Thigh – the Patriarchal Oath”, *BAR* 2 (1976): 2-4, 42.
Rdz 24:10[L]	Być może chodzi o Nakhur znane z inskrypcji z Mari nad Eufratem.
Rdz 24:10[L]	WBC. Wyrażenia: *ojca Arama* oraz *Betuel zrodził Rebekę* mogą świadczyć o ograniczonych kontaktach rodzinnych i ograniczonej wymianie informacji, stąd najświeższe wiadomości mogły mieć kilkadziesiąt lat, albo o późniejszym wkładzie redakcyjnym.

Rdz 25:4[L]	WBC.
Rdz 25:18[L]	WBC.
Rdz 25:25[L]	Euzebiusz, *Praeparatio Evangelica* 1.10.9-10, WBC.
Rdz 25:26[L]	Hendel, Ronald. 2001. "The exodus in Biblical memory". Journal of Biblical Literature 120(4): 602-623.
Rdz 25:30[L]	Jastrow, 714.
Rdz 26:6[L]	Ciekawy wniosek wysnuwa z tego fragmentu *Kiddaszin* 4:14.
Rdz 28:10[L]	GKC 126r, JM 137n.
Rdz 28:11[L]	Fraser J. G., *Folklore in the Old Testament*, 231-37, NET.
Rdz 28:12[L]	Zob. Cohen H. R., *Biblical Hapax Legomena* (SBLDS), 34. Także: Houtman C., „What Did Jacob See in His Dream at Bethel? Some Remarks on Genesis 28:10-22", *VT* 27 (1977): 337-52; Griffiths J. G., „The Celestial Ladder and the Gate of Heaven", *ExpTim* 76 (1964/65): Millard 229-30; A. R., „The Celestial Ladder and the Gate of Heaven", *ExpTim* 78 (1966/67): 86-87; HALOT.
Rdz 28:19[L]	Zob. Graesser C. F., „Standing Stones in Ancient Palestine", *BA* 35 (1972): 34-63; oraz Stockton E., „Sacred Pillars in the Bible", *ABR* 20 (1972): 16-32.
Rdz 29:35[L]	„The Names 'Israel' and 'Judah' with an Excursus on the Etymology of *Todah* and *Torah*", *JBL* 46 (1927): 151-85; https://www.jstor.org/stable/3260017?seq=1#page_scan_tab_contents. Millard A. R., „The Meaning of the Name Judah", *ZAW* 86 (1974): 216-18. http://www.degruyter.com/view/j/zatw.1974.86.issue-2/zatw.1974.86.2.216/zatw.1974.86.2.216.xml?format=INT.
Rdz 30:3[L]	Nuzi, Tabliczka H67, Raccah, W. (2016). „Adoption in the Ancient Near East", w: J. D. Barry, D. Bomar, D. R. Brown, R. Klippenstein, D. Mangum, C. Sinclair Wolcott, W. Widder (Eds.), *The Lexham Bible Dictionary*. Bellingham, WA: Lexham Press.
Rdz 30:14[L]	*Mandragora*: tj. *mandragora officinarum*, l. *atropa belladonna*
Rdz 32:11[L]	*matkę na synach*: GKC 119aa, n.2.
Rdz 32:32[L]	*Staw biodrowy*: *Nervus ischiadicus*. *aż do dnia dzisiejszego*: Childs B. S., „A Study of the Formula 'Until This Day'", *JBL* 82 (1963): 279-92.
Rdz 33:2[L]	ANET 483-485.

Rdz 34:15^{L}	*Bet pretii*, GKC 119p.
Rdz 34:20^{L}	WBC.
Rdz 34:31^{L}	JM 113m.
Rdz 35:16^{L}	WBC.
Rdz 35:17^{L}	Inf. *hi* elativus: Speiser E. A., *Genesis* (AB): 273.
Rdz 36:1^{L}	Powodzenie Ezawa: Bartlett J. R., „The Edomite King-List of Genesis 36:31-39 and 1 Chronicles 1:43-50", *JTS* 16 (1965): 301-14; Horowitz W. J., „Were There Twelve Horite Tribes?" *CBQ* 35 (1973): 69-71; Delitzsch F., *New Commentary on Genesis*, 2:238.
Rdz 37:25^{L}	Korzenie: wg HALOT, *Ladanum rasin*, żywica róży skalnej używana do wyrobu pachnideł i kadzideł.
Rdz 37:28^{L}	ANET.
Rdz 38:1^{L}	*Chira*: EM 3:122.
Rdz 38:2^{L}	*Szua:* EM 7:568.
Rdz 38:7^{L}	Lewirat: Burrows M., „Levirate Marriage in Israel", *JBL* 59 (1940): 23-33.
Rdz 38:21^{L}	*Kobieta świątynna*: Yamauchi E. M., „Cultic Prostitution", *Orient and Occident* (AOAT), 213-23.
Rdz 38:26^{L}	Susan Niditch, „The Wronged Woman Righted: An Analysis of Genesis 38", *HTR* 72 (1979): 143-48.
Rdz 40:14^{L}	GKC 164g.
Rdz 40:16^{L}	חֹרִי, zob. Dahood M., „Eblaite *ḥa-rí* and Genesis 40, 16 *ḥōrī*", *BN* 13 (1980): 14-16; NET.
Rdz 41:1^{L}	GKC 131d. Być może znów w dzień urodzin faraona.
Rdz 41:34^{L}	T^{O} Raschi, Luzzatto WBC.
Rdz 41:40^{L}	Obowiązki związane z takim stanowiskiem odkryto w grobowcu z Rekhmire z okresu późnego brązu, zob. Ward W. A., „The Egyptian Office of Joseph", *JSS* 5 (1960): 144-50; Vaux, *Ancient Israel*, 129-31.
Rdz 41:45^{L}	BDB; „Der Name Josephs *Saphenat-Pa'neach*", *ZÄS* 31 (1889): 41-42; *człowiek, którego on zna*, zob. Vergote J., *Joseph en Égypte*, 145; lub: *Józef Ip'-'ankh*, zob. Kitchen K. A., NBD^{3} 1262 w NET; zob. też WBC.

	Asenat, אָסְנַת (*'asenat*), od egip.: *należąca do bogini Net* (czczonej w delcie Nilu), zob. Aptowitzer V., „Asenath, the Wife of Joseph – a Haggadic Literary-Historical Study", *HUCA* 1 (1924): 239-306.
Rdz 42:6^{L}	Rdzeń zaświadczony w staroasyryjskim, a być może ugaryckim WBC.
Rdz 47:6^{L}	WBC.
Rdz 48:5^{L}	Mendelsohn I., „A Ugaritic Parallel to the Adoption of Ephraim and Manasseh", *IEJ* (1959): 180-83.
Rdz 48:20^{L}	wyróżnił: Kingsbury E. C., „He Set Ephraim Before Manasseh", *HUCA* 38 (1967): 129-36; Mowvley H., „The Concept and Content of 'Blessing' in the Old Testament", *BT* 16 (1965): 74-80; Mendelsohn I., „On the Preferential Status of the Eldest Son", *BASOR* 156 (1959): 38-40; NET.
Rdz 49:3^{L}	WBC.
Rdz 49:10^{L}	Blenkinsopp J., „The Oracle of Judah and the Messianic Entry", *JBL* 80 (1961): 55-64; Good E. M., „The 'Blessing' on Judah", *JBL* 82 (1963): 427-32.
Rdz 49:16^{L}	Zob. Carmichael C. M., „Some Sayings in Genesis 49", *JBL* 88 (1969): 435-44; Gevirtz S., „The Issachar Oracle in the Testament of Jacob", *ErIsr* 12 (1975): 104-12.
Rdz 49:17^{L}	*żmija*, שְׁפִיפֹן (*szefifon*), hl, *Cerastes Cornutus* lub *Hasselquistii.*
Rdz 49:32^{L}	Hoffner, H. A. Jr., „Hittites", *Peoples of the Old Testament World*, 152-53.
Rdz 50:3^{L}	*History* 2.86; o siedemdziesięciu dwóch dniach mówi Diodor z Sycylii w *Histories* 1.72; NET.
Rdz 50:15^{L}	Zob. GKC 159y.

Księga Wyjścia (Wj)	
Księga Wyjścia wśród zwojów znad Morza Martwego Wj poświadczona jest m.in.: 2QExod[a], 4QExod[b], 4QGen-Exod[a], 4QpaleoGen-Exod[l]. **Datowanie niektórych wydarzeń Księgi Wyjścia** Przyjmując 930 r. p. Chr. jako datę Śmierci Salomona (Shanks: 26) i uwzględniając podane na kartach SP dane liczbowe, można umieścić: początek czterdziestoletniego panowania Salomona na 970 r. p. Chr. (1Krl 11:42); początek budowy Pierwszej Świątyni na 966 r. p. Chr. (1Krl 6:1); początek podboju Kanaanu na 1406 r. p. Chr., wyjście z Egiptu na 1446 r. p. Chr., przybycie rodziny Jakuba do Egiptu na 1876 r. p. Chr. (Wj 12:40); narodziny Jakuba w Kanaanie na 1906 r. p. Chr. (Rdz 47:9); narodziny Izaaka w Kanaanie na 1966 r. p. Chr. (Rdz 25:25); wyruszenie Abrahama do Kanaanu na 2091 r. p. Chr. (Rdz 12:4; 21:5); okres patriarchów Abrahama, Izaaka i Jakuba w Kanaanie przed przybyciem do Egiptu na 215 lat, od 2091 do 1876 r. p. Chr.	
Wj 1:1[L]	*imiona*, שְׁמוֹת (*szemot*): stąd hebrajska nazwa Księgi Wyjścia.
Wj 1:5[L]	Merrill E. H. 2008: 49.
Wj 1:7[L]	GKC 431-432§133k.
Wj 1:8[L]	Merrill E. H. 2008: 49-55.
Wj 1:11[L]	Zob. NET. Nazwa miasta, Ramses, jest przypadkiem aktualizacji. Chodzi raczej o miasto Awaris, egip. Hut-uret, stolicę Hyksosów, władców Egiptu XV i XVI dynastii. Mieściła się w nim świątynia Seta, bóstwa opiekuńczego Hyksosów. Awaris w XVII w. p. Chr. przewyższało liczebnością Babilon i mogło być największym miastem ówczesnego świata. Zostało ono zdobyte przez Ahmose I, który pokonał w XVI w. p. Chr. pokonał Hyksosów i wyparł ich z Egiptu. Obecnie na miejscu Awaris leży tam Tel-el-Dabaa, w którym odkryto ruiny budowli, reliefy przedstawiające króla i napisy hieroglificzne oraz freski w stylu późnominojskim. Zob. Grimal 1994: 185-195. Na temat budzącego umieszczania wyjścia Izraela z Egiptu ok. 1250 r. p. Chr. zob. Finkelstein – Silberman 2002.
Wj 1:16[L]	*patrzcie na jądra*, *HALOT*.
Wj 1:19[L]	*Hebrajki*: Lemche N., „‘Hebrew’ as a National Name for Israel”, *ST* 33 (1979): 1-23.
Wj 2:3[L]	Zob. Johnson R. F., *IDB* 3:440-50; tekst kronik: King L. W., *Chronicles concerning Early Babylonian Kings*, 2:87-90, zob. też NET.
Wj 2:4[L]	Zob. GKC §71.
Wj 2:5[L]	Merrill E. H. 2008: 60.

Wj 2:15[L]	Coats G. W., „Moses and Midian", *JBL* 92 (1973): 3-10.
Wj 2:20[L]	GKC 485 §154*b*.
Wj 3:2[L]	GKC 379 §119*i*.
Wj 3:14[L]	*Jestem, który jestem*, אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה (*'ehje*[h] *'aszer 'ehje*[h]). Tak Bóg mówi o sobie. Wyrażenie to opiera się na rdzeniu היה, lub: הוה, czyli: być, stawać się (HALOT). Cz ten, zwokalizowany jako הָיָה, (*haja*[h]), czyli: [on] jest, w 1 os. sg brzmi אֶהְיֶה (*'ehje*[h]), czyli: *jestem*. *Jestem* wyraża aspekt niedokonany czynności, stąd też tłumaczy się je jako *jestem* lub *będę*. Całe wyrażenie mogłoby zatem brzmieć również: *Będę, który Będę*. W G wyrażenie to przetłumaczono jako: *Ja jestem Będący*, gr. ἐγώ εἰμι ὁ ὤν (cały werset: καὶ εἶπεν ὁ θεὸς πρὸς Μωυσῆν ἐγώ εἰμι ὁ ὤν καὶ εἶπεν οὕτως ἐρεῖς τοῖς υἱοῖς Ισραηλ ὁ ὢν ἀπέσταλκέν με πρὸς ὑμᾶς). W kontekście powyższych rozważań, imię własne Boga, יהוה (JHWH), mogłoby być skróconą formą *jestem*, יִהְיֶה אֲשֶׁר יִהְיֶה (*jhje*[h] *'aszer jhje*[h]), która nie występuje nigdzie w BH. Imię własne Boga, יהוה (JHWH) wymawia się przy wokalizacji יַהְוֶה (*Jahwe*) nawiązującej zarówno do rdzenia הוה, jak i do wymowy hbr. „ו", czyli znaku: *waw*, jako głoski o wartości fonetycznej „u" lub „ł". Gdy imię własne Boga, יהוה (JHWH) w Biblii hebrajskiej napotykamy zwokalizowane jako: יְהוָֹה, czyli w sposób właściwy dla אֲדֹנָי (*Adonaj*), wówczas wymawiamy je *Adonaj*, jeśli natomiast zwokalizowane jest יֱהוִֹה, czyli wokalizacją właściwą dla אֱלֹהִים (*Elohim*), wówczas wymawiamy je *Elohim*. Jeśli chodzi o wymowę tego imienia poświadczoną w pismach greckich, to zaświadczone jest ono dwukrotnie w 4QpapLXXLev[b] (4Q120), pochodzącym prawdopodobnie z I w. p. Chr., jako IAΩ (*Iao*) w Kpł 3:12 (4Q120, frg. 7); 4:27 (poniżej 4Q120, frg. 20).[9] Wymowa IAΩ mogła przypominać *Jauo*, podobnie jak w przypadku wymowy hebrajskiej omówionej wyżej. Jednak te trzy znaki greckie mogły być też oznaczeniem, że w tym miejscu znajduje się imię niewypowiadane lub wypowiadane ΚΥΡΙΟΣ (*kyrios*), czyli: Pan, jako to ma miejsce w Septuagincie (G). Trudno stwierdzić, od kiedy Imię własne Boga zaczęto w wymowie zastępować określeniem *kyrios* i z jakiego powodu tak się stało – ze względu na pobożność,

[9] 4Q120 – Wikipedia, wolna encyklopedia (15 stycznia 2021 r.); Tetragram – Wikipedia, wolna encyklopedia (15 stycznia 2021 r.); zob. HALOT; Tov E. 1992. *Discoveries in the Judean Desert*: IX. Qumran Cave 4: IV; 4Q120 Leviticus B, 2010. http://www.lexhampress.com.

	czy na lęk (przesąd?). Poświadczony jest on jednak już w G, przekładzie pochodzącym z pierwszej połowy III w. p. Chr. Co do literatury, zob. NET. 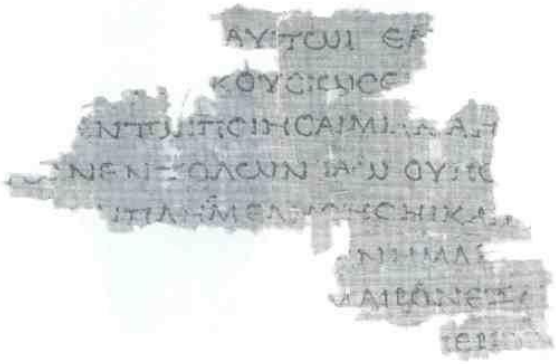
Wj 4:19[L]	Merrill E. H. 2008: 62.
Wj 4:24[L]	Wj 4:24-26 zawiera zbyt mało informacji, by można je wyjaśniać z całą pewnością. 1. Być może zdarzenie to należałoby rozpatrywać w podobnych kategoriach co test wiary Abrahama (Rdz 22) i zmagania Jakuba z Bogiem (Rdz 32:22-32). Może powiedzieć, że do zdarzeń tych doszło w punkcie zwrotnym wszystkich tych postaci: Abraham miał był na początku drogi wiary, Jakub wkraczał do ziemi obiecanej, Mojżesz szedł wyzwolić naród. Jeśli rozważać te zdarzenia po ich zaistnieniu, *post factum*, jasnym staje się, że w żadnym z tych trzech przypadków Bóg nie planował śmierci ani Izaaka, ani Jakuba, ani Mojżesza, choć z punktu widzenia uczestników zdarzenia byli oni rzeczywiście w śmiertelnym niebezpieczeństwie. I słusznie, bo to śmiertelne niebezpieczeństwo miało im wszystkim uświadomić, że przyjaźń z Bogiem zobowiązuje. Oznacza ona bliskość, lecz nie poufałość. 2. Zdarzenie to umieszcza się wśród wielu innych zdarzeń biblijnych, w których komu więcej dano, kto znalazł się w szczególnej roli, ma służyć jako szczególny przykład czegoś lub jako przestroga przed czymś, od tego oczekuje się więcej, niezależnie od tego, z czym to „więcej" może się łączyć. W tym przypadku Mojżesz z niepodanego w tekście powodu nie obrzezał swojego syna. Być może nie widział w tym sensu, jak nie widział sensu własnej roli wyzwoliciela narodu (zob. Wj 4:13). Lecz fakt nieobrzezania syna mógł być złym przykładem w przypadku wyzwoliciela narodu wybranego (zob. Wj 12:43-51). 3. Posunięcia Sypory mogą łączyć się ze znaczeniem obrzezania w jej i Mojżesza kręgu kulturowym. Rytuał ten wiązał strony biorące w tym udział więzią oblubieństwa krwi. Wyrażenie „oblubieniec krwi" pojawia się w tym krótkim fragmencie dwukrotnie.
Wj 5:7[L]	Wyrób cegieł uwidoczniony w grobowcu Rekhmire w Tebach (XV w. p. Chr.).

Wj 5:16[L]	WBC.
Wj 5:22[L]	Np. BDB.
Wj 7:9[L]	Juss. w zdaniach warunkowych, często z protasis i apodosis, GKC 323 §109*h*.
Wj 6:20[L]	*Jokebed*, יוֹכֶבֶד, tj. *JHWH potęgą* l. *chwałą*, Wj 6:20; Lb 26:59; najstarsze imię zawierające partykułę teoforyczną JH (HALOT); córka Lewiego. Forma tego imienia jest szczególnie ważna w kontekście Wj 6:2. Wg Wj 6:2 Bóg objawił się Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi jako *Bóg Wszechmocny*, אֵל שַׁדָּי (*'el szaddaj*), בְּאֵל שַׁדָּי, (chodzi o *bet essentiae*), ale nie dał im poznać imienia JHWH. Imię to jednak pojawia się jako partykuła teoforyczna w imieniu matki Mojżesza. Pojawia się też w związku z patriarchami (Rdz 12:1, 17:1, 18:1, 26:2, 26:24, 26:12, 31:3; 35:1, 48:3); Imię JHWH pada ust Abrahama (Rdz 12:7, 15:1) i Jakuba (Rdz 28:16). Taki stan rzeczy (1) może być sprawą późniejszego wkładu redakcyjnego; (2) może łączyć się ze znaczeniem słowa *poznać*, יָדַע (*jada'*), które oznacza również *doświadczyć*, tj. *poznać* na podstawie szczególnego przeżycia.
Wj 7:9[L]	Cassuto tłumaczy: *w krokodyla*.
Wj 7:11[L]	Zob. Redford D. B., *A Study of the Biblical Story of Joseph* (VTSup), 203-4. O możliwościach czarowników egipskich opowiada np. Papirus Westcara.
Wj 7:17[L]	Ad (1), zob. Kaiser W. C., Jr., „Exodus", EBC 2:350; Hort G., „The Plagues of Egypt", *ZAW* 69 (1957): 84-103; *ZAW* 70 (1958): 48-59. Ad (2), zob. ANET 441, ii 10.
Wj 8:16[L]	Wg Flawiusza, *Dawne* 2.14.3 (2.300), *wszy*, *kleszcze, pchły.*
Wj 8:26[L]	NET.
Wj 9:2[L]	Zob. Lambdin T. O., *Introduction to Biblical Hebrew*, 171-72, §137.
Wj 9:3[L]	Forma *cz*, zob. Ogden G. S., „Notes on the Use of הויה in Exodus IX. 3", *VT* 17 (1967): 483-84. Co do udomowienia wielbłądów już w tym czasie, zob. Kitchen K. A., *NBD*[3] 160-61.
Wj 9:9[L]	*wrzód*, zob. *czyrak mnogi*, Kaiser W. C., Jr., „Exodus", EBC 2:359.
Wj 9:15[L]	Zob. GKC 313 §106.p.
Wj 9:28[L]	*Gotów jestem was wypuścić*, cohortativus zdecydowania, zob. GKC §48*cde*.
Wj 10:1[L]	WBC.
Wj 10:12[L]	BDB.

Wj 10:27[L]	WBC.
Wj 11:1[L]	(1) *jak przy wypuszczaniu panny młodej wypędzi was stąd całkowicie*, por. Childs B. S., *Exodus* (OTL), 130; (2) *jak przy odprawianiu niewolnicy wziętej z intencją jej poślubienia, odprawi was stąd ze wszytkim*, zob. Kaiser W. C., „Exodus", EBC 2:370. Wg G: *gdy zaś będzie was wypuszczał, ze wszystkim wyrzuci was z ładunkiem*, gr. ὅταν δὲ ἐξαποστέλλῃ ὑμᾶς σὺν παντὶ ἐκβαλεῖ ὑμᾶς ἐκβολῇ. Różne interpretacje, zob. Morgenstern, JBL 68 (1949) 1-5.
Wj 11:7[L]	Zob. też Fensham F. C., „Remarks on Keret 114[b]-136[a]", *JNSL* 11 (1983): 75.
Wj 12:8[L]	Zob. HALOT.
Wj 12:6[L]	*między wieczorami*, zob. NET; być może chodzi o czas między zachodem a ściemnieniem się WBC.
Wj 12:11[L]	Zob. NET.
Wj 12:22[L]	*Hizop*: *Origanum Maru L.*, lub *Origanum Aegyptiacum*, zob. 1Krl 4:33. Zob. Baldensperger L., Crowfoot G. M., „Hyssop", *PEQ* 63 (1931): 89-98.
Wj 12:30[L]	WBC.
Wj 12:37[L]	*Ramses*: raczej Kantir niż Tanis, NET. Istnieją różnice w wokalizacji *Ramses*: רַעַמְסֵס (Wj 12:37), רַעְמְסֵס (Rdz 47:11), רַעַמְסֵס (Lb 33:3), WBC. *Sukkot*: Tell el Maskhuta w Wadi Tumilat (?), niedaleko wsp. Ismailii, NET; identyfikowane z Pitom (Wj 1:11). *nóg męskich*, רַגְלִי הַגְּבָרִים, idiom: (1) *mężczyzn gotowych do drogi*; (2) *pieszych mężczyzn*, NET; (3) *zdrowych i gotowych do walki* WBC. *JBL* 77 (1958): 60-66.
Wj 12:37[L]	*Ramzes*: raczej Kantir niż Tanis; liczba osób, które wyszły z Egiptu, zob. *JBL* 77 (1958) 60-66. *Sukkot*: Tell el Maskhuta w Wadi Tumilat (?), niedaleko wsp. Ismailii; identyfikowane z Pitom (Wj 1:11).
Wj 12:38[L]	BDB.
Wj 12:40[L]	Wariant zaświadczony w PS i G jest zbieżny z Ga 3:17, za jego włączeniem do tekstu głównego przemawia *w*[*lps*]. Wskazuje się jednak na selektywność genealogii, zob. Basalel w 1Krn 2:3-20 i Wj 31:2-5, współczesny Mojżeszowi, lecz siódmy od Judy. Eliszama (Lb 10:22), był 9 pokoleniem od Jakuba (1Krn 7:22-26). Jozue, syn Nuna był 11 pokoleniem od Jakuba (1Krn 7:27). Zob. Driver, *Exodus*: 120.

Wj 14:2[L]	*Pi-Hachirot*: *ujście kanałów*, lecz wg etymologii ludowej, HALOT; inne znaczenia: (1) *świątynia Hrt* (tj. bogini syryjskiej); (2) *siedziba Hator*, zob. NET; wg G: *nieobwarowanej wioski*, gr. ἐπαύλεως.
Wj 14:2[L]	WBC.
Wj 14:7[L]	NET.
Wj 14:20[L]	Zob. NET. *ten do tego*: zob. GKC 448 §139.*e*, n. 3
Wj 15:1[L]	WBC. Do jeźdźców zaliczano też załogę rydwanów, wbrew Mowinckelowi, *VT* 12 (1962): 281-85.
Wj 15:2[L]	Dahood M., „Exodus 15:2: *'anwehu* and Ugaritic *snwt*", *Bib* 59 (1979): 260-61; Klein M., „The Targumic Tosefta to Exodus 15:2", *JJS* 26 (1975): 61-67; Parker S. B., „Exodus 15:2 Again", *VT* 21 (1971): 373-79, NET.
Wj 15:4[L]	Egip. pap. Anastasisa poświadczający istnienie *jeziora sitowia* niedaleko Ramzes może wskazywać, że w tym właśnie miejscu doszło do przejścia przez morze, EBD 363-364; ZEB 5:61-62; ISBE 2:228; por. Batto 1983. EBD 363-364; ZEB 5:61-62; ISBE 2:228; por. Batto 1983.
Wj 15:6[L]	Zob. arch. inf. z zak. *i*, GKC 253 §90.l.
Wj 15:20[L]	Etymologia imienia Miriam, מִרְיָם, מרין, Μαριαμμη, jest dyskusyjna. Imię wywodzone jest: 1. od egip. rdzenia „mryt", tj. ukochana; 2. od akad. rdzenia „rym", tj. dar [Boga]; 3. od hbr. מרא, wypchany worek (powodzenie?). Pojawia się wywodzenie tego imienia od rdzeni: מרה, świniogłowa (Stamm: 333); מָרָה to być zbuntowanym; מְרִי, kłótliwość (Pwt 31;27; 1Sm 15:23); מְרִיא, młody wół (2Sm 6:13; 1Krl 1:9, *bubalus buffalus*), lecz w tym przypadku brak rdzennej *mem* l nun; por. Stamm, HALOT.
Wj 16:6[L]	Zob. GKC 337-38 §112*oo*.
Wj 16:15[L]	*On jest chlebem*, zob. Vermès G., „'He Is the Bread' Targum Neofiti Ex. 16:15", *SJLA* 8 (1975): 139-46; oraz Cowling G. J., „Targum Neofiti Ex. 16:15", *AJBA* (1974-75): 93-105.
Wj 17:1[L]	HALOT WBC.

Wj 17:8[L]	WBC.
Wj 17:10[L]	HALOT.
Wj 19:13[L]	WBC.
Wj 20:3[L]	*obok Mnie* rozumiane bywa: (1) *naprzeciw Mnie* (jak Bóg miał na nie patrzeć), zob. Driver S. R.. *Exodus*, 193-94; (2) *preferowanych bardziej niż Mnie*, zob. Albright W. F., *From the Stone Age to Christianity*, 297, n. 29. W j. polskim wyrażenie *obok Mnie* zdaje się ujmować rzecz najpełniej.
Wj 20:5[L]	*Nie będziesz się im kłaniał i nie będziesz im służył*, לֹא־תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תָעָבְדֵם, lub: (1) hend.: *nie będziesz się im kłaniał, by w ten sposób je czcić*. (2) *kamets hatuf* w drugim członie, תָעָבְדֵם, sugeruje wg niektórych (Cassuto, *Exodus*, 242) świadomą wokalizację pejoratywną lub znaczenie właściwe dla *hof*: *nie pozwolisz, aby doprowadzono cię do czczenia ich*, zob. GKC 161 §60.b.
Wj 20:7[L]	Przykazanie to odnoszone jest do daremnego przysięgania, PL 200.
Wj 20:8[L]	GKC §113.bb.
Wj 20:10[L]	WBC.
Wj 20:19[L]	Zob. Roberts B. J. 1951. *The Old Testament Text and Versions: The Hebrew Text in transmission and the history of the ancient versions*, Cardiff: University of Wales Press: 189.
Wj 20:20[L]	GKC 483 §152.x
Wj 20:22[L]	Zob. Fensham F. C., „The Role of the Lord in the Legal Sections of the Covenant Code", *VT* 26 (1976): 262-74; Paul S., „Unrecognized Biblical Legal Idioms in Light of Comparative Akkadian Expressions", *RB* 86 (1979): 231-39; Galston M., „The Purpose of the Law According to Maimonides", *JQR* 69 (1978): 27-51.
Wj 20:24[L]	GKC 412 §127.e.
Wj 21:5[L]	GKC 343-43 §113.o.
Wj 21:6[L]	Zob. także NET.
Wj 21:22[L]	*Szkoda*: logika wskazuje na matkę; niektórzy rabini również tak uważali, Cylk 96.
Wj 21:23[L]	PL 237, 242 tłumaczy jednak *duszę* w sensie odszkodowania (tj. odszkodowania za życie), jako że śmiercią karano tylko rozmyślne morderstwo, por. Lb 35:31.

Wj 21:32[L]	Houtman C. 1999. *Historical Commentary on the Old Testament. Exodus*. Leuven: Peeters.
Wj 22:4[L]	GKC 342-343 §113.o.
Wj 22:8[L]	Vannoy J. R., „The Use of the Word *ha'elohim* in Exodus 21:6 and 22:7, 8", *The Law and the Prophets*, 225-241.
Wj 22:25[L]	Zob. np. Gamoran H., „The Biblical Law against Loans on Interest", *JNES* 30 (1971): 127-134. Stein S., „The Laws on Interest in the Old Testament", *JTS* 4 (1953): 161-170; Neufeld E., „The Prohibition against Loans at Interest in the Old Testament", *HUCA* 26 (1955): 355-412.
Wj 23:31[L]	Zob. Kaiser W. C., Jr., „Exodus", EBC 2:447; Buchanan G. W., *The Consequences of the Covenant* (NovTSup), 91-100.
Wj 24:1[L]	WBC.
Wj 24:10[L]	(1) WBC; (2) BDB.
Wj 25:4[L]	NET; skóry diugoniów: BDB; kamienie barwy pomarańczowej: Sarna NET.
Wj 25:5[L]	NET, WBC.
Wj 26:15[L]	NET.
Wj 28:15[L]	Zob. Hyatt J. P., 1980. *Exodus, New Century Bible Commentary*, Grand Rapids: Eerdmans: 282.
Wj 28:36[L]	NET.
Wj 29:17[L]	*Kończyny*: BDB.
Wj 29:25[L]	WBC.
Wj 29:27[L]	PL 2: 338.
Wj 29:39[L]	Zob. *b. Pesahim* 61a; *m. Pesahim* 5:1.
Wj 30:8[L]	Zob. *b. Pesahim* 61a; *m. Pesahim* 5:1.
Wj 30:13[L]	WBC.
Wj 30:23[L]	WBC.
Wj 30:25[L]	WBC.
Wj 30:33[L]	NET.

Wj 30:34[L]	*onycha*, שְׁחֵלֶת (*szechelet*), hl: (1) wg G: *onyks*, ὄνυξ, *unguis odoratus* lub *operculum*; (2) *mollusk*, tj. proszek z pancerza skorupiaka powszechnego nad Morzem Czerwonym, WBC.
Wj 30:35[L]	NET.
Wj 31:10[L]	BDB.
Wj 32:4[L]	Związek posągu cielca z kultem boga Sin i związek tego wyrażenia z górą Synaj – zob. WBC.
Wj 32:16[L]	WBC.
Wj 32:29[L]	Zob. Barthélemy D. 1979-1980. *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*. New York: UBS: 145.
Wj 33:7[L]	GKC 341 §113 *h.*; budowa przybytku: Cassuto U. 2008. *A Commentary on the Book of Exodus*, Jerozolima: Magnes Press: 429-30.
Wj 33:7[L]	Zob. GKC 315 §107 *e*.
Wj 33:23[L]	NET.
Wj 34:10[L]	NET.
Wj 35:6[L]	NET.
Wj 36:20[L]	NET.
Księga Kapłańska (Kpł)	
Kpł 1:3[L]	Averbeck R. E. 1996. NIDOTTE: *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*. Grand Rapids: Zondervan 4:996-1022.
Kpł 1:9[L]	*wdzięczny dar*, אִשֶּׁה (*iszsze*[h]), lub: *przyjazny gest*: (1) od אנש, czyli: *zaprzyjaźniać się*; (2) Wg Tg: *dar, podarunek*; (3) od ak. *eszszeszu*, czyli: *dar świąteczny* (CAD 5:371-373), por. Kpł 3:11, 16; 21:6; Lb 28:2, 24; (4) od ugar. *itt* (UT: 431) i tłumaczone jako *hojny dar* WBC; (5) łączona z אש, *ogień*, stąd bywa traktowana jako *ofiara ogniowa*, lecz że nie zawsze oznaczała ofiarę paloną, co podważa termin *ofiara ogniowa* (zob. Kpł 24:9), zob. WBC.
Kpł 1:16[L]	WBC.
Kpł 2:1[L]	NET.
Kpł 2:2[L]	WBC.
Kpł 3:1[L]	Averbeck R. E., NIDOTTE 1:1066-73; 4:135-43

Kpł 3:2[L]	PL 3:31.
Kpł 3:4[L]	Zob. także CAD 8:11-14; *na ścięgnach, płat*: WBC; *wątroba*: por. Wolff H., *Anthropology of the Old Testament*: 64-66.
Kpł 3:5[L]	WBC.
Kpł 3:11[L]	Raszi, PL 3:27.
Kpł 4:26[L]	NET.
Kpł 6:2[L]	WBC.
Kpł 6:14[L]	zob. GKC 346 §113.*cc* i JM 2:430 §123.*v*. ze względu na inf. abs. הַקְרֵב.
Kpł 7:14[L]	Zob. Anderson, *Sacrifices and offerings in Ancient Israel*, 137-44, Soden W. von, „Mirjam – Maria ‘(Gottes –) Geschenk,’” *UF* 2 (1970) 269-72; Anderson (134); Driver, *JSS* 1 (1956) 100-105, WBC.
Kpł 7:30[L]	Zob. Milgrom J., *IEJ* 22 (1972) 33-38, oraz *Hattenupa*, 157-158. Potwierdzeniem mógłby być relief z Karnak (Egipt). Inne wyjaśnienia zob. WBC.
Kpł 7:35[L]	*poświęcona część*, מִשְׁחַת (*miszchat*), lub: *przydział*, *prerogatywa*, *przywilej*, od: משׁח (h. II) HALOT.
Kpł 9:4[L]	Zob. IBHS 627 §37.6f.
Kpł 9:6[L]	GKC §120c.
Kpł 9:21[L]	Zob. Milgrom, *SCTT*: 164, WBC.
Kpł 9:23[L]	Zob. GKC §119 y, n. 3.
Kpł 10:6[L]	Zob. GKC §109g.
Kpł 11:5[L]	Zob. Bare, *Plants and Animals*: 98 i Cansdale 1970: 98.
Kpł 11:17[L]	WBC.
Kpł 11:22[L]	Wg BG wymienione gatunki to: *szarańcza, koniki, skoczki i chrząszcze*; wg NIV: *locust, katydid, cricket or grasshopoers*.
Kpł 12:4[L]	Zob. WBC.
Kpł 13:2[L]	Zob. WBC.

Kpł 13:5[L]	Zob. JM §167l, n. 177 i; Kpł 13:6, 8, 10, 13, itp.; Rdz 8:13; Pwt 13:14; 17:4; por. IBHS §40.2.1e). Kogut (*Scripta Hierosolymitana*, 31 (1984) 148): והנה „wprowadza obiekt dopełniający czasownik postrzegania.” WBC.
Kpł 13:12[L]	Zob. GKC §133 m, o.
Kpł 13:48[L]	Zob. WBC.
Kpł 13:55[L]	Zob. WBC.
Kpł 14:4[L]	Barwnik ten pozyskiwano z jaj owada pasożytującego na liściach palmowych lub z samiczek tego owada po ich wysuszeniu, zob. NET WBC; *hizop*: może oznaczać różne zioła, np. majeranek, oregano lub tymianek, o aromatycznych i oczyszczających właściwościach, rosnące dziko w Izraelu, możliwe do związania w pęczek i użycia do skrapiania; wskazuje na to w swych pismach Majmonides, Saadia Gaon i wcześni komentatorzy żydowscy; w hbr. wsp. hizop odnosi się do *Origanum syriacum*.
Kpł 15:16[L]	Zob. WBC.
Kpł 16:2[L]	BDB, בית, 8.b., 110; *GKC* §130 a [3].
Kpł 16:8[L]	KD: 398, ze spółgłoską płynną zmiękczoną, zob. *GKC* §30n; WBC.
Kpł 16:34[L]	Zob. JM 102 f.
Kpł 17:7[L]	HALOT, *VT* 25 (1975) 118.
Kpł 17:13[L]	WBC.
Kpł 18:20[L]	Orlinsky.
Kpł 18:23[L]	Zob. WBC.
Kpł 19:4[L]	zob. NET.
Kpł 19:16[L]	PL3; werset jest podstawą zakazu obojętności wobec rozlewu krwi bliźniego (mitswa 237, Sanhedryn 73a). Wg Szulchan Aruch: Kto słyszy umawiających się, aby skrzywdzić kogoś, ma obowiązek powiadomić potencjalną ofiarę. Jeśli ma możliwość uspokojenia krzywdziciela i przekonania go, aby zrezygnował ze swojego planu, a nie czyni tego, łamie prawo: Nie stój bezczynnie, gdy przelewana jest krew twojego bliźniego (Hoszen Miszpat 426:1), chyba że, jak argumentuje R. Akiba na podstawie Kpł 25:36, ratunek naraziłby na śmierć ratującego.
Kpł 20:20[L]	Zob. Schultz S., „Jehoiachin”, ISBE 2:976.
Kpł 21:3[L]	Zob. WBC.

Kpł 21:4[L]	Zob. WBC.
Kpł 21:7[L]	Zob. WBC.
Kpł 22:22[L]	Zob.WBC.
Kpł 23:40[L]	Zob. NET.
Kpł 24:17[L]	Zob. WBC.
Kpł 26:1[L]	Zob. WBC.
Kpł 26:43[L]	JM §116e.
Kpł 27:21[L]	Zob. NET.
Księga Liczb (Lb)	
Autorstwo: zob. Lb 33:1-2.	
Lb 1:1[L]	Zob. WBC.
Lb 1:16[L]	Zob. WBC.
Lb 1:20[L]	HALOT.
Lb 3:9[L]	Zob. GKC §123e.
Lb 3:47[L]	Zob. WBC. Opłata ta stanowiła roczny dochód pasterza, zob. ESVSB.
Lb 4:6[L]	*skóry garbowane*: עֹרֹת תְּחָשִׁים (*'orot tachaszim*); hbr. תַּחַשׁ (*tachasz*) może też oznaczać: (1) skóry delfinów (arab. *tuhas* lub *duhas* oznacza delfina), diugoniów (BDB), morświnów (wykorzystywane przez beduinów) lub fok żyjących w Morzu Czerwonym. (2) *żółte kamienie*, tj. kamienie szlachetne o barwie żółtej lub pomarańczowej, za ak., Sarna NET; (3) *skóry barwione na kolor hiacyntowy*, gr. δέρματα ὑακίνθινα, G; (4) *błamy skórzane* l. *skóry garbowane* l. *egipskie* (od egip. słowa odnoszącego się do obróbki skóry); *skóry borsucze* za chald.
Lb 4:49[L]	Zob. WBC.
Lb 5:1[L]	*Trąd* ozn. różne schorzenia skórne. Choroba ta w dzisiejszym rozumieniu znana była w Egipcie ok. 1500 r. p. Chr., w Izraelu odwołuje się do niej Amos (ok. 760 r. p. Chr.), Harrison 1988b; Heyink 2016, Flawiusz, *Dawne* 9.10.
Lb 5:20[L]	Zob. NET.
Lb 10:1[L]	Wg Flawiusza trąby te były błyszczące i miały ok. 30 cm długości, zob. *Dawne* 3.291, Sachs C., *The History of Musical Instruments.*

Lb 10:29[L]	Zob. NET.
Lb 11:3[L]	Zob. NET.
Lb 11:4[L]	Zob. GKC 476 §151.a.1.
Lb 11:16[L]	Zob. NET.
Lb 11:25[L]	Zob. GKC § 120d.
Lb 12:1[L]	ZIBBC.
Lb 13:22[L]	Wykopaliska potwierdzają zamieszkanie tego miasta w okresie średniego brązu, czyli: 2000-1750 p. Chr.
Lb 14:26[L]	Na podstawie tego stwierdzenia rabini wyprowadzali wniosek, że zgromadzenie to grupa składająca się z co najmniej dziesięciu osób (na dwunastu posłańców dziesięciu narzekało), NET.
Lb 14:33[L]	Zob. WBC.
Lb 14:34[L]	Zob. WBC.
Lb 15:20[L]	Zob. HALOT.
Lb 20:22[L]	Zob. NET.
Lb 21:1[L]	Zob. WBC.
Lb 21:11[L]	Zob. Simons J. 1959. *The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament.* Leiden: Brill.
Lb 21:14[L]	Zob. Christensen D. L., „Num 21:14-15 and the Book of the Wars of Yahweh", *CBQ* 36 (1974): 359-60.
Lb 21:18[L]	Freedman D. N., „Archaic Forms in Early Hebrew Poetry", *ZAW* 72 (1960): 101-7.
Lb 22:5[L]	Nazwa ta potwierdzona jest w inskrypcji z Alalakh, z ok. 1480 r. p.Chr. WBC.
Lb 22:7[L]	ZIBBC.
Lb 24:3[L]	Tyloch 1985: 129.
Lb 24:6[L]	*nad*, עֲלֵי: przypadek *jod compaginis* występującego w poezji hbr. w celach rytmicznych i będącego pozostałością skostniałego sufiksu zaimkowego, Tyloch 1985: 129.
Lb 24:7[L]	Zob. HALOT.

Lb 25:3[L]	Baal: bóstwo deszczu i burzy, LBD; główne, ISBE; bóstwo pogody, HBD.
Lb 25:4[L]	tak wg Akwili.
Lb 25:8[L]	Zob. WBC.
Lb 25:14[L]	Zob. HALOT.
Lb 25:15[L]	Jej imię jest przykładem świadomej zmiany na *kłamstwo*, *oszustwo*, EBC.
Lb 32:2[L]	Kamień Moabicki z ok. 830 r. p. Chr., zob. WBC.
Lb 32:16[L]	Zob. WBC.
Lb 32:17[L]	Zob. WBC.
Księga Powtórzonego Prawa (Pwt)	
Pwt 1:1[L]	Zob. NET.
Pwt 1:2[L]	Zob. Merrill E. H., *Kingdom of Priests*: 66-75.
Pwt 1:13[L]	Zob. GKC § 119s.
Pwt 1:15[L]	BDB.
Pwt 3:9[L]	WBC.
Pwt 3:11[L]	WBC; Millard A., „King Og's Iron Bed: Fact or Fancy?" *BR* 6 (1990): 16-21, 44.
Pwt 4:6[L]	ANET 391.
Pwt 4:48[L]	WBC.
Pwt 4:48[L]	*obok Mnie*, עַל־פָּנָי: (*'al panaja*): rozumiane bywa: (1) *naprzeciw Mnie* (jakoby Bóg miał na nie patrzeć), zob. Driver S. R., *Exodus*, 193-94; (2) *preferowanych bardziej niż Mnie*, zob. Albright W. F., *From the Stone Age to Christianity*, 297, n. 29. W j. polskim wyrażenie *obok Mnie* zdaje się ujmować rzecz najpełniej.
Pwt 5:9[L]	ANET 661; zob. J. Kaminsky, *Corporate Responsibility in the Hebrew Bible JSOTSup*.
Pwt 7:1[L]	NET.
Pwt 7:20[L]	NET.
Pwt 8:15[L]	HALOT.

Pwt 10:3[L]	Hepper F. N., *Illustrated Encyclopedia of Bible Plants*: 63.
Pwt 10:16[L]	Zob. WBC i jego odwołanie się do DSS!
Pwt 11:2[L]	Powołuje się na to tylko BHS WBC.
Pwt 11:8[L]	Nie zaznaczone w DSSB.
Pwt 11:26[L]	NET.
Pwt 12:6[L]	zob. Anderson, *Sacrifices and offerings in Ancient Israel*, 137-44, W. von Soden, „Mirjam – Maria '(Gottes –) Geschenk,'" *UF* 2 (1970) 269-72; Anderson (134); Driver, *JSS* 1 (1956) 100-105, WBC.
Pwt 14:5[L]	Tłumaczone jako: *daniel* (BT BW), *dziki kozioł* (BG).
Pwt 14:16[L]	WBC.
Pwt 16:1[L]	WBC.
Pwt 16:9[L]	WBC.
Pwt 16:18[L]	BDB.
Pwt 17:11[L]	WBC.
Pwt 18:1[L]	WBC.
Pwt 18:3[L]	WBC.
Pwt 18:10[L]	WBC; wg Ibn Ezry *wieszczbiarz* odnosi się to do wróżenia z układu chmur na niebie, WBC.
Pwt 18:11[L]	*Rzucający zaklęcia* WBC.
Pwt 21:8[L]	WBC.
Pwt 21:22[L]	WBC.
Pwt 22:5[L]	WBC.
Pwt 22:11[L]	Wg Flawiusza zakaz ten odnosi się do Izraelitów spoza stanu kapłańskiego. Kapłani nosili takie właśnie szaty, zob. *Dawne* 4.8.11. Czy zatem chodzi o idiom: *nie ubieraj się niestosownie do swojego stanu*, l. *nie ubieraj się po kapłańsku, jeśli nim nie jesteś*, por. Wj 30:22-37. W czasie noszenia różne materiały zużywają się w różny sposób, co może wymagać nadmiernej troski. Rada ta może łączyć się ze współczesną praktyką nienoszenia umundurowania przez osoby nie sprawujące danej służby lub – z drugiej strony – ze zbytnim komplikowaniem codziennego życia.

Pwt 22:17[L]	*Prześcieradło* BDB; *nocne ubranie* HALOT.
Pwt 22:19[L]	ESVSB.
Pwt 23:3[L]	WBC.
Pwt 24:1[L]	*Wstydliwość czegoś*, עֶרְוַת דָּבָר (*'erwat dawar*), tj. *nagość*, l. *wstydliwość*, *sromotność rzeczy* l. *sprawy*, l. *czegoś* (*rz* w *sc* nieokreślony), wg G: *wstydliwa rzecz*, ἄσχημον πρᾶγμα, to coś nieoczywistego lub nieuświadomionego, wstydliwego lub krępującego, ukrytego lub skrywanego, co mogło dać o sobie znać dopiero po zawarciu małżeństwa i przy bliższym poznaniu się jego stron, i co w odczuciu którejś z tych stron było nie do przezwyciężenia, a przez to uniemożliwiało trwały, harmonijny związek. Ta definicja opiera się na znaczeniu słowa עֶרְוָה (*'erwa*[h]), jak również na jego związkach semantycznych i syntaktycznych (znaczeniowych i składniowych) w SP i NP. W SP to samo wyrażenie עֶרְוַת דָּבָר (*'erwat dawar*) zostało użyte w Pwt 23:15, gdzie może ozn. odstręczającą PANA *nieprzystojność rzeczy*. Hbr. עֶרְוָה (*'erwa*[h]) może ozn. zewnętrzne narządy płciowe (Wj 28:42; Kpł 18:6), stan ich obnażenia (Rdz 9:22-23), eufemistycznie stosunek płciowy (Kpł 18:6), sarkastycznie lub wulgarnie nieobyczajność kobiety lub, poniżająco, jej małą atrakcyjność jako partnerki współżycia i matkę wartościowego potomstwa (1Sm 20:30); czuły, nieoczywisty, nieuświadomiony lub skrywany słaby punkt (zob. *nagość ziemi* poniżej). Znaczenie עֶרְוַת דָּבָר (*'erwat dawar*) wyjaśniają dodatkowo inne wyrażenia z עֶרְוָה w *sc*: *nagość* […] *ojca*, עֶרְוַת אָבִיו (*'erwat awiw*), zob. Rdz 9:22-23, Kpł 18:7, 9-17; 20:11, 17, 20, 21; Ez 22:10, w których to fragmenach עֶרְוָה (*'erwa*[h]) jawi się jako rzecz tak dalece osobista i czcigodna, że aż nie przeznaczona do oglądania; *nagość* (kobiety), עֶרְוָתָהּ (*'erwatah*), zob. Oz 2:10, w którym to wersecie ma zn. niewłaściwie ukierunkowanej żądzy; *nagość matki*, עֶרְוַת אִמֶּךָ (*'erwat 'immech*), zob. 1Sm 20:30, w którym ma znaczenie sarkastyczne lub wulgarne; *nagość nierządu*, עֶרְוַת זְנוּנַיִךְ (*'erwat zenunajich*), zob. Ez 23:29, w którym ma znaczenie raczej wulgarne; *nagość ziemi*, עֶרְוַת הָאָרֶץ (*'erwat ha'arets*), zob. Rdz 42:9, 12, w których ma zn. możliwego do wyszpiegowania słabego punktu obrony; *nagość Egiptu*, עֶרְוַת מִצְרָיִם (*'erwat mitsraim*), Iz 20:4, w którym ma znaczenie wstydliwych, haniebnych lub skrywanych układów władzy. Wyrażenie עֶרְוַת דָּבָר (*'erwat dawar*) odczytywane bywa: (1) w sporze między tanaitami, od którego warto rozpocząć, bo obejmuje on okres ok. 20-220 r. po Chr., Szammaj i autorzy halachy, którzy opowiedzieli się za nim, uważał עֶרְוַת דָּבָר (*'erwat dawar*) za dowód *graniczącego* z cudzołóstwem bezwstydnego zachowania, zob. *Gitin* 9:9, 10, por. 83b, za PL. Hillel za עֶרְוַת דָּבָר (*'erwat dawar*) uważał każdą rzecz, która w jakimś swoim wstydliwym aspekcie mogła wzbudzać niechęć męża, a nawet, wg działającego

później Aqiby, ujawnić się w żonie przy porównaniu jej z inną napotkaną przez męża kobietą, na przykład piękniejszą od niej. Trzeba zaznaczyć, że Hillel, którego rozstrzygnięcia uważa się za mniej rygorystyczne, rozumie *sc* עֶרְוַת דָּבָר w sposób wynikający z jego znaczenia, tj. jako *wstydliwość czegoś*. Szammaj dla uzasadnienia swoich poglądów zmienia *sc* עֶרְוַת דָּבָר, wstydliwość *czegoś*, na *sc* דְּבַר עֶרְוָה (*dewar ‘erwa*[h]), coś *wstydliwego*, por. G, ἄσχημον πρᾶγμα. Wprawdzie *wstydliwość czegoś* może czynić *coś wstydliwym* i przez to, w niektórych przypadkach lub kontekstach, mogą to być wyrażenia synonimiczne, logicznie jednak rzecz biorąc *wstydliwość czegoś* i *coś wstydliwego* to nie to samo. *Wstydliwość czegoś* nie musi kwalifikować tego czegoś jako *całkowicie* wstydliwego – i raczej o to chodzi w Pwt 24:1. Żona, w której mąż odkrył wstydliwość czegoś, może stać się żoną innego mężczyzny, dla którego *to coś* nie musi być wstydliwe wcale albo nie musi być wstydliwe na tyle, by uniemożliwiać im kontynuowanie związku. *Coś wstydliwego* to bardziej cecha stała, często też nie *absolutnie*, lecz warunkowo – kulturowo, w odczuciu jakiejś grupy społecznej.

(2) w późniejszym okresie *sc* עֶרְוַת דָּבָר rozumie się jako *dowody* (Saadii Gaon, *Gitin* 90a, za: PL) *występku* (*Gitin* 90b, za PL), *[który uzasadnia rozwód]*. Takim dowodem mogło być, np. nabranie przez męża przeświadczenia o niewłaściwym prowadzeniu się żony, PL.

W wyszczególnionej w tym akapicie literaturze *sc* עֶרְוַת דָּבָר odczytywane bywa jak we wcześniejszych uwagach, czyli jako: (1) zachowanie nieczyste seksualnie, ale nie równe cudzołóstwu (Davidson 2007: 391nn; Instone-Brewer 2002: 10; Isaksson 1965: 26; Merrill 1994: 317; Murray 1961: 10-11 i in.), por. stanowisko Szammaja; (2) wstydliwa przypadłość (Luck 1987: 60-63; pod. Craigie 1976: 305), por. stanowisko Hillela (KJZ).

W NP ani wyrażenie *wstydliwość czegoś* ani *coś wstydliwego* nie występuje. Fragment Pwt 24:1-4 jest jednak przywoływany w Mt 5:31; 19:3 i fragmentach paralelnych w związku z rozwodem *z każdej przyczyny* (κατὰ πᾶσαν αἰτίαν). Może to świadczyć o kilku sprawach: (1) *wstydliwość czegoś* mogła w czasach Jezusa oznaczać *każdą przyczynę* lub, co byłoby zrozumiałe, *nie orzekanie o winie* i w związku z tym byłoby określeniem rozwodu bez orzekania o winie; (2) stanowisko Hillela stało się bardziej przekonujące i częściej podejmowane, szczególnie że było całkiem biblijne, a nawet bliższe tekstowi SP niż zawiłe tłumaczenia Szammaja, i mniej ambarasujące.

Być może z rozstrzygnięcia Pwt 24:1-4 w znaczeniu oryginalnym i prawnym, tj. jako z rozwodu bez orzekania o winie, chciał skorzystać Józef, mąż Marii i ojczym Jezusa (Mt 1:11). Nosząc się z takim zamiarem został on opisany jako człowiek *sprawiedliwy*, nie pragnący zniesławienia Marii. Z pewnością ciąża, rzecz sama w sobie dobra, błogosławiona, pożądana i nie wstydliwa, miała w jego przypadku wstydliwy *aspekt* (por. *wstydliwość czegoś*) – taki, że współprzyczyną tej ciąży nie był Józef. Gdyby Józef zdecydował się na rozwiązanie Szammaja, Marii należałoby dowieść nierządu i to z Duchem Świętym albo mocą Najwyższego (Łk 1:35). Rozwiązanie Hillela pozwalało na nierozdrapywanie wstydliwej sprawy (zob. w*stydliwość sprawy* jest w tym przypadku synonimem *sprawy wstydliwej*).

	Za którym z tanaitów opowiadał się Jezus. Uważna lektura Jego wypowiedzi ukazuje, że nie wdał się On w ocenę poglądów współczesnych sobie nauczycieli (działających wówczas być może od ok. 10 lat). Dla Jezusa, jak wynika z Jego słów, małżeństwo nie było związkiem dwóch ludzi i grą ich kaprysów, lecz spełnianiem się jednego człowieka we wzajemnym dopełnianiu się męża i żony. *gdyż znalazł w niej*, בְּעֵינָיו כִּי־מָצָא בָהּ: zwrot procesowy, por. 1Sm 29:3, 6, 8; 2Krl 17:4 z 1Sm 12:5, JSB, lecz mało przekonywające. *List rozwodowy*, סֵפֶר כְּרִיתֻת (*sefer keritut*), βιβλίον ἀποστασίου: zob. Iz 50:1; Jr 3:1, 8. Wg JSB: 420, z czasów starożytnych nie zachowały się żadne powszechne prawa dotyczące mażeństwa i rozwodu, a prawa biblijne odnoszą się do przypadków o węższym charakterze moralnym lub religijnym. Wg Umowy Małżeńskiej z Elefantyny (V w. p. Chr.) rozwód mógł być inicjowany przez obie strony małżeństwa, por. Wj 21:10-11.
Pwt 24:4^{L}	Gesenius §54.3. Pohańbiona nie *w ogóle*, lecz przez pierwszego męża, JSB, por. Pwt 24:1^{L}.
Pwt 25:2^{L}	WBC.
Pwt 25:3^{L}	Liczba ta znana też była w prawodawstwie średnioasyryjskim (ANET 181, A §18), choć w prawodawstwie innych ludów ilość razów zamyka się w przedziale od 5 do 100 WBC.
Pwt 25:11^{L}	ANET 181, A §8.
Pwt 25:13^{L}	ANET, XVI: 423, WBC.
Pwt 29:14^{L}	zob. ANET 534, 539, 659.
Pwt 29:18^{L}	Accordance.
Pwt 32:14^{L}	Zob. Rofé A., „The Nomistic Correction in Biblical Manuscripts and Its Occurrence in 4QSam^{a}", *RevQ* 14 (1989) 247–54).
Pwt 32:42^{L}	WBC.
Pwt 32:43^{L}	WBC.
Pwt 32:47^{L}	ANET, 178.
Pwt 33:2^{L}	*ogień*, wg *ketiw* hbr. אֵשְׁדָּת (*'eszdat*); wg *qere* hbr. אֵשׁ (*'esz*) lub דָּת (*dat*), czyli: *prawo*. W czterech mss PS: *Aszdod*, hbr. אשדות. Em: (1) na אֶשֶׁד, *zbocza gór* (por. Pwt 3:17; 4:49). (2) *powiódł mocarzy*, hbr. אשר אֵלם, *JBL* 67 (1948) 193, 199. Jeśli jednocześnie *po prawicy* odczytać jako: *od południa*, hbr. מימינו, to uzupełniałoby to obraz regionów południowych (zob. Pwt 1:1–2). (3)

	pomaszerowałeś do nich, hbr. אֲשַׁרְתָּ לוֹ, zamiast występującego w MT אֵשְׁדָּת לוֹ. Wg G: *aniołowie z tobą*, gr. ἄγγελοι μετ᾽ αὐτοῦ, hbr. אֲשֻׁרוּ אֵלֶיהָ.
Pwt 32:8[L]	Driver, *VT* 2 (1952) 357.
Pwt 33:25[L]	BDB.
Pwt 33:29[L]	HALOT.
Pwt 34:5[L]	Wg Flawiusza (*Dawne* 4.8.49 §327) Mojżesz zmarł 1. Adara, w dwunastym miesiącu, dokładnie pół roku po śmierci Aarona.

Księgi historyczne
Księgi: Jozuego – Estery

Księga Jozuego (Joz)	
Joz 3:16[L]	דָּבַר, WBC.
Joz 7:1[L]	BDB.
Joz 7:2[L]	WBC.
Joz 8:18[L]	Wg Keela (*Siegeszeichen*: 34) był to zakrzywiony na kształt sierpa miecz używany na Bliskim Wschodzie między 2400 a 1150 r. p. Chr., zob. WBC.
Joz 8:29[L]	HALOT.
Joz 9:3[L]	Zob. dane o wykopaliskach Pritcharda, *VTSup* 7 (1960), 8-12, WBC.
Joz 9:4[L]	WBC.
Joz 9:7[L]	Może chodzi o Chorytów, pochodzących z terenów Armenii i rozsianych po starożytnym Bliskim Wschodzie między 2200 a 1000 r. p. Chr., zob. BDB WBC.
Joz 11:1[L]	ESVSB.
Joz 11:11[L]	ESVSB.
Joz 13:3[L]	WBC.
Joz 13:5[L]	WBC.
Joz 15:7[L]	WBC.
Joz 21:25[L]	*Jibleam*, za Soggin, *Text Project*, Aharoni, i in.; *Beth Shean*, przyjęte przez Hollenberg w *Theologische Studien und Kritiken* 1 (1874), 462-506.
Joz 22:3[L]	GKC § 112ss i § 112ff.
Joz 22:22[L]	Anderson B. W., „Names of God”, IDB 2 (1962) 407-17.
Joz 24:1[L]	WBC.
Joz 6:2[L]	Literatura dostarcza ciekawych informacji na temat zdobycia murów Jerycha.

Księga Sędziów (Sdz)
Księga Sędziów zaświadczona jest w 1QJudg, 4QJudg[a], 4QJudg[b].

Sdz 1:4[L]	HALOT 1:59-60
Sdz 1:5[L]	WBC.
Sdz 2:13[L]	WBC, NIDOTTE, 4:426
Sdz 3:7[L]	Ciekawą inskrypcję odnaleziono w Kuntillet Ajrud osadzie, strażnicy granicznej lub świątynki leżącej w najbardziej wysuniętej na pn. części płw. Synaj, pochodzącej z przełomu IX i VIII w p. Chr., zawierającej napisy łączące JHWH z Samarią, Temanem i Aszerą.
Sdz 3:22[L]	BDB.
Sdz 3:28[L]	Tyloch: 263.
Sdz 4:2[L]	BDB WBC.
Sdz 4:3[L]	Yadin Y., *The Art of Warfare in Biblical Lands*, 255, oraz Drews R., „The 'Chariots of Iron' of Joshua and Judges", *JSOT* 45 (1989): 15-23.
Sdz 4:4[L]	GKC 437-38 §135.*b*, Tyloch 196.c.
Sdz 4:7[L]	imię chet. BDB, ill. HALOT, lub egip.: *sługa Ra*, ISBE.
Sdz 4:14[L]	NET.
Sdz 4:14[L]	HALOT.
Sdz 5:2[L]	Co do różnych możliwości rozumienia tego frg. zob. Lindars B., *Judges 1-5: A new translation and commentary.*
Sdz 5:5[L]	HALOT. Tyloch 195 g.
Sdz 5:7[L]	HALOT; BDB 826; *wybrał nowych wodzów*, NET.
Sdz 5:8[L]	WBC.
Sdz 5:13[L]	*VT* 40 (1990) 425, WBC.
Sdz 5:16[L]	BDB. Wg DCH dodatkowo: (1) *przy jukach*; (2) *między murami*; (3) *między pastwiskami*, zob. DCH 5:564-65.
Sdz 5:21[L]	BDB, NET.
Sdz 6:15[L]	Tyloch 197.b
Sdz 6:25[L]	WBC.
Sdz 8:7[L]	Borowski O. 1987. *Agriculture in Iron Age Israel*: 63-65.

Sdz 9:5[L]	IBHS, 251, §13.8.
Sdz 9:6[L]	WBC.
Sdz 9:17[L]	HALOT.
Sdz 9:29[L]	Lambdin 107 (3).
Sdz 9:45[L]	Fitzmyer J. A., *The Aramaic Inscriptions of Sefire*. BibOr 15, 53.
Sdz 9:53[L]	Moore G. F., *Judges*, ICC: 268; Burney C. F., *Judges*: 288.
Sdz 11:3[L]	Być może miasto-państwo wspominane przez Totmesa II w *Listach z Amarna*, zob. WBC.
Sdz 11:31[L]	Ptc. הַיּוֹצֵא (*hajjotse'*) odnosi się do przedmiotów nieożywionych, np. do pustyni (Lb 21:13) l. słowa (Lb 32:24], a także do ludzi (Jr 5:6; 21:9; 38:2). Spójnik ו: Boling R. G., *Judges*, AB 208; spójnik ו z pf. może jednak ozn. również sposób potraktowania sytuacji wyrażonej w apodosis, zob. Rdz 34:15-16; Wj 18:16. W Kpł 27:29 pojawia się myśl o stałym ofiarowaniu również ludzi: . Zob.: Cylk. NET. Ofiara całopalna, עוֹלָה (*'ola*[h]), od עלה, ugar. *'ly*, wyrażającego wzniesienie, była ofiarą przeznaczoną do całkowitego spalenia, tj. *wzniesienia*. Por. ἀνοίσω αὐτὸν ὁλοκαύτωμα G; zob. HALOT.
Sdz 11:35[L]	Lub: (1) *I ty jesteś w moim osamotnieniu* (l. *odrzuceniu*), tj. przyczyną mojego osamotnienia l. odcięcia [od ogółu]; (2) *I ty* (*To ty*) *stałaś się dla mnie nietykalna*, וְאַתְּ הָיִיתְ בְּעֹכְרִי, por. tekst grecki: (3a) *Ach, ach, córko moja, rozterką rozdarłaś mnie; i ty* (l. *to ty*) *byłaś w mojej rozterce, i ja jestem — otworzyłem o tobie moje usta do Pana* (tj. przyrzekłem o tobie ustami przed Panem), ἆ ἆ θυγάτηρ μου ταραχῇ ἐτάραξάς με καὶ σὺ ἦς ἐν τῷ ταράχῳ μου καὶ ἐγώ εἰμι ἤνοιξα κατὰ σοῦ τὸ στόμα μου πρὸς κύριον καὶ οὐ δυνήσομαι ἐπιστρέψαι, G; czy może chodzić tu o grę słów? Zob. ταραχῇ ἐτάραξάς με — עָכוֹר עֲכַרְתִּנִי BHS); (3b) *powiedział: Biada, córko moja, stanęłaś* (l. *ustawiłaś*) *na drodze — mnie na oścień w oczach moich*, εἶπεν οἴμμοι θύγατέρ μου ἐμπεποδοστάτηκάς με εἰς σκῶλον ἐγένου ἐν ὀφθαλμοῖς μου G[A]. Wieloznaczność tego tekstu może wskazywać na wielki dramat ojca i (beimiennej) córki. Ale także na to, że tekst ten mógł być przedmiotem zmagań późniejszych jego redaktorów. Słowa te mogą dotykać wielu spraw: (1) człowieka otwierającego — יִפְתָּח (*jiftach*) znaczy *otwiera* — którego otwarcie kończyło się zawsze zranianiem; (2) ojca, który traci ostatnie ogniwo łączące go ze wspólnotą życzliwych.

Uwagi do: *nie jestem w stanie tego cofnąć*, וְלֹא אוּכַל לָשׁוּב i myśli na temat ofiarowania córki Jefty:

1. Zakaz składania ofiar z ludzi mógł być późniejszy niż opisane w Sdz wydarzenie, szczególnie, że choć śluby musiały być dopełniane, Pwt 23:22-24; Ps 15:4; Kzn 5:4-5, to Kpł 5:4-6 dopuszcza wycofanie się z pochopnie złożonych ślubów. Jefta z tego dopustu nie skorzystał. Być może tego dopustu nie znał, a być może go nie było.
2. Czy córka Jefty mogła być złożona w ofierze? Odpowiedź twierdząca, *tak*, nie jest nie do pomyślenia. Kpł 27:29 przewiduje ofiary z ludzi: כָּל־חֵרֶם אֲשֶׁר יָחֳרַם מִן־הָאָדָם לֹא יִפָּדֶה מוֹת יוּמָת, καὶ πᾶν ὃ ἐὰν ἀνατεθῇ ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων οὐ λυτρωθήσεται ἀλλὰ θανάτῳ θανατωθήσεται. Ponadto, opłakiwnanie córki Jefty, Sdz 11:40, może oznaczać opłakiwanie jej życia.
3. Jeśli jednak:
   a. spójnik ו w Sdz 11:31 przetłumaczyć jako spójnik *lub*, można by argumentować, że w przypadku człowieka Jefta miał na myśli przeznaczenie go do szczególnej służby JHWH, a w przypadku zwierzęcia miał na myśli całopalenie;
   b. jeśliby zauważyć, że córka Jefty wyszła opłakiwać *dziewictwo*, a nie *życie* (Sdz 11:37-38), to można by argumentować, że w ramach ofiarowania jej JHWH została ona na zawsze dziewicą.
   c. jeśliby wyrażenie z Sdz 11:39, וְהִיא לֹא־יָדְעָה אִישׁ וַתְּהִי־חֹק בְּיִשְׂרָאֵל, przetłumaczyć: *i ona* (lub: *ona zatem*) nie poznała męża, to można by argumentować, że została przeznacznona do szczególnej służby JHWH w ramach swojego panieństwa. Interpunkcja i podział wypowiedzi w BHS może dodatkowo potwierdzać, że taki rodzaj poświęcenia stał się zwyczajem lub ustawą w Izraelu (וַתְּהִי־חֹק בְּיִשְׂרָאֵל; καὶ ἐγενήθη εἰς πρόσταγμα ἐν Ισραηλ). Choć równie dobrze wyrażenie to może odnosić się do Sdz 11:40, tj. przedmiotem zwyczaju jest wspominanie córki Jefty od czasu do czasu, przez młode kobiety, przez cztery dni (מִיָּמִים יָמִימָה תֵּלַכְנָה בְּנוֹת יִשְׂרָאֵל לְתַנּוֹת לְבַת־יִפְתָּח הַגִּלְעָדִי אַרְבַּעַת יָמִים בַּשָּׁנָה, ἐξ ἡμερῶν εἰς ἡμέρας συνεπορεύοντο αἱ θυγατέρες Ισραηλ θρηνεῖν τὴν θυγατέρα Ιεφθαε τοῦ Γαλααδίτου τέσσαρας ἡμέρας ἐν τῷ ἐνιαυτῷ G^A).

Jednak wyrażenie: וְהִיא לֹא־יָדְעָה אִישׁ וַתְּהִי־חֹק בְּיִשְׂרָאֵל, ו + nieczasownik, postuluje *rozłączne* znaczenie spójnika ו. W takim znaczeniu rozłącznym spójnik ten wprowadza opis warunków, w których doszło do ofiarowania córki Jefty, tzn.: gdy ją ofiarowano, była dziewicą (Lambdin: 280; Moore G. F. 1906. A Critical and Exegetical Commentary on Judges. ICC. New York: Charles Scribner's Sons: 302-303;[1] Burney C. F. 1920. *The Book of Judges with Introduction and Notes*. London: Rivingtons: 324).

[1] #10 - A critical and exegetical commentary on Judges - Full View | HathiTrust Digital Library | HathiTrust Digital Library

	4. Choć myśl o złożeniu człowieka w ofierze Bogu napawa dziś ludzi oburzeniem, warto zwrócić uwagę, że nie w taki sposób odniosła się do tego córka Jefty. Ofiara, którą my określamy jako całopalną, עוֹלָה (*'ola*^{h}), mogła być przez nią, jak i w tamtych czasach, rozumiana jako wzniesienie się do Boga. Również חֵרֶם (*cherem*) oznaczało rzecz wyłączoną z użytku pospolitego lub nietykalną dla celów pospolitych, a przeznaczoną do celów boskich. Zob. Lewis C.S. *Dopóki mamy twarze*, opartą na greckim micie o Kupidynie i Psyche. 5. Mimo, że myśl o złożeniu człowieka w ofierze Bogu napawa dziś ludzi oburzeniem, to — jeśli się zastnowić — obecnie też składamy ludzi w ofierze, na przykład żołnierzy szkolimy do walk „samobójczych", posyłamy ratowników na pewną śmierć, zabijamy ludzi lub skazujemy ich na dożywotnią izolację za niektóre przestępstwa lub w imię przyjętych przez nas ideologii. W tym kontekście nasze ludzkie „święte oburzenie" można by uznać za rodzaj intelektulanej niewrażliwości. W tym kontekście również negatywna ocena posunięć Jefty, jak np. komentarz do Sdz 11:31w ESVSB: 459, jest dla Jefty wysoce krzywdząca.
Sdz 12:8^{L}	HALOT.
Sdz 12:19^{L}	NET.
Sdz 12:24^{L}	HALOT.
Sdz 14:1^{L}	Odkryto tam pozostałości miasta z okresu wczesnego żelaza.
Sdz 15:1^{L}	Borowski 1987. *Agriculture in Iron Age Israel*: 37, 88.
Sdz 16:3^{L}	WBC.
Sdz 16:4^{L}	HALOT.
Sdz 16:5^{L}	WBC.
Sdz 16:21^{L}	ESVSB.
Sdz 19:2^{L}	WBC.
Sdz 20:45^{L}	WBC.
Księga Rut (Rt)	
Rt 1:2^{L}	Bush F. W. *Ruth, Esther*, WBC: 64. Hubbard R. L. , Jr., *Ruth*, NICOT: 91; HALOT 81 s.v.
Rt 2:23^{L}	Borowski 1987, *Agriculture in Ancient Israel*: 88, 91.

Rt 4:5[L]	NET.
Pierwsza Księga Samuela (1Sm)	
1Sm 1:1[L]	Albright, *Prophetic Tradition*: 161.
1Sm 1:3[L]	*Szilo*, wsp. Khirbet Seilum, 32 km na *pn* od Jerozolimy.
1Sm 1:4[L]	(1) ESVSB; (2) HALOT; (3) WBC.
1Sm 1:7[L]	GKC 107e.
1Sm 1:18[L]	W G werset jest dłuższy: i powiedziała: *Znalazła Twoja służąca łaskę w Twoich oczach – i wyruszyła kobieta w swoją drogę i weszła do swojej komnaty i zjadła ze swoim mężem i wypiła, i oblicze jej już nie upadło*, καὶ εἶπεν εὗρεν ἡ δούλη σου χάριν ἐν ὀφθαλμοῖς σου καὶ ἐπορεύθη ἡ γυνὴ εἰς τὴν ὁδὸν αὐτῆς καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ κατάλυμα αὐτῆς καὶ ἔφαγεν μετὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς καὶ ἔπιεν καὶ τὸ πρόσωπον αὐτῆς οὐ συνέπεσεν ἔτι, por. וַתֹּאמֶר תִּמְצָא שִׁפְחָתְךָ חֵן בְּעֵינֶיךָ וַתֵּלֶךְ הָאִשָּׁה לְדַרְכָּהּ וַתֹּאכַל וּפָנֶיהָ לֹא־הָיוּ־לָהּ עוֹד. Iussivus תִּמְצָא przetłumaczony jako aor. εὗρεν. Iussivus omówiony ogólnie: Lambdin: 212. Wyrażenie: *i jej oblicze – nie miała go już*, וּפָנֶיהָ לֹא־הָיוּ־לָהּ עוֹד, idiom?
1Sm 1:20[L]	WBC.
1Sm 2:35[L]	NET.
1Sm 5:6[L]	WBC.
1Sm 5:8[L]	*Satrapów*: WBC. Gat: być może wsp. es-Safi, 20 km na *wsch* od Aszdodu.
1Sm 6:9[L]	WBC.
1Sm 7:2[L]	WBC.
1Sm 7:4[L]	*Mispa*: wsp. Tel en-Natsbeh, 11 km na *pn* od Jerozolimy, 784 m n.p.m.
1Sm 7:11[L]	WBC.
1Sm 7:12[L]	BDB WBC.
1Sm 8:13[L]	WBC.
1Sm 9:4[L]	*Szalicza*, wsp. Kefr thilth, ok. 40 km na *pd zach* od Sychem WBC.
1Sm 9:9[L]	HALOT.
1Sm 9:20[L]	NET.

1Sm 10:6[L]	BDB.
1Sm 10:27[L]	*Nachasz*, נָחָשׁ, czyli: (1) *wąż*; (2) (jego) *wspaniałość*, od akk. *nachasu*, HALOT. Wg Flawiusza, *Dawne* 6:79, zabity przez Saula w bitwie pod Jabesz-Gilead. Co do uwag genealogicznych, zob., WBC. Rekonstrukcja za 4QSam[a]: Cross F. M. LBS 2010: 4Q51. Podobny opis znajdujemy u Flawiusza, *Dawne* 6.68-71, WBC. Wg niektórych za nie włączaniem tego fragmentu do tekstu głównego przemawia pisownia imienia Nachasza w inny sposób niż w 1Sm 11, zob. ESVSB; Wegner 2006: 49.
1Sm 11:5[L]	JM 2:506-7 §137.f.
1Sm 11:8[L]	Flawiusz, *Dawne* 6:78.
1Sm 12:7[L]	GKC 51p.
1Sm 13:1[L]	KD.
1Sm 13:1[L]	*[czterdzieści]*: w Dz 13:21 łączy się z Saulem 40 lat; wg Flawiusza: (a) *Dawne* 6:378, Saul panował 40 lat, choć (b) łaciński przekład tego fragmentu oraz *Dawne* 10:143 podają 20 lat; Być może *[dwadzieścia]* przy założeniu, że z tekstu wypadło ditt. *kaw*, po מָלֹךְ (*malach*), w funkcji liczebnika 20, zob. KD. Trudny do uzasadnienia byłby odczyt: *Saul panował rok; a dwa lata panował nad Izraelem, gdy wybrał sobie Saul…*, tj. ujął stery władzy, jako że wcześniej, przed zwycięstwem nad Ammonitami, mimo królewskiego namaszczenia, zajmował się gospodarstwem.
1Sm 13:18[L]	HALOT.
1Sm 13:21[L]	P. K. McCarter, *I Samuel* (AB): 238. *dwóch trzecich sykla*, פִּים (*pim*), tj. *kamienny odważnik* o wadze $^{2}/_{3}$ sykla, czyli: 7,6 g, co mogłoby się odnosić do ceny za ostrzenie, zob. HALOT, McCarter P. K., *I Samuel* (AB), 238; DNWSI 2:910; Davies G. I., *Ancient Hebrew Inscriptions*, 259, a zatem: *i była cena $^{2}/_{3}$ sykla*, zob. NET, ale może: *ostrza*, BDB.
1Sm 14:2[L]	*Migron*, מִגְרוֹן (*migron*), wg niektórych: *klepisko*, syr. wersja hbr. גֹּרֶן, zob. 1Krl 22:10.
1Sm 14:6[L]	WBC.
1Sm 14:15[L]	JM 2:525 §141.n.
1Sm 14:26[L]	BDB.
1Sm 14:51[L]	NET.

1Sm 15:9[L]	Driver. 1913. *Notes on the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel*: 123-24.
1Sm 15:13[L]	WBC.
1Sm 15:23[L]	HALOT.
1Sm 16:20[L]	ESVSB.
1Sm 17:4[L]	BDB, WBC.
1Sm 17:6[L]	WBC.
1Sm 17:49[L]	*w czoło*: w sprawie argumentów, że chodzi o goleń, zob. Deem, VT, Fokkelman, i Wong w Biblica.
1Sm 19:13[L]	HALOT.
1Sm 19:18[L]	ESVSB.
1Sm 20:1[L]	ESVSB.
1Sm 20:14[L]	HALOT.
1Sm 20:19[L]	BDB.
1Sm 21:8[L]	WBC.
1Sm 21:11[L]	BDB.
1Sm 21:18[L]	Flawiusz, *Dawne* 6:260.
1Sm 26:5[L]	WBC.
1Sm 27:11[L]	WBC.
1Sm 28:7[L]	Zob. Hoffner H., „Second Millennium Antecedents to the Hebrew אוב”, *JBL* 86 (1967): 385-401; H. A. Hoffner, TDOT 1:133.
1Sm 28:13[L]	Lewis 1991: 600-609.
1Sm 29:4[L]	JM 2:532 §143.e.
Druga Księga Samuela (2Sm)	
2Sm 1:9[L]	BDB, NET.
2Sm 1:10[L]	WBC.
2Sm 1:14[L]	Taką figurę stylistyczną określa się *tapeinozą.*

2Sm 2:29[L]	NET.
2Sm 3:3[L]	Por. Flawiusz (*Dawne* 7:21).
2Sm 3:6[L]	*Jerozolima*, יְרוּשָׁלַם, czyli: *podnóżek* (boga) *Szalema*, znanego z tekstów ugar.; miasto zbudowane na wzgórzu Ofel (*pd-wsch* część wsp. Jerozolimy), zamieszkane już w okresie chalkolitu (III tysiąclecie p. Chr.); warowne od okresu średniego brązu (tj. 2900-2500 r. p. Chr.), pojawia się w dokumentach z Ebli. W okresie późnego brązu jedno z miast-państw Kanaanu, zależne od Egiptu i wspominane w egipskich formułach złorzeczeń z XIX w. p. Chr. (ANET 329) oraz w Listach z Amarna z XIV w. p. Chr. (ANET 489, AOTS 3-15).
2Sm 3:8[L]	zob. Auld 2012.
2Sm 3:11[L]	zob. WBC; pod. wg Flawiusza (*Przeciw Apionowi* 1.18).
2Sm 3:15[L]	Noth *Personennamen* 227, HALOT.
2Sm 6:1[L]	Zob. omyłka w wokalizacji masoretów.
2Sm 6:7[L]	BDB, HALOT.
2Sm 7:9[L]	WBC.
2Sm 7:16[L]	WBC.
2Sm 7:19[L]	WBC.
2Sm 7:20[L]	zob. Botterweck G. J., „ידע”, TDOT 5 (1986) 468; WBC NET.
2Sm 8:7[L]	WBC. Za kołczanami przemawia Flawiusz (*Dawne* 7.104).
2Sm 8:8[L]	Miasto znane ze starożytnych tekstów (zob. ANET 477a).
2Sm 9:4[L]	Zob. hom. II, HALOT.
2Sm 11:3[L]	Pod. u Flawiusza (*Dawne* 7.131).
2Sm 11:4[L]	Zob. GKC §141e.
2Sm 11:8[L]	Zob. WBC.
2Sm 12:5[L]	WBC.
2Sm 12:13[L]	WBC.
2Sm 12:19[L]	Zob. GKC § 75rr.

2Sm 12:26[L]	zob. WBC.
2Sm 13:24[L]	*Słudzy*: zob. JM, *Bib* 9 (1928) 308. GKC § 159dd, zob. 2 2Krl 5:17.
2Sm 13:34[L]	WBC.
2Sm 14:14[L]	WBC.
2Sm 14:30[L]	Zob. GKC § 71.
2Sm 15:2[L]	Zob. GKC § 112dd.
2Sm 15:4[L]	Zob. GKC, § 151a.
2Sm 15:7[L]	Flawiusz, *Dawne* 7.196; zob. WBC.
2Sm 15:23[L]	WBC.
2Sm 15:30[L]	WBC.
2Sm 17:20[L]	WBC.
2Sm 17:25[L]	Zob. np. Vaux, *Ancient Israel*, 29; co do Nachasza, zob. WBC.
2Sm 17:28[L]	WBC.
2Sm 18:3[L]	WBC.
2Sm 18:11[L]	Flawiusz, *Dawne* 7.240.
2Sm 18:33[L]	Zob. GKC, §135f.
2Sm 19:33[L]	Por. Flawiusz, *Dawne* 7.272.
2Sm 20:3[L]	zob. GKC, §135o.
2Sm 20:8[L]	WBC.
2Sm 20:14[L]	WBC.
2Sm 20:25[L]	Szewa: HALOT.
2Sm 21:3[L]	Zob. Driver S. R., *Notes on the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel*, 350.
2Sm 21:4[L]	*Nie mamy*: przeciwny pogląd w Driver S. R., *Notes on the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel*, 53, 350; WBC.
2Sm 22:13[L]	NET.

2Sm 22:16^{L}	NET.
2Sm 23:13^{L}	NET.
2Sm 24:1^{L}	Wg części komentatorów nie można w 1 Krn 21:1 mówić o Szatanie, wyraz ten bowiem nie posiada det. Stąd שָׂטָן odnosi się do *przeciwnika*, Zob. Sarah Japhet, *Commentary on Chronicles*, OTL.
2Sm 24:6^{L}	*pod Hermonem*, תחת חרמון, em. za Grätzem, WBC
2Sm 24:16^{L}	HALOT WBC.
Pierwsza Księga Królewska (1Krl)	
1Krl 1:1^{L}	1Krl zaświadczona jest w: 4QKgs, 5QKgs, pap6Kgs, pap6QKgs.
1Krl 1:16^{L}	Forma nieokreślona: GKC 460 §144.f; apozycja, zob. IBHS 23 §12.3b.
1Krl 3:4^{L}	zob. GKC 314 §107.b.
1Krl 4:3^{L}	Tryggve N. D. Mettinger, *Solomonic State Officials*. ConB 5. Lund 1971. 29-30.
1Krl 4:6^{L}	BDB.
1Krl 4:8^{L}	Sprawdzić, czy nowsze atlasy zawierają informacje podobne jak: Aharoni Y., Avi-Yonah M. 1968, *The Macmillan Bible Atlas*. New York-London: Macmillan: 73. Aharoni Y. 1979, *The Land of the Bible: A Historical Geography* (przekład: A. F. Rainey). Wydanie 2. Philadelphia: Westminster Press: 429-443.
1Krl 4:9^{L}	HALOT.
1Krl 4:29^{L}	WBC.
1Krl 5:6^{L}	ESVSB.
1Krl 6:1^{L}	Zob. De Vries S. J., „Chronology, OT", IDBSup, 162. RM: Gdyby potraktować że 480 to liczba 12 pokoleń, które symbolicznie trwają 40 lat (480 lat = 12x40 lat). Przy założeniu dalej, że nowe pokolenie *pojawia się co* 25 lat, otrzymuje się okres 300 lat (12x25 lat) i datę wyjścia z Egiptu ok. 1266 r. p. Chr.
1Krl 7:1^{L}	Bit hilani, odkryty w pn. Syrii w Tell Ta'yinat i Zinjirli, ESVSB.
1Krl 9:8^{L}	zob. *HOTTP*, 310.
1Krl 9:28^{L}	*Ofir*, אוֹפִיר: raczej nie w *pd-zach* Arabii, zob. np. V. Christides, *RB* 77 (1970), 240-247, ale w Somalii, tj. w krainie Punt wymienianej w literaturze egipskiej (np. Van Beek G. W., *IDB* III, 605–6).

1Krl 10:15[L]	zob. WBC.
1Krl 12:31[L]	HALOT.
1Krl 14:10[L]	*niewolnika i wolnego*, עָצוּר וְעָזוּב, idiom: *bez względów i wyjątków* l. *objętego i wyłączonego*, l. *ważnego i nieważnego*, por. *słabych i kalekich*, NET, lub: *słabych i opuszczonych*, WBC, zob. Pwt 32:36; 1Krl 14:10; 2Krl 9:8; 14:26.
1Krl 14:24[L]	Określani też nierządnikami świątynnymi lub sakralnymi, sodomitami (BG), uprawiającymi nierząd kultowy (BW). Być może właściwszym określeniem byłyby: *świątynnik*. W tym przypadku może to też być rzeczownik zbiorczy oznaczający poświęconych obojga płci. W G: *łącznik*, σύνδεσμος, może na skutek metatezy i wymiany *dalet* na *resz*, קשר.
1Krl 14:25[L]	*Sziszak* (Szoszenk) I, 945-942 r. p. Chr., założyciel XXII dynastii, władca, który połączył Egipt. Jego wyprawa na Judę została opisana w inskrypcji na ścianach świątyni w Karnak. Przebieg wyprawy Sziszaka, zob. WBC. Negatywne działania względem Izraela za panowania Salomona, zob. 1Krl 11:14-22; 26-40.
1Krl 15:18[L]	W Allepo odkryto inskrypcję poświęconą Baalowi Mekartowi, ESVSB.
1Krl 16:23[L]	zob. HALOT.
1Krl 16:33[L]	zob. HALOT, BDB; zmieniona wokalizacja mogła prowadzić do znaczenia: *Gdzie jest gnój*.
1Krl 16:34[L]	Czy to oznaczało ofiarowanie obu synów Molochowi?
1Krl 17:1[L]	zob. WBC.
1Krl 18:27[L]	Wg Rendsburg G. A., „The Mock of Baal in 1 Kings 18:27", *CBQ* 50 (1988), pp. 415-416, wyrażenie שיח וכי־שיג לו najlepiej przetłumaczyć jako: odszedł na stronę, żeby się załatwić lub sobie ulżyć, l. zrobić kupę lub wysikać się.
1Krl 19:12[L]	Zob. Lust, „A Gentle Breeze or a Roaring Thunderous Sound", *VT* 25 (1975) dowodzi, że chodzi o grom. Pod. Douglas Stuart, jeden z tłumaczy NIV.
Druga Księga Królewska (2Krl)	
2Krl 1:2[L]	HALOT.
2Krl 2:3[L]	Zob. też Flawiusz, *Dawne* IX.28, 68.
2Krl 2:21[L]	WBC.
2Krl 3:16[L]	Powtórzenie ma charakter emfatyczny, zob. GKC 396 §123.*e*.
2Krl 4:8[L]	*ANET*, 243, 485.

2Krl 4:16[L]	Gibson, *Syrian Semitic Inscriptions*, t. 1, 37.
2Krl 4:39[L]	Prawdopodobnie *Citrullus colycinthus*, zob. Trever J. C., *IDB* 2:450-51.
2Krl 4:42[L]	(2) *świeże kłosy*, zob. HALOT; (3) wg G: *placki z zapraw owocowych*, παλάθας. Em. na: *owoców z jego ogrodu*, ובצקלנו כרמלו, zob. WBC.
2Krl 5:1[L]	Trąd w sensie choroby Hansena był wówczas raczej nieznany.
2Krl 5:12[L]	Zob. Haldar A., *IDB* 3:781.
2Krl 6:1[L]	zob. też Flawiusz, *Dawne* IX. 28, 68.
2Krl 7:2[L]	Wg Flawiusza (*Dawne.* IX.72).
2Krl 7:6[L]	WBC.
2Krl 8:3[L]	zob. Whitelam, *The Just King*, 2Sm 8:15.
2Krl 8:15[L]	*ANET*, 280.
2Krl 8:16[L]	zob. WBC.
2Krl 8:26[L]	zob. HALOT
2Krl 9:2[L]	zob. WBC.
2Krl 9:3[L]	zob. Burney, *Notes*, 297.
2Krl 9:8[L]	*bez żadnych wyjątków*, עָצוּר וְעָזוּב, idiom, który może także oznaczać: *niewolnika i wolnego, słabych i kalekich*, zob. NET, lub: *słabych i opuszczonych*, zob. WBC.
2Krl 9:30[L]	I przyszedł Iuu do Jizreela i Izebel usłyszała, i poczerniła swoje oczy, i upiększyła swoją głowę, i wychyliła się przez okno. καὶ ἦλθεν Ιου εἰς Ιεζραελ καὶ Ιεζαβελ ἤκουσεν καὶ ἐστιμίσατο τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς καὶ ἠγάθυνεν τὴν κεφαλὴν αὐτῆς καὶ διέκυψεν διὰ τῆς θυρίδος. Przekład zgodny z MT. Warto zwrócić uwagę na grecką transkrypcję imienia Jehu, יֵהוּא, gr. Ιου. W. 31: A Iuu wszedł do miasta – i powiedziała: Czy pokój, Zambri, zabójco swego pana? καὶ Ιου εἰσεπορεύετο ἐν τῇ πόλει (בַּשָּׁעַר, do bramy, MT) καὶ εἶπεν εἰ εἰρήνη Ζαμβρι ὁ φονευτὴς τοῦ κυρίου αὐτοῦ (Przekład odbiega od MT). W. 32: I podniół swoje oblicze ku oknu i zobaczył ją, i powiedział: Kim Ty jesteś?! Zejdź do mnie! I wychylili się do niego dwaj eunuchowie, καὶ ἐπῆρεν τὸ πρόσωπον αὐτοῦ εἰς τὴν θυρίδα καὶ εἶδεν αὐτὴν καὶ εἶπεν τίς εἶ σύ (Kto ze mną, kto? מִי אִתִּי מִי MT) κατάβηθι μετ᾽ ἐμοῦ καὶ κατέκυψαν πρὸς αὐτὸν δύο (dwaj trzej, שְׁנַיִם שְׁלֹשָׁה MT) εὐνοῦχοι (Przekład odbiega od MT).

	W. 33: I powiedział: stoczcie ją (zrzućcie ją, שִׁמְטוּהָ, *kere* MT)! I stoczyli ją; i rozprysła się [część] jej krwi na ścianę i na konie i podeptały ją, καὶ εἶπεν κυλίσατε αὐτήν καὶ ἐκύλισαν αὐτήν καὶ ἐρραντίσθη τοῦ αἵματος αὐτῆς πρὸς τὸν τοῖχον καὶ πρὸς τοὺς ἵππους καὶ συνεπάτησαν αὐτήν. Przekład odbiega od MT. Hbr. to 3 os. pl. *m* Impf. z sufiksem *f* i *nun* energicum). W. 34: I wszedł, i zjadł, i wypił, i powiedział: Zajmijcie się teraz tą przeklętą i pogrzebcie ją, gdyż jest córką króla, καὶ εἰσῆλθεν Ιου καὶ ἔφαγεν καὶ ἔπιεν καὶ εἶπεν ἐπισκέψασθε δὴ τὴν κατηραμένην ταύτην καὶ θάψατε αὐτήν ὅτι θυγάτηρ βασιλέως ἐστίν. Przekład zgodny z MT. W. 35: I poszli pochować ją, lecz nie znaleźli w niej niczego innego poza czaszką i stopami i końcówkami rąk (i dłoniami rąk, וְכַפּוֹת הַיָּדַיִם, MT). καὶ ἐπορεύθησαν θάψαι αὐτὴν καὶ οὐχ εὗρον ἐν αὐτῇ ἄλλο τι ἢ τὸ κρανίον καὶ οἱ πόδες καὶ τὰ ἴχνη τῶν χειρῶν. Przekład odbiega od MT. W. 36: I wrócili i donieśli mu; i powiedział: Słowo Pana, które powidział za pośrednictwem swego sługi Eliasza Tiszbity, mówiąc: W dzielnicy Jezreela pożrą psy ciało Jezabel. καὶ ἐπέστρεψαν καὶ ἀνήγγειλαν αὐτῷ καὶ εἶπεν λόγος κυρίου ὃν ἐλάλησεν ἐν χειρὶ δούλου αὐτοῦ Ηλιου τοῦ Θεσβίτου λέγων ἐν τῇ μερίδι Ιεζραελ καταφάγονται οἱ κύνες τὰς σάρκας Ιεζαβελ. Przekład zgodny z MT. Ciekawe, że G tłumaczy dosłownie idom: ἐν χειρὶ δούλου, בְּיַד־עַבְדּוֹ, ręką sługi. W. 37: i staną się zwłoki (pod. ścierwo; w hbr. דֹּמֶן, zawsze o zwłokach leżących na ziemi niczym odpadki, 2Krl 9:37, Jr 8:2, 9:21, 16:4, 25:33, Ps 83:11) Jezebel jak nawóz na powierzchni pola w dzielnicy Jezreela, tak by nie mówić: te [szczątki to] Jezebel. καὶ ἔσται τὸ θνησιμαῖον Ιεζαβελ ὡς κοπρία ἐπὶ προσώπου τοῦ ἀγροῦ ἐν τῇ μερίδι Ιεζραελ ὥστε μὴ εἰπεῖν αὐτούς Ιεζαβελ. Warto zwrócić uwagę na tłumaczenie zwrotu: tak by nie mówić (l. by nikt nie powiedział): ὥστε μὴ εἰπεῖν, אֲשֶׁר לֹא־יֹאמְרוּ.
2Krl 10:27[L]	HALOT 348-49 s.v. חֲרָאִים.
2Krl 11:4[L]	HALOT 497 s.v. כָּרִי, Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 126.
2Krl 12:3[L]	Flawiusz, *Dawne* IX, 141.
2Krl 12:11[L]	Ehrlich (*Randglossen* 7:307) i Gray *I & II Kings*, 584.
2Krl 13:1[L]	Flawiusz, *Dawne* IX.173.
2Krl 13:2[L]	Proroctwo to zostało wypowiedziane ok. 300 lat przed narodzinami Jozjasza. Spełnienie poświadcza 2Krl 23:15-20. Inny przypadek proroctwa zopowiadającego przyszłą postać z imienia, zob. Iz 44:28; 45:1.

2Krl 13:7[L]	Flawiusz, *Dawne* IX. 174. Przykładowo w bitwach Salmanasara III zginęło: 16.000, 20.900, 25.000 i 20.000 żołnierzy w kolejnych kampaniach na zachód, zob. *ANET*, 280-282.
2Krl 13:14[L]	Flawiusz, *Dawne* IX.179.
2Krl 13:21[L]	Flawiusz, *Dawne* IX, 183.
2Krl 14:7[L]	Zob. Aharoni Y., „Arad", *IDBSup*, 38-39; Sela: zob. WBC.
2Krl 14:12[L]	Flawiusz, *Dawne* IX. 199.
2Krl 14:23[L]	Z tego okresu pochodzi pieczęć z napisem: *Szema, sługa Jeroboama* ESVSB.
2Krl 14:25[L]	Aharoni (*The Land of the Bible*, 72-73) umiejscawia Lebo-Chamat w pobliżu rzeki Litani, ok. 70 km na *pn* od Damaszku. Nazwa ta pojawia się w dokumentach z Bliskiego Wschodu w różnych formach, zob. listę miast Totmesa III oraz zapiski Tiglat-Pilesera III, wsp. Lebwe, zob. Am 6:14; zob. także D. D. Luckenbill, *Ancient Records* 1:294, § 821.
2Krl 14:26[L]	Zob. Saydon P. P., *VT* 2 (1952) 373-74; Saydon E. Saydon, *VT* 2 (1952) 68.
2Krl 15:5[L]	Zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 166-67.
2Krl 15:25[L]	Flawiusz, *Dawne* IX. 234; Arie: zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 173.
2Krl 16:1[L]	*Achaz*, אָחָז, czyli: *własność*. W rocznikach Tiglat-Pilesera: *Jehoachaz*, zob. Luckenbill, *Ancient Records* 1:287. Pieczęć Achaza: *BAS*.
2Krl 16:3[L]	Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 266-67.
2Krl 16:6[L]	*Elat*: zapis nazwy różni się w tym wersecie: אֵילַת, אֵילוֹת. Nazwa oznacza: *las wysokich palm*, zob. BDB
2Krl 17:1[L]	Sugeruje się em. na: *w drugim*, zob. Gray, *Kings*, 641.
2Krl 17:4[L]	*So*, סוֹא: być może: (1) Osorkon IV (730-715 r. p. Chr.), ostatni faraon XXII dynastii; (2) Tefnacht (727-720 r. p. Chr.), założyciel XXIV dynastii. (3) So to nazwa miasta Sais, stolicy Tefnachta; (3) Szabaka (710-696 r. p. Chr.), zob. też WBC.
2Krl 17:5[L]	Zob. ANET 284.
2Krl 17:30[L]	(2) *Sakkut* lub *Ninurta*, zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 211. *Aszima*, zob. WBC, Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 211-12.

2Krl 17:31^{L}	zob. WBC.
2Krl 17:31^{L}	*Adrameleka i Anameleka*, אַדְרַמֶּלֶךְ וְעַנַמֶּלֶךְ, pierwsze to być może Attar-melek (Isztar lub Asztarte), Anu-melek, to mezopotamski bóg słońca, zob. WBC, Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 212. Być może nazwy te są niedokładne ze względu na chęć ich pomniejszenia, W tradycji żydowskiej (*Sanhedrin* 63b) Sukkot-benoth porównywany jest z kwoką, Nergal z kogutem, Aszima z kozłem, Nibchaz z psem, Adramelek z mułem, a Anamelek z koniem.
2Krl 18:13^{L}	Kampania została opisana na graniastosłupie Taylora z 701 r. p. Chr. Jest on przykładem ograniczonej spolegliwości również źródeł pozabiblijnych. Istnieje nie oparta na mss sugestia odczytania tego znacznika czasowego jako: *w dwudziestym czwartym*. Rozwiązywałoby to kwestie chronologii, tzn. Hiskiasz objął władzę w 728/729, a w 704/703 zbuntował się przeciw Asyrii, zob. WBC, Rowley, *Men of God*, 98-112, Thiele, *Mysterious Numbers*: 132-33.
2Krl 18:17^{L}	Zob. Luckenbill, *Ancient Records*, t. 1, § 368, Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 229-30.
2Krl 18:18^{L}	HALOT.
2Krl 19:9^{L}	Zob. Reviv H., *World History of the Jewish People* 4:197.
2Krl 19:13^{L}	Zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 235.
2Krl 19:28^{L}	Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 237-38. *Hak*: zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 238.
2Krl 19:35^{L}	zob. WBC.
2Krl 19:37^{L}	*Nisroch*, zob. Ringgren, *Religions of the Ancient Near East*, 63. *Adrammelek*, zob. Grayson A. K., *Texts from Cuneiform Sources* 4:81. *Sareser*, tj. *Nergal-shar-eser* (?).
2Krl 23:4^{L}	Zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 285.
2Krl 23:7^{L}	*zasłony dla Aszery*, בָּתִּים לְאֲשֵׁרָה, tj. *domy dla Aszery*, chyba że chodzi o domy tymczasowe, czyli *zasłony*, *namioty* lub *szaty* dla podobizn bogini, zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 286. pod. G, χεττιν, co może być transliteracją כֻּתָּנִים , *tuniki*. Wg G^{L}: *szaty*, στολας. Być może od arab. terminu o podobnym znaczeniu, zob. WBC.
2Krl 23:8^{L}	Za em. na: *wzniesienia bóstw koźlęcych* l. *kozłów*, l. *satyrów*, בֵּית הַשְּׂעִירִים, zob. Kpł 17:7; 2Krn 11:15, , zob. Burney (*Notes*, 359); wg MT: *wzniesienia bram*, בָּמוֹת הַשְּׁעָרִים, Być może; *odźwiernych*, הַשֹּׁעֲרִים, Gray (*Kings*, 7), WBC.

2Krl 23:10[L]	*Moloch*, zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 288 i HALOT 592 s.v. מֹלֶךְ, Heider, George C., *The Cult of Molek*, John Day, *Molech: A God of Human Sacrifice in the Old Testament*.
2Krl 23:11[L]	Zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 288-89.
2Krl 23:13[L]	zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 289.
2Krl 24:1[L]	zob. WBC.
2Krl 25:1[L]	WBC.
2Krl 25:2[L]	Wg Jr 52:6 trwało szesnaście miesięcy; wg innych 1,5 roku; wg Flawiusza (*Dawne* X.116) trwało 1,5 roku, zob. R. Humble, *Warfare in the Ancient World*, 223.
Pierwsza Księga Kronik (1Krn)	
1Krn 4:3[L]	WBC.
1Krn 4:10[L]	Zob. GKC §1518, 167a.
1Krn 6:8[L]	WBC.
1Krn 6:16[L]	BDB.
1Krn 9:2[L]	Słudzy świątynni: . W BG określeni jako *Netynejczycy*.
1Krn 11:6[L]	Jerozolima: w okresie późnego brązu jedno z miast-państw Kanaanu, zależne od Egiptu i wspominane w egip. formułach złorzeczeń z XIX w. p. Chr. (ANET 329) oraz w Listach z Amarna z XIV w. p. Chr. (ANET 489, AOTS 3-15).
1Krn 14:1[L]	Zob. WBC; pod. wg Flawiusza, *Przeciw Apionowi*, 1.18.
1Krn 14:5[L]	Noth, *Personennamen* 227, HALOT.
1Krn 17:8[L]	zob. WBC.
1Krn 17:18[L]	zob. WBC.
1Krn 18:7[L]	WBC. Za kołczanami przemawia Flawiusz, *Dawne* 7.104.
1Krn 21:15[L]	HALOT WBC.
1Krn 21:22[L]	Zob. NET.
1Krn 29:2[L]	BDB.
Druga Księga Kronik (2Krn)	

2Krn 1:1[L]	Obie Księgi Kronik zaświadczone są w 4QChr tylko w dwóch małych frg.: 2Krn 28:27; 29:1-3. Kilka znaków wcześniejszej kolumny tego ms nie odpowiada jednak innymi znamym wersjom Ksiąg, stąd być może ms zawiera tylko cytat z 2Krn albo przedstawia sobą nieco inny wariant tekstu tych ksiąg, jak to jest w przypadku Ksiąg Samuelowych, zob. DSSB 632.
2Krn 2:2[L]	Chronologię dotyczącą Chirama podaje Flawiusz, *Dawne* 8.55; *Przeciw Apionowi*, 1:117.
2Krn 2:10[L]	Zob. Flawiusz, *Dawne* 8.55; *Przeciw Apionowi*, 1:111.
2Krn 5:9[L]	Zob. WBC; zob. także Childs B., „A Study of the Formula 'Unto This Day,' " *JBL* 82 (1963), 279-92.
2Krn 7:5[L]	Zob. Wenham „Large Numbers", *TynBul* 18 (1967) 49, chyba że nie chodzi o ofiary w świątyni, a o sumaryczną liczbę zwierząt przeznaczonych na dwutygodniowe święta wielomilionowego ludu (ww. 8-10).
2Krn 7:8[L]	Zob. Japher S., *JBL* 98 (1979), 208-10.
2Krn 8:6[L]	Zob. Flawiusz, *Dawne* 8:152.
2Krn 8:18[L]	*Ofir*: (1) Indie (Flawiusz, *Dawne* 8:164); (2) Punt tj. Somalia (Albright); (3) *zach* lub *pd* Arabia (Montgomery, 38-39, 177; Gray, *I and II Kings*, 256).
2Krn 9:11[L]	*stopnie*, za ak. i za em. na: מעלות; w MT: *gościńce*, מְסִלּוֹת, być może omyłkowo: מִסְעָדוֹת, zamiast: מִסְעָד, BDB, zob. 1Krl 10:12 (*podpory*, מִסְעָד, hl); em. na: *stopnie*, מעלות. Znaczenie *gościńce* nie odpowiada bowiem kontekstowi w Krn, zob. 1Krn 26:16, 18; 2Krn 9:11. Być może za ak.: *progi, przejścia*,
2Krn 9:29[L]	Zob. Flawiusz, *Dawne* 8:231.
2Krn 11:21[L]	Pod. Flawiusz, *Dawne* 8:250, zob. Allen, *GC* 1:16, 106. Driver „Abbreviations in the Massoretic Text", *Textus* 1 (1960), 125-28; oraz „Once Again Abbreviations", *Textus* 4 (1964), 82-86, w kwestii przykładów niepewności związanej ze skrótami numerycznymi, np. ששים, שלשים.
2Krn 12:2[L]	Przebieg wyprawy Szyszaka, zob. WBC.
2Krn 12:3[L]	Wskazówka wczesnego wieku źródeł Kronikarza, zob. WBC.
2Krn 12:15[L]	WBC.
2Krn 14:7[L]	Zob. Flawiusz, *Dawne* 8:291.
2Krn 14:8[L]	*tysiąca tysięcy*, אֶלֶף אֲלָפִים, lub: *tysiąca oddziałów*: armia licząca milion wojowników byłaby zbyt wielka logistycznie, niemanewrowalna. Przemawia to za bliższym przyjrzeniem się liczbom w SP.

2Krn 16:1[L]	HALOT.
2Krn 16:4[L]	WBC.
2Krn 17:15[L]	*tysięcy*, אֶלֶף, lub: *oddziałów*. Słowo to było bliskoznaczne względem bardziej podkreślającego aspekt rodzinny słowa מִשְׁפָּחָה (*miszpacha*), zob. Lb 6:15, 16; Sdz 1:16; 1Sm 10:19; 23:23; 2Krn 1:2; Mi 5:1, zob. też Andersen F., „Israelite Kingship Terminology and Social Structure", *BT* 20 (1969) 36-37. Wielkich liczb dotyczy także: Payne J. B., *BSac* 136 (1979) 109-128, 206-220; Wenham J., *TynBul* 18 (1967) 19-53; por. G. Mendenhall, *JBL* 77 (1958) 52-66.
2Krn 19:2[L]	zob. Moran W. L., „The Ancient Near Eastern Background of the Love of God in Deuteronomy", *CBQ* 25 (1963) 77-87.
2Krn 19:11[L]	Zob. Japhet, *VT* 18 (1968), 343-44; Bally J., „The Usage in the Post-Restoration Period of Terms Descriptive of the Priest and High Priest", *JBL* 70 (1951) 217-27.
2Krn 22:2[L]	HALOT.
2Krn 22:5[L]	*ANET*, 280.
2Krn 22:11[L]	Flawiusz, *Dawne* IX, 141.
2Krn 24:2[L]	Flawiusz, *Dawne* IX, 141.
2Krn 24:15[L]	Malamat A., „Longevity: Biblical Concepts and Some Ancient Near Eastern Parallels", *AfO* Beihefte 19 (1982), 215-24.
2Krn 25:11[L]	Aharoni Y., „Arad", *IDBSup*, 38-39.
2Krn 25:22[L]	Flawiusz, *Dawne* IX: 199.
2Krn 26:1[L]	Flawiusz, *Dawne* IX: 222-227.
2Krn 26:7[L]	W takim przypadku Gur mogłoby być wymienione w Listach z Amarna (zob. Rinaldi 229-30; C-M, 451-52; Williamson 335.
2Krn 27:1[L]	Z jego okresu pochodzi pieczęć znaleziona w Ezjon-Geber, zob. *BASOR* 79 (1940), 13-15; 163 (1961), 18-22.
2Krn 27:9[L]	Zob. Luckenbill, *Ancient Records* 1:287.
2Krn 28:1[L]	Zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 266-67.
2Krn 28:6[L]	Shiloh Y., „The Population of Iron Age Palestine in the Light of a Sample Analysis of Urban Plans, Areas, and Population Density", *BASOR* 239 (1980) 25-35.

2Krn 28:20[L]	WBC.
2Krn 28:21[L]	ANET, 282.
2Krn 32:11[L]	Zob. Shiloh Y., „Jerusalem's Water Supply during Siege – The Rediscovery of Warren's Shaft", *BARev* 7/4 (1981) 24-39; Cole D., „How Water Tunnels Worked", *BARev* 6/2 (1980) 8-29.
2Krn 33:25[L]	WBC.
2Krn 34:4[L]	BDB.
2Krn 34:7[L]	Ostraka z Mesad Havashyahu, ESVSB.
2Krn 34:14[L]	WBC.
2Krn 35:9[L]	WBC.
2Krn 36:22[L]	ANET 316-316.
Księga Ezdrasza (Ezd)	
Ezd 1:1[L]	ANET 316.
Ezd 1:9[L]	WBC.
Ezd 2:43[L]	zob. ESV, BG.
Ezd 4:7[L]	Aram. Ezd 4:8-6:18; 7:12-26 to tzw. aram. urzędowy, pozostający w użyciu ok. 700-200 r. p. Chr. na obszarze Egiptu, Arabii, Izraela, Syrii, Asyrii, Babilonu, a nawet w dorzeczu rzeki Indus.
Ezd 4:8[L]	zob. *AramP* 26:23 WBC.
Ezd 4:9[L]	*Sędziowie*, HALOT. *sekretarze*, aram. סָרְיָא(א) BDB.
Ezd 5:3[L]	*mury*, aram. אֲשַׁרְנָא (*'uszszarna'*), hl[2], Ezd 5:8; od as. *aszurru*; może też odnosić się do drewna na konstrukcje budynku, zob. WBC; lub: *świątynię*, od as. *aszru* BDB.
Ezd 5:8[L]	WBC.
Ezd 6:11[L]	zob. BDB, HALOT, WBC.
Ezd 6:22[L]	zob. Herodot, *Historia*, 1. 178.

Ezd 7:12[L]	*Doskonałego* może odnosić się do Ezdrasza (BG NBG YLT), Boga lub prawa (NET). Inne możliwości: (1) wyrażenie: *i tak dalej*, וגומר. (2) urzędnicza nota: *załatwione*.
Ezd 8:3[L]	WBC.
Ezd 8:13[L]	NET.
Ezd 8:16[L]	WBC.
Ezd 8:35[L]	WBC.
Księga Nehemiasza (Ne)	
Ne 2:10[L]	Tobiasz: Łączony z wpływową rodziną Tobiadów WBC.
Ne 3:6[L]	WBC.
Ne 3:9[L]	ESV.
Ne 3:34[L]	*Odbudowywać* WBC.
Ne 4:7[L]	WBC.
Ne 4:15[L]	WBC.
Ne 5:11[L]	WBC.
Ne 6:1[L]	WBC.
Ne 6:2[L]	Kefirim: HALOT WBC. Dolina Ono: WBC.
Ne 7:2[L]	Zob. kaw ventatis GKC §118x.
Ne 7:60[L]	ESV BG.
Ne 9:4[L]	WBC.
Ne 10:2[L]	WBC.
Ne 10:32[L]	NET.
Ne 10:38[L]	BDB.
Ne 11:5[L]	WBC.
Ne 11:10[L]	Na temat tych imion zob. WBC.

Ne 11:14[L]	Zob. ZMM w tym przedmiocie.
Ne 11:30[L]	Zob. komentarz WBC.
Ne 11:31[L]	Przyimek pomijany. WBC.
Ne 11:35[L]	*PEQ* 109 (1977), 75-86, WBC.
Ne 12:8[L]	zob. BHS WBC.
Ne 12:33[L]	zob. WBC.
Ne 12:34[L]	zob. WBC.
Ne 12:36[L]	WBC.
Ne 12:44[L]	Zob. WBC
Ne 13:23[L]	Tłumaczenie rodzajnika w znaczeniu nieokreślonym, zob. GKC §126q-t.

Księga Estery (Est)

Autor: Nieznany. Był on obeznany ze zwyczajami perskiego dworu i być może miał dostęp do dokumentów królewskich, zob. Est 2:23; 3:12-15; 6:1; 8:8-14.

Czas: (1) Opisywanych wydarzeń: 486-465 r. p. Chr. (panowanie Achaszwerosza, tj. Kserksesa I); (2) napisania i redakcji Księgi: w pierwotnej formie Księga mogła powstać niedługo po zaistnieniu opisywanych wydarzeń.

Miejsce: Suza, stolica Persji.

Cel: Wyjaśnienie pochodzenia i uzasadnienie ustanowienia świąt Purim do obchodzenia ich w 14 dniu miesiąca Adar (luty/marzec), jako pamiątki zachowania Żydów od zagłady.

Temat: Losy, tj. *purim*, narodu wybranego są w rękach Boga.

Kanoniczność Księgi Estery
Kanoniczność Księgi Estery kwestionowano zarówno w obrębie późniejszego judaizmu, jak i chrześcijaństwa. Nie zawiera ona imienia Bożego, choć próbowano je zauważyć w wielkich literach czterech słów w Est 5:4. Wg Flawiusza jest być może ostatnią ze spisanych ksiąg kanonicznych, pisze on bowiem, że pisma Żydów powstawały w czasach od Mojżesza do Artakserksesa (*Przeciw Apionowi*, 1. 40-41). Flawiusz indentyfikuje też Artakserksesa jako Achaszwerosza w *Dziejach* 11.184. Akwila włączył tę księgę do przekładu na grecki (ok. 130 r. po Chr.). Miszna zaleca czytać tę księgę w czasie świąt *Purim*. Przez Kościół zaliczona do kanonu na Synodzie w Kartaginie w 397 r. po Chr. Luter miał zastrzeżenia do kanoniczności też księgi.

Księga Estery wśród ZMM
Est nie zachowała się wśród zwojów znad Morza Martwego.

Księga Estery w Septuagincie

Est w G zawiera dodatki nie występujące w tekście BH: (1) Est 1:1a-1s; (2) Est 3:13[a]-13[g]; (3) Est 4:17[a]-17[z]; (4) Est 5:1[a]-1[f]; (5) Est 5:2a-2b; (6) Est 8:12[a]-12[x]; (7) Est 10:3[a]-3[l]: (zob. Rahlfs: 951-973). Dodatki te mogą pochodzić od aleksandryjskiego Żyda Lezymacha, który w 114 r. p. Chr. przetłumaczył hebrajski tekst Est na grecki. W odróżnieniu od hbr. Est we wszystkich dodatkach znajduje się odwołanie do Pana.	
Est 1:1[L]	Kanoniczność Księgi Estery, zob. ten temat w uwagach wstępnych do Est. *Achaszwerosz*, אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ, pers. *khshayârshâ*, czyli: *mocne oko* l. *człowiek*, Kserkses I (486-465 r. p. Chr.). Okres ten opisuje również Herodot (485-425 r. p. Chr.); wg G: *Artakserkses*. *aż do Etiopii*: Pod. na tabliczce znalezionej w fundamentach pałacu Kserksesa w Persepolis (ANET 316-317).
Est 1:2[L]	W lecie w Suzie bywało tak gorąco, że gady padały, zanim zdołały przejść przez drogę NET.
Est 1:4[L]	Według innych ze zbliżającą się inwazją Kserksesa na Grecję (Herodot, *Historia*, 7. 8) NET.
Est 1:5[L]	NET.
Est 1:9[L]	*Amestris*: zob. Herodot, *Historia* 9.108-13.
Est 3:9[L]	Według Herodota (*Historia*, 3. 95) roczny dochód imperium medoperskiego wynosił 14.500 talentów euboickich (attyckich), tj. 725.000 kg. Haman oferował zatem $^{2}/_{3}$ rocznego dochodu imperium, czyli: 500.000 kg srebra lub 60.000.000 denarów (drahm); zob. NET.
Est 2:18[L]	*ulgę*: (1) *dzień wolny*; (2) *zwolnienie z podatków*; (3) *amnestię*. HALOT. *Podwyżkę* lub *dar*, HALOT.
Est 7:1[L]	Wg G: Wszedł zaś król i Haman, by pić wraz z królową, εἰσῆλθεν δὲ ὁ βασιλεὺς καὶ Αμαν συμπιεῖν τῇ βασιλίσσῃ. W. 2: *Powiedział zaś król do Ester drugiego dnia przy piciu* (zob. 1P 4:3): Co jest, Ester, królowo, jaka jest twoją prośbą i jakie twoje życzenie (l. myśl godna), a będzie ci spełnione aż do połowy mojego królestwa, εἶπεν δὲ ὁ βασιλεὺς Εσθηρ τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ ἐν τῷ πότῳ τί ἐστιν Εσθηρ βασίλισσα καὶ τί τὸ αἴτημά σου καὶ τί τὸ ἀξίωμά σου καὶ ἔστω σοι ἕως τοῦ ἡμίσους τῆς βασιλείας μου. Słów: *Co jest, Ester, królowo*, brak w MT. W. 3: I odpowiadając powiedziała: Jeśli znalazłam łaskę przed królem, niech mi dadzą moją duszę na mą prośbę i mój lud na moje życzenie. καὶ ἀποκριθεῖσα εἶπεν εἰ εὗρον χάριν ἐνώπιον τοῦ βασιλέως δοθήτω ἡ ψυχή μου τῷ αἰτήματί μου καὶ ὁ λαός μου τῷ ἀξιώματί μου. Werset krótszy niż w MT. W. 4: Sprzedani bowiem zostaliśmy ja oraz mój lud na zagładę i na łup, i w niewolę — my i dzieci nasze — jako sługi i służące, a [to] podsłuchałam,

	bowiem niegodny jest oskarżyciel (l. oszczerca) dziedzińców króla, ἐπράθημεν γὰρ ἐγώ τε καὶ ὁ λαός μου εἰς ἀπώλειαν καὶ διαρπαγὴν καὶ δουλείαν ἡμεῖς καὶ τὰ τέκνα ἡμῶν εἰς παῖδας καὶ παιδίσκας καὶ παρήκουσα οὐ γὰρ ἄξιος ὁ διάβολος τῆς αὐλῆς τοῦ βασιλέως. Werset ma inne zakończenie w MT. W. 9: Powiewidziła zaś Bugathan, jeden z eunuchów, do króla: Oto i drzewo przygotował Haman Mordochajowi, który opowiedział o królu, i stoi wzniesione we [włościach] Hamanowych, drzewo [wysokie] na pięćdziesiąt łokci. Król zaś powiedział: Niech będzie na nim ukrzyżowany. εἶπεν δὲ Βουγαθαν εἷς τῶν εὐνούχων πρὸς τὸν βασιλέα ἰδοὺ καὶ ξύλον ἡτοίμασεν Αμαν Μαρδοχαίῳ τῷ λαλήσαντι περὶ τοῦ βασιλέως καὶ ὥρθωται ἐν τοῖς Αμαν ξύλον πηχῶν πεντήκοντα εἶπεν δὲ ὁ βασιλεύς σταυρωθήτω ἐπ᾽ αὐτοῦ. W.10: I został powieszony (l. ukrzyżowany, zob. Łk 23:39) Haman na drzewie, które przygotował Mordochajowi i wtedy król zaprzestał gniewu. καὶ ἐκρεμάσθη Αμαν ἐπὶ τοῦ ξύλου ὃ ἡτοίμασεν Μαρδοχαίῳ καὶ τότε ὁ βασιλεὺς ἐκόπασεν τοῦ θυμοῦ

Stare Przymierze (SP)
Księgi: Joba – Pieśń nad pieśniami

Księga Joba (Jb)

Rodzaj literacki: dramat (Jb 1-2 i część Jb 42 pisane są prozą); pod. jak Pnp.

Gatunek literacki: utwór mądrościowy; pod. jak Prz, Kzn; np. Jb 4:8; 5:7: 11:12.

Miejsce: Us, עוּץ (*'uts*), obszar między *pn* Syrią a *pd* Edomem: Jb 2:11; 6:19; Tr 4:21; wg G: Αυσίτις. Za pierwszą możliwością przemawia sąsiedztwo Chaldejczyków, plemiom między Syrią a Eufratem (Jb 1:17), a za drugą napad ze strony Sabejczyków (Jb 1:15). Wg wczesnych przekazów chrześcijańskich obszar rozciągający się do ok. 60 km na *pd* od Damaszku, w Baszanie, u *pd-wsch* podnóży Hermonu. Jako imię własne Us pojawia się w Rdz 10:23, jako syn Arama, w Rdz Rdz 22:21 jako syn Nahora, w Rdz 36:28 jako syn Seira.

Data: *Baba Batra* 15a umieszcza datę w szerokich ramach między okresem patriarchów (koniec II tysiąclecia p. Chr.) a powrotem z NB (538 r. p. Chr.). Wymienienie Joba wśród bohaterów takich jak Noe i Daniel (Ez 14:14), wkazuje na to, że za czasów Ezechiela Księga Joba mogła być znana w jakieś formie. Księga bywa łączona z Pwt 28, jako midrasz, który rozdział ten komentuje. W Jb 12:21, 24 cytaty z Ps 107:40; Iz 41:20. Na datę może rzutować język.

Język: Wiele słów raz użytych (hl); wiele terminów ze znaczeniem znanym dla hbr. późniejszego.

Cechy szczególne:

- Księga ujmuje ówczesny stan wiedzy w dziedzinach: astronomia (Jb 9:9; 38:31), meteorologia (Jb 38:22-38); geologia i kopalnictwo (Jb 28:1-11); geografia przyrodnicza i przyrodoznawstwo (Jb 8:11-19; 9:26); zoologia (Jb: 39-41).
- JHWH: Jb 1-2; 38-42.
- Jk 5:11 może wskazywać, że istnienie Joba uważano za realne.
- *Hapax legomena*: Jb 2:8; 3:3, 5; 4:12, 13, 18; 5:5 (dwa razy), 22, 26; 6:3, 6 (dwa razy), 10, 21; 7:5 (3 razy), 6, 15, itd.

Werset	Literatura i uwagi
Jb 1:1[L]	**Postacie**: *Job*, אִיּוֹב (*'ijjob*), wg G: Ιωβ, czyli, w zależności od przyjętej etymologii, niekoniecznie hbr.: (1) trad. *wróg, napastnik*, od איב, l. *zaatakowany*; (2) sbab. *Ajjabum* i EA 256:6 *A-ia-ab, gdzie jest ojcie*c (?), HALOT; (3) od arab. *ten, który wciąż powraca do Boga*, NET; mężczyzna w wieku dojrzyłym (50-60 lat), mający żonę, siedmiu synów i trzy córki, bogaty (Jb 1:1-5). Różnice w odczycie imienia *Job*, אִיּוֹב (*'ijjob*) w formie Job lub Hiob łączą się ze sposobem czytania hebrajskiej litery *alef*, od której zaczyna się to imię. Niektórzy traktują tę spółgłoskę podobnie jak grecki przydech słaby. Inni jak grecki przydech mocny (Lambdin).
Jb 2:3[L]	WBC.

	GKC 328 §111.l.
Jb 2:8[L]	Zob. Driver, *Tenses*, §160; GKC, §156.
Jb 2:9[L]	*Złorzecz*, בָּרֵךְ (*barech*), ברך, *błogosław*, lecz *pi* jako eufemizm dla *złorzecz*, synonim אָרַר (*arar*), przeklął, zob. 1Krl 21:10-13 (HOLL).
Jb 2:11[L]	*Bildad*: WBC.
Jb 3:6[L]	Zob. Rendsburg G., „Double Polysemy in Genesis 49:6 and Job 3:6", *CBQ* 44 (1982), 48-51.
Jb 3:6[L]	Obiekt jest poprzedzony ל, zob. GKC 366 §117.*n*.
Jb 5:5[L]	WBC.
Jb 6:25[L]	(1) NET; (2) WBC.
Jb 6:27[L]	WBC.
Jb 7:2[L]	GKC 487 §155.*g*.
Jb 7:4[L]	WBC.
Jb 7:12[L]	Zob. Kaiser O., *Die mythische Bedeutung des Meeres in Ägyypten, Ugarit und Israel* (BZAW 78; Berlin: Töpelmann, 1959); Day J. 1985. *God's Conflict with the Dragon and the Sea*, Cambridge: University of Cambridge Oriental Publications, 35.
Jb 7:20[L]	*Jeśli zgrzeszyłem*, GKC 494 §159.*h*. *Dla siebie*: WBC.
Jb 9:35[L]	WBC.
Jb 10:9[L]	zob. GKC 371 §117.*hh* oraz por. 379 §119.*i* w odniesieniu do *beth essentiae*.
Jb 10:22[L]	ANET 106. Rogers, *Cuneiform Parallels*, 121-123.
Jb 12:2[L]	WBC.
Jb 13:4[L]	NET.
Jb 13:13[L]	GKC 443-44 §137.*c*.
Jb 13:15[L]	zob. GKC 483 §153.
Jb 13:17[L]	zob. GKC 342 §113.*n*.
Jb 13:25[L]	NET.

Jb 13:27[L]	NET.
Jb 14:4[L]	zob. Jb 14:6, GKC 477 §151.*b*.
Jb 14:17[L]	Zob. Oppenheim A. L., „On an Operational Device in Mesopotamian Bureaucracy", *JNES* 18 (1959), 121-28.
Jb 15:35[L]	WBC.
Jb 16:20[L]	NET.
Jb 17:1[L]	zob. GKC 397 §124.*c*.
Jb 17:5[L]	zob. HALOT KB BDB WBC.
Jb 17:10[L]	zob. GKC, § 135r.
Jb 18:14[L]	Sarna N. M., „The Mythological Background of Job 18", *JBL* 82 (1963): 315-18; Irwin W. A., „Job's Redeemer", *JBL* 81 (1962): 217-29. Irwin dostrzega we fragmentach Jb 10:22; 16:10 nawiązanie do znanego babilońskiego poematu *Zstąpienie Isztar do podziemi*, gdzie stanęła przed królową Ereshkigal. ANET 106-108. Rogers, *Cuneiform Parallels*, 121-123.
Jb 18:15[L]	Zob. Dahood M., „Some Northwest Semitic words in Job", *Bib* 38 (1957), 312-314.
Jb 19:20[L]	zob. WBC. *skórą moich zębów*, tj. *z dziąsłami* WBC.
Jb 19:24[L]	zob. Baker A., „The Strange Case of Job's Chisel", *CBQ* 31 (1969), 370-79.
Jb 20:10[L]	HALOT. *jego ręce*, יָדָיו, idiom: *jego dzieci*, zob. Gordis R. „A note on YAD", *JBL* 62 (1943), 343.
Jb 20:23[L]	zob. WBC.
Jb 21:23[L]	zob. GKC 449 §139.*g*.
Jb 23:2[L]	zob. Andersen F. I., *Job*, TOTC, 208.
Jb 24:11[L]	zob. WBC.
Jb 23:13[L]	*On pozostaje zawsze ten sam*, GKC 119i.
Jb 26:9[L]	Ges §56.
Jb 26:13[L]	Zob. Albright W. F., *Yahweh and the Gods of Canaan*, *BASOR* 53 (1941): 39.

Jb 27:1[L]	Zob. Johnson A. R., „MasŒal”, *VTSup* 3 (1955): 162-164.
Jb 29:2[L]	Zob. GKC 477 §151.*b*.
Jb 29:4[L]	WBC.
Jb 30:4[L]	*ślaz*: *Malva silvestris*, WBC. *Jałowiec*: być może chodzi o grzybopodobną roślinę *Cynomorium coccineum* spożywaną w czasie głodu, WBC.
Jb 30:11[L]	*poluźnił mój sznur*, כִּי־יִתְרִי פִּתַּח: idiom: (1) *poluźnił sznur namiotu*; (2) *rozwiązałeś sznur życia* KD 12:147; (3) *poluźnił sznur mojego łuku*, por. G, WBC.
Jb 31:40[L]	*życica*, *Lolium temulentum* lub *kąkol*, *Agrostenna githago*.
Jb 32:6[L]	zob. Rowley H. H., *Job*, NCBC, 208.
Jb 34:6[L]	Inne em. zob. WBC. Moja strzała: i DCH 5:227b. Inne em. zob. WBC.
Jb 34:9[L]	Lipiński WBC.
Jb 34:31[L]	WBC.
Jb 36:5[L]	Zob. szczegóły tej i innych emendacji w WBC.
Jb 36:26[L]	WBC.
Jb 38:8[L]	zob. EBC.
Jb 38:36[L]	KD.
Jb 39:3[L]	zob. Czarny obelisk Salmanasara III, króla Asyrii.
Jb 39:30[L]	BDB.
Jb 40:15[L]	zob. Maarten P. J., *NIDOTTE*, 2:780; Morris H. M., *The Remarkable Record of Job*, 115-22.
Jb 40:17[L]	ESV.
Jb 40:21[L]	*lotos*, *Rhamnus* (dokładniej *Zizyphus*), *Lotus* (Linn.), *lotus ciernisty* (w odróżnieniu od uchodzącego za święty *Nymphea lotus*, Saad. *da’lun*, por. De A. W.: Job 2, Syr. *‘ollo*, v. Löw: s. 275.
Jb 40:22[L]	*wierzby*, arab. *’arabun*, *Populus euphratica*, BDB.
Jb 41:5[L]	*szaty*, KD.

	jego szczęki, HALOT.
Jb 41:18[L]	KD.
Jb 41:21[L]	KD.
Jb 41:22[L]	KD.
Jb 42:13[L]	zob. Ges. §97 c.
Jb 42:14[L]	BDB.

Księga Psalmów (Ps)

Księga Psalmów lub Psałterz, תְּהִלִּים (*tehillim*), ψαλμόι, to zbiór utworów, służących wielorakim celom: (1) zgodnie z hebrajską i grecką nazwą — służących wielbieniu Boga, (2) zgodnie z treścią — służących zwerbalizowaniu relacji człowieka z Bogiem, a (3) zgodnie z przesłaniem – służących objawieniu Boga i Jego woli człowiekowi. Psalmy w mniejszym lub większym stopniu mają charakter prorocki.

Określenia poszczególnych Psalmów słowem מִזְמוֹר (*mizmor*), od rdzenia זמר, oznaczającego: flet, melodię, grę na instrumencie, instrument strunowy זְמָרָא (zob. Dn 3:5, 7, 10, 15) sugerują, że chodzi o utwory wykonywane przy akompaniamencie muzycznym (zob. HALOT). Ciekawe, że מִזְמוֹר jest też tłumaczone jako ψαλμός.

Nie wszystkie psalmy Pisma Świętego zostały zebrane w Psałterzu. Zob. np. Wj 15:1-18; Wj 15:21; Sdz 5:1-31. Nie wszystkie też weszły do zbioru 150, zob. G i 11QPs[b] (11Q6).

Autorzy Księgi Psalmów: Dawid (wymieniony w 73 Psalmach), Asaf (w 12), Etan i Heman (w 1), synowie Koracha (w 10), Mojżesz (w 1), Salomon (w 2). Sposób przywołania tych imion *nie musi*, z gramatycznego punktu widzenia, oznaczać autorstwa. Również łączenie Psalmów z imieniem Dawida w NP (zob. np.: Mk 12:36; Rz 4:6; 11:9) może mieć znaczenie synektochiczne, tzn. imię Dawid zastępować określenie Psalmy. Pięćdziesiąt Psalmów jest anonimowych.

Osoby, z którymi łączone są Psalmy, wymienione są też w innych fragmentach: Dawid w 1Sm 16:16-23; 2Sm 1:17-27; 22:1-23:7; 1Krn 16:4-7, 37-42; 23:2-6; 25:1-7; synowie Koracha w 1Krn 9:19; Asaf w 1Krn 6:31; Salomon w 1Krl 4:32; Mojżesz w Wj 15:1-18; Pwt 31:30-32:44).

Czas powstania Księgi Psalmów: 1410-430 r. p. Chr. W tym czasie Psalmy powstawały, były łączone w zbiory i przechodziły kolejne redakcje.

Czas powstania niektórych Psalmów można łączyć z okolicznościami ich napisania, biorąc jednak pod uwagę, że przywołanie tych okoliczności może być zabiegiem literackim (zob. np. Ps 30:1).

Jeśli zatem łączyć Psalmy z okolicznościami, to Psalm przypisywany Mojżeszowi pochodziłby z lat czterdziestych XV w. p. Chr. Psalmy Dawida i Salomona z X w. p. Chr. Mówiąc o datowaniu psalmów należy pamiętać, że niektóre z nich przez długi czas mogły funkcjonować w przekazach ustnych Izraela. Należy jednak zaznaczyćm że łączenie Psalmów z imionami osób nie musi oznaczać autorstwa tych osób. Nawet w takich przypadkach jak Mk 12:36; Dz 2:25;

Rz 4:6; 11:9, w których to przypadkach łączeni określonego psalmu z Dawidem może mieć znaczenie synekdochiczne.

Datowanie Psalmów utrudnia aktualizowanie ich treści na przestrzeni dziejów.

Psalmy łączone wyraźnie z okolicznościami to:

1. Ps 3: Dawid ucieka przed Salomonem, 2Sm 15-17.
2. Ps 7: Dawid pisze Psalm w związku ze słowami Kusza, 1Sm 24-26; 2Sm 16:15; 20:1.
3. Ps 18: Dawid pisze Psalm w związku z uratowaniem go z ręki jego wrogów, 2Sm 22:2.
4. Ps 34: Dawid pisze Psalm po oddaleniu go przez Abimelecha, 1Sm 21:12-22:1.
5. Ps 51: Dawid pisze Psalm po wizycie Natana, 2Sm 11-12.
6. Ps 52: Dawid pisze Psalm po zdradzeniu go przez Doega, 1Sm 22:9-19.
7. Ps 54: Dawid pisze Psalm po zdradzeniu go przez Zyfitów, 1Sm 23:19.
8. Ps 56: Dawid pisze Psalm po schwytaniu go przez Filistynów, 1Sm 21:10-11.
9. Ps 57: Dawid pisze Psalm po ukryciu się w jaskini, 1Sm 22:1 lub 1Sm 24:3.
10. Ps 59: Dawid pisze Psalm po uniknięciu zamachu z strony Saula, 1Sm 19:11.
11. Ps 60: Dawid pisze Psalm po zwycięstwie nad Aram-Naharaim i Aram-Sobą, Ps 60:2.
12. Ps 63: Dawid pisze Psalm w czasie pobytu na Pustyni Judzkiej, 1Sm 23:14-15 lub 2Sm 15-17.
13. Ps 142: Dawid pisze Psalm po ukryciu się w jaskini, 1Sm 22:1 lub 1Sm 24:3, zob. Ps 57.

Kompozycja Księgi Psalmów i mniejsze zbiory w obrębie Psałterza
Księga Psalmów podzielona jest na pięć części lub ksiąg:

1. Księga pierwsza: Ps 1-41;
2. Księga druga: Ps 42-72;
3. Księga trzecia: Ps 73-89;
4. Księga czwarta: Ps 90-106;
5. Księga piąta: Ps 107-150.

Ponadto w obrębie Księgi Psalmów wyodrębnia się, między innymi:

1. Psalmy koronacyjne: 47, 93, 96-99;
2. Psalmy królewskie: 2, 18, 20, 21, 35, 45, 72, 89, 101, 110, 132, 144;
3. Psalmy Mesjańskie: 2, 22, 110;
4. Pieśni pielgrzymów: 120-143;
5. Psalmy pokutne: 6, 32, 38, 51, 102, 130, 147;
6. Hallel: 113-118.

Wkład redakcyjny w Księgę Pslamów jest trudny do jednoznacznego określenia. Zob. jednak Ps 14 i Ps 53; Ps 40:14-18 i Ps 70; Ps 57:8-12, Ps 60:7-14 i Ps 108; Ps 72:20.

Psałterz w G składa się ze 151 Psalmów inaczej podzielonych na poszczególne utwory (zob. Ps 9-147 w BT), a zwój 11QPs^{b} (11Q6) zawiera ich o pięć więcej, zob . Ps 144:15^{L}. Psalm 151 został przytoczony i przetłumaczony tu: Ps 151:1^{L}.

Księga Psalmów jako księga prorocka
Z zbiorze Biblii hebrajskiej Pslamy zaliczane są do Pism. Jednak niektóre z nich zawierają elementy prorockie (zob. 1Krn 25:1-5), np.:

1. Ps 22 zapowiada śmierć krzyżową Jezusa.
2. Mk 12:36 stwierdza, że Dawid przemówił w Duchu Świętym, εἶπεν ἐν τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ, i w ramach tej przemowy zapowiedział wywyższenie Jezusa.
3. Dz 4:25 przytaczają Ps 2 jako spełnienie się proroctwa o prześladowniu uczniów Jezusa.
4. Rz 4:6: Dawid zapowiedział okres usprawiedliwienia z wiary.
5. Hbr 4:7 przytacza Ps 95 jako spełnienie się proroctwa o odpoczynku w Chrystusie.

Myśli przewodnie Księgi Psalmów
Psałterz jako zbiór pieśni, modlitw, osobistych wyznań i proroctw jest wyrazem przekonań i przemyśleń, które dają o sobie znać również w innych księgach Biblii hebrajskiej. Autorzy Psalmów wyrażają jednak swoje wewnętrzne bogactwo w ramach osobistej relacji z Bogiem, przeniknięte oczywiście kulturą swoich czasów. W tym kontekście w Psalmach daje o sobie szczególnie znać:

1. Wierność Boga obietnicom przymierza.
2. Łaska i zrozumienie dla stanu skażonego grzechem stworzenia.
3. Ostateczne zwycięstwo Boga nad wszystkim, co jest Mu przeciwne.

Trudne koncepcje Księgi Psalmów
1. *Boskość*. Czy przysługuje ona Bogu jako jedynemu, czy jako jednemu z bóstw? Zob. Ps 86:8. Czy przysługuje ona tylko Bogu, czy jest również cechą właściwą innych istot? Zob. Ps 82:6. Na kwestię tę światło rzuca dopiero dzieło Jezusa Chrystusa, zob. np. Ga 2:20; 2P 2:4.
2. *Formuły złorzeczące* Psalmów. Trudne do pogodzenia z wyidealizowanym spojrzeniem na etykę Chrystusową są formuły złorzeczące Psalmów, szczególnie Ps 69, 109, ale także Psalmów: 5, 6, 11, 12, 35, 37, 40, 52, 54, 56, 57, 58, 59, 79, 83, 94, 137, 139, 143.
3. *Optymizm moralny Psalmów*. Optymistyczna spojrzenie na stan moralny człowieka może być trudny do pogodzenia np. z przekonaniem o całkowitym zepsuciu natury ludzkiej. Zob. Ps 7:4-9; 17:2-5; 18:20-27; 26:2-6; 39:2; 41:13.
4. *Suwerenność Boga w odniesieniu do odpowiedzialności człowieka*. W kontekście niektórych myśli wyrażonych w Psalmach niełatwo jest pogodzić niezawisłość Boga w Jego planach z niezawisłym wpływem człowieka na własne działania i na jego odpowiedzialność za podejmowane kroki. Zob. np. Ps 115:2-3; 135:6.

Wkład w życie duchowe
- Psałterz jako *zbiór pieśni* jest źródłem tekstów wzbogacających relację z Bogiem w przypadku każdej osoby, która z niego korzysta.
- Psałterz jako *zbiór modlitw* jest zbiorem wzorców dla modlitw osobistych.
- Psałterz jako *zbiór osobistych wyznań* dostarcza wskazówek, *o co można* się modlić — i jak daleko posunąć w rozmowie z Bogiem.

- Psałterz jako *zbór proroctw* ukazuje Bożą wierność złożonym przez Niego obietnicom. Jest też przykładem tego, że Bożego objawienia człowiek doświadcza właśnie w modlitwie.

Powyższe cztery punkty określają, w jaki sposób można korzystać z Psałterza. Czyniąc to jednak, należy pamiętać, że Psałterz powstał w epoce *starego* przymierza, w której Kościół jako wspólnota ludzi przeobrażonych Pięćdziesiątnicą był wciąż tajemnicą i przedmiotem przyszłej nadziei.

Cechy szczególne Księgi Psalmów

1. Psałterz jako zbiór, który powstał na przestrzeni wielu wieków jest wspaniałym przykładem stadiów redakcyjnych i innych cech charakterystycznych procesu formowania się zbioru Pism Świętych Biblii hebrajskiej.
2. Na szczególną uwagę zasługuje w tym kontekście wkład w postaci zwojów znad Morza Martwego, np. w Ps 22:17-18; Ps 145:13. Wkład ten w ogromnym zakresie został uwzględniony w przypisach.
3. Psałterz jako taki właśnie zbiór, powstały na prezstrzeni wieków, jest też przykładem sąsiadowania ze sobą w poszczególnych jednostkach literackich poglądów pochodzących z różnych etapów zrozumienia przez człowieka Bożej woli. Zob. *Trudne koncepcje Księgi Psalmów*.
4. Psałterz jest też zbiorem mieszczącym w sobie całe bogactwo gatunków literackich i zabiegów stylistycznych poezji hebrajskiej. Zob. *Znaczenie not wstępnych Księgi Psalmów*.

Znaczenie not wstępnych Księgi Psalmów

Poniższe noty wstępne Księgi Psalmów zostały zestawione alfabetycznie.

1. *Do złotej myśli* (Ps 16, 56, 57, 58, 59, 60) lub: Miktam, hbr. מִכְתָּם (*michtam*). Możliwe znaczenia: (1) Napis, inskrypcja lub Psalm inskrypcyjny G θ' Tg (zob. Iz 38:9), gr. στηλογραφία (stelografia), czyli: napis na steli. Być może chodzi o modlitwę na piśmie lub o modlitwę osnutą wokół myśli lub zasady wyrytej na kamieniu lub wybitej na ozdobie. (2) Ze złota l. złocisty, złota (myśl), a zatem: Złoty Psalm lub: Do złotej myśli, od hbr. כֶּתֶם (ketem). (3) Psalm pokornego (l. nienagannego) Dawida, od ak. katamu, czyli: przykryć, odkupić (?) σ' H. (4) Cicha modlitwa. (5) Psalm przebłagalny. (6) Określenie wczesnej kolekcji Psalmów.
2. *Na czas choroby* (Ps 53), hbr. עַל־מָחֲלַת (*'al-machalat*). Możliwy odczyt: (1) עַל (*'al*), czyli: na, oraz מָחֲלַת (*machalat*), czyli: fujarka (?). Chodziłoby zatem o utwór śpiewany przy grze na fujarce lub flecie, co mogłoby się również odnosić do pieśni żałobnej (Jr 48:36; Mt 9:23). (2) W związku z chorobą, od hbr. מַחֲלֶה (*machale*^{h}). (3) Być może określenie melodii lub instrumentu muzycznego. W niektórych greckich tekstach występuje słowo χορεία (*choreia*), od hbr. מְחֹלָה (*machalat*), czyli: taniec okrężny, zob. Ps 149:3; 150:4. (4) Być może nazwa jednego z chórów, chóru Machola, zob. 1Krl 4:31.
3. *Na czas przygnębienia* lub: *Na [melodię]: Mahalat leannot* (Ps 88), hbr. לְעַנּוֹת עַל־מָחֲלַת (*'al-machalat le'annot*). Możliwy odczyt: (1) עַל (*'al*), czyli: na, oraz מָחֲלַת (*machalat*), czyli: fujarka (?). Chodziłoby zatem – jak powyżej – o utwór śpiewany przy grze na fujarce lub flecie, co mogłoby też odnosić się do pieśni żałobnej (Jr 48:36; Mt 9:23). (2) W

związku z chorobą, dla upokorzenia l. pokuty, l. przygnębienia, od hbr. מַחֲלֶה (machale^{h}), oraz עַנָּה (*'inna^{h}*).

4. *Na flety* (Ps 5), hbr. אֶל־הַנְּחִילוֹת (*'el-hannehilot*). Występujące w tekście hl נְחוֹלוֹת (*nechilot*) łączony jest z חָלִיל (*chalil*) czyli: flet (Iz 30:29). Inne możliwości odczytu: (1) do choroby, hbr: נְחוֹלוֹת (*necholot*); (2) na dziedzictwo; G odczytuje to słowo w sensie נַחֲלָה (*nachala^{h}*), czyli: dziedzictwo; może też jednak chodzić o rodzaj melodii; (3) na murmurando; Talmud odczytuje נְחִלוֹת (*nechlot*) jako rój [pszczół], co mogłoby oznaczać popularną melodię przypominającą brzęczenie pszczół.

5. *Na melodię: Cicha gołębica w dali* (Ps 56), hbr. עַל־יוֹנַת אֵלֶם רְחֹקִים (*'al jonat 'elem*). Możliwy odczyt: (1) Cicha gołębica – oddaleni. (2) Gołębica odległych terebintów, jeśli אֵלֶם (*'elem*) potraktować jako אֵלִים (*'elim*), *lm* od אֵלָה (*'ela^{h}*), czyli: dąb, terebint. (3) O ludzie oddalonym od świętych (l. od świętości, l. świątyni), gr. ὑπὲρ τοῦ λαοῦ τοῦ ἀπὸ τῶν ἁγίων μεμακρυμμένου (*hyper tou laou tou apo ton hagion memakrymmennou*), gdzie אלם odczytano w sensie אֵלִים (*'elim*), czyli rzeczy świętych.

6. *Na melodię: Dziewice* (Ps 46), hbr. עַל־עֲלָמוֹת (*'al-'alamot*), zob. 1Krn 15:20. (1) Może chodzić o przeznaczenie Psalmu na głosy żeńskie lub soprany. (2) O sprawach ukrytych, gr. ὑπὲρ τῶν κρυφίων (*hyper ton kryfion*) G.

7. *Na melodię: Lilie* (Ps 45, 69, 80), hbr. עַל־שֹׁשַׁנִּים (*'al-szoszannim*). Być może: Na sześć głosów.

8. *Na melodię: Lilia świadectw* (Ps 60), hbr. עֵדוּת עַל־שׁוּשַׁן (*'al-szuszan'edut*). Według G: tym, którzy mają być przemienieni, gr. τοῖς ἀλλοιωθησομένοις (*tois alloiothesomenois*), od hbr. עַל־שֶׁ־שַׁנִּים (*'al-sze-szanim*). Jeśli chodzi o hbr. עֵדוּת (*'edut*), czyli: świadectwo, słowo to może odnosić się do pouczeń lub do zachęty (zob. Ps 119:88). G odczytuje to słowo w sensie: jeszcze, hbr. עוֹד (*'od*).

9. *Na melodię: Łania o poranku* (Ps 22), hbr. הַשַּׁחַר עַל־אַיֶּלֶת (*'al-'ajjelet ha-szszachar*). (1) Łania, אַיֶּלֶת (*'ajjelet*), przetłumaczono w G jako: pomoc, gr. ἀντίλημψις (*antilempsis*), hbr. אֱיָלֻת (*'ejalut*). Przy takim odczycie chodziłoby o Psalm mogący służyć pomocą już od rana. (2) Być może chodzi o rodzaj melodii.

10. *Na melodię: Nie niszcz* lub: *Nie doprowadzaj do zniszczenia* (Ps 57, 58, 59, 75), hbr. אַל־תַּשְׁחֵת (*'al-taszchet*). Pewną wskazówką może być Pwt 9:26; 20:19; 1Sm 26:9 i Iz 65:8.

11. *Na melodię: Umrzyj za syna* (Ps 9), hbr. לַבֵּן עַלְמוּת (*'almut labben*). Możliwy odczyt: (1) O tajemnicach syna, gr. ὑπὲρ τῶν κρυφίων τοῦ υἱοῦ (hyper ton kryfion tou hiou) G, hbr. עַל־עַלֻּמוֹת (*'al 'alumot*). (2) Na soprany, dla syna; hbr. עַלְמוֹת (*'almot*) może bowiem oznaczać młode kobiety albo – w kontekście muzycznym – soprany lub chór żeński. W tym przypadku mogłoby chodzić o pieśń na wysoką tonację możliwą do zaśpiewania przez chłopca (לַבֵּן). Por. Ps 46:1.

12. *Na oktawę* (Ps 6, 12), hbr. עַל־הַשְּׁמִינִית (*'al-haszszeminit*). Być może: na osiem głosów.

13. *Na radosną melodię* (Ps 8, 81, 84), hbr. עַל־הַגִּתִּית (*ʻal-haggittit*). Możliwy odczyt: (1) Na [melodię] gatyjską, hbr. עַל־הַגִּתִּית (*ʻal-haggittit*). (2) Na [instrument] gatyjski, tzn. pochodzący z Gat lub tam wyrabiany. (3) Na tonację gatyjską, tzn. charakterystyczną dla środowiska Gat. (4) Na melodię śpiewaną przy tłoczeniu wina, a przez to radosną. W G: nad prasą do wina, gr. ὑπὲρ τῶν ληνῶν (*hyper ton lenon*); prawdopodobnie tłumacz potraktował hbr. גִּתִּית (*gittit*) jako גִּתּוֹת (*gittot*), czyli: tłocznie wina. (5) Być może określenie jednego z chórów – chóru synów Obeda Edomity z Gat, zob. 2Sm 6:10-12; 1Krn 13:13-14; 15:21; 16:38.
14. *Pieśń pouczająca* (Ps 32, 42, 44, 45, 52, 53, 54, 55, 74, 78, 88, 89, 142; również w Ps 47:7), hbr. מַשְׂכִּיל (*maskil*). Inne znaczenia: (1) Medytacja; (2) Psalm wyjaśniający, zob. gr. σύνεσις (synesis) G; (3) Psalm dobrze napisany, zob. 2Krn 30:22. Niepewność bierze się też stąd, że nie wiadomo, czy termin ten odnosi się do treści Psalmu czy do akompaniamentu.
15. *Sela*, hbr. סֶלָה (*sela*[h]): Być może pochodzi od pers. *sala*, czyli: pieśń, dźwięk strun. Być może termin techniczny dodany później, mający zaznaczać styl muzyki lub recytacji. Sugerowane znaczenia: (1) Przejść do wyższej tonacji, od hbr. סלל (*salal*), imp. סלוּ (*sollu*). (2) Według Hieronima i Akwili słowo to znaczy: zawsze, od hbr. נֶצַח. (3) Pauza w grze instrumentalnej; w G διάψαλμα (*diapsalma*). (4) Skrót wyrażenia: (a) סִימָן לִשְׁנוֹת הַקּוֹל (*siman lisznot haqol*): znak, aby zmienić głos; (b) הַשָּׁר לְמַעֲלֶה סֹב (*sow lema ʻalah hasz-szar*): wróć do stopnia l. od początku. (5) Nota: dla bębna, odnosząca się do osoby grającej na instrumencie סל (*sal*), czyli bębnie koszykowatego kształtu, z dołączonym kierunkowym ה (*he*).
16. *Skarga* (Ps 7), hbr. שִׁגָּיוֹן (*sziggajon*). Być może słowo to wywodzi się od ak. *szegu*, czyli: pieśń żałobna. Określenie to pojawia się w Ha 3:1, lecz w *lm*, co sugerowałoby, że może się ono odnosić do bliżej nieznanego rodzaju utworu.
17. *Wyznanie* (Ps 80), hbr. עֵדוּת (*ʻedut*). Słowo to może oznaczać świadectwo, poświadczenie, może też odnosić się do pouczeń lub do zachęty (zob. Ps 119:88).

Księga Psalmów wśród zwojów znad Morza Martwego: Księga Psalmów, występująca najczęściej w ZMM, przed Pwt (30 zwojów) i Iz (22 zwoje), zaświadczona jest w 40 ZMM. *Wszystkie* zostały ujęte w przekładzie: 1QPs[a], 1QPs[b], 2QPs, 3QPs, 4QPs[a], 4QPs[b], 4QPs[c], 4QPs[d], 4QPs[e], 4QPs[f], 4QPs[g], 4QPs[h], 4QPs[j], 4QPs[k], 4QPs[l], 4QPs[m], 4QPs[n], 4QPs[q], 4QPs[o], 4QPs[r], 4QPs[s], 4QPs[t], 4QPs[u], 4QPs[w], 4QPs[x], 4Q522, 5QPs, pap6QPs, 8QPs, 11QPs[a], 11QPs[b], 11QPs[c], 11QPs[d], 11QPs[e], 11QPsAp[a], 5/6HevPs, MasPs[a], MasPs[b], 4QcatenaA, 4QpPs37.

Ps 3:3[L]	*Sela*, סֶלָה (*sela*[h]): znaczenie niepewne. Być może pochodzi od pers., *sala*, czyli: pieśń, dźwięk strun. Być może jest to termin techniczny dodany później, mający zaznaczać styl muzyki lub recytacji. Sugerowane znaczenia: (1) Przejść do wyższej tonacji, od סלל (*sll*), imp. סלוּ (*sollu*). (2) Według Hieronima i Akwili słowo to znaczy: *zawsze*, od נֶצַח (?). (3) Pauza w grze instrumentalnej; w G διάψαλμα. (4) Skrót wyrażenia: (a) סִימָן לִשְׁנוֹת הַקּוֹל: *znak, aby zmienić głos*; b) סֹב לְמַעֲלֶה הַשָּׁר: *wróć do stopnia* l. *od początku*. (5) Nota: *Dla bębna*, odnosząca

	się do osoby grającej na instrumencie סַל (*sal*), czyli bębnie koszykowatego kształtu, z dołączonym ה (*he*) kierunkowym. Termin ten po raz pierwszy pojawia się w Ps 3:3.
Ps 4:1[L]	Cylk.
Ps 5:1[L]	*Na flety*, אֶל־הַנְּחִילוֹת (*'el-hannechilot*): hl נְחִילוֹת (*nechilot*) wiązane jest z חָלִיל (*chalil*), czyli: flet (Iz 30:29). Lub: (1) *do choroby*, נְחוֹלוֹת (*necholot*); (2) *na dziedzictwo*: w G w sensie נַחֲלָה (*nachala*[h]), czyli: dziedzictwo, co może się odnosić do rodzaju melodii; (3) *na murmurando*: T odczytuje נְחוֹלוֹת jako: rój (pszczół), co oznaczałoby melodię lub sposób śpiewania przypominający brzęczenie pszczół.
Ps 6:1[L]	*na oktawę*, עַל־הַשְּׁמִינִית (*'al-haszszeminit*): tj. (1) na osiem głosów (?); (2) na niższą oktawę, co współgrałoby z tematyką Psalmu (zob. 1Krn 15:21).
Ps 7:1[L]	*Skarga*: שִׁגָּיוֹן (*sziggajon*). Być może słowo to wywodzi się od ak. *szegu*, czyli: pieśń żałobna. Określenie to pojawia się w Ha 3:1, lecz w *lm*, co sugerowałoby, że może się ono odnosić do bliżej nieznanego rodzaju utworu.
Ps 8:1[L]	*Na [melodię] gatyjską* (Ps 8, 81, 84), עַל־הַגִּתִּית (*'al-haggittit*): Może chodzić o termin muzyczny: (1) *Na [melodię] gatyjską*, tzn. śpiewaną w Gat. (2) *Na [instrument] gatyjski*, tzn. pochodzący z Gat lub tam wyrabiany. (3) *Na [tonację] gatyjską*, tzn. charakterystyczną dla środowiska Gat. (4) *Na melodię śpiewaną przy tłoczeniu wina*, a przez to radosną. W G: *nad prasą do wina*, ὑπὲρ τῶν ληνῶν; prawdopodobnie tłumacz potraktował גִּתִּית (*gittit*) jako גִּתּוֹת (*gittot*), czyli: tłocznie wina.
Ps 9:1[L]	*Umrzyj za syna*, עַלְמוּת לַבֵּן (*'almut labben*): lub: (1) *O tajemnicach syna*, ὑπὲρ τῶν κρυφίων τοῦ υἱοῦ G, עַל־עַלֻּמוֹת (*'al 'alumot*). (2) *Na soprany dla syna*; עֲלָמוֹת (*'almot*) może bowiem oznaczać młode kobiety lub – w kontekście muzycznym – soprany. W tym przypadku mogłoby chodzić o pieśń na wysoką tonację możliwą do zaśpiewania przez chłopca. Por. Ps 46:1.
Ps 14:3[L]	WBC.
Ps 16:1[L]	*Miktam* (Ps 16, 56, 57, 58, 59, 60), מִכְתָּם (*michtam*): być może: (1) *Napis, inskrypcja* lub *Psalm inskrypcyjny* G θ' Tg (zob. Iz 38:9), στηλογραφία, czyli: napis na steli. Być może chodzi o modlitwę na piśmie lub o modlitwę osnutą wokół jakiejś myśli lub zasady wyrytej na kamieniu lub wybitej na ozdobie. (2) *Ze złota* l. *złocisty*, *złota* (*myśl*), a zatem: *Złoty Psalm* lub: *Do złotej myśli*, od כֶּתֶם (*ketem*), wg wczesnych interpretacji rabinicznych. (3) *Psalm pokornego* (l. *nienagannego*) *Dawida*, od ak. *katamu*, czyli: przykryć, odkupić (?) σ' H. (4)

	Cicha modlitwa. (5) *Psalm przebłagalny*. (6) Określenie wczesnej kolekcji Psalmów. W przypadku tego Psalmu złotą myśl mógłby zawierać w. 1.
Ps 22:1[L]	*Łania o poranku*, עַל־אַיֶּלֶת הַשַּׁחַר (*‘al-’ajjelet ha-szszachar*): (1) łania, אַיָּלָה (*’aj-jala*[h]), w G: *pomoc*, ἀντίλημψις, אֶיָּלֶת (*’ejalut*). Przy takim odczycie chodziłoby o Psalm mogący służyć pomocą już od rana. (2) Być może chodzi o rodzaj melodii. Połączenie łani ze wschodem słońca może sugerować związek z bóstwem słońca *Szachar*, znanym z tekstów ugaryckich,
Ps 45:1[L]	*Na [melodię]: Lilie* (Ps 45, 69, 80), עַל־שֹׁשַׁנִּים (*‘al-szoszannim*).
Ps 46:1[L]	*Na [melodię]: Dziewice*, עַל־עֲלָמוֹת (*‘al-‘alamot*), zob. 1Krn 15:20. (1) By może Psalm na głosy żeńskie l. soprany. (2) *O sprawach ukrytych*, ὑπὲρ τῶν κρυφίων G.
Ps 32:1[L]	*Maskil*, מַשְׂכִּיל (*maskil*), lub: *Pieśń pouczająca*. Znaczenie niepewne, choć ten sam rdzeń (שכל) użyty w Ps 32:8 w sensie pouczenia, może sugerować, że chodzi o pouczenie. O ile takie określenie nie budzi w tym przypadku wątpliwości, pod. jak w Ps 78:1, niezupełnie pasuje do pozostałych jedenastu Psalmów określonych tym słowem (Ps 32, 42, 44, 45, 47:7; 52-55, 74, 78, 88, 89, 142). Inne znaczenia: (1) Medytacja; (2) Psalm wyjaśniający (zob. σύνεσις G); (3) Psalm dobrze napisany, zob. 2Krn 30:22. Wszystkie te znaczenia odpowiadają *hi* rdzenia שכל. Niepewność bierze się stąd, że nie wiadomo, czy termin ten odnosi się do treści Psalmu czy do akompaniamentu. We wczesnym chrześcijaństwie Psalm ten zaliczany był do siedmiu Psalmów pokutnych (Ps 6, 32, 38, 51, 102, 130, 143).
Ps 53:1[L]	*Machalat*: Na czas choroby (Ps 53), עַל־מָחֲלַת (*‘al-machalat*): (1) מָחֲלַת (*machalat*), czyli: fujarka (?). Jeśli tak, to chodziłoby o grę do pieśni żałobnej (Jr 48:36; Mt 9:23). (2) *W związku z chorobą*, od מָחֲלֶה (*machale*[h]). (3) Być może określenie melodii l. instrumentu muzycznego. W niektórych gr. tekstach χορεία, od מְחֹלת (*mecholot*), czyli: taniec okrężny, zob. Ps 149:3; 150:4.
Ps 56:1[L]	*Cicha gołębica – oddaleni*, עַל־יוֹנַת אֵלֶם רְחֹקִים (*‘al-jonat ’elem rechoqim*): (1) *Cicha gołębica w dali*; (2) *Gołębica odległych terebintów*, jeśli אֵלֶם (*’elem*) potraktować jako אֵלִים (*’elim*), *lm* od אֵלָה (*’ela*[h]), czyli: dąb, terebint; (3) *O ludzie oddalonym od świętych* (l. *od świętości*, l. *świątyni*), ὑπὲρ τοῦ λαοῦ τοῦ ἀπὸ τῶν ἁγίων μεμακρυμμένου, gdzie אלם odczytano w sensie אֵלִים, czyli: rzeczy świętych.
Ps 57:1[L]	*Nie niszcz* lub: *Nie doprowadzaj do zniszczenia* (Ps 57, 58, 59, 75), אַל־תַּשְׁחֵת (*’al-taszchet*). Pewną wskazówką może być Pwt 9:26; 20:19; 1Sm 26:9 i Iz 65:8.

Ps 60:1[L]	*Lilia świadectw*, עַל־שׁוּשַׁן עֵדוּת (*'al-szuszan 'edut*): (1) *tym, którzy mają być przemienieni*, τοῖς ἀλλοιωθησομένοις G, od על ש שנים (*'al-sze-szanim*). Jeśli chodzi o עֵדוּת (*'edut*), czyli: świadectwo, słowo, to może odnosić się do pouczeń l. zachęty (zob. Ps 119:88). G odczytuje to w sensie: *jeszcze*, hbr. עוֹד (*'od*).
Ps 65:1[L]	*Pieśń*, שִׁיר (*szir*), to określenie odnoszące się do pieśni w ogóle, w tym do pieśni świeckiej (Am 5:23; 6:5). Występuje ono w nagłówku około trzydziestu Psalmów, w kontekście innych określeń. W trzynastu przypadkach występuje wraz z określeniem *mizmor* (Ps 30; 48; 65; 66; 67; 68; 75; 76; 83; 87; 88; 92; 108). Psalm mógł przedstawiać sobą jednocześnie pieśń i *mizmor*. Techniczne i kultowe znaczenie שִׁיר daje o sobie znać najwyraźniej w Ps 30 i 92. Termin ten pojawia się w każdym z Ps 65-68, co może wskazywać, że utwory te należały też do mniejszego zbioru pieśni.
Ps 74:14[L]	*głowy*: w świetle Jb 40:25 Lewiatan (לִוְיָתָן) może wyobrażać krokodyla – zwierzę z jedną głową; *lm* może w tym przypadku wyrażać wielkość. *Lewiatan*, לִוְיָתָן, δράκων G: ugar. *Itn*, wijące się zwierzę; w Iz 27:1 paralelne do נָחָשׁ עֲקַלָּתוֹן (*nachasz 'aqallaton*), *wąż wijący się*, do נָחָשׁ בָּרִחַ (*nachasz bariach*), wąż prędki, zwinny, nieuchwytny, oraz do תַּנִּין (*tannin*), smok, potwór morski (zob. osobne omówienie), zob. Ez 29:3; 32:2. Wszystkie te wyrażenia nawiązują do ugar. i mogą być nawiązaniem do zachodniosemickiej mitologii, która przedstawia go jako zwierzę siedmiogłowe. W SP לִוְיָתָן nie jest stworzeniem ocenianym jednoznacznie ujemnie, zob. Ps 104:26; Jb 3:8; 40:25.
Ps 80:17[L]	WBC.
Ps 84:7[L]	(1) *Doliną Bacha*, tj. (a) doliną między Akko a strumieniem Merom, w okolicach miasteczka Bacha wzmiankowanego przez Flawiusza; (b) drogą z wybrzeża M. Martwego wzdłuż brodów jordańskich przez dolinę Achor (Joz 7:24-26; Oz 2:15), Wadi Dabr, Bukah, wzdłuż Kidronu do Jerozolimy (zob. 2Krn 26:10; Za 14:16-19); (2) *doliną drzew balsamowych*; *pistacjowych* (*Pistacia lentiscus*); *terebintów, drzew terpentynowych* (*Pistacia terebinthus*) (2Sm 5:23); *drzew morwowych*; (3) *doliną obfitości* (bujnej zieleni); (4) *doliną, w której cieknie*, stąd *doliną płaczu* (?); (5) *wyschłą doliną*.
Ps 88:1[L]	*Na [melodię]: Mahalat leannot*, עַל־מָחֲלַת לְעַנּוֹת (*'al-machalat le'annot*), być może: (1) *Do śpiewu przy grze na fujarce* l. *flecie*, przyjmując, że מָחֲלַת (*machalat*) to fujarka; mogłoby to też ozn. pieśń żałobną (Jr 48:36; Mt 9:23); (2) *W związku z chorobą*, od מַחֲלֶה (*machale*[h]), *dla upokorzenia*, *pokuty* l. *pognębienia*, od עִנָּה (*'inna*[h]). *Heman*: Mężczyzna o takim imieniu wspomniany jest w 1Krn 2:6 jako syn Zeracha i brat Zimriego, Etana, Kalkola i Dardy. Zerach przedstawiony jest tam

	jako potomek Judy. Heman pojawia się także w 1Krl 4:31 obok Etana Ezrachity (zob. przyp. do Ps 89:1). Obaj są tam mędrcami z czasów Salomona. Inny frg., 1Krn 25:5, przedstawia Hemana jako królewskiego proroka, z kolei w 1Krn 15:17, 19 jest on – wraz z Etanem – lewickim śpiewakiem, Korachitą. Śpiewakiem jest także Heman nazwany w 1Krn 6:18-23, gdzie jako jego przodek wymieniony jest Korach. Stąd związek Hemana z Korachitami, którym przypisany jest Ps 88. Oczywiście, nie da się stwierdzić, czy wszystkie te odniesienia dotyczą tych samych osób. Sam przydomek Ezrachity nadany Hemanowi (Ps 88:1) i Etanowi (Ps 89:1) owiany jest tajemnicą, ponieważ inne źródła milczą o jakichkolwiek powiązaniach między Ezrachitami a Korachitami. Jedna z interpretacji odczytuje אזרחי, Ezrachitę, jako patronimiczny odpowiednik זרחי, Zerachity. Heman, o którym mowa, byłby wówczas Hemanem z 1Krn 2:6, co czyniłoby go członkiem jednego z klanów Judy. Wciąż jednak pozostaje kwestia Hemana, Asafa i Etana, śpiewaków lewickich z 1Krn 15:17,19, a także Etana nazwanego Ezrachitą w 1Krl 4:31
Ps 89:1[L]	Etan Ezrachita, wymieniony jest w 1Krn 15:17, 19 obok Hemana, Asafa i innych oraz jako mędrzec w 1Krl 5:11. Zob. też 1Krn 6:42.
Ps 91:9[L]	WBC.
Ps 120:4[L]	*Janowiec*: tj. *Retama raetam*, używany jako materiał opałowy, pochodnie i broń zapalna, zob. Ps 7:14; Iz 50:11.
Ps 125:2[L]	Syjon otoczają wyższe góry, np.: Góra Oliwna jest wyższa o 66 m, góra Skopus o 76 m, wzgórza zachodnie o 33 m, *Ras el-mekkaber* (wsp. dzielnica Jerozolimy Jabel Mukaber?) o 53 m wyższe.
Ps 139:12[L]	*unoszącymi się przeciwko Tobie*, וּבְמִתְקוֹמְמֶיךָ (*uwmitqomemecha*), za kld Mss, l. *powstającymi przeciwko Tobie*; וּבִתְקוֹמְמֶיךָ (*uwitqomemecha*) w MT prawdopodobnie błędne, HALOT: por. także: *i odcinam się od powstających przeciwko Tobie*, וממתקוממיכה 11QPs[a]. G: *i czy na Twoich wrogów nie traciłem [sił]*?
Ps 139:13[L]	Wolff, *Antropology*, 65-66, 96.
Ps 139:22[L]	Nastrój ww. 19-22, odbiegający od pozostałej części Psalmu, skłania do opinii, że ww. 19-20 umieszczone były po Ps 140:12, a ww. 21-22 po Ps 141:4.
Ps 144:15[L]	W 11QPs[a] po Ps 144 następuje Ps 155:1-19, zachowany w 11QPs[a] (11Q5) i niektórych manuskryptach Psałterza syryjskiego jako Ps III. Datowanie tego Ps jest niepewne.
Ps 151:1[L]	Psałterz w G składa się ze 151 utworów. Ps 151 został przytoczony poniżej m.in. po to, by: • ukazać naturę środowiska, w którym powstał; • ukazać świadomość tego środowiska w kwestii istnienia już zredagowanego 150-pslamowego Psałterza;

- ukazać jego greckie słownictwo;
- zapoznać z jego treścią charakterystyczną, ogólnie rzecz biorąc, dla Księgi Psalmów.

Hebrajska wersja Ps 151 została zamieszczona po Ps 151.

Psalm 151

1. Οὗτος ὁ ψαλμὸς ἰδιόγραφος εἰς Δαυιδ καὶ ἔξωθεν τοῦ ἀριθμοῦ ὅτε ἐμονομάχησεν τῷ Γολιαδ.

   Μικρὸς ἤμην ἐν τοῖς ἀδελφοῖς μου
   καὶ νεώτερος ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ πατρός μου
   ἐποίμαινον τὰ πρόβατα τοῦ πατρός μου
2. αἱ χεῖρές μου ἐποίησαν ὄργανον
   οἱ δάκτυλοί μου ἥρμοσαν ψαλτήριον
3. καὶ τίς ἀναγγελεῖ τῷ κυρίῳ μου
   αὐτὸς κύριος αὐτὸς εἰσακούει
4. αὐτὸς ἐξαπέστειλεν τὸν ἄγγελον αὐτοῦ
   καὶ ἦρέν με ἐκ τῶν προβάτων τοῦ πατρός μου
   καὶ ἔχρισέν με ἐν τῷ ἐλαίῳ τῆς χρίσεως αὐτοῦ
5. οἱ ἀδελφοί μου καλοὶ καὶ μεγάλοι
   καὶ οὐκ εὐδόκησεν ἐν αὐτοῖς κύριος
6. ἐξῆλθον εἰς συνάντησιν τῷ ἀλλοφύλῳ
   καὶ ἐπικατηράσατό με ἐν τοῖς εἰδώλοις αὐτοῦ
7. ἐγὼ δὲ σπασάμενος τὴν παρ᾽ αὐτοῦ μάχαιραν
   ἀπεκεφάλισα αὐτὸν καὶ ἦρα ὄνειδος ἐξ υἱῶν Ισραηλ

Psalm 151

1. To jest psalm napisany własnoręcznie dla Dawida, i poza liczbą, gdy pojedynkował się z Goliatem.

   Najmniejszy byłem między mymi braćmi
   i najmłodszy w domu mego ojca —
   pasłem owce mego ojca.
2. Moje ręce zrobiły instrument,
   moje palce sporządziły psalterion —
3. i kto oznajmi [to] mojemu Panu?
   Sam Pan, On sam wysłuchuje.
4. On sam posłał swojego anioła
   i zabrał mnie od owiec mego ojca,
   i namaścił mnie olejem swego namaszczenia.
5. Moi bracia [byli] piękni i wielcy,
   lecz Pan nie upodobał ich sobie.
6. Wyszedłem na spotkanie obcoplemieńcowi,
   a [on] przeklął mnie przez swoje bóstwa —
7. ja zaś, wyciągnąwszy miecz, który był przy nim,
   ściąłem go i zdjąłem hańbę z synów Izraela.

Psalm zaświadczony w G jako Psalm 151 odnaleziono w wersji hebrajskiej wśród zwojów znad Morza Martwego, w 11QPs[a], w kol. XXVIII, po Psalmie

134:1-3. Jednak ten hbr. rękopis wyraźnie przedstawia Ps 151 zawarty w G w formie dwóch utworów, które numeruje się jako Psalm 150A i Psalm 150B. Tak też przełożono je poniżej.

W 11QPs[a] po kolumnie zawierającej Ps 151A i B znajduje się niezapisana kolumna. Wsauje to wyraźnie na to, że w tym rękopisie Psałterz kończy się na Ps 151B, podobnie jak w G.

Podział Psalmu na wersy nie odzwierciedla jego układu w rękopisie. Numeracja w wersji hebrajskiej nie dotyczy wersetów, lecz wersów w rękopisie.

Psalm 151A
3Alleluja!

Dawidowi,[1] synowi Jeszaja.[2]

Najmniejszy byłem spośród moich braci
i najmłodszy z synów mego ojca,
a ustanowił mnie **4**pasterzem swoich owiec
i zarządcą swoich koźląt.

Moje ręce sporządziły flet
i moje palce lirę,
5i sprawiłem JHWH chwałę —
Powiedziałem ja w swojej duszy:

Góry nie ogarną **6**Go
Ani wzgórza nie wyrażą.

Wzniosły drzewa moje słowa
I owce moje dzieło,
7Bo kto ogłosi i kto opowie,
i kto zliczy[3] moje dzieła?

Pan wszystkiego zobaczył,
A Bóg **8**wszystkiego — On słuchał i On usłyszał.[4]
Posłał swego proroka, by mnie namaścić —
Samuela — by mnie **9**wywyższyć.

Wyszli moi bracia, by go spotkać,
Pięknej postaci i pięknego wyglądu,
Wysocy i postawni, **10**piękni zarostem —
Nie wybrał JHWH Bóg spośród nich.

Wtedy posłał i zabrał mnie **11**zza owiec
I namaścił mnie świętym olejem —
I ustanowił mnie księciem swego ludu
I władcą wśród synów swego **12**przymierza.

---

1 Lub: (1) *Dawidowy*; (2) *Dla Dawida*.

2 Lub: Joszaja, יִשַׁי (*Joszaj*).

3 Lub: *opisze*.

4 Lub: *wysłuchał*.

Psalm 151B

[13]Początek męstwa Dawida od namaszczenia go przez proroka Bożego.

Wtedy[5] zobaczyłem Filistyna
[14]Złorzeczącego z sze[regów Filistynów…]
[…] Ja [wyciągnąłem] ten [miecz…]

Wersja hebrajska

Wersja tekstu wyjściowego, zob. np. 11QPs[a].[6]

3 הללויה לדויד בן ישׁי קטן הייתי מ^ן^אחי ו̇צעיר מבני אׄבי וישימני

4 רועה לצונו ומושׁל בגדיותיו ידי עשׁו עוגב ואצבעות̇ כנור

5 ואשימה ליהוה כבוד אמרתי אני בנפשׁי ההרים לוא יעידו

6 לו והגבעות לוא יגידו עלו̇ העצים את דברי והצואן את מעשי

7 כי מי יגיד ומי ידבר ומי יספר את מעשי אדון הכול ראה אלוה

8 הכול הוא שׁמע והוא האזין שלח נב̇יאו למושׁחני את שׁמואׄל

9 לגדלני יצאו אׄחי לקראתו יפי התור ויפי המראה הגבהים בקומתם

10 היפים בשׁערם לוא בחר יהוה אלוהים בם וישלח ויקחני

11 מאחר הצואן וימשׁחנ̇י בשׁמן הקודש וי̇שׁימני נג̇יד לעמו ^ומושׁל^ בבני

12 בריתו

13 תחלת גב̇[ ]ר̇ה̇ ל̇[ ]י̇ד̇ משׁמשׁחו נ̇ב̇יׄא̇ אלוהים אז̇ ר̇אׄ̊[ ]ת̇י פלשׁת̇

14 מ̇חׄר̇ף̇ מ̇מ̇[ ] אׄנ̇וׄכ̇י̇ [ ] אׄת̇ [ ]

Symbole w rękopisach znad Morza Martwego

^^ znak umieszczony w mss supralinearnie, tj. wyżej niż pozostałe.

אׄ znak uszkodzony, lecz możliwy do pewnego odczytania.

אׄ̊ znak uszkodzony, lecz możliwy do niepewnego odczytania.

° znak w stanie śladowym, niemożliwy do odczytania.

ו̇ znak niepewny co do tożsamości: ו lub י. (Perry D. W. Tov E. 2005: viii.[7])

ר̇ znak niepewny co do tożsamości: ד lub ר. (kreska nad znakiem określana jest jako *makron*)

ד̇ znak niepewny co do tożsamości: ד lub ר.

מ̇ znak niepewny co do formy: regularnej czy końcowej (Perry – Tov 2005: viii).

[ ] nawiasy kwadratowe ujmują tekst rekonstruowany.

[[]] nawiasy kwadratowe podwójne zaznaczają przestrzeń niezapisaną.

Księga Przypowieści (Księga Przysłów; Prz)	
Prz 1:7[L]	*Bojaźń PANA*, יִרְאַת יְהוָה (*ir'at JHWH*), to szacunek względem Niego, poważny stosunek do Niego, liczenie się z Nim i wiara w Niego, to „jedyna postawa, która stawia człowieka we właściwym stosunku do postrzeganego przez niego przedmiotu" G. von Rad (WBC).
Prz 1:27[L]	*Zagłada*, שׁוֹאָה (*szo'a*[h]), καταστροφή, używane wsp. na określenie Holokaustu.
Prz 6:11[L]	Driver G. R. łączy to z arab. *śmiały, zuchwały*. „Studies in the Vocabulary of the Old Testament, IV", *JTS* 33 (1933): 38-47.
Prz 9:1[L]	*Siedem filarów* (l. *kolumn*, *słupów*), עַמּוּדֶיהָ שִׁבְעָה (*'ammudeha szw'ah*), upatrywano w nich symbolu: siedmiu niebios, siedmiu planet, siedmiu stref klimatycznych, siedmiu dni stworzenia, siedmiu ksiąg Prawa, siedmiu darów Ducha, siedmiu sfer życia Kościoła, siedmiu sakramentów, siedmiu wyzwolonych dyscyplin nauki, siedmiu wcześniejszych rozdziałów Księgi Przypowieści, siedmiu mędrców Mezopotamii.
Prz 9:8[L]	*Pouczenia Ankszeszong* 7:4-5, AEL 3:165.
Prz 10:23[L]	HALOT.
Prz 11:8[L]	NET.
Prz 11:9[L]	HALOT.
Prz 11:21[L]	Schokel A., (WBC).
Prz 11:30[L]	WBC.
Prz 12:27[L]	HALOT.
Prz 13:1[L]	*Mądry syn jest upominany przez ojca*, בֵּן חָכָם מִיָּסָר אָב, Driver G. R., „Hebrew Notes on Prophets and Proverbs", *JTS* 41 (1940): 174. *Mądry człowiek widzi sens w pouczeniach ojca, zarozumiały zaś nie słucha pouczeń* NEB. *Mądry młody człowiek przyjmuje pouczenia ojca; młody szyderca – nie* NLT. *Mądry syn to sprawa pouczeń ojca* JSB.

5 *Wtedy*, אֲזַי (*'azaj*), aram.

6 *11Q5 Psalms a*. (2010). (Ps 140:5). Bellingham, WA: Lexham Press.

7 Perry D. W. Tov E. 2005. *Poetic and LIturgical Texts*. *The Dear Sea Scrolls Reader*. Leiden – Boston: Brill.

Prz 13:3[L]	*dusza*, נֶפֶשׁ (*nefesz*), ozn. tu życie, zob. Syr 28:25. Amenemope doradza: *Zanim przemówisz, prześpij noc* (5:15; *ANET* 422, n. 10). Przysłowie arabskie: *Uważaj, by twój język nie podciął ci gardła* (Zockler O., *Proverbs*, 134) NET.
Prz 13:4[L]	NEB.
Prz 13:14[L]	Sprl.
Prz 13:43[L]	Lub: *a w sercu głupców nie jest ona rozpoznawana* G. Thomas łączy ידע z arab. rdzeniem *wd`* i tłumaczy: *a u głupców jest ona tłumiona*. Thomas D. W., „The Root ידע in Hebrew", *JTS* 35 (1934): 302-3
Prz 14:19[L]	NET.
Prz 14:34[L]	Tak odczytał to Raszi 1040-1105: *nawet łaska* (l. *życzliwość*) *niektórych narodów jest grzechem, ponieważ okazują ją tylko na pokaz.*
Prz 15:14[L]	NET.
Prz 15:17[L]	*AEL*, 2:152.
Prz 15:24[L]	NET.
Prz 17:21[L]	NET.
Prz 18:24[L]	*Proverbs* (ICC), 366.
Prz 19:2[L]	Znaczenie tego przysłowia zależy głównie od wyboru znaczenia נֶפֶשׁ (*nefesz*): *człowiek* (NAS), *dusza* (KJV YLT BG), *pragnienie* (ESV), *gorliwość* (NIV, BW, BT). Paralelizm członów przemawia za *gorliwością* lub *pragnieniem*.
Prz 19:19[L]	*Złośliwy* (l. *porywczy, niebezpieczny*) *człowiek poniesie wielką stratę, a jeśliby dopuścił się zranienia, to i jego dusza zostanie dodana* (l. *będzie musiał dodać do tego swoją duszę*) G. *Człowiek bardzo gniewny będzie płacił karę, bo jeśli go uratujesz, będziesz musiał zrobić to jeszcze raz* ESV. Drugi wers: *Jeśli go przed tym zachowasz raz, będziesz musiał zrobić to jeszcze raz* NET. *Jeśli uratujesz swojego syna [dzięki strofowaniu], będziesz mógł je kontynuować [i przez to wychowywać go]* NET przyp. *Jeśli go uratujesz [płacąc karę raz], będziesz [musiał zrobić to] jeszcze raz* NET przyp. *Jeśli oszczędzisz mu kary teraz, następnym razem twoja kara będzie musiała być bardziej surowa* NET przyp. *Wielki gniew okazuj, kiedy odpuszczasz karanie, grożąc mu, ponieważ odpuszczasz, że potem srożej karać będziesz* GB. *Za mocny gniew należy się grzywna, a chcąc go wyrwać, jeszcze go wzmożesz* BW.
Prz 19:24[L]	NET.
Prz 20:25[L]	NET.

Prz 20:26[L]	NET.
Prz 20:27[L]	BDB 293 s.v. חֶדֶר
Prz 21:29[L]	WBC.
Prz 22:5[L]	McKane NET.
Prz 22:17[L]	Zob. Simpson W. K., red., *Literature of Ancient Egypt*; *ANET* 412-425; Cody A., „Notes on Proverbs 22:21 and 22:23b", *Bib* 61 (1980): 418-26.
Prz 22:25[L]	ANET 423.
Prz 22:28[L]	ANET 422.
Prz 22:29[L]	ANET 424.
Prz 23:11[L]	AEL 152.
Prz 24:11[L]	Zob. *GKC* §149; JM §165.
Prz 25:1[L]	WBC; panowanie Hiskiasza; a rozciągało się na lata 715-687 p. Chr.
Prz 25:21[L]	AEL 2:150.
Prz 25:22[L]	Zob. Morenz S., „Feurige Kohlen auf dem Haupt," *TLZ* 78 (1953) 187-92
Prz 26:18[L]	NET.
Prz 27:20[L]	NET.
Prz 24:8[L]	Ww. 8-10 w G są tłumaczeniem jakby innego tekstu hbr., zob. G.
Prz 29:21[L]	Zob. Reider J., „Etymological Studies in Biblical Hebrew", *VT* 4 (1954), 276-95.
Prz 30:1[L]	WBC.
Prz 31:1[L]	Por. fragment z tekstem testamentów królewskich znanych z literatury egipskiej, np. *Merikare i Amenemhet* (*ANET*, 414-20), oraz babilońskim *Porady dla Księcia* (*Advice to a Prince*), Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, 110-115.

Księga Kaznodziei (Księga Koheleta; Kzn)

Tytuł Księgi: קהלת (*qohelet*), określa urząd lub funkcję autora, nie jego imię. Świadczy o tym determinatyw w Kzn 12:8: הַקּוֹהֶלֶת, ὁ Ἐκκλησιαστής. Hbr. קוֹהֶלֶת (*qohelet*), jest *rz rm* z zakończeniem żeńskim, które ma odcień wzmacniający (ang. intensive nuance) i może oznaczać szczególnego, nieprzeciętnego członka zgromadzenia, na przykład jego *mówcę*, podobnie jak

w przypadku określeń: znamienity pisarz, סֹפֶרֶת (*soferet*), sprawny łowca, פֹּכֶרֶת הַצְּבָיִם (Ezd 2:57; Ne 7:59); bliski krewny, מוֹדַעַת (*moda'at*, Rt 3:2, por. z מוֹדָע w Rt 2:1), JM §89b, HALOT. **Autor:** Anonimowy, choć określony jako syn Dawida i król w Jerozolimie (Kzn 1:1), mądry (Kzn 1:16) i bogaty (Kzn 2:1-9). Język księgi przemawia z późniejszym autorstwem niż Salomonowym. **ZMM:** Wśród ZMM poświadczona w 4QQoh[a] (z 175-150 r. p. Chr., należącym do najstarszych) i 4QQoh[b]. (100-50 r. p. Chr.).	
Kzn 2:5[L]	WBC.
Kzn 2:8[L]	HALOT; *kochankę i kochanki*: NET.
Kzn 6:3[L]	Zob. Glenn D. R., „Ecclesiastes", BKCOT 990.
Kzn 6:6[L]	Zob. Bullinger E. W., *Figures of Speech*, 947.
Kzn 6:9[L]	Bullinger E. W., *Figures of Speech*, 552-554.
Kzn 8:1[L]	R. J. Williams, *Hebrew Syntax*, 47, §261; IBHS 202-4 §11.2.9b.
Kzn 8:2[L]	Zob. Barthélemy D., ed., *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*, 3:582-583.
Kzn 8:10[L]	NET.
Kzn 9:12[L]	NET w kwestiach gramatycznych.
Kzn 10:15[L]	D. Barthélemy, red., *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*, 3:592-593.
Kzn 11:1[L]	*Ślij swój chleb po powierzchni wody*, שַׁלַּח לַחְמְךָ עַל־פְּנֵי הַמָּיִם, lub: *Niech popłynie twój chleb po wodzie* (1) Idiom (?) odnoszący się do hojności: *Rozdawaj swój chleb w obfitości* (BW; Hier. Tg). Goethe: *West-östlicher Diwan*: „Was willst du untersuchen wohin die Milde fliesst! Ins Wasser wirf deine Kuchen, wer weiss, wer sie geniesst." („Why do you want to find out where charity flows! Throw your bread into the water – who knows who will enjoy it?"; zob. *West-östlicher Divan*, red. H. A. Maier, Tübingen: Niemeyer, 1965: 111. Zob. *Powierz swe dobra daleko i szeroko, aż – po czasie – przyniosą ci one dobry zysk* (Moffatt), NET.
Kzn 11:2[L]	NET.
Kzn 11:5[L]	*jaka jest droga ducha*, מַה־דֶּרֶךְ הָרוּחַ. (ESV KJV BT). Inni: *jaka jest droga wiatru* (NAS NIV BG BW). Wiąże się to z dwuznacznością רוּחַ (*ruach*).
Kzn 11:10[L]	NET.

Kzn 12:5[L]	Idiom obecny też w tekstach moabickich (*Deir Alla Inscription* 2:6), fenickich (*DISO* 35) i egipskich (Hoffner H. A., TDOT 2:113. Zob. Cumont F., *Life After Death in Roman Paganism*, 48-50.
Kzn 12:13[L]	Różnie uzupełniane: (1) *bo to jest obowiązek każdego człowieka* (BW ESV KJV NIV); (2) *bo to dotyczy każdego człowieka* (NAS).
Pieśń nad Pieśniami (Pnp)	
Pnp 1:1[L]	Por. Rdz 9:25 (עֶבֶד עֲבָדִים); Wj 29:37 (קֹדֶשׁ קָדָשִׁים); Pwt 10:17 (אֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים וַאֲדֹנֵי הָאֲדֹנִים); 1Krl 8:27 (הַשָּׁמַיִם וּשְׁמֵי הַשָּׁמַיִם).
Pnp 1:1[L]	Pieśń *Salomona*, לִשְׁלֹמֹה (*liszlomo*[h]), może ozn. (1) *lamed auctoris* (tj. *autorstwa*; zob. Tyloch: 263) (Ps 18:1; 30:1; 34:1; 51:1; 52:1; 54:1; 56:1; 57:1; 59:1; 60:1; 63:1; 72:21); (2) *lamed dedykacji*, znany z psalmów ugar. poświęconych Baalowi lub mówiących o Baalu (*CTA* 6.1.1 = *UT* 49.1); (3) *lamed tematyczne* (por. 1Krn 24:20). Podtytuł ten może być dodatkiem późniejszym. Świadczyć o tym może zaimek względny אֲשֶׁר, który 32 razy w Pnp pojawia się w formie skróconej, a tylko w tym przypadku w formie pełnej (שִׁיר הַשִּׁירִים אֲשֶׁר לִשְׁלֹמֹה).
Pnp 1:2[L]	Ponadto znane są w SP przypadki występowania trzeciej osoby w znaczeniu drugiej, np. Rdz 49:4; Pwt 32:15; Ps 23:2-5; Iz 1:29; 42:20; 54:1; Jr 22:24; Am 4:1; Mi 7:19; Tr 3:1; Pnp 4:2; 6:6, (Bullinger E. W., *Figures of Speech*, 524-25). Podobne przypadki znane pojawiają się w bliskowschodniej literaturze miłosnej (Kramer S. N., *The Sacred Marriage Rite*, 92, 99). *gdyż twoje piersi są lepsze niż wino* G Vg. MT wokalizuje דדיך jako דֹדֶיךָ (*dodecha*), czyli: *twoje [wyrazy] miłości*). G i Vg natomiast דַּדֶּיךָ (*daddecha*), czyli: *twoje piersi*, od דַּד, (*dad*). Odczyt ten przyjął Hipolit z Rzymu (zm. 235 r. po Chr.) w swoim komentarzu do Pnp 1:2 oraz Rabbi Johanan z Tyberiady (III w. po Chr.) w midraszu *Canticles Rabbah* 1:2.2. W literackim może być: *Bo twe pieszczoty są mocniejsze niż wino*.
Pnp 1:3[L]	Nota לְ (*le*) w לְרֵיחַ (*lereach*) może być rozumiana: (1) jako dativus odniesienia: *co do zapachu twoich olejków* (zob. GKC 430 §133.*d*); (2) emfatycznie: *zaiste dla zapachu* (zob. Williams R. J., *Hebrew Syntax*, 50-51, §283); (3) porównawczo: *co do zapachu twoje perfumy są lepsze od dobrych olejków* (Albright W. F., „Archaic Survivals in the Text of Canticles", *Hebrew and Semitic Studies*, 2, n. 4). *Rozlanym olejkiem*, שֶׁמֶן תּוּרַק (*szemen turaq*): (1) Być może przypadek, gdzie olejek, שֶׁמֶן (*szemen*) występuje w *rż*. (2) Być może przypadek heterozy *cz*, przyjęcia przez niego funkcji *przym* (תּוּרַק funkcjonuje jako: מוּרָק). (3) Być może słuszność ma rekonstrukcja 6QCant dokonana przez Bailleta: מרקחת מורקה (zob. BHS „c-c"), zwokalizowana jako מִרְקַחַת מוּרְקָה (*mirqachat*

	murqah), czyli: *rozlany olejek*. (4) Być może należałoby dokonać em. תּוּרַק (*turaq*) w MT na *rz* תַּמְרוּק (*tamruq*), czyli: środek czyszczący, stosowany do oczyszczania olejków (zob. Est 2:3, 9, 12). W takim przypadku שֶׁמֶן תַּמְרוּק (*szemen tamruq*) oznaczałoby *olejek oczyszczenia* lub *oczyszczony olejek*. (4) Być może תּוּרַק jest wcześniej nieznanym *rz* spokrewnionym z ugar. *trq* oznaczającym wysokiej klasy olejek kosmetyczny (*UT* 145.20; 19.371). Tak przyjmuje jeden z przekładów (NJPS): *Twe imię jest jak najlepszy olejek*; (NET); (5) Być może תרקי, czyli tracki l. trachonicki olejek różany (Bickell). *dziewczęta*: עַלְמָה (*'alma*^{h}), ozn. młodą kobietę w wieku odpowiednim do zawarcia małżeństwa lub nowo poślubioną żonę przed narodzeniem pierwszego dziecka. (HALOT 835-36 s.v. עַלְמָה; BDB 761 s.v. עַלְמָה) (zob. Rdz 24:43; Wj 2:8; Ps 68:26; Prz 30:19; Pnp 1:3; 6:8; Iz 7:14). W Pnp termin ten (עֲלָמוֹת) odnosi się do kobiet z haremu Salomona (Pnp 6:8). Rdzeń עלם wyraża ideę młodości, siły i świeżego uczucia (HALOT 835 s.v. III עלם). Termin עַלְמָה może oznaczać dziewicę, samo słowo nie ma jednak takiego znaczenia. Takie znaczenie posiada hbr. בְּתוּלָה (*betula*^{h}), które odnosi się do młodej kobiety przed inicjacją seksualną (zob. Rdz 24:16; Wj 22:15-16; Kpł 21:3; Pwt 22:23, 28; 32:25; Sdz 12:12; 19:24; 2Sm 13:2, 18; 1Krl 1:2; 2Krn 36:17; Est 2:2-3, 17, 19; Jb 31:1; Ps 45:15; 78:63; 148:12; Iz 23:4; 62:5; Jr 2:32; 31:3; 51:22; Tr 1:4, 18; 2:10, 21; 5:11; Ez 9:6; Jl 1:8; Am 9:13; Za 9:17 (HALOT 166-167 s.v. בְּתוּלָה; BDB 143 s.v. בְּתוּלָה). Termin בְּתוּלִים (*betulim*) oznacza stan dziewictwa (Kpł 21:13; Sdz 11:37-38; Ez 23:3, 8; Syr 42:10) oraz dowód dziewictwa (Pwt 22:14-15, 17, 20) (HALOT 167 s.v. בְּתוּלִים).
Pnp 1:4^{L}	*Król wprowadził mnie do swoich sypialń!* lub: *Wprowadź mnie, o królu, do swych sypialń!* Drugi wariant odpowiadałby pf. prekatywnemu, czyli pf. z odcieniem wolitywnym. W takim przypadku det. przy słowie *król* miałby znaczenie wokatywne, tj. *o królu*. Wg starszych gramatyk ten rodzaj pf. nie istnieje ((e.g., Driver S. R., *Tenses in Hebrew*, 25-26; GKC 312-13 §106.*n*, n. 2). Omawiają go nowsze gramatyki (IBHS 494-95 §30.5.4d; JM 2:365 §112.k). ; *sypialnie*: *lp* חֶדֶר (*cheder*), czyli: *komnata*, odnosi się do sypialni w Rdz 43:30; Sdz 15:1; 16:9; 2Sm 13:10; 1Krl 1:15; Ps 105:30; Iz 26:20). W sposób wyraźny odnosi się do sypialni w połączeniu z מִשְׁכָּב (*miszkaw*), *łóżko*, np. חֶדֶר מִשְׁכָּב w: Wj 7:28; 2Sm 4:7; 2Krl 6:12; Kzn 10:20). *Lm* חֲדָרָיו (*chadaraw*), czyli: *jego komnaty*, może oznaczać *lm* rozmiaru, a nie liczby. Lub: *pociągnęły cię* [należy do w. 3]. *Za tobą, w woń twoich perfum pobiegniemy! Król wprowadził mnie do swojej kryjówki! Nacieszmy się i nabawmy się tobą! Będziemy rozkoszować się twoimi piersiami bardziej niż winem – szczerość cię pokochała* G. Lub: *Narozkoszujmy się i nacieszmy się tobą, Nasyćmy się twą miłością nad wino*. Niektórzy przypisują fragment: *Radujmy się… pokochano* chórowi (zob. Cylkow).

Pnp 1:5[L]	*zasłony Salomona*, tj. (1) zasłony dekoracyjne wewnątrz namiotów Salomona. MT wokalizuje שלמה jako שְׁלֹמֹה (*szelomo*[h]), czyli w znaczeniu genetiwu: *Salomona*; (2) wg BHS: שַׁלְמָה (*szalma*[h]); *Szalma* to nazwa innego koczowniczego plemienia arabskiego wspominanego w źródłach asyryjskich i południowoarabskich oraz Tg[O]. (Rdz 15:19; Lb 24:21; Sdz 4:17). Podobnie jak Kedar, plemię Szalma zamieszkiwało okolice *pn* Arabii oraz Petry. Rewokalizacja ta mogłaby służyć lepszemu paralelizmowi między Kedar a Szalma, a ponadto stanowiłaby pewne nawiązanie do imienia Salomona: שְׁלֹמֹה. Do literackiego: *Śniada jestem, lecz piękna, jerozolimianki! – Śniada jak namioty Kedaru, piękna jak zasłony namiotów Salomona*. *Midrash Rabbah* 4:54-55 przeciwstawia brak zewnętrznego piękna zakochanej jej wewnętrznemu pięknu – co znajduje swoje odniesienie do uczniów mędrca, których wnętrza są przepełnione znajomością Tory, Pism, Miszny, Midraszu, Halachy, Talmudu, Tosefty i Haggady.
Pnp 1:7[L]	*jak zasłonięta*, כְּעֹטִיָּה (*ke'otja*[h]). W Izraelu zasłaniano się na znak żałoby (Ez 24:17, 22), nieczystości (Kpł 13:45), wstydu (Mi 3:7), nierządu (Rdz 28:14); zawijano też zmarłych (1Sm 28:14)
Pnp 1:9[L]	*do klaczy*, לְסֻסָתִי, niektórzy: *do mej klaczy*, chodzi jednak najprawdopodobniej o dawną końcówkę gen. (*sc*). Całe wyrażenie stanowi podwójny gen. Porównanie występujące również u Horacego i Teokryta (NET). Jednak i Salomon posiadał wozy, być może nabyte w Egipcie. Zob. 2Sm 15:1; 1Krl 1:5; 5:6; 10:28. *wśród ogierów*, בְּרִכְבֵי פַרְעֹה (*berichwe far'oh*), *wśród rydwanów faraona*: rydwany mogą oznaczać: rydwany wojenne (Wj 14:17-18, 23; 15:19; Pwt 11:4; 20:1; Joz 11:4); załogę rydwanów (1Krl 9:22; 16:9; 22:31; 2Krl 8:21), kolumny rydwanów (Iz 21:7, 9), jeźdźców (Ps 76:7), konie (Wj 14:9; 2Sm 8:4; 1Krn 18:4; Ez 39:20) (HALOT 1233-35 s.v. רֶכֶב). Do rydwanów w Egipcie zaprzęgano nie klacze, lecz ogiery, Pope M. H., *Song of Songs* (AB), 338, Pnp 1:9[L].
Pnp 1:11[L]	*heteroza liczby*, tzn. *lm* może w tym przypadku pełnić rolę *lp*.
Pnp 1:12[L]	Tj. przy okrągłym stole biesiadnym, w grupie ludzi wokół niego zgromadzonych lub wśród wypoczywających, Murphy R. E., *Song of Songs* (Hermeneia), 131. Cylkow odnosi to do orszaku weselnego. Rudolph W. sugeruje em. מְסִבִּי (*mesibbi*) wokół mnie, *Des Buch Ruth, das Hohe Lied, die Klagelieder*, (KAT), 27.
Pnp 1:13[L]	HALOT 529 s.v. לִין
Pnp 1:17[L]	Cylkow.
Pnp 2:1[L]	(1) *Colchicum autumnale* (Linneusz), ziemowit jesienny, należący do rodziny liliowatych i obejmuje 60 gatunków występujących na obszarze śródziemnomorskim i w Azji Mniejszej. Z wyglądu przypomina krokus, zob. *Wstęp*. (2)

	Ashodelos (Linneusz), złotogłów, roślina z gromady okrytonasiennych, z klasy jednoliściennych, z podklasy liliowych, zob. *Wstęp*; (3) *Narcissus tazetta* (Linneusz), zob. *Wstęp*. (NET). Tłumaczone jako: *róża*.
Pnp 2:1[L]	*Szaron*: niziny nadbrzeżne ciągnące się na *pd* od Góry Karmel. Dobrze nawodnione dzięki grzbietom Kurkaru biegnącym równolegle do wybrzeża, zatrzymującym wodę ze wzgórz samarytańskich. Tereny z jednej strony piaszczyste, z drugiej bagniste, z bogatą roślinnością, Pope M. H., *Song of Songs* (AB), 367.
Pnp 2:1[L]	*Anthemis palaestina* (Linneusz), jedyny gatunek lilii rosnącej na obszarze Ziemi Izraela, NET, zob. *Wstęp*.
Pnp 2:2[L]	*Poterium spinosum* (Linneusz), zob. *Wstęp.*
Pnp 2:3[L]	Jabłonie nie rosły w Ziemi Izraela. W utworach miłosnych Bliskiego Wschodu jabłoń jawi się jako symbol romantycznej miłości i płodności (Kramer S. N., *The Sacred Marriage Rite*, 100-101). Motyw „jabłoni" pojawia się w Pnp w podobnym znaczeniu (zob. Pnp 2:3; 8:5). Jabłka są też symbolem płodności (Jl 1:12) i pragnień związanych z życiem (Pnp 2:5, 7, 9).
Pnp 2:4[L]	*której godłem*, וְדִגְלוֹ (*wediglo*): (1) wg G: *roztocz nade mną miłość*. (2) *i usłuż mi miłością* (l. *i daj mi do spożycia miłość*): w tym przypadku hbr. וְדִגְלוֹ odczytano jako: וְדִגְלוּ (*wediglu*), a rdzeń דָּגַל (*dagal*) odniesiono do ak. *dagalu* II, nakarmić, służyć pożywieniem; (3) *a jego spojrzenie na mnie było miłością* (l. *było miłosne*), (zob. DCH 2:414, Gordis R., „The Root *dgl* in the Song of Songs", *JBL* 88 (1969): 203-204; idem, *Song of Songs and Lamentations*, 81-82). Hbr. דֶּגֶל (*degel*) w wyrażeniu: *jego spojrzenie*, וְדִגְלוֹ (*wediglo*) (zob. DCH 2:415 s.v. II דָּגַל), łączone jest w tym przypadku z ak. *diglu*, spojrzenie (CAD 3:21; *AHw* 1:14). Podobnie דָּגַל (*dagal*), pojawiające się w znaczeniu *patrzeć* w Pnp 5:10; 6:4, 10; Kzn 9:13; Ps 20:6 (zob. BDB 186 s.v. דָּגַל; HALOT 213 s.v. I דגל; *DCH* 2:414 s.v. I) łączone jest z ak. czasownikiem *dagalu*, czyli: spojrzeć na coś, przyglądać się czemuś, spojrzeć ze zdziwieniem lub z podziwem (CAD 3:21; *AHw* 1:14). (4) *a jego pragnieniem* (l. *zamiarem*) *względem mnie była miłość*: Pope M. H., *Song of Songs* (AB), 376-77, zauważa, że as. *diglu* może oznaczać pragnienie lub zamiar (CAD 3:136, podobnie Carr G. L., *Song of Solomon* (TOTC), 91. Przysłówkowe znaczenie rzeczownika, w tym przypadku אַהֲבָה (*'ahawa*^{h}) czyli: miłość, znane jest np. z Ps 120:7 lub Oz 14:5
Pnp 2:5[L]	*Pokrzepcie ... posilcie*: imp. wzmocniony (IBHS 122 §7.4.3a). W sumeryjskiej literaturze miłosnej również kobieta zwraca się czasem do swego ukochango w taki sposób, Kramer S. N., *The Sacred Marriage Rite*, 92, 99.
Pnp 2:5[L]	Placki z rodzynków, jabłka i morele uważano za afrodyzjaki, NET.
Pnp 2:6[L]	NET.

Pnp 2:7[L]	BW.
Pnp 2:7[L]	Lub: *ukochanej*, l. *ukochanego*, הָאַהֲבָה (*ha'ahawa*[h]). Na uwagę zasługuje syntaktyczne znaczenie determinatywu. Może on funkcjonować jako: (1) opis pojęcia abstrakcyjnego; (2) odniesienie pojęcia abstrakcyjnego do konkretnego przedmiotu (*abstractum pro concreto*), czyli: ukochany, ukochana. W przypadkach takiego znaczenia determinatywu zasadniczą rolę odgrywa kontekst. W Pnp אַהֲבָה (*'ahawa*[h]) nie odnosi się do osoby. Zwykle oznacza miłość o zabarwieniu erotycznym (Pnp 2:4, 5, 7; 3:5; 5:4; 8:4, 6, 7). Jeśli chodzi o SP, termin אַהֲבָה w odniesieniu do mężczyzny lub kobiety może oznaczać uczucie miłości (Ps 109:4-5; Prz 15:17; Kzn 9:1,6) lub pragnienie zbliżenia (Rdz 29:20; 2Sm 1:26; 13:4, 15; Prz 5:19-20; 7:18; Jr 2:33; Pnp 2:4, 5, 7; 3:5; 5:4; 8:4, 6, 7) (*DCH* 1:141 s.v. I אַהֲבָה; HALOT 18 s.v. I אַהֲבָה). W kontekście Pnp 2:4-5 חוֹלַת אַהֲבָה (*cholat 'ahawa*[h]) chodzi o pragnienie zbliżenia. Jest to przykład personifikacji miłości.
Pnp 2:17[L]	*Góry Beter*: nieznane pasmo górskie. DCH rozróżnia trzy homonimy; (1) בֶּתֶר I, *część* (Rdz 15:10; Jr 34:19); (2) בֶּתֶר II, *wąwóz* (Pnp 2:17); (3) בֶּתֶר III, *Beter* w Judzie, 11 km na *pd zach* od Jerozolimy (Joz 15:59; 1Krn 6:44; być może Pnp 2:17) (DCH 2:291 s.v. בֶּתֶר). Hbr. בָּתַר (batar), *przecinać*, łączy się z arab. *batara*, odcinać, (HALOT 167 s.v. בתר; BDB 144 בָּתַר). Słowo to nie pojawia się w ugar., ak. ani syr. Aram. בָּאתַר (*ba'tar*): czyli zaimek: *po, za*, używany był często w *pn zach* semickim (*DISO* 45-46) i późniejszym hbr. (Jastrow 201 s.v. בָּאתַר). Wielu uważa, że בֶּתֶר to przydawka dopełniaczowa. BDB sugeruje, że בֶּתֶר oznacza *góry przecięcia*, czyli: *rozpadliny górskie* (BDB 144 s.v. בֶּתֶר), Koehler twierdzi, że chodzi o góry z wąwozami (HALOT 167 s.v. II בֶּתֶר). To odzwierciedla κοιλωμάτων w G: ὄρη κοιλωμάτων, góry wąwozów. V, α', σ' odnoszą to do miejscowości Beter (G Βαιθηρ = hbr. misznaicki בִּיתֵר) położonej 11 km na *pd zach* od Jerozolimy (Joz 15:59; 1Krn 6:44). Teodocjon rozumie to słowo przenośnie i tłumaczy θυμιαματων, czyli: kadzidło, co odpowiadałoby hbr. בְּשָׂמִים (*beszamim*), czyli: balsam, perfumy, występujące w Pnp 8:14. Botanik Löw łączy hbr. בֶּתֶר z gr. μαλαβάθρον, które oznaczało indyjskie wonne korzenie sprowadzane do Judy (zob. Löw I., *Die Flora der Juden*, 2:117-118).
Pnp 3:2[L]	Cohortativus ; wyróżniamy m. in. coh. postanowienia i potrzeby. Inne: życzenia i powątpiewania.
Pnp 3:5[L]	Na uwagę zasługuje syntaktyczne znaczenie det.: (1) Opis pojęcia abstrakcyjnego; (2) Odniesienie pojęcia abstrakcyjnego do konkretnego przedmiotu (*abstractum pro concreto*), czyli: ukochany, ukochana. W takich przypadkach rolę odgrywa kontekst. W Pnp אַהֲבָה (*'ahawa*[h]) nie odnosi się do osoby. Zwykle oznacza miłość o zabarwieniu erotycznym (Pnp 2:4, 5, 7; 3:5; 5:4; 8:4, 6, 7). Jeśli chodzi o SP, termin אַהֲבָה w odniesieniu do mężczyzny lub kobiety może

	oznaczać uczucie miłości (Kzn 9:1, 6; Prz 15:17; Ps 109:4-5) lub pragnienie zbliżenia (Rdz 29:20; 2Sm 1:26; 13:4, 15; Prz 5:19-20; 7:18; Jr 2:33; Pnp 2:4, 5, 7; 3:5; 5:4; 8:4, 6, 7) (DCH 1:141 s.v. I אַהֲבָה; HALOT 18 s.v. I אַהֲבָה). W kontekście Pnp 2:4-5 חוֹלַת אַהֲבָה (*cholat 'ahawa*^{h}) chodzi o pragnienie zbliżenia. Jest to przykład personifikacji miłości.
Pnp 3:8^{L}	Gordis R., *Song of Songs and Lamentations*, 85; Lewy J., „Lexicographical Notes", *HUCA* 12/13 (1937/1938): 98-99). Znaczenie to jest wyraźniejsze w ak. *ahazu*, uczyć się (HALOT 31).
Pnp 3:9^{L}	*Lektyka*, אַפִּרְיוֹן (*'apirjon*), hl, lub: *palankin* (kryta lektyka), HALOT. Pojawia się w MH: אַפִּרְיוֹן, w judejskim aramejskim אַפִּרְיוֹנָא (*appirejona'*), lektyka weselna dla panny młodej; Jastrow 108 s.v. אַפִּרְיוֹן) i w syryjskim *pwrywn* l. *purya*, lektyka. Miszna odnosi אַפִּרְיוֹן do lektyki weselnej panny młodej: „W czasie ostatniej wojny postanowiono, że panny młodej nie powinno się przenosić przez miasto w אַפִּרְיוֹן, ale nasi Rabini później na to zezwolili" (Sotah 9:14). Co do etymologii אַפִּרְיוֹן zob. NET.
Pnp 3:10^{L}	*wyścielone miłością* (l. *skórą*) *przez córki jerozolimskie* (jako acusativus materiału); אַהֲבָה (*'ahawa*^{h}) występuje w dwóch homonimach: *miłość* i *skóra*, por. arab. *'ihab* (Driver *Myths* 133^{2}: Loewenstamm-B. 1:39b: niebarwiona skóra; za HALOT). Lub: (1) *wyścielone z miłością przez córki jerozolimskie* (acusativus sposobu). Być może dwuznaczność zamierzona; (2) em. הָבְנִי (*hawni*), heban (zob. BT).
Pnp 4:1^{L}	*spływających*, שֶׁגְּלֹשׁוּ (*szeggaleszu*), lub: *zstępujących*. Wg najnowszych leksykonów גָּלַשׁ (*galasz*) czyli: spływać, skakać (DCH 2:357 s.v. גלש); skakać, zeskakiwać, poruszać się w dół (HALOT 195 s.v. גלש); schodzić, zjeżdżać, szybować w dół (Klein E., *Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language*, 102). Wcześniejsze leksykony: siedzieć, siadać, odpoczywać w pozycji półsiedzącej (BDB 167 s.v. גָּלַשׁ). Hbr. rdzeń może łączyć się z arab. *jalasa*, wchodzić, schodzić siedzieć (HALOT 195).
Pnp 4:4^{L}	*zbudowana na zbrojownię*, בָּנוּי לְתַלְפִּיּוֹת (*banuj letalpijot*): (1) תַּלְפִּיּוֹת (*talpijot*) jako hl różnie rozumiany: (1) G transliteruje ten termin; (2) wyrażenie תֵּל פֵּיּוֹת (*tel peot*), wzgórze warg, odnosi się do wieży wybudowanej przez Dawida na wzgórzu w dolinie Libanu (Dom Calmet); (3) wyrażenie odnosi się do Jerozolimy jako wzgórza, ku któremu kierują się wszystkie usta (Talmud, *Berakhot* 30a); (4) gr. εἰς ἐπάλξεις, czyli: *dla obrony* α'; (5) εἰς ὕψη, czyli: *by być wzniosłą* σ'; *cum propugnaculis* Vg; (6) *dla zawieszania ust* w sensie *krawędzi miecza*, a zatem *dla zawieszania miecza* lub *na zbrojownię* Ibn Ezra; (7) *dla rzędów* l. *dla wartw*, od hbr. rdzenia לפא spokrewnionego z arab. *lafa'a* uporządkować, co mogłoby oznaczać: *zbudowana dla rzędów* (tarcz) l. *zbudowana z rzędów*

	(kamieni), l. *dla uporządkowania* (na niej). Praktyka wieszania tarcz na murach baszt łączona jest z 2Krn 32:5 i Ez 27:10-11NET.
Pnp 4:9[L]	NET. *moja siostro*, pod. Pnp 4:9, 10, 12; 5:1. Być może nawiązanie do zwyczaju traktowania zakochanych (ugar. poemat o Anat i Aqhat odnoszą się do siebie w ten sposób, zob. Aqhat 18 i. 24) lub małżonków w kategoriach brata i siostry (Est 15:9; Tob 5:20; 7:16; 1Kor 9:5) lub do znanego z Mezopotamii zwyczaju adoptowania żon przez mężów, zob. NET. Być może: *jednym twoim koralikiem* (oczkiem naszyjnika), zob. NET.
Pnp 4:13[L]	*sad*, פַּרְדֵּס (*pardes*), gr. παράδεισος (*paradeisos*): słowo zapożyczone. Pojawia się w hbr. tekście w Ne 2:8, Kzn 2:5 i Pnp 4:13. Pochodzi od staroperskiego *pairidaeza*, oznaczającego zamknięty park, miejsce zabaw królów i dostojników perskich z okresu Achmenidów (HALOT 963 s.v. פַּרְדֵּס; LSJ 1308), zob. NET.
Pnp 4:15[L]	*Woda żywa*, מַיִם חַיִּים (*maim chajim*): (1) świeża, bieżąca woda w odróżnieniu od stojącej (Rdz 26:19; Kpł 14:5-6, 50-52; 15:13; Lb 19:17; Jr 2:13; 17:13; Za 14:8; Pnp 4:15; 1QH 8:7, 16; 4Q418 103.2:6; 4QDibHam[a] 1.5:2; 11QT 45:16) (*DCH* 3:202 s.v. I חַי 1; HALOT 308 s.v. חיה 1; BDB 312 s.v. חַי f). Przymiotnik חַיִּים, czyli: żywy, często odnosi się do tego, co świeże (Rdz 26:19), zdrowe (Syr 30:14), kwitnące (Rdz 43:7, 27). Świeża, bieżąca woda rozumiana jest jako czysta (Kpł 14:5-6, 50-52; 15:13), jako źródło odświeżenia (Rdz 26:19). Zob. Reymond P., *L'eau, sa vie, et sa signification dans l'Ancien Testament* (VTSup), 136.
Pnp 5:2[L]	Zob. Rdz 4:10; Iz 13:4; 40:3; 52:8; Jr 3:21; 4:15; 10:22; 31:51; 50:28; 51:54; Pnp 2:8; 5:2; Mi 6:9; Sf 1:14; 2:14. (HALOT 1085 s.v. קוֹל 8b; BDB 877 s.v. קוֹל 1.f; JM 2:614 §162.e; GKC 467 §146.*b*).
Pnp 5:6[L]	W takim znaczeniu słowo to występuje w: Ps 18:48; 47:4; 56:6; 75:6; 116:10; 127:5; 2Krn 22:10; Jb 19:18; Pnp 5:6; Iz 32:7) (HALOT 209-10 s.v. I).
Pnp 5:11[L]	*loki*, תִּלְתָּלִים (*taltalim*), hl, znaczenie niepewne: (1) תִּלְתָּל pochodzi od rdzenia תלל, czyli: nasyp, stos, kupa (BDB 1068 s.v. I תלל) spokrewnione z arab. *tl*, czyli: nasyp, wzgórze, szczyt (E. W. Lane, *Arabic-English Dictionary*, 311) i ak. *tilu*, wzgórze, nasyp (*AHw* 3:1358). (2) תַּלְתָּל oznacza wiązkę liści palmy daktylowej i spokrewnione jest z ak. *rz taltallu*, czyli: pyłek palmy daktylowej (HALOT 1741 s.v. תַּלְתָּלִים). (3) תַּלְתָּל, czyli: loki (Jastrow 1674 s.v. תַּלְתָּל). Forma *tltl* to reduplikacja przymiotnikowa służąca zaznaczeniu intensywności określonej cechy (Moscati S., *Comparative Grammar*, 78-79, §12.9-13). W tym przypadku תִּלְתָּלִים spełnia funkcję orzecznika przymiotnikowego odnoszącego się do קוצותיו (*qutsotaw*): *jego włosy faliste*.

Pnp 5:13[L]	*zagony balsamu*, עֲרוּגַת הַבֹּשֶׂם (*'arugat habbosem*), genetivus składu. Posiadanie ogrodu balsamicznego tego typu było w Izraelu luksusem (Ez 17:7, 10). Termin בֹּשֶׂם (*bosem*), czyli: balsam, odnosi się do drzew balsamowych wydzielających olejki o słodkim zapachu służące do wyrobu perfum. Dokładnie rzecz biorąc drzewa te to albo *Astragalus tragacantha*, powszechne w ziemi Izraela, wydzielące żywicę ze swoich kolców, albo *Commiphora opobalsamum*, występujące w *pd* Arabii i importowane za większą cenę (2Krn 9:1) (*Fauna and Flora of the Bible*, 177-78). *wieże*, zwokalizowane w MT jako מִגְדְּלוֹת (*migdelot*), czyli: (1) *wieże, baszty*; (2) *składy, magazyny*; (3) *wieże w winnicach* HALOT 543-44 s.v. I מִגְדָּל). W SP słowo to nie pojawia się nigdzie indziej w związku z ogrodem kwiatowym. W G: φύουσαι μυρεψικά, czyli: *wydzielające perfumy*. Taki odczyt uzasadniałaby wokalizacja מְגַדְּלוֹת (*megaddelot*; pi., ptc. f. *lm* od גָּדַל (*gadal*), czyli: *wydzielać, powiększać, rodzić* (w sensie produkowania), zob. Iz 44:14; Ez 31:4; Jn 4:10) (HALOT 179 s.v. I גדל 2). Rewokalizację sugeruje BHS i HALOT 544 s.v. 2; 179 s.v. I 2; BDB 152 s.v. גָּדֵל 1). *wieże*, zwokalizowane w MT jako מִגְדְּלוֹת (*migdelot*), czyli: (1) *wieże, baszty*; (2) *składy, magazyny*; (3) *wieże w winnicach*. Wg G: *wydzielające perfumy*, φύουσαι μυρεψικά. Taki odczyt uzasadniałaby wokalizacja מְגַדְּלוֹת (*megaddelot*; *pi*, ptc. *rż lm* od גָּדַל (*gadal*), czyli: *wydzielać, powiększać, rodzić* (w sensie produkowania), zob. Iz 44:14; Ez 31:4; Jn 4:10) (HALOT 179 s.v. I גדל 2). Rewokalizację sugeruje BHS i HALOT 544 s.v. 2; 179 s.v. I 2; BDB 152 s.v. גָּדֵל 1). *Jego wargi jak lilie ociekające mirrą*, שִׂפְתוֹתָיו שׁוֹשַׁנִּים נֹטְפוֹת מוֹר עֹבֵר, tj. *Jego wargi jak lilie ociekające mirrą płynną*. *Przym* płynną (עֹבֵר) pominięto jako hebraistyczny pleonazm (pod. do *cofnąć się wstecz*). Wg G: *usta jego [to] lilie płynące mirrą pełne*, χείλη αὐτοῦ κρίνα στάζοντα σμύρναν πλήρη, *gdzie może odnosić się do ust lub do lilii*. W BT ptc. עֹבֵר, gr. *przym* πλήρη, odnoszone jest do mirry i tłumaczone jest jako *najprzedniejszą*.
Pnp 5:16[L]	Zob. IBHS 122 §7.4.3a. *pragnienia*, מַחֲמַדִּים (*machmaddim*), *pl* od מַחְמַד (*machmad*), pragnienie, rzecz upragniona lub drogocenna; HALOT 570 s.v. מַחְמָד 1; BDB 326 s.v. מַחְמַד). *pl* stopnia: *bardzo upragnione*.
Pnp 6:4[L]	Miasto Tirsa zostało zidentyfikowane jako Tel el-Far'ah niedaleko Nablus: zob. Isserlin B. S. J., „Song of Songs IV, 4: An Archeological Note", *PEQ* 90 (1958): 60; Vaux R. de, „Le premiere campagne de fouilles a Tell el-Far`ah", *RB* 54 (1947): 394-433.

Pnp 6:5[L]	Wg najnowszych leksykonów גָּלַשׁ (*galasz*) znaczy: spływać, skakać (DCH 2:357 s.v. גלשׁ); skakać, zeskakiwać, poruszać się w dół (HALOT 195 s.v. גלשׁ); schodzić, zjeżdżać, szybować w dół (Klein E., *Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language*, 102). Wcześniejsze leksykony: siedzieć, siadać, odpoczywać w pozycji półsiedzącej (BDB 167 s.v. גָּלַשׁ). Hbr. rdzeń może łączyć się z arab. *jalasa*, wchodzić, schodzić, siedzieć (HALOT 195).
Pnp 6:8[L]	Zob. Watson W. G. E., *Classical Hebrew Poetry* (JSOTSup), 144-50.
Pnp 6:9[L]	DCH 1:180 s.v. אֶחָד 1b. *czysta*, בָּרָה (*bara*[h]), (BDB 140-41 s.v. בָּרַר), lub: *wybrana*, בָּרַר (BDB 141 s.v. 2) (Na 5:18; 1Krn 7:40; 9:22; 16:41).
Pnp 6:11[L]	*Juglans regia* (DCH 1:116 s.v. אֱגוֹז).
Pnp 6:12[L]	Ak. odpowiednik tego wyrażenia występuje w ak. wyrażeniu: *ramansu la ude*, czyli: *on nie znał siebie*. Zob. Paul S. M., „An Unrecognized Medical Idiom in Canticles 6,12 and Job 9,21", Bib 59 (1978): 545-47; Gordis R., *Song of Songs and Lamentations*, 95). Por. Jb 9:21: לֹא־אֵדַע נַפְשִׁי, oraz: Prz 19:2: גַּם בְּלֹא־דַעַת נֶפֶשׁ לֹא־טוֹב. Propozycja rewokalizacji wyrażenia: *sprawiła mi rydwany mego ludu – księcia*, שָׂמַתְנִי מַרְכְּבוֹת עַמִּי־נָדִיב podana przez Gordisa: שָׁם תֵּנִי מֹרֶךְ בַּת עַמִּי־נָדִיב, czyli: *Tam daj mi swoją mirrę, córko księcia mego ludu*. Propozycja ta koresponduje z dodatkiem zaświadczonym w G. Mirra może być przenośnią odnoszącą się do jej miłości do niego (zob. Pnp 4:6, 14; 5:1, 5, 13). בַּת עַמִּי־נָדִיב koresponduje z wyrażeniem בַּת־נָדִיב w Pnp 7:2. Podział taki, jeśli przyjąć go we fragmencie 6:11-12, koresponduje także z Pnp 7:12-14 (zob. Gordis R., *Song of Songs and Lamentations*, 95). Co do wyrażenia עַמִּי־נָדִיב, niektóre manuskrypty wokalizują je jako עַמִּינָדָב (*'amminadaw*), czyli: *Amminadab*. (zob. G: Αμιναδαβ, *Aminadab*, podobnie Vg). Skutkowałoby to przekładem: *Tam daj mi swoją myrrę, córko Amminadaba*.
Pnp 7:1[L]	*Wiruj*, שׁוּבִי (*szuwi*), lub: *Wróć*. Proponowane są emendacje: (1) Budde proponuje odczytać שׁוּבִי jako סוֹבִי (sowi): *okręcaj się, wiruj*, od סָבַב (*savaw*); (2) Pope M. H., *Song of Songs* (AB), 595-596, proponuje יָסַב (*jasaw*), *podskakiwać, wirować*, por. arab. *yasaba*, *podskakiwać*. *o Sulamitko*, הַשּׁוּלַמִּית (*haszszulammit*), det. pełni w tym przypadku rolę wołacza: *O, Szulamitko*, a nie rodzajnika określonego. Pod. np. 1Sm 17:55, 58; 24:9; 2Krl 6:26; 9:5; Prz 6:6; Kzn 11:9; Za 3:8. Problem omawia: GKC 405 §126.*e*; JM 2:506-7 §137.f; Williams R. J., *Hebrew Syntax*, 19, §89; IBHS 247 §13.5.2c.

Gesenius sugeruje, że wyrażenie: מַה־תֶּחֱזוּ (*ma*^{h}*-techezu*), *co chcecie oglądać*, jest idiomem: *Patrzcie tylko!*, analogicznym do ar. *ma tara* o tym samym znaczeniu (GKC 443 §137.*b*, n. 1).

Szulamitka, הַשּׁוּלַמִּית (*Szulamit*): lub: *Szunamitko*. Wyrażenie to bywa różnie tłumaczone: „Shulammite maiden" (NEB); „maiden of Shulam" (JB); „O maid of Shulem" (NJPS); „the Shulammite" (KJV; NASB; NIV). Znaczenie הַשּׁוּלַמִּית jest dyskusyjne. G tłumaczy ἡ Σουλαμιτὶ (*he Soulamiti*), jako: *o Szulamitko* (Vg: *Sulamitis*). W kilku Mss mamy *pl* הַשּׁוּלַמּוֹת (*haszszulamot*). Historycznie rzecz biorąc, istnieje osiem ważniejszych interpretacji tego wyrażenia. Bardziej prawdopodobne to 1-2), mniej 3-5, jeszcze mniej 6, najmniej –7-8: (1) שׁוּלַמִּית to *rz* utworzony od przymiotnikowej formy *qutal* שׁוּלָם (*szulam*): *doskonały*, z sufiksem gentylicznym (demonimicznym lub pochodzeniowym) ית-, od rdzenia שָׁלֵם (*shalem*), *być zakończonym*, l. *doskonałym*, co skutkowałoby przekładem: *Wiruj, wiruj, o doskonała* l. *nieskazitelna* (Fox). Taki odczyt daje znać w rabinicznej egzegezie z XII w.: „Co do znaczenia, Szulamitka znaczy: doskonała, bez jakiejkolwiek wady." (Midrash Rabbah). (2) שׁוּלַמִּית to ptc. pas. q. z przymiotnikową końcówką f. ית- od rdzenia שָׁלֵם, trwać w pokoju. Chodziłoby zatem o *Spokojną, Uspokojoną* (Andre, Robert, JM). Znajduje to swoje odzwierciedlenie w Vg *pacificus*, uspokojona, oraz u α' i ε': ἡ ἐηρυνεούσα (*he eeruneousa*), Spokojna, Pokojowa (Andre Robert, JM). (3) שׁוּלַמִּית to synonimiczna forma gentylicznego określenia „Szunamit" (שׁוּנַמִּית) odnosząca się do mieszkańców Szunem (1Krl 1:15; 2Krl 4:12). Znajduje to odzwierciedlenie w użytym przez G ἡ Σουλαμιτὶ, *O Szulamitko*. Takie podejście można uzasadnić kilkoma czynnikami: (a) Nazwy gentyliczne powstają przez dodanie sufiksu ית- i przez prefigowanie det. nazwy miejsca, np.: הַיְּרוּשָׁלַמִּית (*hajjeruszalamit*), Jerozolimitka; (b) predylekcją do wymiany pomiędzy podniebienno-zębowym ל (*l*) a nosowo-zębowym נ (*n*), dość powszechnym w językach semickich (S. Moscati, *Comparative Grammar*, 32, §8.26); (c) miasteczko Szunem było również nazywane Szulem, właśnie w związku z wymianą pomiędzy נ (*n*) a ל (*l*) (Aharoni, 123), jak to też widać u Euzebiusza w jego onomastykonie, gdzie Szunem jest synonimem Szulem; (d) w późniejszych korektach G znajdujemy ἡ Σουναμωτὶ, zamiast starszego ἡ Σουλαμωτὶ. Szunem było miasteczkiem w Dolinie Jezreel u podnóża Góry Moreh niedaleko Góry Tabor, położonym ok. 9 mil na wsch. od Megiddo, piętnaście mil na pn-zach od Beth-Szean i pięć mil na pn. od Jezreel (Joz 19:18; 1Sm 28:4; 2Krl 4:8). W okresie rzymskim miasto nosiło nazwę Szulem, zob. Y. Aharoni, *The Land of the Bible*, 24, 152, 172, 442, 308. Niektórzy sugerują, że określenie Szulamitka lub Szunammitka odnosi się do Abiszag, pięknej dziewczyny z Szunem, która miała ogrzewać starego króla Dawida, następnie upragnionej przez Adoniasza (1Krl 2:13-25). (4) שׁוּלַמִּית jest żeńską formą męskiego שְׁלֹמֹה (*szelomo*^{h}), Salomon, chodziłoby zatem o „Salomoninę" (Lowth, Goodspeed, Rowley). Żeński sufiks ית־ może nadawać męskim nazwom własnym ich żeńskie odpowiedniki. Podobna forma

	pojawia się w ugar. określeniu żony Daniela jako „Danielina”. Anonimowy komentator żydowski z XII w. napisał: „Szulamitka była ukochaną Salomona, bo została nazwana imieniem powiązanym z jego własnym.” Komentator z XVI w., Josef Ibn Yahya napisał: „Nazwanie jej Sulamitką wynikało z jej poświęcenia Świętemu (niech będzie błogosławiony), któremu na imię Szelomo.” (5) שׁוּלַמִּית – zob. (1) i (2) – stanowi grę słów pomiędzy żeńskim שְׁלֻמִּית (*szelomit*), a męskim שְׁלֹמֹה (*szelomo*^{h}) oraz gentylicznym określeniem הַשּׁוּנַמִּית określającym kobietę z Szlem: „Salomonitka” lub „Szunamitka.” (6) שׁוּלַמִּית łączy się z ar. rdzeniem *salama*, oznaczającym prezent ślubny w postaci potrawy, ofiarowany pannie młodej rano po ślubie, chodziłoby zatem o *skonsumowaną* lub o *pannę młodą* (Hirschberg). (7) Zwolennicy kultycznej interpretacji Pieśni nad pieśniami uważają שׁוּלַמִּית za jedno z określeń kanaanejskiej bogini księżyca Isztar, określonej żeńską formą imienia Szelem, czyli Tammuza, jej kochanka, nazywanego właśnie Dod lub Shelem (T. J. Meek). (8) Inna interpretacja kultyczna uważa שׁוּלַמִּית za połączenie as. bogini wojny Szulmanit (Isztar) i gentylicznym określeniem Szulamitka w sensie kobiety z Szunem. (Albright). Zob. Fox M. V., *The Song of Songs and the Egyptian Love Songs*, 157-58; Meek T. J., „Canticles and the Tammuz Cult”, *AJSL* 39 (1922-23): 1-14; Goodspeed E. J., „The Shulammite”, *AJSL* 50 (1933): 102-104; Rowley H. H., „The Meaning of ‘The Shulammite’”, *AJSL* 56 (1938): 84-91; Albright W. F., „The Syro-Mesopotamian God Sulman-Esmun and Related Figures”, *AfO* 7 (1931-32): 164-69; Albright W. F., „Archaic Survivals in the Text of Canticles”, *Hebrew and Semitic Studies*, 5; Hirschberg H. H., „Some Additional Arabic Etymologies in Old Testament Lexicography”, *VT* 11 (1961): 373-85; Pope M. H., *Song of Songs* (AB), 596-600. *jak w tańcu obozów*, כִּמְחֹלַת הַמַּחֲנָיִם (*kimcholat hammachanajim*), różnie przekładany: „as it were the company of two armies” (KJV), „as at the dance of the two companies” (NASB), „as at the dance of Mahanaim” (NIV), „in the Mahanaim dance” (NJPS). Znaczenie poszczególnych członów jest jasne: מְחֹלָה (*mechola*^{h}) ozn. taniec w kręgu (Wj 15:20; 32:19; Sdz 11:34; 21:21; 1Sm 21:12; 29:5) (HALOT 569 s.v. מְחֹלָה). מַחֲנֶה (*machne*^{h}) ozn.: obóz, armię, a dualis może oznaczać dwa obozy lub dwie armie (HALOT 570 s.v. מַחֲנֶה). Jednak znaczenie *scs* מְחֹלַת הַמַּחֲנָיִם (*mecholat hammachanajim*) jest niejasne: *taniec dwóch obozów* (?).Albright W. F. proponuje: *taniec Machanaim* („Archaic Survivals in the Text of Canticles”, *Hebrew and Semitic Studies*, 5). Wg G: *jak w tańcach przed obozami*, ὡ χοροὶ τῶν παρεμβολῶν.
Pnp 7:2^{L}	HALOT 673-74; BDB 622 s.v. 2.
Pnp 7:3^{L}	*łono*, שֹׁרֶר (*szorer*), hl; kwestią otwartą jest czy chodzi o pępek czy o łono (srom). Opis jej figury rozpoczynający się od stóp, a kończący na włosach sugeruje, że chodzi o srom.

	okrągła czasza, אַגַּן הַסַּהַר (*'aggan hassahar*), ozn. naczynie przeznaczone do mieszania wina. Hbr. אַגַּן, odpowiada gr. ἄγγος, zob. Homer, *Odyssey* xvi 16) (LSJ 7). *niech w niej nie braknie wina*, אַל־יֶחְסַר הַמָּזֶג בִּטְנֵךְ (*'al jechsar hammzeg*), zwykle poprzedza jussivus wyrażający pragnienie lub prośbę (J. S. Deere, „*Song of Solomon*", BKCOT, 202. *Trunek*, מָזֶג (*mazeg*) lub: *mieszanka winna*: Nie chodzi o wino zmieszane z wodą dla zmniejszenia jego mocy, ale o mocne wino zmieszane ze słabszym. Praktyka mieszania wina z wodą nie znajduje potwierdzenia w Biblii. Zarówno מָזֶג (*mazeg*), jak i מֶסֶךְ (*mesech*) odnoszą się do mocnego wina zmieszanego ze słabszym. Rabini późniejszego okresu rozróżniali pomiędzy dwoma rodzajami wina, מָזֶג uważali za mocne zmieszane ze słabszym, a מֶסֶךְ za wino zmieszane z wodą (*Aboda Zara* 58b). Obie mieszaniny mogły doprowadzić do upicia się. W Midraszu do Księgi Liczb znajdujemy komentarz dotyczący praktyki mieszania mocnego wina ze słabszym (por. Iz 5:22; Prz 23:30) określający cel tego zabiegu: „Mieszano mocne wino ze słabszym, aby się nim upić" (*Num. Rab.* 10:8). See Brown J. P., „The Mediterranean Vocabulary of Wine", *VT* 19 (1969): 154. Porównanie stosunku miłosnego do upojenia alkoholowego jest dość częstym elementem starożytnej bliskowschodniej literatury miłosnej. Zob. Prz 5:18-19.
Pnp 7:6[L]	*Karmel*: pasmo górskie na *pd* od wyżyny Esdrelon, dzielące nadbrzeżne obszary na wyżynę Akko na północy i wyżynę Szaronu i Filistei na południu. Obszary o bujnej roślinności (Iz 33:9; Am 1:2; Na 1:4). Wysokość pasma sięga 525 m, ciągnie się ono przez 21 km na *pd wsch* od Morza Śródziemnego. Ze względu na żyzność łączone z potęgą i mocą (Iz 35:2; Jr 46:18). Zob. ZPEB 1:755; Pfeiffer C. F., H. F. Vos, *Wycliffe Historical Geography of Bible Lands*, 100.
Pnp 7:7[L]	BDB 772 s.v. תַּעֲנוּג.
Pnp 7:8[L]	*Palma*, תָּמָר (*tamar*), *Phoenix dactyliferia*; osiąga wysokość 24 m. Porasta gorące i wilgotne obszary oraz oazy od Egiptu po Indie, zob. Pope M. H., *The Song of Songs* (AB), 633. Palma ma pewne konotacje erotyczne, jako że często w starożytnym świecie łączona była z płodnością. Porównanie smukłej kobiety do drzewa palmowego występowało w starożytnej literaturze miłosnej: „O ty, która wzrostem jesteś jak palma"; Homer, *Odyssey*, vi 162-63; Stephan S. H., „Modern Palestinian Parallels to the Song of Songs", *JPOS* 2 (1922): 76. *pęki*, אַשְׁכֹּלוֹת (*'aszkolot*) lub: *kiście*. Słowo to ozn. (1) kiście winogron, gałęzie, na których rosną i same winogrona (Rdz 40:10; Lb 13:23-24; Pwt 32:32; Iz 65:8; Mi 7:1); (2) kiście jagód na krzaku henny (Pnp 1:14) (HALOT 95 s.v. I אַשְׁכּוֹל). Być może w tym przypadku chodzi o kiść daktyli – z kilku powodów: (1) mowa jest o תָּמָר (*tamar*) palmie daktylowej (7:7); (2) wyrażenie סַנְסִנִּים (*sansinnim*), wiązka z owocami (7:8) odnosi się do daktyli (*Rademus*

	dactylorum); wyrażenie to spokrewnione jest też z ak. *sissinnu*, część palmy daktylowej; (3) słowa o wspięciu się na palmę (7:8a) najlogiczniej łączą się z owocami tej palmy. Porównanie łączy się z wyglądem. Pope M. H., *The Song of Songs* (AB), 634, zauważa: „Kiść daktyli może składać się tysiąca poszczególnych owoców i ważyć ponad 10 kg.”
Pnp 7:9[L]	Odzwierciedla to relief z Gozan (Tel Halaf) z IX w. p. Chr., (*The Illustrated Family Encyclopedia of the Living Bible*, 10:60). *morele*, תַּפּוּחַ (*tappuach*); tradycyjnie tłumaczy się: *jabłko*. Współcześni botanicy i leksykografowie łączą jednak תַּפּוּחַ z *morelami* (BDB 656 s.v. I תַּפּוּחַ). Zob. *Fauna and Flora of the Bible*, 92-93.
Pnp 7:10[L]	HALOT 313 s.v. חֵךְ; BDB 335 s.v. חֵךְ.
Pnp 7:14[L]	*Mandragory*, דּוּדָאִים (*duda'im*), były na Bliskim Wschodzie powszechnie uważane za symbol miłości erotycznej. Uważano je za afrodyzjak i stosowano jako środek zapewniający płodność. Kształtem przypominają ludzkie ciało z rozwartymi ramionami i nogami. To podobieństwo mogło dać podstawy przekonaniu, że mandragora może pomóc w poczęciu. Związek z erotyką był tak powszechny, że w hbr. madragora bierze swoją nazwę od rdzenia דוֹד (*dod*), miłość l. pieszczota. Arabowie stosowali owoce i korzenie mandragory jako afrodyzjak i określali je jako *abd al-sal'm, sługa miłości*. Harrison R. K., „The Mandrake and the Ancient World”, *EvQ* 28 (1956): 188-89; *Fauna and Flora of the Bible*, 138-39. Na Bliskim Wschodzie owoce układano nad drzwiami wejściowymi do domu. W ten sposób nie były one łatwo dostępne, a też wysychały nabierając w ten sposób słodszego smaku (NET).
Pnp 8:1[L]	HALOT 575 s.v. מִי.
Pnp 8:2[L]	HALOT 1290 s.v. רֶקַח. *jabłka granatu*, רִמֹּנִי (*rimmoni*). Wiele Mss zachowuje *pl* bez sufiksu dzierżawczego osoby 1: רִמֹּנִים (*rimmonim*). Znajduje to odzwierciedlenie w Tg. Jednak wg G: *moich jabłek granatu*, ῥοῶν μου, tj. *pl* wraz sufiksem dzierżawczym osoby 1. Na tej podstawie R. Gordis sugeruje, że w MT mamy do czynienia z רִמֹּנִי jako apokopowanym *pl* z sufiksem.
Pnp 8:5[L]	HALOT 286 s.v. IV חבל.
Pnp 8:6[L]	*pieczęć*, חוֹתָם (*chotam*), ozn. przynależność (Jr 22:24; Ag 2:23; Kzn 17:22). (HALOT 300 s.v. I חוֹתָם). Pieczęcie wykonywano z kamieni półszlachetnych, grawerowano na nich znak szczególny i odciskano na wilgotnej glinie. Ze względu na swoją ważność pieczęć była uważnie strzeżona. Pieczęcie noszono albo zawieszone na szyi (i opadające na piersi), albo na przegubie, Hallo W.

	W., „‘As the Seal Upon Thy Heart’: Glyptic Roles in the Biblical World”, *BibRev* 2 (1985): 26. *na swoim sercu*: metonimia odnosząca się do: (1) piersi, na którą opadała zawieszona na szyi pieczęć, albo (2) lojalności wobec partnera (np. Sdz 16:25; Rt 3:7; 1Sm 25:36; 2Sm 13:28; 1Krl 8:66), (HALOT 514-15 s.v. לֵב, zob. też H. Wolff W., *Anthropology of the Old Testament*, 40-58). Mocne uczucia często porównywano do śmierci. Porównanie takie oznaczało wielką intensywność uczucia, zob.: Sdz 16:16; Jn 4:9; Mt 26:38; Mk 14:34, Thomas D. W., „A Consideration of Some Unusual Ways of Expressing the Superlative in Hebrew”, *VT* 3 (1953): 220-21. *płomień JH*, שַׁלְהֶבֶת־יָהּ (*szalhewet jah*): Co do שַׁלְהֶבֶת (*szalhewet*), jest ono powiązane z לֶהָבָה (*lehawa*^{h}), *płomień*, i לַהַב (*lahaw*) *płomień*, od להב, *palić się*, *płonąć* (HALOT 520 s.v. לַהַב). Co do שַׁלְהֶבֶתְיָה (*szalhewetja*^{h}), może ono być przypadkiem rzadkiego wzorca rzeczownikowego z: (1) intensyfikującym prefiksem przymiotnikowym שׁ powszechnym w ak., ale rzadkim w hbr.; (2) żeńską końcówką־ת; (3) sufiksem־יָה, którego znaczenie jest dyskusyjne. Sufiks ten rozumiany jest w trojaki sposób: (1) יָה jest skróconą formą imienia Boga, יהוה, JHWH, pełniącego funkcję genetiwu pochodzenia. Taka forma skrócona יָה pojawia się tylko w poezji (np. Wj 15:2; 17:16; Ps 68:5, 19; 77:12; 89:9; 94:7, 12; 102:19; 104:35; 105:45; 106:1, 48; 111:1; 112:1; 113:1, 9; 115:17, 18; 116:19; 117:2; 118:5, 14, 17-19; 122:4; 130:3; 135:1, 3, 4, 21; 146:1, 10; 147:1, 20; 148:1, 14; 149:1, 9; 150:1, 6; Iz 12:2; 26:4; 38:11). Dokonujący osamogłoskowania tekstu masoreci nie zwokalizowali jednak tego wyrażenia w sensie skróconej formy imienia Bożego שַׁלְהֶבֶת־יָהּ (*szalhewet-jah*), tzn. z linią *maqqef* i *dagesz* w the ה. (2) Thomas sugeruje, że tak jak אֱלֹהִים (*’elohim*) i אֵל (*’el*) wyrażają czasem intensywność lub stopień najwyższy, tak również יָה wyraża intensywność lub stopień najwyższy: *potężny płomień*, Thomas D. W., „A Consideration of Some Unusual Ways of Expressing the Superlative in Hebrew”, *VT* 3 (1953): 209-24). Przykłady użycia אֱלֹהִים (*’elohim*): *potężny wiatr* (Rdz 1:2), *potężny książę* (Rdz 23:6), *wielka wojna* (Rdz 30:8), *potężny ogień* (Jb 1:16), *ogromne miasto* (Jn 3:3). Przykłady użycia אֵל (*’el*): *potężne góry* (Ps 36:7), *potężne cedry* (Ps 80:11). Przykłady z יָה (*jah*) sufigowanym: *najgłębszy mrok* (Jer 2:31), *potężne dzieła* (Jr 32:19), *wielkie dzieła* (Ps 77:12). (3) Zakończenie יָה jest intensyfikującym sufiksem przymiotnikowym, podobym do *-ij*, *-aj* i *-awi* w aram., ak. i arab., zob. Moscati S., *Comparative Grammar*, 81, §12.18, oraz 83, §12.23.
Pnp 8:7^{L}	HALOT 105 s.v. בְּ 17.
Pnp 8:9^{L}	*Blanki*: HALOT 374 s.v. טִירָה.

	zastawimy je: HALOT 1015 s.v. I צור Tzn. nagrodzimy ją, jeśli będzie niepodatna na pokusy, jak mur (który chroni przed niebezpieczeństwem: Kpł 25:29-30; Joz 6:5; 1Krl 3:1; Na 2:8; 12:27; Jr 1:8; 15:20), zabezpieczymy do niej dostęp deskami, jeśli okaże się podatna. Z as. zaklęcia przeciwko wrogowi: „Jeśli jest drzwiami, otworzę ci usta; jeśli jest ryglem, otworzę ci język", zob. Ebeling J., „Aus dem Tagewerk eines assyrischen Zauberpriesters", MAOG 5 (1931), 19.
Pnp 8:10[L]	*Wieża*, מִגְדָּל (*migdal*): HALOT 544 s.v. I מִגְדָּל.
Pnp 8:12[L]	*dla siebie*, לְפָנַי (*lefanaj*), lub: *przed sobą*; może ozn.: *do mojej dyspozycji* (np. Rdz 13:9; 20:15; 24:51; 34:10; 47:6; Jr 40:4; 2Krn 14:6) (HALOT 9 s.v. פָּנֶה 4.f; BDB 817 s.v. פנה 4.a.f). Odpowiada ak. *ana pan, do dyspozycji* (AHw 2:821.a, par. 20). Wyrażenia tego używano w odniesieniu do właściciela dysponującego swoimi dobrami według swojego uznania, np. לְפָנֶיךָ, (*lefanecha*) w Rdz 13:9).

Stare Przymierze
Księgi: Izajasza – Malachiasza

Księgi Prorockie

Istota proroctwa
Proroctwo to jasne widzenie rzeczywistości w zakresie wykraczającym poza ramy naturalnego poznania.

Proroctwo to objawienie tego, co zakryte, w odniesieniu do:

1. przyszłości (1Tm 4:1);
2. teraźniejszych stanów rzeczy (2Sm 12:7; J 4:18-19);
3. Bożego planu (Dn 2:28-30);
4. Bożej woli (Am 3:7).

Proroctwo nie jest jasnowidztwem (1Sm 28:7-19), prognozowaniem, ani jest wnioskowaniem na podstawie naturalnych przesłanek.

Ważność elementu prorockiego w księgach Pism Świętych
Ważność elementu prorockiego w Piśmie Świętym łączy się wiarygodnością co do Boskiego pochodzenia zawartych w nim rozstrzygnięć, obietnic i zapowiedzi. Charakterystyczne dla tej wiarygodności jest to, że nie ma ona opierać się na powadze proroka, lecz na spełnieniu się Bożych zapowiedzi w historii. Ostatecznie *historyczny fakt* jest dowodem autentyzmu proroka i Boskości jego posłannictwa (zob. Ps 115; Jr 2:26-28; Am 3:7).

Cechy charakterystyczne proroctwa

1. Język proroctw biblijnych jest językiem współczesnym prorokowi. Należy to mieć na uwadze szczególnie wtedy, gdy proroctwa dotyczą przyszłości. Z biegiem lat bowiem zmienia się język. Dostosowuje się on do nowej rzeczywistości kulturowej. Opis stanu rzeczy mający zaistnieć *po wiekach* językiem *sprzed wieków* może wymagać sporej dozy wyobraźni.
2. Proroctwa, nawet jeśli zostały spisane, to zostały spisane na materiale nietrwałym, wymagającym przepisywania.
3. Proroctwa mogły zostać spisane pismem, które z biegiem wieków i przemian kulturowych wyszło z użycia.
4. Proroctwa mogły zostać podane za pomocą środków wyrazu, do zrozumienia których z biegiem wieków zaginął klucz. Na przykład: wieloznaczne może być wyrażenie „na wieki”; może ono oznaczać wieczną trwałość, ale także bezterminowość.

Zbiory ksiąg prorockich
Łączenie ksiąg protokanonicznych SP w zbiory nie jest sprawą jednoznaczną. W składzie masoreckim Biblii hebrajskiej grupy ksiąg prorockich przedstawiają się następująco:

- Prorocy wcześni (starci l. dawniejsi): Joz, Sdz, 1-2Sm, 1-2Krl:
- Prorocy późni: Jz, Jr, Ez;
- Dwunastu: Oz, Jl, Am, Abd, Jo, Mi, Na, Ha, So, Ag, Za, Ma.

W składzie Septuaginty, chronologicznie późniejszej niż Biblia hebrajska, grupy ksiąg prorockich przedstawiają się następująco:

- Dwunastu: Oz, Am, Mi, Jl, Abd, Jo, Na, Ha, So, Ag, Za, Ma.
- Prorocy: Iz, Jr (z dodatkami: Tr, Ba, List Jeremiasza), Ez, Dn (z dodatkami: Zuzanna, Pieśń Azariasza, Pieśń trzech młodzieńców, Bel i wąż).

W składzie przyjętym we wspólnotach protestanckich i ewangelicznych:

- Prorocy więksi: Iz, Jr, Ez, Dn
- Prorocy mniejsi: Oz, Jl, Am, Abd, Jo, Mi, Na, Ha, So, Ag, Za, Ma.

Uświadomienie sobie różnic w grupowaniu ksiąg ma duże znaczenie. Uświadamia ono na przykład, że księgi prorockie (Joz, Sdz, 1-2Sm, 1-2Krl) uważane za historyczne są źródłem historii prorockiej, tj. historii motywowanej dydaktycznie.

Szkoły prorockie
Przy rozważaniach na temat prorokowania w Izraelu warto mieć na uwadze szkoły prorockie, zob. np. 1Sm 19:20; 1Krl 20:35; 2Krl 2:3, 5, 7, 15; 4:1, 38; 5:22; 6:1-7; 9:1.

Prorocy Starego Przymierza na skali czasu
Lata 839-686 p. Chr.

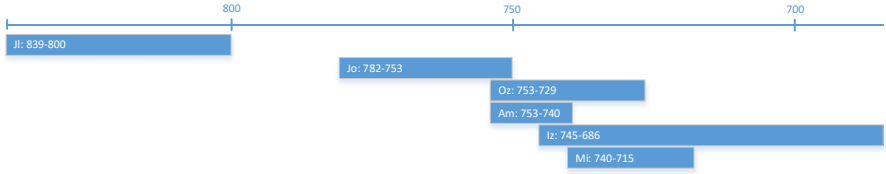

Lata 664-588 p. Chr.

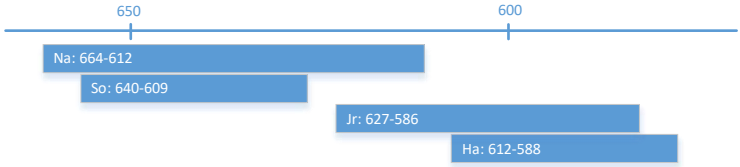

Lata 605-450 p. Chr.

Uwagi
1. Czas proroctwa Joela jest niejednoznaczny, zob. *Księga Joela* (Jl).
2. Działalność Izajasza nie została podzielona na trzy okresy.
3. Nie ma jednoznaczności co do datowania Księgi Daniela.

Księga Izajasza (Iz)

Autor: Izajasz; prorok, który *opisał* widzenie (חָזוֹן, *chazon*) PANA, Iz 1:1; 2:1; 6:1. Opisanie widzenia z samej natury rzeczy zakłada jego interpretację. Co do proroków zob. i por. 2Krl 6:15-17; 17:13; Iz 29:10; 30:10.

Izajasz jest najbardziej rozpoznawalnym prorokiem mesjańskim. Jego Księga określana bywa *ewangelią* Starego Przymierza, a on sam ewangelistą wśród proroków (św. Hieronim).

Dane biograficzne: mieszkaniec Jerozolimy (Iz 7:3); żonaty (Iz 8:3); synowie znani z imienia: Szear-Jaszub i Maher-Szalal-Chaz-Baz (Iz 7:3; 8:3, 18); zaangażowany politycznie (Iz 7-8; Iz 20; Iz 37-39, frg. paralelny: 2Krl 19-20).

Dane tradycji żydowskiej: Amos, ojciec Izajasza (Iz 1:1) był bratem Amazjasza, króla Judy, Izajasz zatem był spokrewniony z rodziną królewską. Prorok został przetarty piłą za Manassesa, króla Judy (687-642 r. p. Chr.) i pochowany pod dębem Rogel (*Życie proroków* 1:1 w: OTP2: 385; *Wniebowstąpienie Izajasza: Stracenie Izajasza* 5:1-14, w: OTP2: 163).

Na autorstwo Izajasza rzutuje sprawa umiejscawiania w czasie poszczególnych części Księgi, tj. (1) Iz 1-39; (2) Iz 40-55 i (3) Iz 56-66. Zob. *Podział Księgi*. Konsekwencją podziału Iz na Proto-, Deutero- i Trito-Izajasza jest przypisywanie Izajaszowi tylko Proto-Iz, pozostałych zaś anonimowym autorom. Podział taki jest problematyczny ze względu na podobieństwa trzech części, do tego stopnia, że mówi się wręcz o anonimowych autorze Deutero-Iz, że doskonale znał naukę, język i styl Izajasza. O autorych Deutero-Iz i Trito-Iz razem wziętych mówi się, że przyswoili sobie naukę, duchowość, a nawet język tak dalece, że mogli należeć do szkoły izajańskiej (BT: 960).

Czas prorokowania: 745-686, tj. od czasów panowania królów Judy: Uzzjasza (767-740 r. p. Chr.), Jotama (750-745 r. p. Chr.), Ahaza (735-715 r. p. Chr.) i Hiskiasza (715-686 r. p. Chr.), tj. od czasu powołania ok. 740 r. p. Chr. (Iz 6:1) do śmierci Sennaheryba ok. 681 r. p. Chr., zob. Iz 37:38 (?).Jeroboam II (787-747 r. p. Chr.); Zachariasz (747-746 r. p. Chr.); Szallum (747-746 r. p. Chr.); Menachem (746-737 r. p. Chr.); Pekachiasz (736-735 r. p. Chr.); Pekach (734-733 r. p. Chr.); Ozeasz (732-724 r. p. Chr.).[1] Dokładniej można umieścić okoliczności Iz 7, na 735 r. p. Chr.; Iz 36-38, na 701 r. p. Chr. W zależności od pewności tych ram czasowych posługa prorocka Izajasza mogła rozciągać się nawet na 60 lat.

Prorok Izajasz jest współczesny prorokowi Micheaszowi. Być może znał Ozasza i Amosa.

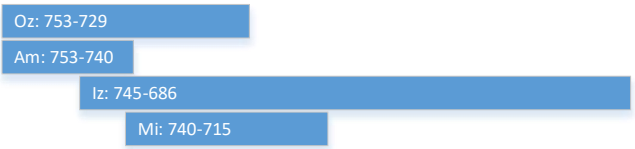

Miejsce powstania Księgi: Ziemia Judy. Jenak na miejsce to rzutuje sprawa umiejscawiania w czasie poszczególnych części Księgi, tj. Iz 1-39; Iz 40-55 i Iz 56-66. Zob. *Podział Księgi*.

Tło napisania Księgi

Działalność Izajasza przypadała na okres wzrostu znaczenia Asyrii pod rządami Tiglat-Pilesera III (744-727 r. p. Chr.) i jej ekpansji na zachód, na ziemie Syrii, Izraela i Judy. Izrael był wówczas ludem podzielonym na dwa królestwa: północne, czyli Izrael (Efraim), i południowe, czyli Judę. Był to okres *politycznej* pomyślności obu państw. Razem wzięte zajmowały one obszar porównywalny z obszarem państwa za Salomona. Królestwo północne pogrążało się jednak w rozkładzie religijnym i moralnym, co obnażali prorocy Amos i Ozeasz, i zmierzało do upadku. Upadek ten nastąpił w 722 r. p. Chr., gdy Tiglat-Pilesera III pokonał Samarię. Juda

[1] Uwaga: Daty panowania królów Judy i Izraela nie są jednoznaczne. Np.: Uzzjasz (785-747 r. p. Chr.), Jotam (758-743 r. p. Chr.), Ahaz (742-725 r. p. Chr.), Hiskiasza (725-697 r. p. Chr.), Jeroboam II (793-753 r. p. Chr.).

przechodziła zmienne koleje politycznego losu w związku z opieraniem się ambicjom Asyrii, choć pod rządami Hiskiasza czekał ją okres religijnej odnowy.

Cel napisania Księgi
Obnażenie uchybień moralnych narodu, wezwanie do ich korekty, zapowiedź nadchodzącego upadku, kary, ale także przyszłego powodzenia.

Temat Księgi
Pojednanie z Bogiem podstawą powodzenia.

Podział Księgi
Księga Izajasza dzielona bywa na trzy części: (1) *Księgę Gróźb*, tj. Proto-Izajasza, Iz 1-39, pochodzącą z VIII w.; (2) *Księgę Pociechy*, tj. Deutero-Izajasza, Iz 40-55, pochodzącą z ok. 550 r. p. Chr.; (3) *Księgę Triumfu*, tj.Trito-Izajasza, Iz 56-66, pochodzącą z V w. Dla uzasadnienia tego podziału podaje się argumenty: (1) Iz 1-39 i Iz 40-66 są różne co do stylu; (2) Iz 40-66 przyjmują za tło Niewolę Babilońską; (3) Zapowiedzi Iz 40-66 wychodzą naprzeciw zainteresowaniom wspólnoty wygnaniowej lub powygnaniowej.

Podział zasygnalizowny powyżej jest zastanawiający z następujących powodów:

1. Różnice stylistyczne w poszczególnych częściach księgi łatwo wyjaśnić zróżnicowaniem tematycznym i szerokimi możliwościami artystycznymi proroka. Księgi łączą wyrażenia typowe dla Izajasza, jak np.: (1) Określenie Boga: *Święty Izraela*, קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל, ὁ ἅγιος τοῦ Ισραηλ, np. Iz 1:4 itd., 25 razy u Iz: 12 razy w w Iz 1-39; 11 razy w Iz 40-55, 2 razy w Iz 56-66. Poza Iz: dwa razy u Jr, trzy razy w Ps, oraz w 2Krl 19:22 (por. Iz 37:33); w NP por. 1J 2:20 w odniesieniu do Boga; Mk 1:24 w odniesieniu do Chrystusa); (2) Wyrażenie: *wysoki i wyniosły*, רָם וְנִשָּׂא, ὑψηλός καὶ ἐπηρμένος, które pojawia się we wszystkich częściach, tj. Iz 2:12-14; 6:1; 52:13; 57:15; (3) Słowo Syjon (צִיּוֹן), np. Iz 1:27; 2:3; 4:2, 4, 5; i wyrażenia z nim wiązane, zob. np. Iz 1:8; 3:17.
2. Twierdzenie, że Iz 40-66 przyjmują za tło Niewolę Babilońską jest zbyt naznaczone subiektywizmem. W części tej na przykład wielokrotnie podejmowana jest sprawa bałwochwalstwa w kontekście kananejskim, zob. Iz 57:5; 66:3, 17 i por. Iz 40:19; 41:7, 29; 42:17; 45:16–20; 46:6; 48:5 oraz dłuższy frg. Iz 44:9–20 w konmtekście Iz 46:1, który jako jedyny odnosi się do bałwochwalstwa Babilonu.
3. Podział ten nie daje o sobie znać w Syr 48:22-25. Nie jest on też znany Flawiuszowi (*Dawne* 11:5-6).
4. Podziału tego nie potwierdza kompozycja Iz w mss odnalezionych wśród ZMM.
5. Podział ten nie był znany autorom NP. Zob. szczególnie J 12:41, w którym przypisywane są Izajaszowi fragmenty z Proto-Izajasza (Iz 6:10 i J 12:40) oraz Deutero-Izajasza (Iz 53:1 i J 12:38).
6. Trudność dla takiego podziału mogą stwarzać aluzje późniejszych autorów ksiąg biblijnych do Trito-Izajasza; por. Iz 60:7 z Ezd 7:27.
7. Proponowany podział Iz jakkolwiek urzekający, nie jest ostry; np. elementy pociechy znajdujemy we wszystkich częściach: Iz 1:18-20 (Zaproszenie do przebaczenia); Iz 2:1-5 (Góra ze świątynią PANA); Iz 4:2-4 (Latorośl PANA); Iz 7:14-15; Iz 9:5-6 (Cudowny Doradca…); Iz 11 (Różdżka Jiszaja); Iz 12 (Pieśń zbawionych), itd.

Świadectwa redakcji Księgi
Iz 7:1-3: Formuła wprowadzająca do proroctwa Izajasza.

Iz 13:1: Formuła wprowadzająca do proroctwa Izajasza

Pracę redakcyjną nad Iz może poświadczać G, szczególnie w tych fragmentach, w których jej tekst odbiega od zachowanego tekstu hbr. w sposób trudny do wyjaśnienia. Zob. np: Iz 9:5-6.

Proroctwa o Jezusie

1. Iz 7:14: Dziewicze poczęcie.
2. Iz 8:8-10: Zapowiedź Immanuela.
3. Iz 8:23-9:6: Zapowiedź nadejścia Króla Mesjasza.
4. Iz 11:1-16: Zapowiedź zapanowania Różdżki z pnia Jiszaja (ojca Dawida),
5. Iz 12:1-6: Zapowiedź zbawienia.
6. Iz 35:5-7: Zapowiedź posługi uzdrawiania.
7. Iz 40:3-5: Zapowiedź poprzedzenia przyjścia Mesjasza przez „głos wołającego na pustkowiu".
8. Iz 52:13-53:12: Zapowiedź złożenia zastępczej ofiary za grzech, śmierci i zmartwychwstania.
9. Iz 61:1-3: Zapowiedź posługi uwalniania.
10. Iz 63:1-6: Zapowiedź ostatecznego zwycięstwa Mesjasza.

Odniesienia tych proroctw do NP należy sprawdzać w odsyłaczach.

Pieśń o Słudze JHWH

Jedną z najpiękniejszych części Księgi jest tzw. Pieśń o Słudze PANA, tj. Iz 42:1-9; 49:1-6; 50:4-9; 52:13-53:12.

Spełnione proroctwa Izajasza

Do spełnionych proroctw Izajasza należą spełnione proroctwa o Jezusie (zob. *Proroctwa o Jezusie*). Ponadto zob.:

Iz 7:3-25: Proctwo o upadku Efraima

Iz 8:3-5: Proroctwo o upadku Aramu

Proroctwa oczekujące na spełnienie

Iz 13:9-16: Zapowiedź dnia JHWH

Iz 35:8-10: Zapowiedź pojednania świata dzięki Zbawcy z Syjonu (?)

Myśli przewodnie

1. Ratunek w osobie i dziele Sługi PANA: Iz 42:1-9; 49:1-6; 50:4-9; 52:13-53:12. Zob. Proroctwa o Jezusie.
2. Uniwersalizm zbawczego dzieła Boga: Iz 8:23-9:6.
3. Bezwartościowość pustych, tj. nie powiązanych ze szczerą miłością Boga, rytuałów religijnych (Iz 1:10-17; 58:1-12; 66:1-4).
4. Marność ludzkich religii: Iz 2:20-21; 19:1; 31:6-7; 44:9-20; 46:1-7.
5. Gniew PANA: Iz 5:25; 9:12, 17, 19, 21; 10:4-6; 13:9, 13; 30:27; 34:2; 59:18; 63:1-6; 66:15-16, 24).
6. Izrael – nasienie przyszłości: Iz 1:9; 6:13; 49:14-26; 51:3; 54:7-8; 55:12-13.

Trudne koncepcje

Iz 7:4: *Panna pocznie*…, jako uzasadnienie dla dziewiczości poczęcia.

Iz 9:5: *Cudowny doradca*…, tj. określenia Syna w kontekście mss hbr. i G.

Wkład w życie duchowe

- Spełnione proroctwa Iz są dowodem wiarygodności jej Boskiego pochodzenia.
- Księgę Izajasza jest wciąż aktualna jako skarbnica uniwersalnych obietnic. Księga ta jest dowodem spełniania się obietnic Boga i Jego wierności danemu Słowu.

Cytaty Iz w NP

M.in.: Mt 3:3; 4:14-16; 8:17; 12:17-21; 13:14-15; 15:7-9; Mk 7:6-7; Łk 3:4-6; 4:17-19; J 1:23; 12:37-41; Dz 8:27-35; 28:25-27; Rz 9:27-29; 10:16, 20-21; 15:12.

Cechy szczególne Księgi

1. Bogaty język, wielość wyrażeń raz użytych (chodzi o *hapax legomana*).
2. Iz to utwór poetycki realizowany w rytmie 3+3, 3+2, ale także rytmie mieszanym.
3. Apokaliptyczność Iz 24-27.
4. Izajasz dwukrotnie wymienia imię króla perskiego Cyrusa na 150 lat przez jego pojawieniem się w historii, zob. Iz 44:28; 45:1. Dla niektórych stanowi to argument, że Deutero-Izajasz został napisny *post factum*.

Werset	Literatura i uwagi
Iz 1:1[L]	**Zwoje znad Morza Martwego**: Iz zaświadczony jest w 22 zwojach: 1QIsa[a], 1QIsa[b], 4QIsa[a], 4QIsa[b], 4QIsa[c], 4QIsa[d], 4QIsa[e], 4QIsa[f], 4QIsa[g], 4QIsa[h], 4QIsa[i], 4QIsa[j], 4QIsa[k], 4QIsa[l], 4QIsa[m], 4QIsa[n], 4QIsa[o], pap4QIsa[p], 4QIsa[q], 4QIsa[r], 5QIsa, MurIsa.[2] Co do liczby mss odnalezionych wśród ZMM Księga Izajasza plasuje się na trzecim miejscu po Ps (40 zwojów) i Pwt (30 zwojów). Odnaleziono 22 zwoje: dwa zwoje Iz odnaleziono w Grocie 1, osiemnaście w Grocie 4, jeden w Grocie 5 i jeden w Wadi Murabba'at. Popularność zwojów Iz mogła łączy się z przekonaniem wspólnoty qumrańskiej, że to ona, świadomie zlokalizowana na pustkowiu, wypełnia rolę posłańca przygotowującego przyjście Mesjasza. 1QIsa[a] to tzw. *Wielki Zwój Izajasza*, skopiowany ok. 125 r. p. Chr.; jako jedyny zwój zaświadcza tekst Iz niemal w całości. Jest jednym z pierwszych siedmiu zwojów odnalezionych w Grocie 1, w 1947 r. 4QIsa[c] skopiowany ok. 60 r. po Chr.
Iz 2:6[L]	HALOT.
Iz 2:16[L]	WBC.
Iz 3:17[L]	*krocze*, פּוֹת (*pot*), lub: (1) *czoło*, HALOT.
Iz 6:1[L]	740 r. p. Chr. (inne podawane daty: 742 (Bright, *Historia Izraela*), 736 (Donner, „The Separate States of Israel and Judah", *Israelite and Judean History*, pod red. Hayes J. H., Miller J. M., Philadelphia, 1977: 395), WBC.

[2] Zob. The Way to Yahuweh Downloads Page | The Way To Yahuweh Downloads Page.

Iz 7:1[L]	Achaz panował w latach 735-715 (Bright), 742-726 (Aharoni), 735-716 (Thiele), 741-725 (Jepsen), zob. WBC.
Iz 7:18[L]	Zob. np. oznaczenie Dolnego i Górnego Egiptu oraz hieroglif pszczoły z ok. 1700 r. p. Chr., www.kendalluk.com/sacredinsects.htm.
Iz 7:19[L]	*Krzaki cierniste: Alhagi camelorum* lub *Zizyphus spina* WBC. *Ciernie*: *Prosopis stephaniana* lub *farcata* WBC, www. flowersinisrael.com.
Iz 8:4[L]	ANET 284.
Iz 8:23[L]	Zob. WBC. Co do słów: „Lecz nie będzie ciemności dla tej, która miała zgryzotę" może oznaczać *Judę*. Izrael był wówczas ludem podzielonym na dwa państwa: północne, czyli Izrael (Efraim), i południowe, czyli Judę. Co do państwa północnego, jego najdalej na północ wysuniętym obszarem był dział plemienia Naftalego, a na południe od Galilei — dział Zebulona. Królestwo północne było w przededniu całkowitego upadku, z którego nie podniosło się do dnia dzisiejszego. Upadek ten nastąpił w 722 r. p. Chr., gdy Tiglat-Pilesera III (744-772 r. p. Chr.) pokonał Samarię. Juda pod rządami Hiskiasza (716-687 r. p. Chr.) przeżywała w okresie powodzenia Asyrii okres pokuty i odnowy. Słowa: „Jak czas przeszły sprowadził hańbę na ziemię Zebulona i ziemię Naftalego, tak późniejszy okryje chwałą Drogę Morską, Zajordanie oraz Galileę Narodów" odnoszą się do klęski Samarii i całego północnego Izraela. Na zajętych w wyniku podboju terenach Asyryjczycy utworzyli nową prowincję. Obszary te były w I w. po Chr. miejscem działalności Jezusa. Słowa: „[czas] późniejszy", עֵת הָאַחֲרוֹן (*'et ha'acharon*), brak odpowiednika w G, może oznaczać: czas ostatni (Wj 4:8); przyszły (Pwt 29:21; Rt 3:10); ostatni (2Sm 2:26; 19:12-13; 23:1; Lb 2:31; 1Krl 17:13; Iz 44:6. Określenie to może zatem odnosić się do całej ery czy eonu zapoczątkowanego przez Jezusa Chrystusa. Słowa: „Lud chodzący w ciemności", הָעָם הַהֹלְכִים בַּחֹשֶׁךְ, ὁ λαὸς ὁ πορευόμενος ἐν σκότει, odnosi się do ludzi zamieszkujących obszary działalności Jezusa w czasie Jego przyjścia. Por. J 8:12. Słowa: „powiększyłeś mu naród" lub: „wzmogłeś jego wesele", zob. przyp. SNPD, oznacza międzynarodowy zasięg przesłania ewangelii (zob. np. J 10:14-15; Ef 2:14-18) i tego, że jej zaproszenie kieruje się do wszystkich narodów (J 1:12-13; Dz 10:35). Słowa Iz 9:3-4: „Gdyż jarzmo jego ciężaru i drzewce z jego ramienia, kij jego poganiacza złamałeś jak w dniu [pokonania] Midianu. Bo każdy but stąpającego w zgiełku i suknia uwalana we krwi będzie na spalenie, na pożywkę dla ognia" oznaczają: (1) zwycięstwo ewangelii nad zniewoleniem grzechu (2) pokojowy charakter nadchodzącego Syna i (3) panowanie pokoju na obszarze Jego władzy.
Iz 9:3[L]	Dzień pokonania Midianu może być aluzują do zwycięstwo odniesionego przez Gedeona, zob. Sdz 7:1-8;21.

Iz 9:5[L]	Wokalizacja וַיִּקְרָא שְׁמוֹ oznacza: *i zawoła imię Jego*. Wg G: *i nazwane będzie imię jego*, καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ. W hbr. formy: *q* (יִקְרָא) i *ni* (יִקָּרֵא) dla *cz* קָרָא bez wokalizacji są nierozróżnialne. Iz 9:5, który w wersji hbr. brzmi: Gdyż chłopiec został nam zrodzony, Syn został nam dany; i będzie władza na Jego ramieniu, i nazwie (l. będzie nazwane) imię Jego Cudowny, Doradca, Bóg, Mocarz (l. Mocny, Bohater), Ojciec Wieczny, Książę pokoju, כִּי־יֶלֶד יֻלַּד־לָנוּ בֵּן נִתַּן־לָנוּ וַתְּהִי הַמִּשְׂרָה עַל־שִׁכְמוֹ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ פֶּלֶא יוֹעֵץ אֵל גִּבּוֹר אֲבִיעַד שַׂר־שָׁלוֹם, (w 1QIsa[a]: שר השלום, *ten Książę pokoju*) wg G: Gdyż dziecko zostało nam zrodzone, Syn — i został nam dany, któremu władzę dano na Jego ramieniu; i nazwane zostało imię Jego Posłaniec (l. Wysłannik, Anioł) Wielkiej Rady — Ja bowiem zaprowadzę pokój wobec rządców, pokój i zdrowie przez Niego (l. Jemu), ὅτι παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγενήθη ἐπὶ τοῦ ὤμου αὐτοῦ καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλῆς ἄγγελος ἐγὼ γὰρ ἄξω εἰρήνην ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας εἰρήνην καὶ ὑγίειαν αὐτῷ. Brzmienie Iz 9:6 wg G: Wielka Jego władza i Jego pokojowi nie ma krańca (l. granicy) na tronie Dawida i w jego królestwie, by ustanowić je przywrócić je w sprawiedliwości i w sądzie, od teraz i po czas wieczny — dokona tego żarliwość Pana Zastępów, μεγάλη ἡ ἀρχὴ αὐτοῦ καὶ τῆς εἰρήνης αὐτοῦ οὐκ ἔστιν ὅριον ἐπὶ τὸν θρόνον Δαυιδ καὶ τὴν βασιλείαν αὐτοῦ κατορθῶσαι αὐτὴν καὶ ἀντιλαβέσθαι αὐτῆς ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ἐν κρίματι ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸν αἰῶνα χρόνον ὁ ζῆλος κυρίου σαβαωθ ποιήσει ταῦτα.
Iz 9:16[L]	Zaświadczone w 1QIsa[a] לא יחמול, *nie oszczędza*, również odpowiada kontekstowi; choć dla שׂמח sugerowany jest rdzeń שמח, por. arab. *samucha*, okazać miłosierdzie.
Iz 11:8[L]	*Daboia xanthina* lub *Ailurophis vivex*, BDB.
Iz 12:6[L]	JM, §134c.
Iz 14:8[L]	*Iuniperus phoenicea* WBC.
Iz 15:7[L]	*Populus euphratica* WBC.
Iz 15:9[L]	WBC.
Iz 16:4[L]	*Okrutnik*, WBC.
Iz 16:5[L]	W 728 r. p. Chr. Mesza wymieniony wśród płacących daninę Tiglet-Pileserowi III (AOT 348, Text R 77, l. 10). Wraz z Aszdodem zbuntował się przeciw Sargonowi w 713-711 (ANET 287 [c]). W 701 r. p. Chr. Kammusunabdi złożył hołd Sanherybowi (ANET 287, ii.37-iii 49).
Iz 17:2[L]	Aroer w Judzie (BDB 792-93 s.v. עֲרֹעֵר, HALOT 883 s.v. II עֲרוֹעֵר).
Iz 17:7[L]	WBC.

Iz 18:1[L]	*wirujących skrzydeł*, צִלְצַל כְּנָפָיִם (*tsiltsal kenafim*): (1) *brzęczących skrzydeł* BDB (2) *dzid ze skrzydłami* BDB, zob. Jb 40:31; (3) Wg G: *łodzi ze skrzydłami* (tj. żaglowców, żaglówek, łodzi rybackich), πλοίων πτέρυγες, por. Jb 40:31 (צִלְצַל דָּגִים), gdzie może oznaczać narzędzia do połowu ryb, zob. WBC. *Kusz* WBC.
Iz 18:2[L]	HALOT. *sznura – sznura*, קַו־קָו (*qaw-qaw*): (1) łączone z arab. *siła* (zob. BDB 876 II קַו). *przecinają*, בָּזְאוּ (*baze'u*), hl, za BDB 102 s.v.: znaczenie wnioskowane na podstawie aram. i arab. HALOT 117 s.v. sugeruje: *obmywają*.
Iz 18:5[L]	HALOT 272 s.v.
Iz 19:4[L]	WBC.
Iz 19:5[L]	WBC.
Iz 19:6[L]	Pominięcie *alef prostheticum* GKC § 19m i 53 g.
Iz 19:13[L]	Faraonami pretendjącymi do tronu byli: : Osorkon IV, który panował w Tanis (we *wsch* Delcie), ostatni z Bubastydów (lub XXIV dynastii), Szoszenk VI, który panował w Leontopolis (środkowa Delta), ostatni z XXIII dynastii, i Bokchoris, który panował w Sais (zachodnia Delta), ostatni z XXIV dynastii, zob. Wildberger, 720-21; WBC.
Iz 20:1[L]	Azuri, król Aszdodu, wstrzymał daninę dla Asyrii i starał się zorgnizować koalicję przeciwko Asyrii (ANET 286/249-262).
Iz 21:5[L]	*Rozłożyć dywan*, צָפֹה הַצָּפִית (*tsafoh hatstsfit*), lub: *nakryć stoły, stanąć na straży* HALOT.
Iz 22:3[L]	BDB.
Iz 22:6[L]	WBC.
Iz 23:2[L]	WBC.
Iz 23:4[L]	NET.
Iz 23:10[L]	*liny cumowniczej*, מֵזַח (*mazach*) WBC.
Iz 23:13[L]	(2) *dla demonów* HALOT.
Iz 24:16[L]	*Dziwy* BDB.
Iz 26:18[L]	WBC.

Iz 27:2[L]	*rozkoszna*, חֶמֶד (*chemed*), wg 1QIsa[a]: *winna*, חומר, por. HALOT i חֶמֶר BHK C[L].
Iz 27:7[L]	por. BG WBC.
Iz 27:8[L]	*w wygnaniu jej*, *w wypędzeniu jej*: (1) hbr. בְּסַאסְאָה (*besa'sse'ah*), czyli tu: *w wygnaniu jej*, (a) przedstawia sobą bezokolicznik סַאסְאָה z sufiksem *lp rż*, w którym jednak brak w MT mappiku, co – wg HALOT – stanowi formę czasownika *palpel* nie zaświadczonego gdzie indziej rdzenia pokrewnego arab. *sasa* lub *sza*, *gromadzić lub odpędzać głosem zwierzęta* NET WBC. (b) *miara za miarą*, בסאה סאה, Gesenius (2) Hbr. בְּשַׁלְּחָהּ (*beszalchah*), czyli: *w wypędzeniu jej*, przedstawia sobą bezokolicznik formy czasownika *piel* z sufiksem *lp rż*, co – wg HALOT – może odnosić się do rozwodu. To, w takim kontekście, mogłoby wyjaśniać, dlaczego użyto w odniesieniu do Izraela sufiksu *lp rż*, gdy w ww. 6-7 i 9 odnosi się do niego sufiks *rm*.
Iz 28:15[L]	WBC.
Iz 28:16[L]	Tłumaczone: *zaniepokojony* (NAS), *strwożony* (NIV), *wstrząśnięty* (NLT), *nie potknie się* (BT), *nie zachwieje się* (BW).
Iz 29:1[L]	*Ariel*, אֲרִיאֵל (*'ari'el*), czyli: *lew Boży* (HALOT), lub: *lwica Boża* (BDB; WBC); *rycerz Boży*, *palenisko ołtarza* (*Bożego*), (od ארה) HALOT ESVSB WBC.
Iz 30:4[L]	BDB.
Iz 30:5[L]	WBC.
Iz 30:7[L]	WBC.
Iz 30:14[L]	*sadzawka*, גֶּבָא (*gewa'*), lub: *kałuża, bagno, cysterna* (zob. NET). Ez 47:11 i Zwój Damasceński 10:12 sugerują, że chodzi o otwartą sadzawkę przeznaczoną do pozyskiwania soli przez parowanie, WBC.
Iz 30:18[L]	WBC.
Iz 30:33[L]	WBC.
Iz 32:1[L]	WBC.
Iz 32:3[L]	*zobaczą bez trudności*, תִּשְׁעֶינָה (*tisz'ejnah*), em. na: תְּשֹׁעֶינָה (*tesz'enah*), czyli: *nie będą zaślepione*, zob. BHS. Jednak WBC sugeruje odczytanie przeczenia *nie* (לֹא) jako לֶא (bądź: לוּ), zob. 2Sm 18:12; 19:7 HALOT.
Iz 32:10[L]	w ZMM pisanie wspólnej spółgłoski tylko raz WBC.
Iz 32:11[L]	Warto zauważyć męską formę imperatiwów w. 11. Są to formy żeńskie zarameizowane, GKC 131-32 §48.*i*.

Iz 32:19[L]	*i biło gradem*, בָּרַד (*barad*), hl: być może za Ms Tg: *i wali się* (las), וְיָרַד (*wejarad*); wg G: *gdy spadnie grad, nie dojdzie do was, i będą mieszkający w młodnikach dębowych ufni jak ci w dolinie*, ἡ δὲ χάλαζα ἐὰν καταβῇ οὐκ ἐφ᾽ ὑμᾶς ἥξει καὶ ἔσονται οἱ ἐνοικοῦντες ἐν τοῖς δρυμοῖς πεποιθότες ὡς οἱ ἐν τῇ πεδινῇ.
Iz 33:7[L]	*ich bohaterzy*, אֶרְאֶלָּם (*'er'ellam*), hl, wyprowadzane od אֲרִיאֵל, czyli: *lew Boży* BDB. Jeśli tak, to chodziłoby o posłów z Jerozolimy wysłanych na rokowania z oblegającymi. Wg 1QIsa[a]: *bohater do nich*, ארא לם, zob. BDB.
Iz 34:4[L]	Nazwa własna znana z pism Flawiusza.
Iz 34:11[L]	*Bubo ascalaphus* BDB.
Iz 34:15[L]	*wąż nadrzewny,* HALOT.
Iz 34:14[L]	Być może: *świstaki* (BW), *zdziczałe psy* (BT), *dzikie koty* (BDB). Być może nazwy odnoszą się do demonów i upiorów, w rodzaju: *upiory*, WBC. *kozły* lub *satyry*, *fauny*, zob. BW. *Lilit*, por. strzyga, USJP.
Iz 35:3[L]	Zob. JM § 148*a*.
Iz 35:8[L]	*tam*, שָׁם: wg 1QIsa[a]: שמה (w późniejszych czasach wymienne WBC).
Iz 35:9[L]	*tam się go nie spotka*: pomijane przez niektórych WBC.
Iz 36:1[L]	WBC.
Iz 36:2[L]	BDB, WBC.
Iz 36:16[L]	*zawrzyjcie ze mną układ*, עֲשׂוּ־אִתִּי בְּרָכָה (w oparciu o wokalizację ברכה z Ne 3:16): (1) wg MT עֲשׂוּ־אִתִּי בְּרָכָה: *zróbcie ze mną błogosławieństwo* lub: *uklęknijcie wobec mnie na kolana* BDB; (2) Wg G: *Jeśli chcecie być błogosławieni*, εἰ βούλεσθε εὐλογηθῆναι, co jednak w tym przypadku może oznaczać poddanie się i uznanie w Sancherybie pana, zob. WBC.
Iz 37:36[L]	„Co do Hiskiasza, Żyda, nie poddał się on po moje jarzmo, ale obległem czterdzieści sześć jego miast warownych, warowni i niezliczone małe wsie w ich sąsiedztwie i pokonałem je za pomocą nasypów i taranów podprowadzonych do murów, przy wsparciu pieszych żołnierzy, wykorzystujących miny, broń i narzędzia saperskie. Wypędziłem stamtąd 200.150 ludzi, starych I młodych, mężczyzn I kobiet, koni, mułów, osłów, wielbłądów, dużego I małego bydła bez liku jako łup, ANET: 288.
Iz 37:38[L]	O śmierci Sanheryba mówią również źródła pozabiblijne, choć wymieniają jednego zabójcę, zob. Cogan M., Tadmor H., *II Kings* (AB), 239-240. Mogło to się stać w 681 r. p. Chr. Zob. ANET 289; 2, 288b.

Iz 38:12[L]	WBC.
Iz 38:13[L]	WBC.
Iz 38:14[L]	*wróbel*, סוּס (*sus*), lub: *słowik*, *Pycnonotus Reichenovi*, l. *jerzyk*, *Micropus*. *okryty*, HALOT.
Iz 38:16[L]	zob. WBC.
Iz 38:20[L]	zob. GKC 483 §152.*z*.
Iz 40:13[L]	BDB.
Iz 40:26[L]	ESVSB.
Iz 41:2[L]	*sprawiedliwość*, צֶדֶק (*tsedeq*), ma też znaczenie sprawiedliwości broniącej, wybawienia, zwycięstwa, zob. np. Iz 45:8; 51:5, BDB. Stąd też: *zwycięstwo towarzyszy mu na każdym kroku* ESV BW.
Iz 41:7[L]	Zob. Mansoor M., „Some Linguistic Aspects of the Qumran Texts," *JSS* 3 (1958) 50.
Iz 41:15[L]	Zob. GKC §159w; sprawa warunkowości, zob. GKC §159lm.
Iz 42:19[L]	NET.
Iz 43:13[L]	*uciekinierów*, בָּרִיחִים (*warichim*), lub: *zasuwy*: *zwaliłem wszystkie zasuwy* (bram). Köhler em.: *wszystkie zasuwy*, בָּרִיחִים כֻּלָּם, na: *zasuwy więzień*, בְּרִיחֵי כְלָאִים, zob. BW.
Iz 44:14[L]	*cedr*: wg HALOT. *laur*, *wawrzyn* (*Laurus nobilis*).
Iz 44:20[L]	BDB.
Iz 44:28[L]	Flawiusz, *Dawne* 11:5-7. Izajasz zapowiedział Cyrusa z imienia na 150 lat przed jego pojawieniem siæ w historii. Podobny przypadek odnosi się do zapowiedzi Jozjasza, zob. 1Krl 13:2[L]; proroctwo dotyczące Jozjasza spełniło się w 2Krl 23:15-20.
Iz 45:2[L]	WBC.
Iz 46:8[L]	WBC.
Iz 47:3[L]	BDB.
Iz 49:12[L]	BDB.

Iz 50:4[L]	*zachęcić*, עוּת (*ʻut*), hl; em. m.in.: (1) *pouczyć*, hbr. לִרְעֹת BHS; (2) *pochylić się* (nad zmęczonym z [miłym] słowem), לְעַוֵּת lub לְעַוֵּת BDB; (3) *odpowiedzieć*, עָנוֹת NET.
Iz 50:6[L]	Kutscher, *Isaiah Scroll*, 255-56.
Iz 52:5[L]	Zob. GKC §55.b.
Iz 52:14[L]	WBC.
Iz 53:3[L]	GKC §50f.
Iz 53:8[L]	Driver G. R., *JTS* 36 (1935), 403.
Iz 53:9[L]	HALOT. *w [cierpieniach] Jego śmierci*: (2) wg 1QIsa[a]: *Jego grób*, hbr. בומתו, od במה, *kurhan*. zob. BDB GKC § 87s, 95o.
Iz 53:12[L]	Luter, RT XXIV,1, Warszawa 1982.
Iz 57:8[L]	HALOT.
Iz 57:9[L]	*I podróżowałaś*, BDB. *do króla*: HALOT WBC.
Iz 57:13[L]	*zgraje*, קִבּוּצִים (*qibbutsim*), hl, lub: (1) *kupy* l. *roje* (bóstw); (2) *kolekcje* (bóstw) WBC; (3) em. na: *twe obrzydliwości*, שִׁקּוּצַיִח BDB.
Iz 58:3[L]	Modlimy się i pościmy ponieważ: (1) Jezus pościł (Mt 4:2-11), zalecił post (6:16-18), powiedział, że modliwa i post zapewniają moc (Mt 17:21); (2) Pierwszy Kościół pościł (Dz 13:1-3; 14:23); (3) apostoł narodów pościł (2Kor 6:5; 11:27).
Iz 58:12[L]	WBC.
Iz 59:5[L]	*Bazyliszek*: *Daboia xanthina*, *Ailurophis vivax*.
Iz 59:10[L]	BDB.
Iz 60:14[L]	*i pokłonią się nad podeszwami twych stóp wszyscy*: brak w G, występujący w 1QIsa[a] w formie korekty. Kutscher (*Isaiah Scroll*, 544) uważa, że oryginalny tekst 1QIsa[a] był połączeniem MT i G, skorygowanym następnie pod kątem zgodności z MT, WBC.
Iz 63:3[L]	WBC.
Iz 64:2[L]	WBC.

Iz 64:8[L]	Kutscher twierdzi, że krtaniowe i gardłowe były nierozróżnialne w dialekcie skryby, który przepisywał zwój (*Isaiah Scroll*, 508).
Iz 65:2[L]	WBC.
Iz 65:3[L]	Kutscher, *Isaiah Scroll*, 216, 243.
Iz 65:11[L]	GKC § 35*g*. *Gad*: bóstwo powodzenia lub szczęścia, zob. HALOT. *Meni*: bóstwo przeznaczenia, zob. HALOT.
Iz 66:2[L]	Wg Kutschera od: כאה, *zniechęconych* (*Isaiah Scroll*: 265-66).
Księga Jeremiasza (Jr)	
Jr 1:1[L]	Księga zachowała się fragmentarycznie w 2QJer, 4QJer[a], 4QJer[b], 4QJer[c], 4QJer[d], 4QJer[e]. Tekst 4QJer[b] i 4QJer[d] znacznie różni się od MT, jest za to zgodny z G, w której Księga jest ok. 14% krótsza niż w MT. Nie zachowały się rozdziały: 1-3, 5-6, 16, 23-24, 28-29, 34-41, 51-52. 4QJer[a] należy do najstarszych ZMM (z ok. 200 r. p. Chr.). Najmłodszy z mss jest 4QJer[c] (ok. 100 r. po Chr.). *Jeremiasz*, (ו)יִרְמְיָה (*jirmejahu*), czyli: *JHWH wywyższa* (l. *uwalnia*). Poprzedzał go Nahum, wsp. Habakuka i Sofoniasza. Powołany w 627 r. p. Chr., na 5 lat przed reformą Jozjasza. Kapłan z rodu Abiatara, odsuniętego przez Salomona na korzyść Sadoka (1Krl 2:26-27, 35), zgodnie z 1Sm 2:27-36.
Jr 2:5[L]	3 os. *lp* pełni funkcję 2 os., GKC 144p.
Jr 2:21[L]	HALOT.
Jr 2:36[L]	*łatwo ci przychodzi*, תָּזֵלִי (*tazeli*), od זָלַל, za BHS HALOT; wg MT: *Co tak bardzo krążysz wokół*, תֵּזֵלִי, defek. תֵּאזֵלִי, od אָזַל BDB.
Jr 3:1[L]	Inf. abs., zob. GKC 346 §113. ee. Pytania bez zaimka pytajnego GKC 473 §150. a.
Jr 3:10[L]	Tj. w sensie przyzwalającym: *Dopuściłeś do zwiedzenia*, IBHS 446 §27.5c. Zob. 1Krl 22:19-23 oraz Jr 14:14-15; 23:21, 32; Ez 20:25. Na temat przenośni w mowie zob. Bullinger E. W., *Figures of Speech*, 571, 823. *gardeł*, zob. Ps 105:18 HALOT.
Jr 5:26[L]	(2) *wygląda* (l. *wystaje*) *jak cierń*, שֵׁדִּ; HALOT.
Jr 6:1[L]	WBC. *znak*, מַשְׂאֵת (*mas'et*). W *Listach z Lakisz* odnosi się do sygnału ogniowego ANET, 332.

Jr 6:6[L]	*Jest ona miastem do nawiedzenia*, הִיא הָעִיר הָפְקֻד: wg G: *Biada, miasto fałszu*, ὦ πόλις ψευδής, od הוֹי עִיר הַשֶּׁקֶר. Zwraca się uwagę, że *hof* w znaczeniu bycia nawiedzonym lub ukaranym byłoby jedynym przypadkiem takiego znaczenia. Sugeruje się em. פָּקַד na פֶּקֶר i odczyt w znaczeniu *rozpusty* (potwierdzony w HM), a zatem: *Jest ona miastem rozpusty*, lub: *Biada miastu rozpusty*. Sugeruje się też rewokalizacja *hof* הָפְקַד na inf. abs. *nif* הִפָּקֹד (o występowaniu inf. abs. w znaczeniu określonym zob. GKC 346 §113.*ee* oraz *ff*) NET.
Jr 6:9[L]	Zob. też GKC 460 §144.*g*.
Jr 6:18[L]	NET.
Jr 6:27[L]	HALOT.
Jr 6:29[L]	HALOT.
Jr 7:18[L]	WBC.
Jr 8:13[L]	HALOT.
Jr 8:18[L]	HALOT.
Jr 9:2[L]	NET.
Jr 11:5[L]	Bullinger E. W., *Figures of Speech*: 626.
Jr 11:15[L]	(2) *przy jej popełnianiu niegodziwości przez licznych*, zob. Barthélemy D., ed., *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*, 4:209, GKC 425 §131.*m*). *sponad ciebie*, מֵעָלַיִךְ (*me'alaich*): em. na: *twoje zdrady*, מַעֲלַיִךְ (*ma'alaich*), czyli: *Liczni i poświęconym mięsem usunęli twoje zdrady* – jako zdanie oznajmujące lub pytanie, zob. Jb 30:15; por. NJPS.
Jr 12:7[L]	NET.
Jr 12:8[L]	Bullinger E. W., *Figures of Speech*, 556.
Jr 13:1[L]	Zob. Myers J. M., „Dress and Ornaments", *IDB* 1:870, W. L. Holladay, *Jeremiah* (Hermeneia), 1:399, NET.
Jr 14:9[L]	Holladay W. L., *Jeremiah* (Hermeneia), 1:433, NET.
Jr 17:1[L]	Staples W. E., „Adamant", IDB 1:45.
Jr 17:3[L]	Propp, *VT* 37 (1987) 231.
Jr 17:6[L]	*Fauna and Flora of the Bible*, 131.
Jr 18:3[L]	Ben-Dor I., „Potter's Wheel", IDB 3:846; Kelso J. L., „Pottery", IDB 3:846-53.

Jr 18:4[L]	Powtarzająca się czynność: JM 2:393-94 §118.n i 2:628-29 §167.b, zob. Am 4:7-8.
Jr 20:2[L]	WBC.
Jr 20:3[L]	HALOT.
Jr 20:7[L]	BDB.
Jr 22:19[L]	Flawiusz.
Jr 25:20[L]	NET WBC.
Jr 25:26[L]	NET WBC.
Jr 26:1[L]	NET WBC.
Jr 26:20[L]	*Kiriat-Jearim*: miasto położone ok. 8 km na *zach* od Jerozolimy, wsp. Abu Gosz (Holladay 2:109) lub Nebi Samwill (J. M. Miller WBC).
Jr 27:17[L]	Bullinger E. W. (*Figures of Speech*, 954).
Jr 29:14[L]	Fitzmyer J. A., *The Aramaic Inscriptions of Sefire* (BibOr), 100-101, 119-20.
Jr 30:2[L]	*oznajmiłem*, דִּבַּרְתִּי, przypadek pf. teraźniejszego (instantaneous use of perfect tense), zob. cf. GKC 311-12 §106.*i* lub IBHS 488-89 §30.5.1d.
Jr 31:18[L]	IBHS 389-90 §23.4g.
Jr 31:19[L]	*a gdy się podporządkowałem*, od יָדַע II, zob. Barr J., *Comparative Philology and the Text of the Old Testament*, 19-21, oraz Sdz 8:16; Prz 10:9; Jb 20:20.
Jr 31:20[L]	Zob. BDB 210 s.v. הֵ 1.c.
Jr 31:24[L]	NET.
Jr 32:2[L]	NET.
Jr 32:12[L]	Bright J., *Jeremiah* (AB), 237; Thompson J. A., *Jeremiah* (NICOT), 586, n. 5; BDB 349 s.v. חֹק 7, definiujący חֹק (*choq*) jako warunki aktu sprzedaży. Aramejskie dokumenty z nieco późniejszego okresu składały się z jednego kawałka papieru podzielonego na dwie części. Jedna część zawierała wszystkie szczegóły. Była ona ciasno zwinięta, przewiązana tasiemką lub sznurkiem i opieczętowana woskowymi pięczęciami. Druga część zawierała mniej szczegółowy wyjątek szczegółowej umowy, była luźno nawinięta na opieczętowaną część zwoju, lecz sama nie zapieczętowana. NET.
Jr 32:27[L]	Hbr. הִנֵּה (*hinne*[h]) wprowadza pytanie retoryczne domagające się odpowiedzi przeczącej, zob. T. O. Lambdin, *Introduction to Biblical Hebrew*, 170, §135 [3], zatem: *Ponieważ jestem Bogiem, rzeczywiście nic nie jest dla Mnie za*

	trudne. O pytaniach retorycznych, zob. Bullinger E. W., *Figures of Speech*, 949, w odniesieniu do Rdz 18:14.
Jr 32:31[L]	Zob. Williams R. J., *Hebrew Syntax*, 37, §199, por. 2Sm 13:2.
Jr 33:2[L]	Barthélemy D., red., *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*, 4:269 zdaje się sugerować, że chodzi o. zob. NET.
Jr 33:4[L]	WBC.
Jr 33:5[L]	IBHS 488-89 §30.5.1d.
Jr 35:2[L]	HALOT.
Jr 35:4[L]	BDB.
Jr 38:1[L]	Co do znaczenia zaprzeszłego zob. IBHS 552-53 §33.2.3a oraz Wj 4:19.
Jr 38:7[L]	North, ABD 5:87.
Jr 38:15[L]	JM 2:422 §123.e.
Jr 38:28[L]	WBC.
Jr 39:3[L]	*zasiedli*: Bright J., *Jeremiah* (AB), 243. W G wszystkie przetłumaczone jako imiona własne: Ναργαλασαρ καὶ Σαμαγωθ καὶ Ναβουσαχαρ καὶ Ναβουσαρις καὶ Ναγαργασνασερ Ραβαμαγ; zob. Huey F. B., *Jeremiah, Lamentations* (NAC), 341, n. 71; Bright J., *Jeremiah* (AB), 243.
Jr 39:7[L]	http://www.ancientreplicas.com/assyrian-blinding.html.
Jr 40:4[L]	IBHS 488-89 §30.5.1d.
Jr 40:5[L]	NET.
Jr 40:14[L]	ESVSB.
Jr 42:10[L]	JM 2:423 §123.g
Jr 42:19[L]	IBHS 587-88 §35.3.1h i 509 §31.5b.
Jr 44:3[L]	IBHS 608-9 §36.2.3e.
Jr 44:9[L]	GKC 464 §145.*l* oraz por. Iz 2:8; Oz 4:8.
Jr 44:17[L]	WBC.
Jr 44:28[L]	BDB 709 s.v. מִסְפָּר 1.a
Jr 46:9[L]	Mellink M. J., „Lud, Ludim” *IDB* 3:178, Lambdin T. O., „Put”, IDB 3:971.

Jr 46:15[L]	GKC 464 §145.*l*.
Jr 47:5[L]	*reszto ich mocarzy*, שְׁאֵרִית עִמְקָם: za hbr. עֵמֶק (*ʻemeq*) II, *siła, moc*, zob. Thompson J. A., *Jeremiah* (NICOT), 698; Bright J., *Jeremiah* (AB), 310; oraz HALOT 803 s.v. II עֵמֶק). I oznacza *dolinę*, stąd także: *reszto z ich doliny*; bywa em. na: *reszto Anakitów*, שְׁאֵרִית עֲנָקִים, podobnie G: *resztko Anakitów*, οἱ κατάλοιποι Ενακιμ, zob. Joz 11:22.
Jr 48:1[L]	*Moab*: państwo na *wsch* od Judy, po *wsch* stronie Morza Martwego, na przestrzeni dziejów częściej przeciwne Izraelowi i Judzie. Bóg zakazał Izraelowi, w czasie wędrówki z Egiptu, przejmowania terytoriów Moabu. Izrael przejął za to terytoria Sychona, zdobyte przez niego na Moabie, i stały się one dziedzictwem Rubena i Gada. Niektóre miasta wspomniane w proroctwie leżą na tych terytoriach. Niektóre z nich (Nebo, Kiriataim) wspomniane są na stelli króla Meszy, jako przejęte z powrotem od Izraela w czasach Jorama (852-841 r. p. Chr., por. 2Krl 3:4-5). Moab poddał się Nebukadnesarowi po bitwie pod Karkemisz i pozostawał lojalny wobec Babilonu, choć w 594 r. p. Chr., w Jerozolimie, gdy Juda planowała wypowiedzenie posłuszeństwa Babilonowi, byli również przedstawiciele Moabu, zob. Jr 27:3. Wojska moabickie zostały skierowane na Judę przez Nebukadnesara po buncie Jehojakima 598 r. p. Chr., zob. 2Krl 24:2. Wg Flawiusza Nebukadnesar podbił Moab w 582 r. p. Chr. NET.
Jr 48:2[L]	NET.
Jr 48:9[L]	*Dajcie znak*, תְּנוּ־צִיץ (*tenu-tsits*): צִיץ hl, lub: (1) *skrzydła, lotki, pióro* (NET); (2) wg G: *dajcie znaki Moabowi*, δότε σημεῖα τῇ Μωαβ; σημεῖα odpowiadałoby hbr. צִיּוּן (*tsijjun*), zob. 2Krl 23:17; Jr 31:21; (3) *sól*, na podstawie ak. *pola soli* (*eqil tsbti*), zob. WBC. Inne możliwości przekładu, zob. NET.
Jr 48:18[L]	Dibon to miasto na tzw. *Szlaku Królewskim*, w którym w 1868 r. odnaleziono stelę Króla Meszy, jedno z ważniejszych znalezisk archeologicznych.
Jr 48:34[L]	Opuścić מ BHS, dodać jako enklitykę do ostatniego wyrazu w. 33 WBC.
Jr 49:4[L]	HALOT.
Jr 49:9[L]	HALOT. W Ab 5 mamy pytania, zob. jednak: GKC 473 §150.*a* i BDB 519 s.v. לא1.a[e], por. 2Krl 5:26
Jr 49:11[L]	NET.
Jr 49:19[L]	WBC.
Jr 50:15[L]	WBC.
Jr 51:11[L]	AHW WBC.

Jr 51:11[L]	Jr 51:20-23 mogą odnosić się zarówno do Babilonu, jak i do Medo-Persji. Jeśli do Babilonu, to: *niszczę, rozbijam*, itd. należy traktować jako formy dokonane (GKC 335-36 §112.*dd*), jeśli do Medii, to jako formy niedokonane (GKC 334 §112.*x*).
Jr 51:27[L]	*dowódcę, szarańczę* NET.
Treny (Tr)	
Tr 1:1[L]	Tr zaświadczone są w 3QLam; 4QLam; 5QLam[a]; 4QLam[b]. Na autorstwo Jeremiasza lub na jego udział w powstaniu Księgi może wskazywać: (1) 2Krn 35:25; (2) obecność Jeremiasza w miejscach wydarzeń; (3) podobieństwo do Księgi Jeremiasza. Ściśle biorąc, jest to dzieło bez podpisu, anonimowe, napisane przez naocznego świadka tragicznych wydarzeń; w tym przypadku być może Księga ostateczną formę przybrała po NB, za czasów Aggeusza i Zachariasza, i należałoby ją umieścić w okresie 587-516 r. p. Chr.; (4) Autorstwo Jeremiasza przyjmuje G, Tg i TB (*Baba Bathra* 15a).
Tr 2:1[L]	NET.
Tr 2:3[L]	BDB 901 s.v. 2.
Tr 2:14[L]	Inskrypcja z Sefir, NET.
Tr 5:22[L]	Lub: (1) *Chyba, że odrzuciłeś nas ostatecznie*, zob. Rt 3:18; Iz 65:6; Am 3:7, BDB 474 s.v. 2.a. (2) *Choć odrzuciłeś nas tak zdecydowanie*, WBC.
Księga Ezechiela (Ez)	
Ez 1:1[L]	Ez zaświadczony jest w: 1QEzek, 3QEzek, 4QEzek[a], 4QEzek[b], 4QEzek[c], 11QEzek, MasEzek.
Ez 1:3[L]	*stało się Słowo JHWH*: hebr., np. Ez 3:16; 6:1; 7:1; 11:14; 12:1, 8, 17, 21, 26; 13:1; 14:2, 12; 15:1; 16:1; 17:1, 11; 18:1; 20:2.; 21:1, 6, 13, 23; 22:1, 17, 23; 23:1; 24:1, 15, 20; 25:1; 26:1; 27:1; 28:1, 11, 20; 29:1; 30:1, 20; 31:1; 32:1-17; 33:1, 23; 34:1; 35:1; 36:16; 37:15; 38;1.
Ez 1:4[L]	LS.
Ez 1:7[L]	Ile nóg miała każda? Jedną czy dwie? Czy dwie złączone tak, jak w pozycji na baczność ze stopami rozchodzącymi się jak racice u cielęcia? *i lśniły*: Co lśniło: stopy, nogi, czy całe postacie?
Ez 1:8[L]	Ile miały rąk: cztery czy osiem?
Ez 3:14[L]	NET.
Ez 4:1[L]	NET.
Ez 4:10[L]	WBC.

Ez 4:14[L]	Wolff, H. W. 1981. *Anthropology of the Old Testament*. Philadelphia: Fortress: 11-14.
Ez 4:16[L]	WBC.
Ez 6:4[L]	*słupy*: BDB. *posążki*: HALOT.
Ez 7:10[L]	BHS WBC.
Ez 7:20[L]	Block D. I., *Ezekiel* (NICOT), 1:265.
Ez 7:25[L]	HALOT.
Ez 8:1[L]	Na temat preferencji zob. WBC.
Ez 8:6[L]	Lub: *w oddaleniu od mego świętego miejsca*, zob. WBC. Wykrzyknikowy aspekt pytania: Czy widziałeś?! zob. JM 161b.
Ez 8:14[L]	ESVSB.
Ez 8:17[L]	Być może w związku z kultem ciał niebieskich ANEP 281, WBC. Był to jednocześnie gest obelgi w stosunku do Boga, por. ESVSB. Wg G: *a oto oni [zachowują się] jak ci, którzy wykręcają nos [w pogardzie]*, καὶ ἰδοὺ αὐτοὶ ὡς μυκτηρίζοντες.
Ez 9:1[L]	*Zbliżyli się*, zob. JM 147d. *Lp* w podobnych przypadkach, zob. Davidson A. B.. 1896. *Hebrew Syntax*, Edinburgh: Clark, 17, uwaga 4.
Ez 9:2[L]	WBC.
Ez 9:7[L]	WBC.
Ez 10:5[L]	Albright W. F., „The Names *Shaddai* and *Abram*", *JBL* 54 (1935), 173-210; Gordis R., „The Biblical Root *sdy-sd*", *JTS* 41 (1940), 34-43; Mettinger T. N. D., *In Search of God*, 69-72.
Ez 10:13[L]	BDB.
Ez 11:6[L]	Davidson, *Hebrew Syntax*, 58[a].
Ez 12:24[L]	zob. Jastrow, *Dictionary*, 473b-74a.
Ez 13:10[L]	WBC.
Ez 13:18[L]	WBC.
Ez 14:3[L]	WBC.
Ez 16:3[L]	BDB.

Ez 16:7[L]	BDB.
Ez 16:10[L]	WBC.
Ez 18:10[L]	*[każdą] z jednej z tych [rzeczy]*, מֵאַחַד מֵאֵלֶּה, Cooke 23, lub: *jedną z tych rzeczy*
Ez 19:4[L]	WBC.
Ez 19:9[L]	(2) *obroża*, od syr. *suwgro'*, a zatem: *w obrożę z kolcami*, בַּסּוּגַר בַּחַחִים, zob. NET; (3) od ak. *szugaru*, czyli: *drewniana obroża*, zob. WBC.
Ez 21:15[L]	acc. przysłówkowy, zob. GKC 118m, q, v. *mego syna*: WBC.
Ez 21:16[L]	WBC.
Ez 21:21[L]	WBC.
Ez 22:20[L]	WBC.
Ez 23:20[L]	Być może i to słowo odnosi się do organów płciowych, zob. NET, lub pełni rolę ujemnego określenia żigolów, mężczyzn zaspakajających żądze kobiet WBC.
Ez 23:23[L]	NET.
Ez 23:30[L]	Inf. abs. zob. JM 2:430 §123.w.
Ez 23:34[L]	*chrupać jego skorupy*, וְאֶת־חַרְשֶׂיהָ תִּגְרֻמִי: idiom: wylizywać skorupy, *Ezekiel* (NICOT), 1:754, n; 137; em. na: *i wyliżesz fusy*, ואת־שְׁמָרֶיהָ תִּגְמֹרִי WBC.
Ez 24:5[L]	za Driver, *Biblica* 19 (1939), 175, WBC.
Ez 24:17[L]	Wellhausen, WBC.
Ez 25:9[L]	WBC.
Ez 26:1[L]	Inne możliwości zob. WBC.
Ez 26:14[L]	Proroctwo to wypełnił Aleksander Wielki w 332 r. p. Chr., nie Nebukadnesar II (604-562 r. p. Chr.), 339 lat wcześniej. Aleksander nie wypełnił jednak tego proroctwa w sposób opisany w Ez 26. Tyr był oblegany przez Nebukadnesara 14 lat, od 585 do 571 r. p. Chr. W jednej ze swoich kolejnych mów Ezechiel odnosi się do tego faktu, zob. Ez 29:17-20. Proroctwo to przytacza się jako przykład zapowiedzi niespełnionej w brzmieniu poświadczonym w Księdze. Istnieją jednak wyjaśnienia, które w jakiś sposób próbują uzasadnić, że proroctwo to należy jednak uznać za spełnione. Czyni się to na przykład: 1. przez odniesienie tego proroctwa do podbojów Aleksandra Wielkiego;

	2. przez powołanie się na prawo Boga do zmiany wydanego wcześniej wyroku, zob. Jo 3; 3. przez wskazanie na właściwości języka prorockiego: „Prorok robi dużo wrzawy dla powiedzenia jednej sprawy"; por. Ez 16; 4. przez wskazanie, że proroctwo nie musi być kompletne i może się realizować etapami, zob. np. Jr 25:12 i Dn 9:2, 20-27. Prosty odczyt tego proroctwa jest rozwiązaniem bardziej przekonywającym. 1. Proroctwa biblijne, rozpatrywane z osobna, mogą być cząstkowe, zob. 1Kor 13:9: „Bo cząstkowo poznajemy i cząstkowo prorokujemy". W przypadku tego proroctwa oznaczałoby to, że spełniło się ono dokładnie, jeśli chodzi los Tyru, tyle że ok. 339 lat później i za sprawą Aleksandra Wielkiego, nie Nebukadnesara II. 2. Brak spełnienia się przepowiedni o Tyrze, Ez 26:1-28:19, został zauważony przez samego Ezechiela, zob. Ez 29:17-20. Rzuca to światło na wiele spraw. Między innymi: a. to niespełnione proroctwo nie wydaje się czymś wstrząsającym dla samego proroka; b. to niespełnione proroctwo nie zostało usunięte przez późniejszych użytkowników Księgi, co może oznaczać, że w ich rozumieniu nie podważało ono przesłania Księgi; c. to niespełnione proroctwo może wskazywać na polityczną i społeczną rolę Ezechiela lub rolę proroka w ogóle. Oznacza to, że niektóre proroctwa mogły być w rodzaju prognoz opartych na naturalnych przesłankach; d. to niespełnione proroctwo może wskazywać, że termin „prorok" może odnosić się nie tylko do osoby zapowiadającej przyszłość, ale także wieszcza w sensie duchowego przewodnika lub mentora narodu (Tt 1:12). Mowa przeciw Tyrowi obejmuje Ez 26:1-28:19. Dzieli się ona na trzy części: Ez 26:1-21; Ez 27:1-26; 28:1-18. Zob. Ez 28:18^{L}; Ez 29:17-20.
Ez 26:15^{L}	zob. GKC 511.
Ez 26:17^{L}	WBC.
Ez 26:20^{L}	Tromp (*Primitive Conceptions* 181-82) WBC.
Ez 26:21^{L}	WBC.
Ez 27:5^{L}	*Juniperus excelsa*, zob. Zohary, *Plants of the Bible*, 106-7.
Ez 27:6^{L}	*z drewna bukszpanu*, בַּת־אֶשֻּׁרִים: em. na: *z cyprysów*, בִּתְאַשֻּׁרִים, być może: *Cupressus sempervirens horizontalis*, WBC; Zohary, *Plants of the Bible*, 106-7.
Ez 27:16^{L}	WBC.

Ez 27:17^{L}	Rabin, *JSS* 11 (1966) 2-7, HALOT 570a) WBC.
Ez 27:18^{L}	WBC.
Ez 27:19^{L}	WBC.
Ez 27:29^{L}	WBC.
Ez 28:14^{L}	WBC.
Ez 28:16^{L}	zob. GKC 75n, aa, nn-rr.
Ez 28:18^{L}	Tyr był oblegany przez Nebukadnesara przez 13 lat, od 585 do 571 r. p. Chr. Nie ma pewności, w jaki sposób zakończyło się oblężenie. Według niektórych, po tak długim oblężeniu Tyr i Sydon zostały zmuszone do kapitulacji (Wolski 2002: s. 92). Ethbaal znalazł się w niewoli (ANET 308a; Katzenstein, *History of Tyre* 326), a jego następca Baal został w 564 r. p. Chr. zastąpiony przez namiestnika babilońskiego, Katzenstein, *History* 332-33; por. Unger, *ZAW* 44 (1926) 314-17.
Ez 30:10^{L}	Zob. ANET 308b; Wiseman D. J., *Chronicles of Chaldean Kings*, London: British Museum, 1956, 94-95; CAH, vol. 3, 215, 304; Katzenstein, *History of Tyre* 338.
Ez 30:20^{L}	Wg chronologii Parkera i Dubbersteina (*Babylonian Chronology* 28).
Ez 31:3^{L}	inne możliwości: *cupressus sempervirens* lub jego podgatunki: (a) *upressus sempervirens pyramidalis*, (b) *cupressus sempervirens horizontalis* HALOT.
Ez 31:8^{L}	*Platanus orientalis* (Zohary, *Plants of the Bible* 129.
Ez 33:2^{L}	Tj. 19. stycznia 585 r. p. Chr. (wg Parkera Dubersteina) lub: 586 r. p. Chr. wg Kutscha WBC. W *klk* Mss, w G^{L} S: *w jedenastym*, בְּעַשְׁתֵּי, co może być łatwiejsze do interpretacji historycznej, przy wzięciu pod uwagę, że podróż w pokojowych czasach mogła trwać ok. 4 miesięcy, zob. Ezd 7:9; 8:31.
Ez 36:2^{L}	GKC 145k.
Ez 37:15^{L}	*dla Judy*, לִיהוּדָה (*lihudah*): ל inskrypcji GKC 119u, ale być może przynależności WBC.
Ez 38:2^{L}	*Gog*: (1) Gyges król Lidii w zach. Azji Mniejszej, z VII w. p. Chr. NET. Studium imion, zob. E. Yamauchi, *Foes From the Northern Frontier*, 19-27. (2) Aleksander Wielki (356-323 r. p. Chr.). (3) W literaturze rabinicznej i Tg najeźdźcy z czasów mesjańskich; Scytowie u Flawiusza, *Dawne* I.123, to panujący na obszarach dzisiejszej Rosji, Ukrainy i Kazachstanu, którzy podbili ludy na wsch. i pd. od Morza Czarnego (współczesna Gruzja, Armenia i Turcja). (4) Określenie koalicji, która pod przywództwem szatana najedzie Jerozolimę (Obj 20:8).

	głównemu księciu Mesech i Tubal, רֹאשׁ מֶשֶׁךְ וְתֻבָל, lub: *księciu Rosz, Mesech i Tubal*, por. G. Magog, Mesech i Tubal były dwoma narodami w Kapadocji w Azji Mniejszej. Rosz może odnosić się do obszarów określonych tak w neoasyryjskich zapiskach, położonych na granicy między Babilonem a Elamem, WBC
Ez 39:11[L]	WBC.
Ez 40:1[L]	Parker i Duberstein WBC.
Ez 41:24[L]	GKC 116e.
Ez 43:7[L]	Block D. I., *Ezekiel* (NICOT), 2:583-85, Allen L. C., *Ezekiel* (WBC) 2:257.
Ez 45:10[L]	Na dzbanie z Tell Beit Mirsim odczytano określenie *bat*. W trzeciej warstwie wykopalisk w Lachisz (schyłek VIII w. p. Chr.) odkryto dzban z napisem: *bat królewski*. Stąd wnosi się też, że bat zawierał 19-23 l.
Ez 45:12[L]	Wg MT: *dwadzieścia sykli, pięć i dwadzieścia sykli, dziesięć i pięć sykla stanowi dla was [jedną] minę*, עֶשְׂרִים שְׁקָלִים חֲמִשָּׁה וְעֶשְׂרִים שְׁקָלִים עֲשָׂרָה וַחֲמִשָּׁה שֶׁקֶל הַמָּנֶה יִהְיֶה לָכֶם: należy wziąć pod uwagę: (1) *licz* 15 ma formę niereg., zob. GKC 97d, e; (2) sykle występują dwukrotnie, w *lm*, a potem w *lp*; (3) wg G: *a stathmion [ma mieć] dwadzieścia oboli; pięć sykli [ma być] pięć sykli, a dziesięć sykli – dziesięć sykli, a pięćdziesiąt sykli będzie dla was miną*, καὶ τὸ στάθμιον εἴκοσι ὀβολοί οἱ πέντε σίκλοι πέντε καὶ οἱ δέκα σίκλοι δέκα πεντήκοντα σίκλοι ἡ μνᾶ ἔσται ὑμῖν.
Ez 45:14[L]	WBC.
Ez 47:8[L]	WBC.
Ez 47:9[L]	WBC.
Księga Daniela (Dn)	
Dn 1:1[L]	Dn zaświadczony jest 1QDan[a]; 1QDan[b]; 4QDan[a]; 4QDan[b]; 4QDan[c]; 4QDan[d]; 4QDan[e]; pap6QDan. Datowanie Dn łączy się ze spełnianiem się proroctw do 167 r p. Chr. (Dn 11:1-39), por. Dn 11:40-45.
Dn 1:3[L]	NET.
Dn 2:1[L]	GKC 400 §124.*o*.
Dn 2:4[L]	Aram. Dn 2:4-7:28 to aram. królewski pozostający w użyciu od końca VI w. do początków II w. p. Chr., wcześniejszym niż późn. aram. zaświadczony w Qumran, zob. WBC.
Dn 3:12[L]	HALOT.

Dn 3:17[L]	NET.
Dn 4:22[L]	NET.
Dn 4:33[L]	NET.
Dn 6:1[L]	Gubaru bywa, bez wchodzenia w szczegóły, utożsamiany z Ugbaru, Smith-Christopher 2016 (LBC), ale też od niego odróżniany, Archer 1985: 17-19, 76-78 (EBC); Ugbaru mógł umrzeć wkrótce po zdobyciu Babilonu. Archer, Gleason L. Jr. 1985. „Daniel", w: Frank E. Gæbelein (red.), *Expositor's Bible Commentary*, t. 7, 1-158. Clines, David J. A. 1988. „Darius", w: *The International Standard Bible Encyclopedia, Revised*, t. 1, 867-869. Miller, Stephen R. 1994. *Daniel*. (New American Commentary). Nashville: Broadman & Holman. Smith-Christopher, Daniel. 2016. „Darius, son of Ahasuerus", w: *Lexham Bible Dictionary*.
Dn 7:9[L]	Zob. Sokoloff M.: *amar neqe*, czyli: *owcza wełna* (Dn 7:9)", *JBL* 95 (1976): 277-79.
Dn 7:12[L]	WBC.
Dn 8:23[L]	Lub: (1) *to, co niejasne*; (2) *dwulicowy* (BDB 295 s.v. חִידָה; por. TEV, CEV); (3) *znający się na podstępie* (HALOT 309 s.v. חִידָה; por. NAB, NASB, NIV, NRSV, NLT),
Kięga Ozeasza (Oz)	
Oz 1:1[L]	Oz zaświadczony jest 4QXII[c], 4QXII[d]; 4QXII[g]. Tekst Oz zachował się w wielu wariantach i w stanie trudnym do oczytu. Oz 1: w 4QXII[d] zachował się w Oz 1:6-11, co odpowiada Oz 1:6-9 i Oz 2:1-2 w BHS. W zachował się w Oz 1:10-11, co odpowiada Oz 2:1-2.
Oz 1:3[L]	Hipokorystyk, WBC. דִּבְלַיִם (*diwlaim*), *rz* nazewniczy (?): *cena nierządnicy* (HALOT)
Oz 1:9[L]	Lepszą wokal. אֶהְיֶה mogłoby być: אַהְיֶה, hbr. forma sprawcza *cz* הוה/היה, czyli: być (wymienność pomiędzy *waw* i *jod* jest typowa dla języków północnosemickich), WBC.
Oz 2:1[L]	Williams R. J., *Hebrew Syntax*, 71, §432. *zliczyć*: WBC.
Oz 2:2[L]	WBC.
Oz 2:10[L]	WBC.

Oz 2:21[L]	BDB 90 s.v. בְּ III.3; np. Ez 3:14.
Oz 2:22[L]	„The Treaty Background of Hebrew *jada*" *BASOR* 181 (1966), 31-37.
Oz 3:1[L]	*Gomer*: NET ESVSB. *kochanek*: HALOT 1253-55 s.v. II רֵעַ; BDB 945-46 s.v. II רֵעַ.
Oz 5:2[L]	*i rzeź* […] *głęboką*, וְשַׁחֲטָה שִׁטִּים הֶעְמִיקוּ, l. wg BHS: *i dołem w Szittim [który] uczynili głębokim*, וּשַׁחַת הַשִּׁטִּים הֶעְמִיקוּ, hbr. שִׁטִּים (*szittim*), czyli: akacje, od שִׁטָּה (*szitta*[h]), zapożyczenie z egip. *sndt*. słowo שֵׁטִים (*setim*), czyli: buntownicy.
Oz 5:4[L]	Kuhnigk, NSH, 30-31; WBC.
Oz 5:7[L]	WBC.
Oz 5:11[L]	WBC.
Oz 5:13[L]	Wcześniej, w 738 r. p. Chr. o pomoc prosił Menachem, 2Krn 28:16-21.
Oz 6:5[L]	Pf. profet., tj. wyrażenie wydarzeń przyszłych w kategoriach przeszłych, zob. Lb 24:17; Joz 10:19; Iz 8:23; 9:1; NET.
Oz 6:7[L]	BDB 1027 s.v. 1.a.β.
Oz 9:6[L]	BDB 244 s.v. הִנֵּה b.β; zwykle po nim jest impf.
Oz 9:9[L]	GKC 386-87 §120.*g*.
Oz 9:13[L]	WBC.
Oz 10:13[L]	Oppenheim, ANET, 287-88.
Oz 10:14[L]	*Szalman*, שַׁלְמַן, czyli: *sługa boga pokoju l. powodzenia*: (1) Salmanasar I, który najechał Izrael za panowania dynastii Jehu (Astour, *JAOS* 91 (1971) 383-89). (2) Salmanasar V, 727-722 r. p. Chr., który mógł zniszczyć Beth-Arbel (Irbid w Gileadzie?) w marszu na podbój Samarii. (3) *Salmanu*, as. *Salamani*, król mobski wspomniany na liście lenników Tiglat-Pilesera III (Oppenheim, ANET, 282; por. Am 2:1-3). Zob. też 2Krl 8:12; Iz 13:16; Na 3:10; Ps 137:9; Oz 13:16.
Oz 11:3[L]	GKC 153 §55.*h*.
Oz 11:4[L]	*więzami ludzkimi… powrozami miłości*, בְּחַבְלֵי אָדָם … בַּעֲבֹתוֹת אַהֲבָה: (1) tłum. opiera się na założeniu, że אָדָם i אַהֲבָה oznaczają odpowiednio człowieka i miłość. Jednakże oba rzeczowniki mogą oznaczać skórę, zob.: אָדָם w HALOT 14 s.v. II oraz אַהֲבָה w HALOT 18 s.v. II. Zatem: *ciągnąłem ich skórzanymi więzami, pasami ze skóry*. Harmonizowałoby to z dalszą częścią wersetu przy założeniu, że mówi on o jarzmie, oraz z Oz 4:6 i 10:11, gdzie Izrael porównany

	jest do upartej krowy i do jałówki w zaprzęgu, zob. NET, zob. Hirschberg, *VT* 11 (1961) 373–85; por. Saydon P., „The Maltese Translation of the Bible," *Melita Theologica* 16 (1965) 4. (2) Być może zamiast: אָדָם, powinno być: אֱמֶת lub חֶסֶד, zob. BHS: *Przyciągałem was więzami prawdy* (l. *wierności*, l. *łaski, wierności, miłosierdzia, lojalności*).
Oz 13:16[L]	Zob. Crouch C. L., *War and Ethics in Ancient Near East*.
Oz 14:8[L]	BDB 553 s.v. מָה 1.d.(c).
Księga Joela (Jl)	
Jl 1:1[L]	Jo zaświadczony jest 4QXII[c], 4QXII[g]; MurXII.
Jl 1:4[L]	W G odpowiadają im kolejno *gąsienica*, κάμπη, *konik polny*, ἀκρίς, *szarańcza*, βροῦχος, *śnieć*, ἐρυσίβη; τὰ κατάλοιπα τῆς κάμπης κατέφαγεν ἡ ἀκρίς καὶ τὰ κατάλοιπα τῆς ἀκρίδος κατέφαγεν ὁ βροῦχος καὶ τὰ κατάλοιπα τοῦ βρούχου κατέφαγεν ἡ ἐρυσίβη. Określenia te, niejednoznaczne, mogą ozn. różne rodzaje szarańczy, np: *gazam*, גָּזָם (*gazam*), szarańczę owocową, zob. Jl 1:4; 2:25; Am 4:9; *arba*, אַרְבֶּה (*'arbe*[h]), szarańczę wszystkożerną, zob. Kpł 11:22; Jr 46:23; Na 3:15; *jelek*, יֶלֶק (*jeleq*), szarańczę pełzającą stadną, zob. Ps 105:34; Jl 1:4; Na 3:16; *chasil*, חָסִיל (*chasil*), szarańczę skaczącą, przypominająca koniki polne, zob. 1Krl 8:37; 2Krn 6:28; Ps 78:46; Iz 33:4; Jl 1:4; 2:25. Być może jest to zapowiedź inwazji babilońskiej,
Jl 1:15[L]	Dzień PANA, יוֹם יְהוָה (*jom JHWH*), wspominany jest pięć razy przez Joela: Jl 1:15; 2:1, 11; 3:4; 4:14 i trzynaście razy w innych księgach: Iz 13:6, 9; Jr 46:10; Ez 13:5; 30:3; Am 5:18–20; Ab 15; Sf 1:7, 14; Ml 3:19.
Księga Amosa (Am)	
Am 1:1[L]	Am zaświadczony jest 4QXII[c]; 4QXII[g]; 5QAmos; MurXII. *Amos*, עָמוֹס (*'amos*), skrócone עֲמַסְיָה (*'amasja*[h]), czyli: *niesiony* (przez JHWH), lub: *niosący ciężar*. Przed nim prorokowali Eliasz, Elizeusz, Jonasz. Mógł znać tych dwóch ostatnich; być może współczesny Joela i Ozeasza. Wraz z nim lub po nim działali prorocy Izajasz i Micheasza. Wg Flawiusza miało ono miejsce w roku zachorowania Uzjasza na trąd (2Krn 26:16-21), czyli w 749 r. p. Chr. (Inni: Yadin 760 r. p. Chr. WBC).
Am 1:3[L]	Borowski O., *Agriculture in Iron Age Israel*, 64-65.
Am 2:6[L]	NET HALOT.
Am 5:11[L]	Cohen H. R., *Biblical Hapax Legomena* (SBLDS), 49; Paul S. M., *Amos* (Hermeneia), 172-73.
Am 5:12[L]	Wg HALOT.

Am 6:2[L]	AEHL (Logos).
Am 6:4[L]	Crowfoot J. W. i G. M., 1938. *Early Ivories from Samaria*. London: Palestine Exploration Fund; ANEP, ryc. 125–32; Barnett R., 1957. *A Catalogue of Nimrud Ivories and Other Examples of Ancient Near Eastern Ivories*. London: Trustees of the British Museum.
Am 6:6[L]	Honeyman A., „The Pottery Vessels of the Old Testament," *PEQ* 71 (1939) 76-90.
Am 6:7[L]	King P., *Amos, Hosea, Micah*, 137-61; McLaughlin J. L., *The „Marzeah" in the Prophetic Literature* (VTSup).
Am 7:4[L]	*by dochodzić słuszności ogniem*, לָרִב בָּאֵשׁ (*lariw ba'esz*): (1) *wzywa deszcz ognia*, לרבב אש; (2) *wzywa płomień ognia*, לַהֶבֶת אֵשׁ (*lahewet 'esz*) BHS; (3) *wzywa rydwan ognia*, רֶכֶב אֵשׁ (*rechew 'esz*); (4) wg G: *odpłatę w ogniu*, τὴν δίκην ἐν πυρὶ.
Am 8:1[L]	Borowski O., *Agriculture in Iron Age Israel*, 115; WBC.
Księga Abdiasza (Abd)	
Ab 1:1[L]	Ab zaświadczony jest 4QXII[g]; MurXII. *Abdiasz*, עֹבַדְיָה (*'owadja[h]*) l. עֹבַדְיָהוּ (*'owadjahu*), czyli: *sługa JHWH*. Czas napisania: (1) 850-843 r. p. Chr., za panowania Jehorama, zob. 2Krn 21:8, 16; Am 1:6; (2) 803-775 r. p. Chr., za panowania Amazjasza, zob. 2Krn 25:11, 12, 23, 24; (3) 741-726 r. p. Chr., za panowania Achaza, zob. 2Krn 28:16-21; (4) najbardziej prawdopodobny 586-582 r. p. Chr., po upadku Judy, przed upadkiem Edomu, zob. 2Krn 36:11-21; Ps 137:7.
Ab 1:2[L]	zob. GKC 312-13 §106.*n*; JM 2:363 §112.h.
Abd 1:12[L]	*nie przyglądaj się*, אַל־תֵּרֶא: tak tłum. się przeczenie אַל z *cz* w impf.; tłum. *ad sensum* brzmiałoby: *nie powinieneś był przyglądać się*, pod. w ww. 13-14, zob. WBC.
Abd 1:21[L]	Czy chodzi o Millennium? Odpowiedź na to pytanie może być sprawą przyjętych koncepcji eschatologicznych.
Księga Jonasza (Jo)	
Jo 1:1[L]	Jo zaświadczony jest 4QXII[a], 4QXII[f]; 4QXII[g]; MurXII; 8HevXIIgr.
Jo 1:2[L]	*Niniwa*: ostatnia stolica starożytnej Asyrii. Wg Rdz 10:11 zbudował ją Nimrod, a wg pisarzy greckich i rzymskich Ninos, mityczny założyciel imperium asyryjskiego (KD 10, 387). Zajmowała ok. 7,25 km^2 na *wsch* brzegu Tygrysu, naprzeciw wsp. Mosulu w Iraku

Jo 1:3[L]	*Tarszisz*, תַּרְשִׁישׁ (*tarszisz*), odnosi się do odległego miasta portowego lub regionu (Iz 23:6; Jr 10:9; Ez 27:12; 38:13; 2 Krn 9:21; 20:36, 37) położonego na wybrzeżu M. Śródziemnego na zachód od ziem Izraela (Ps 72:10; Iz 23:6,10; 66:19; Jo 1:3; zob. BDB 1076; HALOT 4:1798. E.a). Wskazanie geograficznego położenia tego miejsca dotąd się nie powiodło (HALOT 4:1797. B). Identyfikowano je z Tartessos w *pd-zach* Hiszpanii (Herodot, *Hist.* I:163; IV:152; por. Rdz 10,4), z Kartaginą (G: Iz 23:1,14 Ez 27:25), z Sardynią, Cross F. M., „An Interpretation of the Nora Stone", *BASOR* 208 (1972): 13-19. Przekłady Biblii radzą sobie z tym słowem w różny sposób. G identyfikuje תַּרְשִׁישׁ z Kartaginą (Iz 23:1, 6, 10, 14; Ez 27:12; 38:13). תַּרְשִׁישׁ oddane jest jako „Afryka" w *Tg* (1Krl 10:22; 22:49; Jr 10:9), a gdzie indziej jako „morze" (Iz 2:16; 23:1, 14; 50:9; 66:19; Ez 27:12, 25; 38:13; Jo 4:2). Midrasz *Canticles Rabbah* 5:14.2 cytuje Jo 1:3 jako dowód, że Tarszisz to Wielkie Morze (Śródziemne). Niewykluczone, że תַּרְשִׁישׁ nie oznacza konkretnego portu, lecz jest ogólnym terminem określającym odległe brzegi M. Śródziemnego (Ps 72:10; Iz 23:6, 10; 66:19). W niektórych przypadkach słowo to zdaje się określać po prostu „otwarte morze": (1) Tg Jo 1:3 tłumaczy תַּרְשִׁישׁ jako „[powstał i uciekł] na morze"; (2) Hieronim w komentarzu do Iz 2:16 twierdzi, że współcześni mu uczeni żydowscy definiowali תַּרְשִׁישׁ jako *morze*; (3) kamień szlachetny zwany תַּרְשִׁישׁ II, czyli: topaz (BDB 1076; HALOT 4:1798) wymieniony w Wj 28:20 i w 39:13 wyjaśniony jest jako כרום ימא (tj. kolor morza) w Tg[O], zob. D. Stuart, *Hosea – Jonah* (WBC), 451. Określenie אניות תרשיש (*'onjiot tarszisz*), tj. okręty Tarszisz, odnosi się do dużego okrętu pełnomorskiego przygotowanego na wysoką falę (1Krn 9:21; Ps 48:8; Iz 2:16; 23:1, 14; 60:9; Ez 27:25) lub do dużego statku handlowego przeznaczonego do międzynarodowego handlu (1 Krl 10:22; 22:49; 2Krn 9:21; 20:36; Iz 23:10; HALOT 4:1798.E.b). Termin תַּרְשִׁישׁ pochodzi od iberyjskiego *tart*[*uli*] z anatolijskim sufiksem: *issos/essos*, dającym w rezultacie słowo *Tartessos* (BRL2 332a); etymologia ta jest jednak niepewna; zob. תַּרְשִׁישׁ, Albright, *BASOR* 83 (1941): 21-22, z uwagą 29; HALOT 4:1797. A. Poza Biblią hebrajską nazwa תַּרְשִׁישׁ pojawia się w źródłach neoasyryjskich [KUR]*Tar-si-si* (Borger R., *Die Inschriften Asarhaddons*, 86, §57 linia 10) i greckich Τάρτησσος (HALOT 4:1797. C). Większość przekładów oddaje תַּרְשִׁישׁ jako *Tarszisz* (BG, BSW, BW, BT, BP, KJV, NKJV, ASV, NASV, RSV, NRSV, NIV, NEB, NJB, JPS, NJPS), choć CEV oddaje w sposób bardziej ogólny jako *Hiszpania*. Jedno tłumaczenie podkreśla wymowę retoryczną, jako „przeciwny kierunek" (ang. „in the opposite direction"; NLT). Biorąc pod uwagę brak sufiksu kierunkowego przy słowie תַּרְשִׁישׁ w 4QXII[a] (L. 6,7; w. 3), można rozważać przysłówkowe znaczenie tego słowa. Jonasz nie udawałby się *do* Tarszisz, lecz uciekałby *tarszisz*. A zatem wiersz można by tłumaczyć: „Lecz Jonasz wstał, aby uciec sprzed oblicza JHWH za morze. Zszedł zatem do Jaffy, znalazł pełnomorski okręt, dał odpowiednią zapłatę i wszedł na jego pokład, aby sprzed oblicza JHWH udać się na nim za morze." (por. NET, DSSB 443). Flawiusz podaje, że Tarszisz to Tarsus w Cylicji (*Dawne* I, 127; IX, 208; EAZŚ 429).

	Sprzed oblicza JHWH, מִלִּפְנֵי יְהוָה (*millifne JHWH*), tj. sprzed oblicza kogoś dysponującego mocą (Rdz 43:33; HALOT 3:942.c.i) lub spod władzy (Rdz 13:9; 24:51; 34:10; 2Krn 14:6; Jr 40:4; HALOT 3:942.4.f); *Jonasz wstał, aby uciec za Morze, porzucić zlecone mu przez JHWH zadanie*. *Jafa*: miasto portowe u wybrzeży M. Śródziemnego, znane jako Jepu w Listach Amarneńskich (XIV w. przed Chr.) i Japu w inskrypcjach neoasyryjskich (IX-VIII w. przed Chr.). Tędy transportowano dobra (Joz 19:46; 2Krn 2:15 [16]; Ezd 3:7). Anektowane przez Izrael dopiero w okresie machabejskim (ok. 148 r. p. Chr.; 1Mch 10:76).
Jo 1:5[L]	*Tyły*, יַרְכָה (*jarcha*[h]), l. *rufa*. Pozostaje kwestią otwartą, czy chodzi w tym przypadku o ładownię pod pokładem (NIDOTTE 3:282) czy o rufę (HALOT 2: 439.2.b). Mamy tu do czynienia z jedynym w Biblii przypadkiem użycia tego słowa w odniesieniu do okrętu. W innych przypadkach słowo to oznacza: (1) *tyły*, na przykład budynku (Wj 26:22, 27; 36:27,32; Ez 46:19), komnatę z tyłu domu (1Krl 6:16; Ps 128:3; Am 6:10), tylne części człowieka (przenośnie tylną granicę; Rdz 49:13); (2) odległą część, na przykład jaskini (1Sm 24:4), dno cysterny (Iz 14:15), dolną część Szeolu (Ez 32:23), najbardziej odległe zakątki górskie (Sdz 19:1,18; 2Krl 19:23; Iz 37:24), najwyższy szczyt góry (Ps 48:3) oraz północ geograficzną – jako najdalszy zakątek ziemi (Iz 14:13; Ez 38:6,15; 39:2). A zatem słowo to może się w tym przypadku odnosić do rufy lub do zakamarków ładowni. Powiązane z tym słowem akkadyjskie wyrażenie *arkat eleppi*, które oznacza rufę okrętu (HALOT 2:439.2.b) sugeruje, że w tym przypadku może chodzić o to samo (HALOT 2:439.2.b). Chociaż poprzedzające la (*zszedł do*) wskazuje na miejsce pod pokładem. Również סְפִינָה (*sefina*[h]) odnosi się do okrętu z pokładem (BDB 706; HALOT 2:764; NIDOTTE 3:282), NET. *statek*, סְפִינָה (*sefina*[h]), tj. *statek z pokładem*; hbr. סְפִינָה ozn. taki statek wielopokładowy, pełnomorski (HALOT 2:764). Jest to *hapax legomenon*, prawdopodobnie zapożyczenie z aramejskiego. Termin ten w językach semickich często odnosi się do okrętów z paroma pokładami. W tym przypadku oznacza raczej ładownię (NIDOTTE 3:282). Dawniej łączono ten rzeczownik z czasownikiem סָפַן (*safan*, przykrywać) i sugerowano, że סְפִינָה to kryty okręt (BDB 706), NET.
Jo 1:6[L]	הַחֹבֵל jako rzeczownik z rodzajnikiem jest rzeczownikiem zbiorowym (KD 10,394).
Jo 1:11[L]	*bo morze coraz bardziej szaleje*: idiom: *bo morze idzie i szaleje*: הַיָּם הוֹלֵךְ וְסֹעֵר (*hajjam holech wesoer*). Gdy ptc. הוֹלֵךְ poprzedza inne ptc. z *waw*, to często wyraża on ideę wzrostu i powiększania się: *szaleje coraz bardziej* (BDB 233 s.v. הוֹלֵךְ 4.d; e.g., Wj 19:19; 1Sm 2:26; 2Sm 3:1; 15:12; 2Krn 17:12; Est 9:4; Pr 4:18; Kzn 1:6). Na przykład: *Dawid rósł w siłę* (הֹלֵךְ וְחָזֵק, *szedł i był mocny*), a dynastia Saula słabła (הֹלְכִים וְדַלִּים, *szedł i był słaby*) (2Sm 3:1; zob. IBHS, 37.6.d), NET.

Jo 1:16[L]	*przygotowali* […] *ofiarę*, וַיִּזְבְּחוּ־זֶבַח (*waizbechu zewach*), tj. *ofiarowali ofiarę*, przykład konstrukcji emf., w której czynność jest wyrażona przez przedmiot tejże czynności (IBHS, 10.2.1.f). Ich akt ofiarowania łączył się z przygotowaniem ofiary. Być może całe wyrażenie: [...] *Przygotowali dla JHWH ofiarę i złożyli przysięgi*, przedstawia sobą hend.: *Przygotowali ofiarę i solennie przysięgli*. Być może nie chodzi o to, że złożyli ofiarę zaraz na pokładzie, ale o to, że ją wyznaczyli i przysięgli, że ją złożą po dotarciu na ląd. Tg odwołuje się tu do żydowskiej tradycji, że poganom nie wolno składać ofiary Bogu Izraela poza Jerozolimą, chodziłoby zatem o to, że złożą ją po przybiciu do brzegu – do czego zobowiązali się przysięgami (zob. B. Levine, *The Aramaic Version of Jonah*, 70; Cathcart K., R. Gordon, *The Targum of the Minor Prophets*, *The Aramaic Bible*, 14:106 n. 29)
Jo 2:5[L]	*powiedziałem*, וַיֹּאמֶר (*wajjomer*) wyraża czasem rozmawianie w myślach, może zatem oznaczać: *pomyślałem* (HALOT 1:66.4; BDB 56 s.v. 2; np.: Rdz 17:17; Rt 4:4; 1Sm 20:26; Est 6:6). *Czy spojrzę jeszcze na Twój święty przybytek*: można też tłumaczyć jako głos nadziei: *Jednak dołączę, by patrzeć na Twój święty przybytek!* Partykuła *jednak*, אך, może być rozumiane dwojako. MT wokal. ją jako przysłówek אַךְ (*ach*), który ma znaczenie emf. potwierdzenia: *z pewnością* (BDB 36 s.v. אַךְ 1) lub przeciwstawnego: *a jednak* (BDB 36 אַךְ 2; podobnie w *Tg*: *Jednakże znów spojrzę na Twój święty przybytek*). Takie rozumienie אך byłoby wyrazem nadziei Jonasza, jego pozytywnej postawy wiary w Bożą łaskawość i dobroć nawet dla uciekającego od Jego poleceń człowieka, nawet w obliczu śmiertelnego zagrożenia (Jo 2:8, 10; por. Ps 31:23; Dn 6:10; zob. ponadto: Jb 32:7-8; Ps 82:6-7; Iz 49:4; Sf 3:7). OG, G i 8HevXIIgr ma w tym miejscu partykułę pytajną: ἆρα, czyż, domagającą się negatywnej odpowiedzi. W gr. recenzji Th znajdujemy partykułę pytajną πῶς, jakże?, która odzwierciedla wokalizację אֵךְ, jako defektywnej formy אֵיךְ (*ech*, jakże? BDB 32 s.v. אֵיךְ 1). W takim przypadku wyrażenie należałoby przetłumaczyć: *Jakże* (lub: *czyż jeszcze*) *dołączę, by patrzeć na Twój święty przybytek?* (por. BT, BW, NRSV). Przy takim odczycie Jonasz utracił nadzieję. Jest pewny czekającej go śmierci. Obie wersje są uzasadnione.
Jo 2:3[L]	*Szeol*: miejsce przebywania umarłych, zob. Jb 7:9-10; Iz 38:17-18, występuje w SP najczęściej paralelnie z słowem *grób* l. *dół*, שַׁחַת, zob. Jo 2:7.
Jo 2:6[L]	*dusza*, נֶפֶשׁ (*nefesz*), może ozn. gardło i kark (Ps 69:2; 105:18; 124:4,5; Iz 5:14; HALOT 2:712.2). *zielsko*, סוף, zwokal. w MT סוּף (*suf*) czyli: zielsko, sitowie (HALOT 2:747.1); OG, α', G ma przymiotnik ἐσχάτη, czyli: ostateczność, i odzwierciedla wokal. סוֹף (*sof*), koniec. W 8HevXIIgr słowo סוף przetłumaczone jest dwa razy: raz jako ἐσχάτη, w znaczeniu końca, raz jako ἕλος, czyli: grzęzawisko. Biorąc pod uwagę, że 8HevXIIgr jest korektą OG, za prawdopodobne należy przyjąć, że korektor wprowadził nowe słowo ἕλος, a jednocześnie, z jakiegoś powodu, nie usunął napotkanego, czyli: ἐσχάτη. *Tg* słowo סוף w wyrażeniu יַם־סוּף

	interpretuje jako odniesienie do Morza Sitowiowego (tj. Czerwonego); u Symmacha występuje ἐρυθρά, czerwona. Wg midraszu *Pirqe R. El.* 10 Bóg pokazał Jonaszowi drogę, którą Izraelici przeszli przez Morze Czerwone.
Jo 2:7[L]	*Ziemia*, אֶרֶץ (*erets*) zwykle odnosi się do ziemi, ale w tym wypadku chodzi o świat podziemny (np.: Jb 10:21,22; Ps 139:15; Iz 26:19; 44:23; BDB 76 s.v. 2.g). Mamy tu do czynienia z paralelą do ak. *irsitu* stosowanego w wyrażeniu: *kraj, z którego nie ma powrotu*. (ww. 2, 6; Jb 38:17; Ps 107:18) Wg 4QXII[g]: *Lecz wywiodłeś z dołu moje życie duszy mojej*, ותעל משחת חֹיֵי נפשי. Wyrażenie נפשי (*nafszi*, moja dusza) nie występuje w MT ani nie potwierdzają go przekłady greckie. W takim związku wyrazowym słowa te pojawiają się jako człony paralelizmów syntetycznych w Ps 7:6; 26:9; 88:4; Tr 3:58. Jedyny przypadek, w którym stoją one obok siebie w podobnym jak tu znaczeniu, to Jb 10:1.
Jo 2:9[L]	*Marne bóstwa*, הַבְלֵי־שָׁוְא (*hawle szaw'*), tj. *próżne tchnienia*; hbr. הֶבֶל, czyli: para, oddech, często ozn. to, co pozbawione treści, próżne, bezwartościowe (31 razy w Kzn; zob. też Ps 39:4-6, 11; 144:4; Pr 13:11; 21:6; Iz 30:7; 49:4). Często odnosi się do bóstw (Pwt 32:21; 1Krl 16:13,26; Ps 31:7; Jr 8:19; 10:8,15; 14:22; 16:19; 51:18). Hbr. שָׁוְא, czyli: bezwartościowość, pustka, nicość, opisuje brak realności (BDB 996; np.: Wj 20:7; Ps 60:11; 127:1; Ez 22:28). Często odnosi się do bóstw (np.: Ps 31:7; Jr 18:15; Oz 5:11). *swego Łaskawcę*, חַסְדָּם (*chasdam*): חֶסֶד może ozn.: (1) przychylność, dobroć, łaskawość, których człowiek doświadcza ze strony Boga; (2) wierność i lojalność, które człowiek okazuje Bogu (zob. BDB 338-39l; HALOT 1:336-37). Zaimek dzierżawczy 3. os. *lm rm* w połączeniu z חֶסֶד może ozn.: (1) że czciciele bóstw porzucili wierność, jaka z ich strony należała się Bogu (por. Rdz 20:13, a także Rdz 40:14; 1Sm 20:14-15; NASV, NJB, NEB, REB, RSV, NRSV, NLT, TEV); (2) że porzucili przychylność Bożą, którą Bóg miał dla nich – i w tym sensie należała do nich i której mogli dostąpić. W taki sposób słowa te też są interpretowane (Tg, Vg, G, NAB, NIV, NBV, JPS, NJPS, KJV, ASV, NKJV, CEV. Obie możliwości są do przyjęcia. Na korzyść drugiej przemawia to, że w drugim przypadku użycia tego słowa w Jo odnosi się ono do przychylności ze strony Boga względem bałwochwalczej Niniwy. Takie stanowisko przyjmuje BDB 339 s.v. חֶסֶד II. Chodzi zatem o to, że *On* jest ich przychylnością, podobnie jak w Ps 144:2 wyrażenie: *moja łaska,* odnosi się łaski okazanej *mnie*. Podobnie jest w Ps 59:18. (NET).
Jo 2:10[L]	Tak też wynika z *Tg* (NET).
Jo 3:2[L]	*przesłanie*, הַקְּרִיאָה (*haqqeri'a*[h]), por. Pwt 20:10; Iz 40:2; Za 1:4; HALOT 3:1129.8; BDB 895 s.v. קָרָא 3.a; wg 4QXII[a]: *przesłanie tak jak ci mówię*, [בר]ד֗ה כזות אשר אנכי[הקרי; כזות, na którego obecność wskazuje G, a brak go w MT i 8HevXIIgr, sugeruje, że Bóg pozostawia prorokowi pewną swobodę

	w wyrażeniu przyjętego poselstwa. Brak כזות bardziej uwypukla zależność proroka od Boga, pozostawia mniej wolności jego własnej inwencji w przekazie poselstwa
Jo 3:3[L]	*wielkim miastem dla Boga*, tj. (1) wielkim miastem w ocenie Boga; (2) miastem, gdzie czczono wiele bóstw; (3) wyrażenie jest idiomem wyrażającym stopień najwyższy, czyli wyjątkową wielkość miasta (IBHS JM).
Jo 3:3[L]	*Odwróci się i użali*. Wyrażenie traktowane jest też jako hend. o znaczeniu: *Zechce się zlitować* (IBHS 32.3.b).
Jo 4:1[L]	*Zasmuciło* […] *przygnębieniem*: pod. konstrukcja w Na 2:10; IBHS 10.2.g.
Jo 4:8[L]	*palący*, חֲרִישִׁית (*chariszit*), lub: *jesienny* (BDB), *tnący* (TWOT), hl.
Jo 4:11[L]	*który nie poznał* […] *lewą*, לֹא־יָדַע בֵּין־יְמִינוֹ לִשְׂמֹאלוֹ, wyrażenie tylko tu w SP; wg niektórych chodzi w nim o to, że w Niniwie mieszkało 120 tysięcy dzieci poniżej siódmego roku życia, nie wspominając o dorosłych. Niebuhr kierując się proporcją, że dzieci w tym wieku stanowią 1/5 populacji, dochodzi do wniosku, że w Niniwie mieszkało ok. 600 tysięcy ludzi (KD 10, 416). Słabością takiego wyjaśnienia jest אָדָם, które ozn. nie tylko dzieci. Może raczej chodzi o karygodną, lecz możliwą do skorygowania beztroskę etyczną, która charakteryzowała mieszkańców Niniwy. Zob. 2Sm 19:35; Kzn 10:2; Ez 22:26; 44:23.
Księga Micheasza (Mi)	
Mi 1:1[L]	Mi zaświadczony jest 4QXII[g]; MurXII; 8HevXIIgr; 1Q14 (Peszer, frg.). *które zobaczył*, אֲשֶׁר־חָזָה, par. do אֲשֶׁר הָיָה, por. ὑπὲρ ὧν εἶδεν i καὶ ἐγένετο, odnosi się do Słowa JHWH, które prorok zobaczył, nie usłyszał, stąd wyrażenie *stało się Słowo JHWH*, trudno postrzegać jako zwykły hebr.
Mi 1:9[L]	*strusica*, יַעֲנָה (*ja'ana*) *Struthio camelus*; być może chodzi też o rodzaj sowy. W G: σειρήν, syrena: *łkanie jak córki syreny*. Warto zauważyć, że G konsekwentnie łączy syreny z potworem morskim.
Mi 1:10[L]	KD 10,431; Ziegler 208.
Mi 1:13[L]	*Lakisz*: o etymologii tej nazwy można wnosić na podstawie GL 439; *Lakisz*, jako wyraz, podobnie jak jego arabski odpowiednik, może mieć znaczenie rzeczy trudnej do zdobycia. Jest też możliwość wyprowadzenia znaczenia od nieużywanego hbr לָכַשׁ (*lakasz*), dla którego KD proponuje znacznie: uciekać, najszybciej, jak się da, a GL proponuje się znaczenie: wziąć, uderzyć, pobić; wówczas byłoby: *Zaprzęgaj do rydwanu mieszkanko Pokonanej*. Ogólnie chodzi o to, że przetłumaczenie nazw miast potęguje grozę.
Mi 5:1[L]	*wyjdzie mi*, לִי יֵצֵא (*li jetse'*), błąd w 4QXII[f]; polegający na tym, że zamiast לִי zaświadczone jes mss לוֹ, czyli przeczenie: *nie*. W piśmie odręcznym znaki *waw*

	i *jod* mogą wyglądać w sposób bardzo zbliżony, por. Ps 22:16-17. Błąd ten występuje tylko w tym mss; brak go w 4QXII[g] MT 8HevXII gr G.
Księga Nahuma (Na)	
Na 1:1[L]	Na zaświadczona jest w: 4QXII[g] (4Q82), 8HevXIIgr, MurXII; cytowany w 4QD[e] (4Q270) 9:5, w związku z Kpł 19:8, jest podstawą peszeru 4QpNah (4Q169), a Na 2:11 jest przywołany w 4QCatena A (4Q177) wśród innych cytatów odnoszących się do obrony sprawiedliwego w sądzie i osądzenia ludzi niegodziwych dni ostatecznych; zob. DSSB.
Na 2:14[L]	4QpNah sugeruje רובכה, czyli – podobnie jak ma OG i G – *obfitość jego,* lub: *wielka jej liczba* (DSS 2: 74-75), *jego horda* (Doudna 153).
Na 3:3[L]	*ostrze miecza*: lub pod. *płomienie ognia*, zob. przekład 1QHa 3.30, Martinez w 1994.
Na 3:4[L]	*zaprzedającej*: *wydającej narody na zgubę* (Doudna, 174).
Na 3:11[L]	*będziesz*: תְּהִי (*tehi*); być może w 4QpNah słowo nie było rozpoznane przez skrybę jako *cz*, ale jako *rz* תהו, czyli: pustkowie, pustka. Przykładem ilustrującym taką możliwość jest Iz 29:13, gdzie wyrażenie MT: וַתְּהִי G oddaje jako tłumaczenie וְתֹהוּ: μάτην. Doudna 223-224. W takim przypadku zatem byłoby: *i pustkowiem okryta*. NJPS wyjaśnia, że נֶעֱלָמָה zn. *przykryta* w idiomie odnoszącym się do osoby zemdlonej, nieprzytomnej lub upitej, którą się okrywa.
Na 3:19[L]	*Niniwa*: założona przez Nimroda (Rdz 10:11-12), 450 km na *pn* od Babilonu. Kompleks miast z wielkim systemem irygacyjnym. Wielka Niniwa zajmowała obszar 45 na 16 km, otaczało ją 5 murów i podzielona była trzema kanałami. Miasto wewnętrzne, 4,5 na 2,5 km, zbudowane u zbiegu Tygrysu i Choser, otoczone było murem 30 m wysokości. Mogły po nim jechać obok siebie 4 rydwany. Długość murów: 13 km. Oblężenie w 612 r. p. Chr. trwało 2 lata. Miasto zostało zniszczone tak, że zapomniano jego lokalizacji. Wykopaliska odsłoniły pałace i bibliotekę Aszurbanipala.
Księga Habakuka (Ha)	
Ha 1:1[L]	*Habakuk*, חֲבַקּוּק (*chawaquq*), czyli: *bazylia*; roślina ogrodowa *Cassia tora* lub *Ocimum basilicum basil.* Ha zaświadczony jest w: 4QXII[g] (4Q82), 8HevXIIgr, MurXII, jest podstawą peszeru 1QpHab.
Ha 1:9[L]	Autor peszeru wyjaśnia: *w zapalczywości i wzbu[rzeniu, i w zło]ści, z gniewem i furią oblicza rozmawiać będą ze wszystkimi[ludami, gd]yż to jest to, o czym powiedział: wszy[stkie twarze wiatr wschodni.* Wg Th: παντα εις πλεονεξιαν ηξει η προσοψις του προσωπου αυτων ανεμος καυσων czyli: *wszystkie dla chciwości wyjdą, wygląd twarzy ich jak wiatr palący*, por. Jo 4:8.

Ha 2:4^{L}	*rozzuchwalona*, עֻפְּלָה (*uppela*^{h}): HALOT sugeruje עֻפָּל lub עַפָּל (pod. jak BHS): *zuchwalec, pyszałek, zarozumialec*; por. z עֻלָּף (Humbert, *Hab.* 74) lub עוֹלֵף (Keller, CAT 11b:158): od עלף *omdlały, ten, który osłabł*; Rudolph, KAT 13/3:212: czyta: פְּעֻלָּה, zasługująca na karę. OG: ἐὰν ὑποστείληται: *jeśli się cofnie, stchórzy, wycofa*.
Ha 2:5^{L}	*bohater dumny, lecz celu nie dopnie...*: *bohater dumny, celu nie dopnie...* W 1QpHab brak spójnika. *dopnie*: *zbuduje* lub: *napije* BHS.
Ha 2:9^{L}	Babilon otoczony był wysokim murem, szerokim tak, że mogły na nim obok siebie jechać cztery rydwany, zaopatrzonym w 100 okutych brązem bram (Herodot, *Historia*, 1.178-179).
Ha 3:1^{L}	*szigionot*, שִׁגְיֹנוֹת (*szigionot*): etym. i zn. tego terminu technicznego określającego rodzaj pieśni nie są dokładnie znane. Wg OG: *z pieśnią*, μετὰ ᾠδῆς; Vg. *dla nieświadomych* (*pro ignorantia*), pod. tłumaczy α', σ', θ' (zob. Rudolph, *Mi.-Nah.-Hab.-Zef.* 233), przy założeniu, że słowo to pochodzi od שגה (zob. zn. 3. w HALOT). Zob. Ps 7:1 (שִׁגָּיוֹן לְדָוִד). *Skarga*, שִׁגָּיוֹן (*sziggajon*). Być może słowo to wywodzi się od ak. *szegu*, czyli: pieśń żałobna. Określenie to pojawia się w Ha 3:1, lecz w *lm*, co sugerowałoby, że może się ono odnosić do bliżej nieznanego rodzaju utworu, Ha 3:1^{L}.
Ha 3:3^{L}	Zob. Znaczenie not wstępnych Księgi Psalmów. Bibliografia: Erdmans OTSt. 4 (1947), 80-82; Mowinckel, *Offersang*, 494-495 (*Isr. Worship*, 2:211); Snaith VT 2 (1952), 43-45; RGG 4:1204; Reicke-R. *Hw.* 1761.
Ha 3:5^{L}	HALOT.
Ha 3:9^{L}	*włóczne miotają klątwy*: שְׁבֻעוֹת מַטּוֹת תֹּאמַר, przekładany też, np.: (1) *wygłaszasz klątwy ostre jak strzały*, שְׁבֻעוֹת מַטּוֹת אֹמֶר, Horst *HbAT* 14^{2} (1954) 182; (2) *przekląłeś swoje włócznie słowami*, מַטּוֹת אֹמֶר שִׁבַּעְתָּ Keller *Nah.-Hab.-Zef.* 172; przekład mniej oddający MT (za Sept.^{Barberini}) שִׁבַּעְתָּ מָטּוֹת (יִתְרוֹ) יִתְּרָה: *nasycasz* (*nasyciłeś*) *jego* (tj. łuku) *cięciwę strzałami*, tak Elliger, *Kl. Proph.* (ATD 25^{6}) 50; por. BHS i Humbert, *Hab*. 61-62; ZüB; lub Rudolph loc. cit. 236 (→ שֶׁפְעָה 3b); na ten temat por. również Giesen, loc. cit. 12-13, Rudolph *Mi.-Nah.-Hab.-Zef.* 235. BHS sugeruje: *kołczan napełniasz strzałami*, lub: *jego cięciwę nasycasz strzałami*.
Ha 3:10^{L}	*wysokość uniosła swą rękę*: wg G: wysokość okazała swą świetność, ἔδωκεν […] ὕψος φαντασίας αὐτῆς. Inne warianty, zob. BHS i 8HevXIIgr.
Ha 3:14^{L}	Inne warianty: wg 8HevXIIgr: *Przeszyłeś włóczniami jego głowę jego nieobwarowanych, zostaną wzburzeni, aby nas rozproszyć; ich zuchwalstwo takie, jak tego, który skrycie pochłania ubogiego*, Διέτρη[σα]ς ἐν ῥάβδοις αὐτοῦ κεφαλὴν ἀτειι[χίς]των αὐτοῦ, σεισθ[ή]σονται τοῦ σκο[ρπίσ]αι ἡμᾶς τὸ γαυρίαμα

	αὐτῶν κ̣α̣θ̣[ὼς ἐσ]θίο̣ν πτωχὸ̣ν̣ κ̣ρ̣υ̣φ̣ῇ̣; (3) Wg G: *Rozciąłeś w uniesieniu głowy możnych wstrząśnięte będą w niej, otworzą wędzidła ich jak biedny pożerając skrycie*, διέκοψας ἐν ἐκστάσει κεφαλὰς δυναστῶν σεισθήσονται ἐν αὐτῇ διανοίξουσιν χαλινοὺς αὐτῶν ὡς ἔσθων πτωχὸς λάθρα̣.
Księga Sofoniasza (So)	
So 1:1[L]	Ag zaświadczony jest 4QXII[b], 4QXII[c]; 4QXII[g]; MurXII; 8HevXIIgr. Słowo JHWH, które stało się do Sofoniasza – jako hebr. zob. inne księgi.
So 1:11[L]	Simons 53[2]; Dalman, *Jerus.* 196f.
So 2:14[L]	*sowa*, קָאַת (*qa'at*), lub: (1) Driver PEQ 87 (1955) 16: sowa wędrowna (łac. *Strix scops* lub *Scops giu*) lub *kawka* Lv 11:18; Dt 14:17; Ps 102:7; Iz 34:11; So 2:14; (2) Levy 4:232b: gęś lub pelikan. *puszczyk*, קִפֹּד (*qippod*), lub: sowa krótkoucha *Asio flammens* (Aharoni *Animals* 470; Bodenheimer, *An. Life* 166), zob. So 2:14 (także Iz 34:11); Driver, PEQ 87 (1955) 137: drop kołnierzowy, lub bąk, zob. Rudolph, KAT 13/3:278.
Księga Aggeusza (Ag)	
Ag 1:1[L]	Ag zaświadczony jest 4QXII[b], 4QXII[c]; MurXII. *stało się* […] *Słowo JHWH tej treści*: hebr. ten należy do sfery doświadczenia religijnego i to należy uwzględnić przy jego przekładzie: Ag 1:1, 3; 2:1, 10, 20.
Księga Zachariasza (Za)	
Za 1:1[L]	Za zaświadczony jest 4QXII[a], 4QXII[e]; 4QXII[g]; MurXII; 8HevXIIgr. *stało się Słowo JHWH*: hebr. ten należy do sfery doświadczenia religijnego i to należy uwzględnić przy jego przekładzie, Zob. Za 1:1, 7; 4:8; 6:9; 7:1, 4, 8; 8:1, 18
Za 1:8[L]	*Mirt*: krzew powszechny w Ziemi Izraela. Porastał doliny (2Krl 25:4). Może łączyć się z powodzeniem czasów mesjańskich (Iz 41:19; 55:13).
Za 1:21[L]	WBC.
Za 3:3[L]	BDB HALOT.
Za 5:6[L]	Ackroyd 204n WBC.
Za 6:10[L]	*waw* jest w tym przypadku cechą imperatiwu, (na podstawie DSS i hebrajskiego średniowiecznego), Lipiński WBC.
Za 10:2[L]	Za pasterzy uchodzili królowie. Tak o idealnym królu myśleli Egipcjanie (ANET 443), tak identyfikuje się Hammurabi (ANET 164), tak myśli o PANU Biblia (Rdz 49:24; Ps 23:1; 74:1; 78:52; 79:13; 80:2; 95:7; 100:3; Iz 40:11; 44:28; Jr 6:3; 23:2-4; Ez 34; 37:24).

Za 11:8[L]	Być może: Ela, Zimri i Tibni (1Krl 16:8-20) lub Zachariasz, Szallum i Menahem (2Krl 15:8-16) lub Jehojakim, Jehojachin, Sedekiasz (2Krl 24:1-25:7). Inne sugestie zob. WBC.
Za 11:12[L]	Vaux, *Ancient Israel*: 76, 204-205.
Za 11:13[L]	WBC.
Księga Malachiasza (Ml)	
Ml 1:1[L]	Ml zaświadczony jest 4QXII[a], 4QXII[c]; CD 6:5 cytuje Ml 1:10, CD 20:19-22 cytuje Ml 3:16, 18; 4Q265 4 1-2 cytuje Ml 2:10.

Literatura okresu między Starym a Nowym Przymierzem

Literatura okresu między Starym a Nowym Przymierzem
Okres między napisaniem ostatniej księgi Starego Przymierza, za którą uważa się Księgę Malachiasza powstałą w 450 r. p. Chr.[1] a napisaniem pierwszej księgi Nowego Przymierza, którą może być List Jakuba (49 r. po Chr.), List do Galacjan (49 r. po Chr.) lub Pierwszy List do Tesaloniczan (51 r. po Chr.) nazywany jest okresem międzytestamentowym lub okresem judaizmu II Świątyni, rociągającym się od jej poświęcenia w 516 r. p. Chr. do jej zburzenia w 70 r. po Chr. W tym okresie rozwijała się:

- myśl rabiniczna, głównie w formie przekazów ustnych;
- literatura zwana apokryficzną i apokaliptyczną.

W tym okresie tworzyli m.in.:

- żydowski filozof Filon z Aleksandrii (w latach 20 p. Chr.-50 po Chr.);
- wspólnota w Qumran (od ok. 150 r. p. Chr. do 68 r. po Chr.);
- Józef Falwiusz (w latach 37-100 po Chr.)

W tym okresie kształtowała się też świadomość kulturowa i religijna adresatów ewangelii.

Literatura apokryficzna i apokaliptyczna, w intencji jej autorów, miała być kontynuacją Biblii hebrajskiej. Nawiązuje ona bowiem do tych samych gatunków literackich BH, tj. prawa (choć w najmniejszym stopniu), historii o zabarwieniu moralnym, proroctwa, poezji religijnej, lirycznej i dydaktycznej, oraz do literatury mądrościowej.

Nazwa: Literatura apokryficzna
Nazwa: *Literatura apokryficzna* jest wieloznaczna. Samo słowo *apokryficzna* pochodzi od gr. *prz* ἀπόκρυφος, pochodzącego od gr. przyimka ἀπό, czyli: od, z, oraz *cz* κρύπτω, ukrywam – i znaczy: ukryty, tajemniczy. Nazwa ta oznacza, że jest to:

1. Literatura *wyłączona* ze zbioru Biblii hebrajskiej jako do niego nie przyjęta lub, z racji czasu powstania, do niego nie wchodząca. W tym sensie termin ἀπόκρυφα oznacza księgi wyłączone, חִזּוֹנִים (*chizonim*, od חָזָה). Literatura ta z czasem stawała się rzadziej spotykana, stając się niejako odłożoną do niepowszechnego użytku. Stąd księgi te zaczęto określać jako גְּנוּזִים (*genuzim*), który to termin zastąpił termin חִזּוֹנִים, zob. TB *Sabbat* 13b.
2. Literatura *ukryta* — przed oczami i świadomością ogółu ze względu na tajemniczy lub ezoteryczny (sekretny) charakter przynajmniej niektórych jej ksiąg.
3. Literatura *ukryta*, pochodząca od dawnych postaci dziejów, tj. nawiązująca w kwestii swojego autorstwa do takich sławnych postaci dziejów jak Jeremiasz, Baruch, Salomon lub — w przypadku literatury apokaliptycznej — do takich postaci jak Abraham czy Henoch. Miała to być literatura ukryta przez pokolenia — do wyznaczonego czasu.

Nazwa: Literatura apokaliptyczna

---

[1] Wg Flawiusza Est może być ostatnią ze spisanych ksiąg kanonicznych (*Przeciw Apionowi*, 1. 40-41).

Nazwa: *Literatura apokaliptyczna* nawiązuje do gr. *prz* ἀποκαλύπτος, pochodzącego od *cz* ἀποκαλύπτω, objawiam, i znaczy: objawieniowa lub objawiająca. Jako taka nawiązuje ona do literatury prorockiej, choć różni się od niej.[2]

Powody zapotrzebowania na literaturę apokryficzną i apokaliptyczną

Wskazuje się kilka powodów, które legły u podstaw zapotrzebowania na literaturę apokryficzną i apokaliptyczną, a w następstwie tego, jej powstania. Powody te można wyrazić w czterech słowach: *mesjanizm, nagroda, wieczność* i *zmartwychwstanie*.

1. *Mesjanizm*. Zauważa się, że okres między 200 r. p. Chr. a 100 r. po Chr. był okresem niepokojów i niepewności. Okres ten zaczął się przejściem Żydów pod panowanie grecko-syryjskie a zakończył zburzeniem II Świątyni. Na ten trzechsetletni okres przypadają burzliwe dzieje monarchii hasmonejskiej tylko z osiemdziesięcioma latami względnego spokoju. Ogólnie uważa się, że okres Drugiej Wspólnoty, lub innymi słowy wspólnoty powygnaniowej, tj. okres dziejów narodu od powrotu z Niewoli babilońskiej do zburzenia Jerozolimy i upadku Żydów, nie był okresem ich świetności i daleko odbiegał od zapowiedzi proroków starszych i młodszych, jak Aggeusz czy Zachariasz. Okres ten był raczej okresem walki politycznej i ideologicznej, której źródłem był hellenizm. W takiej sytuacji, w atmosferze oczekiwania na spełnienie się zapowiedzi prorockich zrodziło się zapotrzebowanie na treści mesjaniczne, niosące nadzieję i pociechę, wyrażone głównie w literaturze apokaliptycznej.
2. *Nagroda*. Okres Drugiej Wspólnoty był, za sprawą reformy Ezdrasza, okresem przekształcania się Izraela z ludu religijnie krnąbrnego w lud wierny Torze. Ta gorliwość skierowana na Torę rodziła zapotrzebowanie na literaturę niosącą nadzieję o nagrodzie — i to właśnie ma miejsce w literaturze apokryficznej.
3. *Wieczność*. Dzieje Izraela, w których powodzenie jednostki ludzkiej było mocno sprzężone z losami wspólnoty, stosunkowo rzadko potwierdzały realność osobistej odpłaty za moralną kondycję życia jednostki. Taki stan rzeczy zrodził zainteresowania i tęsknotę za odpłatą w przyszłości wiecznej.
4. *Zmartwychwstanie*. Opisana we wcześniejszych punktach sytuacja rozbudziła myśl o zmartwychwstaniu jako wydarzeniu spełniającemu nadzieję o wiecznej nagrodzie w mesjanicznym królestwie.

Przedstawiony wyżej obraz uzupełniają dwie dodatkowe idee prorockie:

1. *Idea Dnia Pana* jako dnia sądu ostatecznego, zob. Iz, Jl, Am, Za, So, Za);
2. idea powszechnego Królestwa Bożego.

Końcowe spostrzeżenie wiąże się z wpływem kultury greckiej na literaturę apokryficzną i apokaliptyczną. Literatura ta jest przeniknięta poddaną żydowskiej reinterpretacji myślą grecką. Została napisana po grecku i często poza obszarem określanym później terminem Palestyna.

Podział ksiąg apokryficznych

I. Księgi historyczne
   1. Pierwsza (l. Trzecia) Księga Ezdrasza
   2. Pierwsza Księga Machabejska
   3. Druga Księga Machabejska
   4. Trzecia Księga Machabejska

[2] Zob. Waxman 2.

II. Księgi legendarne i umoralniające
   5. Księga Tobiasza
   6. Księga Judyty
   7. Opowieść o Zuzannie i starcach (Dn 13:1-64)
   8. Opowieść o Belu (Dn 14:1-22) i Wężu (Dn 14:23-42)
   9. Dodatki do Księgi Estery: (1) Est 1:1a-1s; (2) Est 3:13[a]-13[g]; (3) Est 4:17[a]-17[z]; (4) Est 5:1[a]-1[f]; (5) Est 5:2a-2b; (6) Est 8:12[a]-12[x]; (7) Est 10:3[a]-3[l]: (zob. Rahlfs: 951-973)[3]

III. Księgi prorockie i poetyckie
   10. Modlitwa Azariasza (Dn 3:24-50) i Pieśń trzech młodzieńców (Dn 3:51-90)
   11. Modlitwa Manassesa (w G na zakończenie 2Krn; Oda 12, w: Rahlfs: 180)
   12. Księga Barucha
   13. List Jeremiasza

IV. Księgi dydaktyczne
   14. Mądrość Syracha
   15. Mądrość Salomona (Księga Mądrości)
   16. Czwarta Księga Machabejska

Księgi Apokaliptyczne

1. Księga Henocha etiopska
2. Księga Henocha aramejska
3. Księga Henocha słowiańska
4. Księga Henocha hebrajska
5. Księga Jubileuszów
6. Testament dwunastu patriarchów
7. Psalmy Salomona
8. Apokalipsa Barucha
9. Apokalipsa Abrahama
10. Wniebowzięcie Mojżesza
11. Druga (lub: Czwarta) Księga Ezdrasza
12. Księga Adama i Ewy
13. Wyrocznie Sybilli

[3] Additions to Esther - Bible Study - BibleWise; Additions to Esther (earlyjewishwritings.com), wykorzystano 12 marca 2021 r..

Nowe Przymierze

Uwagi o księgach Nowego Przymierza

Czas powstania ksiąg Nowego Przymierza

Istnieją trzy główne poglądy na temat czasu powstania ksiąg Nowego Przymierza:

1. Księgi NP, poza literaturą Janową, powstały przed rokiem 70 po Chr., tj. *przed* zburzeniem świątyni, dlatego że nie znajdujemy w nich odniesień do jej zburzenia.
2. Nie tylko literatura Janowa, ale również inne pisma NP powstały po roku 70 po Chr., można w nich bowiem wskazać odniesienia do faktu zburzenia świątyni. Jak zatem można zauważyć odniesienia do zburzenia świątyni nie są sprawą jednoznaczną.
3. Pisma NP powstały przed rokiem 70 po Chr., lecz były przedmiotem późniejszych redakcji.

Kanon ksiąg Nowego Przymierza

Gdy mówi się o *kanonie*[1] ksiąg NP, chodzi o przyjęty przez Kościół *zbiór* jego ksiąg. Dyskusje na temat kanonu Nowego Przymierza zakończyły się pod koniec IV w. Wydarzeniami decydującymi były:

- Dla Kościoła Wschodniego: 39. List Paschalny Atanazego (z 367 r. po Chr.).
- Dla Kościoła Zachodniego: Synod Rzymski (382 r. po Chr.) oraz dwa synody afrykańskie: w Hipponie (393 r. po Chr.) i w Kartaginie (397 r. po Chr.).

Pierwsze znane spisy ksiąg NP pochodzą jednak z wieków wcześniejszych:

- *Kanon Marcjona* (z ok. 150 r.). Marcjon, potępiony skądinąd jako heretyk, przeciwstawiał Boga miłości i Ojca Jezusa Chrystusa, sprawiedliwemu Bogu Starego Przymierza. Nie przyjmując żadnej ciągłości między Starym a Nowym Testamentem, odrzucał ten pierwszy wraz ze wszystkimi pismami przypisywanymi apostołom. Przyjmował za wiążące tylko pisma apostoła Pawła i osób z nim związanych. Kanon Marcjona tworzą: Ewangelia Łukasza — współpracownika Pawła — oraz 10 listów Pawła (tj. Rz, 1-2Kor, Ga, Ef, Flp, Kol, 1-2Ts, Flm, bez Listów Pasterskich (1-2Tm i Tt) i Hbr).
- *Kanon Muratoriego*[2] (z ok. 180 r.), zachowany w języku łacińskim. Spis ten pomija Hbr, Jk, 1-2 P. W manuskrypcie jest jednak luka, stąd nie możemy być pewni, czy księgi te rzeczywiście zostały pominięte. Kanon odrzuca niektóre spośród innych ksiąg, na przykład Księgę Pasterza Hermasa, która ostatecznie nie weszła do kanonu.
- *Kanon Kościoła syryjskiego* (z ok. 200 r.). Wymienia on 22 spośród znanych nam z Nowego Przymierza ksiąg. Brak w nim 2P, 2-3J, Jd, Obj.
- *Starołacińska wersja kanonu* (z ok. 200 r.). Pomija ona 2P, Jk, Hbr, ale nie ujmuje też żadnych ksiąg nieznanych w obecnym kanonie.

---

[1] Słowo *kanon* pochodzi od gr. κανών (*kanon*). Oznacza ono: (1) łodygę trzciny jako przyrząd pomiarowy, miarę; (2) w sensie przenośnym — *zasadę postępowania* (Ga 6:16; Flp 3:16). We wczesnym Kościele słowo *kanon* odnosiło się różnych *wyznań wiary*. W połowie IV w. zaczęto je stosować w odniesieniu do Biblii, tj. do *składu* lub *listy ksiąg przyjętych i uznanych za natchnione należących do Pisma Świętego*.

[2] Kanon zawdzięcza swą nazwę Muratioriemu (zm. 1750), bibliotekarzowi, który go odkrył w Bibliotece Ambrozjańskiej w Mediolanie.

Echa ksiąg nieprotokanonicznych w NP

Echa ksiąg nieprotokanonicznych w pismach NP oznaczają, że idee wyrażone w tych księgach były obecne w świadomości środowisk, do których były kierowane pisma NP.

1. Mt 5:9: Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί· ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ θεοῦ κληθήσονται, por. Aw 1:12.
2. Mt 6:22: Ὁ λύχνος τοῦ σώματός ἐστιν ὁ ὀφθαλμός. ἐὰν οὖν ᾖ ὁ ὀφθαλμός σου ἁπλοῦς, ὅλον τὸ σῶμά σου φωτεινὸν ἔσται, por. Aw 2:13.[3]
3. J 5:35: ἐκεῖνος ἦν ὁ λύχνος ὁ καιόμενος καὶ φαίνων, por. Syr 48:1.
4. Dz 17:28: ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, por. Epimenedes; τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν, por. Kleantes, zob. Dz 17:28[L].
5. 1Kor 15:33: φθείρουσιν ἤθη χρηστὰ ὁμιλίαι κακαι, Menander, zob. 1Kor 15:33[L].
6. 1Ts 1:4: ἠγαπημένοι ὑπὸ [τοῦ] θεου, zob. Syr 45:1: ἠγαπημένον ὑπὸ θεοῦ; por. ἠγαπημένος ὑπὸ κυρίου, יְדִיד יְהוָה (Pwt 33:12). Sprawdź Kamień z Rosetty.
7. 2Tm 2:19: ἀποστήτω ἀπὸ ἀδικίας πᾶς ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα κυρίου, Syr 35:5 zacytowana obok: ἔγνω κύριος τοὺς ὄντας αὐτου, z Lb 16:5.
8. 2Tm 3:8: καὶ Ἰαμβρῆς ἀντέστησαν Μωϋσει, Imiona znane z tradycji rabinicznej: Sota 11a; Sanhedryn 106a; *Księga Jannesa i Jambresa*: Chester Beatty XVI.
9. Tt 1:12: Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαι, Epimenedes, zob. Tt 1:12[L].
10. Jd 1:9: Μιχαὴλ ὁ ἀρχάγγελος, por. 1En 20.
11. Jd 1:9: ἐπιτιμήσαι σοι κύριος, por. WMoj.

Uwaga: Więcej na ten temat, zob. *Literatura okresu między Starym a Nowym Przymierzem*, zamieszczony po uwagach do Księgi Malachiasza.

Wybrane konstrukcje gramatyczne NP

Zasada Granville'a Sharpa (GS)

Zasadę tę sformułował w 1798 r. Granville Sharp, angielski filantrop i lingwista. Wykazał on, że konstrukcja rodz. – *rz* – καί – *rz*, gdy oba rzeczowniki są w *lp*, odnoszą się do osoby i są pospolite (tj. nie stanowią imion właściwych), zawsze odnosi się do tego samego obiektu, np. przyjaciel i brat, Bóg i Ojciec – przykładów w NP jest wiele. Co do rozstrzygnięcia, czy *Bóg* i *Zbawca* mogą być uznane za rzeczowniki pospolite, a nie imiona własne, Sharp i ci, którzy poszli za jego poglądem (np. T. F. Middleton w: *The Doctrine of the Greek Article*) wykazali, że w grece imię własne, nie przyjmuje liczby mnogiej. Ponieważ zarówno Bóg (θεός), jak i Zbawca (σωτήρ) występują w *lm*, nie są imionami własnymi i dlatego dotyczy ich zasada Sharpa. Choć przez 200 lat próbowano podważyć zasadę Sharpa, próby nie powiodły się. GS ma zastosowanie tylko w przypadku, gdy oba rzeczowniki, które wchodzą w skład konstrukcji są rzeczownikami w liczbie pojedynczej i nie są nazwami własnymi. GS spotykamy w NP w ok. 80 przypadkach (w zależności od wariantów tekstowych): Mt 7:26; Mt 12:22; Mt 13:20; Mt 27:40; Mk 6:3; Mk 15:29; Łk 6:47; Łk 6:49; Łk 12:21; Łk 16:18; Łk 20:37; J 5:24; J 6:33; J 6:40; J 6:45; J 6:54; J 6:56; J 8:50; J 9:8; J 11:2; J 11:26; J 12:48; J 14:21; J 20:17: Dz 3:14; Dz 10:35; Dz 15:38; Rz 15:6; 1Kor 11:29; 1Kor 15:24; 1Kor 16:16; 2Kor 1:3; 2Kor 1:21; 2Kor 1:22; 2Kor 5:15; 2Kor 11:31; Ga 1:4; Ga 1:15; Ga 3:5; Ef 1:3; Ef 2:14; Ef 5:20; Ef 6:21; Flp 2:25; Flp 4:20; Kol 2:2; Kol 4:7; 1Ts 1:3; 1Ts 3:2; 1Ts 3:11; 1Ts 3:13; 2Ts 2:4; 1Tm 5:5; 1Tm 6:15; Tt 2:13; Flm 1:1; Hbr 3:1; Hbr 7:1; Hbr 12:2; Jk 1:25; Jk 1:27; Jk 3:9; 1P 1:3; 1P 2:25; 1P 4:18; 1P 5:1; 2P 1:11; 2P 2:20; 2P 3:2; 2P 3:18; 1J 2:4; 1J 2:9; 2J 1:9; Jd 4; Obj 1:5; Obj 1:6; Obj 1:9; Obj 3:17; Obj 16:15; Obj 22:8. Więcej informacji zob. Robertson, *Grammar*, p. 786., GGBB 270-278, szczególnie 276.

Cuda Jezusa lub związane z Jego Osobą

Cuda Jezusa uwiarygadniają się bezpośrednio lub pośrednio. *Bezpośrednio* uwiarygadniają się przez intersubiektywnie sprawdzalne i komunikowalne zdarzenia lub fakty. Do takich zdarzeń lub faktów można zaliczyć spełnione w Jezusie proroctwa SP oraz fakt pustego grobu.

Pośrednio cuda Jezusa lub cuda związane z Jego Osobą uwiaryganiają się przez świadectwo wiarygodnych świadków oraz spójność informacji pochodzących z niezależnych źródeł.

Cuda, których nie da się potwierdzić bezpośrednio lub pośrednio zostaną zweryfikowane po przyjściu Jezusa lub mogą one być przejawem milogizowania ważnych postaci.

Ewangelia wg św. Mateusza (Mt)

Autor:

Za autora Ewangelii podaje się apostoła Mateusza, tj. Lewiego, syna Alfeusza (Mt 9:9; Mk 2:14), poborcę podatkowego (celnika), pracującego swego czasu na rzecz Heroda Antypasa w Kafarnaum i okolicach. Jego autorstwo nie wynika jednak z tekstu Ewangelii, lecz opiera się na świadectwie późniejszej tradycji: Papiasza (70-135 r. po Chr.), biskupa Hierapolis w Azji Mniejszej, i Ireneusza (140-202 r. po Chr.), biskupa Lionu, zob. *Przeciw herezjom* 3.1.1. z ok. 175 r. po Chr. Z Łk 1:1-2 może wynikać, że apostołowie pozostawili tylko tradycję ustną.

Czas: ok. 60 r. po Chr., tj. późne lata pięćdziesiąte lub wczesne sześćdziesiąte. Ci którzy umieszczają napisanie tej Księgi po 70 r. po Chr. czyli po zburzeniu II Świątyni, czynią to m.in. na podstawie Mt 22:7: „Król zaś, rozgniewany, posłał woje wojsko, wygubił tych morderców, a ich miasto spalił", który to frg. uznają za odnoszący się do upadku Jerozolimy.

Ewangelia ta mogła zostać spisana jako druga po Mk.

Miejsce: Antiochia Syryjska.

Cel napisania: Uzasadnienie, na podstawie Starego Przymierza, że Jezus z Nazaretu jest posłanym przez Boga Chrystusem i Królem.

Istnieje pogląd, że Ewangelia została napisana dla wspólnoty w Antiochii Syryjskiej, składającej się zarówno z Żydów, jak przedstawicieli innych narodów (zob. Dz 11:19-26; 13:1-3). Wywarła ona wpływ na Ignacego (Teoforosa, 30-107 r. po Chr.), drugiego biskupa Antiochii.[4]

Temat: Jezus z Nazaretu — Chrystus i Król.

Ewangelia synoptyczna
Ewangelia wg św. Mateusza, obok Mk i Łk, należy do trzech tzw. ewangelii synoptycznych, tj. ujmujących życie Jezusa w sposób całościowy, od gr. συν-ορόω, czyli: *widzieć razem*.[5] Ewangelie synoptyczne ukazują działalność Jezusa jako rozgrywającą się na przestrzeni jednego roku, jako rozpoczynającą się w Galilei i kończącą w Judei. Inaczej jest w Ewangelii wg św. Jana, w której działalność Jezusa rozciąga się na dwa lub trzy lata.

Cechy charakterystyczne Mt
1. Systematyczność, która daje o sobie znać w tematycznym uporządkowaniu treści.

---

3 Jochanan ben Zakkaj, יוחנן בן זכאי, w skrócie Ribaz (ריב"ז), żył w I w. po Chr., współczesny Jezusowi. *Oko* jest metaforą (1) chciwości i zamiłowania do zbytku (Rambam); (2) hojności (Rabenu Jona), przeciwieństwa zazdrości (Tiferet Jisrael), Pirke Awot 2005: 32.

4 Istnieje tradycja, że Ignacy był dzieckiem-bohaterem Mt 18:1-6.

5 Termin *ewangelie synoptyczne* pochodzi od Johanna Jakoba Griesbacha (1745-1812).

2. Odwołania do proroctw Starego Przymierza, zob. Mt 1:22; 21:4; 26:54; 27:9; 27:35.	
Mt 1:1[L]	Tytuł: Κατα Μαθθαιον, א[1] B[1], NA28. Βίβλος, zwój, określone, choć brak rodz. – zasada Apolloniusza; NET 17.

Rodowody (genealogie) Jezusa

Lp	Mt 1:2-16	Łk 3:23-38	Uwagi
1	Jezus Chrystus	Jezus Chrystus	
2	Józef[6]	Józef l. Maria. l. Heli	Józef mąż Marii; być może Heli był dziadkiem Marii?[7]
3	Jakub	Mattat	
4	Mattan	Lewi	
5	Eleazar	Melchi	
6	Eliud	Jannaj	
7	Achim	Józef	
8	Sadok	Mattatiasz	Czasy Mattatiasza Hasmoneusza?[8]
9	Azor	Amos	
10	Eliakim	Nahum	
11	Abiud	Hesli	
12	Zorobabel	Naggaj	
13	Salatiel	Mahat	Salatiel urodzony w Babilonie (Mt 1:12)
14	Jechoniasz	Mattatiasz	Jechoniasz: zob. Jr 22:30; por. Ps 132:11; Rz 1:3. Rodowód Łk pomija Jechoniasza.
15	Josjasz	Semein	Josjasz przesiedlony do Babilonu (Mt 1:11); w Mt pominięty Joachaz.
16	Amon	Josech	
17	Manasses	Joda	

6 Ojcostwo Józefa, zob. Mt 1:16[L]. Słowem *ojcowstwo* Żydzi określają (1) pochodzenie bezpośrednie i pośrednie, tj. z dziada na wnuka; (2) potomstwo przypisane bezdzietnie zmarłemu w ramach lewiratu; (3) ojcostwo duchowe.

7 Zob. Jan Damasceński.

8 Hasmoneusze (Machabeusze), מכבים, l. מקבים, dynastia panująca w Judei w latach 147-37 r. p. Chr., byli Lewitami. Mattatiasz Machabeusz miał wnuka Mattatiasza. Czy spokrewnionego z rodem królewskim? Warto rzecz prześledzić. Zob. *Genealogia Jezusa – Wikipedia, wolna encyklopedia* (wyk. 29 grudnia 2020 r.); *Machabeusze – Wikipedia, wolna encyklopedia* (wyk. 29 grudnia 2020 r.).

18	Ezechiasz (Hiskiasz)	Joanan	
19	Achaz	Reza	
20	Joatam	Zorobabel	
21	Ozjasz	Selatiel (Szealtiel)	
22	Joram	Neri	W Mt pominięci trzej następcy: Achazjasz, Joasz i Amazjasz.
23	Jozafat	Melchi	
24	Asaf (Aza)	Adda	
25	Abiasz	Kosam	
26	Roboam	Elmadan	
27	Salomon	Hera	
28	Dawid	Jozue	
29	Jessaj	Eliezer	
30	Jobed	Jorim	
31	Boez (Boaz)	Mattat	
32	Salmon	Lewi	Wg TB, *Megillah 14b-15a*, Rahab poślubił Jozue.[9]
33	Naasson	Symeon	
34	Aminadab	Juda	
35	Aram	Józef	
36	Esrom	Jonam	
37	Fares	Eliakim	
38	Zara	Meleasz	
39	Juda[10]	Menna	
40	Jakub	Mattat	
41	Izaak	Natan	
42	Abraham	Dawid	
43		Jesse	
44		Obed	
45		Boaz	

9 Bauckham R. 1995. „Tamar's Ancestry and Rahab's Marriage: Two Problems in the Matthean Genealogy", *Novum Testamentum*. 37 (4), s. 313-329, 1996. DOI: 10.1163/1568536952663168. ISSN 1568-5365.

10 Fares wymieniony obok Zary w Mt 1:3, lecz Juda nazwany jest ojcem Zary, Zara zaś nie nazwany jest bratem Faresa. Jeśli, jak pisze Mt pokoleń ma być 14, to Zara był ojcem Faresa, choć ojcem Faresa nazwany jest Juda

46		Sali	
47		Naason	
48		Aminadab	
49		Admin	
50		Arni	
51		Hesrom	
52		Fares	
53		Juda	
54		Jakub	
55		Izaak	
56		Abraham	
57		Tare	
58		Nachor	
59		Serug	
60		Ragau	
61		Falek	
62		Eber	
63		Sala	
64		Kainam	Wymieniony w Łk za G, קֵינָן, brak w Rdz 10:22; Łk 3:34[L].
65		Arfaksad	
66		Sem	
67		Noe	
68		Lamech	
69		Metusal	
70		Henoch	
71		Jaret	
72		Maleleel	
73		Kainam	
74		Enos	
75		Set	
76		Adam	
77		Bóg	

Uwagi:

1. Powyższa tabela ma celu tylko zobrazowanie *liczby* pokoleń.

2. Problem z rodowodami jest trudny do rozstrzygnięcia:
   a. ogólnie, z racji przypadłości rodowodów, takich jak: pominięcia imion, skrócenia imion, powtarzające się imiona, itp;
   b. ze względów kulturowych. Z badań kulturowych, w tym z Biblii, wynika, że w historii funkcjonowały różne rodowody: biologiczne, ale także rodowe (lewirackie), cywilne (do celów dynastycznych, adopcyjnych i majątkowych) i religijne (do celów przynależności społecznej, religijnej i światopoglądowej).
3. Oba rodowody zawarte są w Ewangeliach w kontekście stwierdzeń o dziewiczym poczęciu Marii: Mt 1:18-25; Łk 1:34-36. Należy zatem brać pod uwagę, że zarówno redaktorzy Ewangelii wg Mateusza, jak i Łukasz, byli świadomi roli Józefa w życiu Jezusa, a jednak genealogię tę podali.
4. Ważne dla rodowodu Jezusa jest też spostrzeżenie, że Maria była w bliżej nieokreślony sposób spokrewniona z Elżbietą, matką Jana Chrzciciela i żoną kapłana Zachariasza, pochodzącą z córek Aarona (Łk 1:5). Maria nazwana jest jej krewną, συγγενίς, מוֹדַע (Łk 1:36); była zatem z rodu Lewiego lub spokrewniona z rodem Lewiego. Jedno z jej rodziców mogło pochodzić z plemiania Lewiego, a drugie z Judy (Tomasz z Akwinu, odwrotnie niż Grzegorz z Nazjanzu, przypuszczał, że matka pochodziła z plemienia Lewiego, a ojciec z plemienia Judy[11]).
5. Rodowód Mateuszowy, w Mt 1:2-16, jest inny niż Łukaszowy, w Łk 3:23-38.
6. Niektórzy twierdzą, że:
   a. Łukasz, pisząc do Teofila, podaje rodowód Marii (a Józef ten rodowód przejmuje, jako że Maria, nie mając prawdopodobnie braci, była dziedziczką, zob. BT).
   b. Mateusz, pisząc do Żydów, podaje rodowód Józefa.

   Inni twierdzą, że:

   c. Mateusz podaje rodowód Marii, lecz przypisany Józefowi z racji jego opiekuństwa, zob. Mt 1:16^{L}, a…
   d. Łukasz rodowód Józefa (Orygenes).

   Kodeks Bezy (z końca IV w.) próbuje uzgodnić oba rodowody.
7. Pokolenia u Mt podane są w trzech grupach po 14[12] imion: od Abrahama do Dawida (ww. 2-6), od Dawida do uprowadzenia do Babilonu (ww. 6-11), od Jechoniasza do Jezusa (ww. 12-16). Powinno to dawać 42 imiona, wliczając imię Jezusa. Z takiego podziału jednak wynika, że Zara jest ojcem Faresa lub Juda spłodził syna z żoną Zary (według prawa lewiratu?).
8. Rodowód Mateuszowy podaje imiona czterech kobiet: Tamar, Rachab, Rut, Batszeby.
9. Rodowód Mateuszawy jest selektywny być może, między innymi, z racji podporządkowania go grupowaniu imion. Praktykę tworzenia rodowodów selektywnych potwierdza 1Krn 3:15-16 oraz niektóre Mss, które przed imieniem Jechoniasz dodają imię Jehojakim, co zaburza liczbę 14.
10. Rodowód Łukaszowy, Łk 3:23-38, jest dłuższy, skada się z 77 pokoleń (wliczając w to Jezusa i Boga).[13]
11. Rodowody Mateuszowy i Łukaszowy różnią się całkowicie do pokolenia Zorobabela. W rodowodzie Mateuszowym jest o osiem pokoleń mniej.

---

[11] Tomasz z Akwinu, *Summa Theologica* IIIa, pyt. 31, odp. 2; wyk.: 26 grudnia 2020 r.

[12] Gematrycznie 14 jest liczbą imienia Dawida.

[13] Zob. związek z 70 pokoleniami 1Hen 10:11-12.

12. Gramatycznie rzecz biorąc nie da się stwierdzić, o którą logicznie linię rodowodową chodzi w Łk: o linię Józefa czy Marii.

Rodowody Jezusa do Zorobabela

Lp	Mt 1:2-16	Łk 3:23-38	Uwagi
1	Jezus Chrystus	Jezus Chrystus	
2	Józef[14]	Józef l. Maria. l. Heli	Józef mąż Marii
3	Jakub	Mattat	
4	Mattan	Lewi	
5		Melchi	
6	Eleazar	Jannaj	
7		Józef	
8	Eliud	Mattatiasz	
9		Amos	
10	Achim	Nahum	
11		Hesli	
12	Sadok	Naggaj	
13		Mahat	Salatiel urodzony w Babilonie (Mt 1:12)
14	Azor	Mattatiasz	
15		Semein	Josjasz przesiedlony do Babilonu (Mt 1:11)
16	Eliakim	Josech	
17		Joda	
18	Abiud	Joanan	
19		Reza	
20	Zorobabel	Zorobabel	

Uwagi do tabeli: Rodowody Jezusa do Zorobabela.

13. Rozciągnięcie pokoleń w kolumnie Mt 1:2-16 ma uzasadnienie czysto graficzne. Nie wiadomo bowiem imiona których pokoleń zostały w tym rodowodzie pominięte.
14. Jeśli rodowowy Mateuszowy i Łukaszowy są rodowodami jeden Marii, a drugi Józefa, to oznaczałoby to, że rozchodzą się one w pokoleniu Zorobabela.

[14] Ojcostwo Józefa, zob. Mt 1:16[L]. Przez ojcowstwo Żydzi określają w ten sposób pochodzenie bezpośrednie i pośrednie, tj. z dziada na wnuka.

Werset	Literatura i uwagi
Mt 1:16[L]	W kontekście dziewiczego poczęcia się Jezusa Józef nie był Jego ojcem biologicznym. Podstawą uznania go za ojca Jezusa mogło być to, że był on jego wychowacą. SP ani późniejsze Prawo żydowskie nie mówią wyraźnie o adopcji, tj. nie ma ani w SP ani w późniejszym Prawie żydowskim określenia *adopcja*. Hbr. *rz* określający adopcję, אימוץ (*immutz*), pochodzący od *cz* אמץ (Ps 80:16), zaczął oznaczać adopcję w późniejszym okresie. Wg TB ojcowstwo może być przypisane osobie, która naucza cudzego syna Prawa: „Jeśli ktoś naucza syna swego bliźniego Tory, Pismo poczytuje mu to za jego zrodzenie, mówi bowiem: „*Oto pokolenia Aaarona i Mojżesza* (Lb 3:1), podczas gdy dalej jest napisane: *Te są imiona synów Aarona* (Lb 3:2), co uczy cię, że Aaron ich spłodził a Mojżesz nauczał, stąd nazywani są [też] jego imieniem" (TB *Sanhedryn* 19b), zob. Rz 8:23.
Mt 1:18[L]	NET 18.
Mt 1:20[L]	NET 18.
Mt 1:21[L]	NET 18.
Mt 2:1[L]	Flawiusz, *Dawne* XIX. 15, Fri., RWP. Betlejem leżało 9,7 km od Jerozolimy. Herod rozpoczął panowanie pogromem Sanhedrynu (Flawiusz, *Dawne* XIV. ix. 4). Makrobiusz (Sat. II. iv. II) przytacza słowa Augusta, że lepiej być świnią gr. ὗς (*hys*) niż synem, gr. υἱός (*hyos*) Heroda, bo świnia ma więcej szans na przetrwanie. Magowie: łączeni z królami m.in. ze względu na perskie określenie *magus*, czyli: wielki. Jeśli przybyli z Babilonu, to przebyli ok. 1300 km, a ich podróż, jeśli liczyć 32 km dziennie, mogła trwać ok. 40 dni (ESVSB). Nie wiadomo, kiedy dokładnie przybyli do Betlejem. Raczej nie było to w czasie spisu, lecz co najmniej miesiąc potem, Herod bowiem na podstawie rozmowy z nimi liczył, że Jezus mógł urodzić się nawet przed dwoma laty, zob. Mt 2:16. Wg niektórych przekazów czaszki Kaspra, Melchiora i Baltazara spoczywają w katedrze w Kolonii. Gwiazda betlejemska, כּוֹכָב, ἀστήρ, jako słowo może oznaczać gwiazdę lub ciało niebieskie przypominające gwiazdę. Gr. ἀστήρ odnoszone jest też do przywódców osób cieszących się wpływami (Jd 13; Obj 1:20; 22:16). W relacjach o niej należy brać pod uwagę wszystko to, co łączy się ówczesnym stanem wiedzy astronomicznej. W tym względzie uwagi: W narracji o gwieździe może chodzić cud lub szczególne zjawisko astronomiczne wiązane choćby z takimi proroctwami, jak Lb 24:7. Fakt, że gwiazda wskazywała mędrcom drogę i to, że jednocześnie pytali oni o dokładne miejsce narodzenia Jezusa jest naturalne. W czasach Jezusa umiano bowiem, na podstawie położenia gwiazdy polarnej, wyznaczać szerokość geograficzną. Problemem była długość geograficzna oraz dokładność pomiarów

	astronomicznych. Z natury rzeczy, przy idealnych warunkach atmosferycznych, zapewniają one dokładność do 187 m. Przy szukaniu domu w gęście zabudowanych okolicach potrzebne są zatem dodatkowe informacje.
Mt 2:2[L]	Lub: *przebywając na Wschodzi zauważyliśmy jego gwiazdę*. Zob. RWP. Zob. też Lb 24:7: „Wzeszła gwiazda z Jakuba i powstało berło z Izraela”, דָּרַךְ כּוֹכָב מִיַּעֲקֹב וְקָם שֵׁבֶט מִיִּשְׂרָאֵל. i por. CDA 7:18-21: „Gwiazda to ten, który wyjaśnia Prawo, który przybył do Damaszku, jak jest napisane: Wyszła gwiazda z Jakuba i powstało berło z Izraela.” (Muchowski 2000: 204-205); 4Q175:9: „I podjął swą przypowieść, mówiąc: Przepowiednia Balaama, syna Beora.” (Muchowski 2000: 123).
Mt 2:2[L]	Dary uwydatniały wyjątkowość wydarzenia; Seneka pisze o magach, którzy przyszli z darami uczcić śmierć Platona (Seneka 2010: *List* 58). Seneka L. A. 2010. *Listy moralne do Lucyliusza*. Warszawa: PWN.
Mt 2:11[L]	RWP.
Mt 2:18[L]	RWP.
Mt 3:3[L]	TWNT II. 657-659.
Mt 3:4[L]	*Szarańcza*: niektórzy uważają, że Jan żywił się raczej chlebem świętojańskim (*Ceratonia siliqua*), z rodziny brezylkowatych (*Caesalpiniaceae*), podobnie jak syn z Przypowieści o dwóch synach (gr. κεράτιον w Łk 15:16). Szczepanowicz B. 2003. *Atlas roślin biblijnych. Pochodzenie, miejsce w Biblii i symbolika,* Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 72-74.
Mt 3:7[L]	Flawiusz, *Dawne* XVII. 42.
Mt 3:7[L]	Flawiusz, *Wojna* II. 119, 164-166; *Dawne* XIII. 171-173, 293-298; XVII. 11, 16-17; XX. 199; *Autobiografia* 10-11.
Mt 4:5[L]	(1) Flawiusz, *Dawne* XV. xi. 5; (2) NET 148. Hegesippus głosi, że stamtąd został zrzucony Jakub, brat Pański (RWP).
Mt 4:18[L]	Co do innych znaczeń słowa Szymon: HALOT. Obraz powołania uczniów powinien być kształtowany na podstawie wszystkich opisów ewangelicznych.
Mt 5:4[L]	McNeile, RWP.
Mt 5:4[L]	Bóg połączył mężczyznę z kobietą w ramach stworzenia; małżeństwo jest *następstwem* tego, nie samym *połączeniem*.
Mt 5:5[L]	*szczęśliwy*, μακάριος, אַשְׁרֵי, Ps 1, odnoszone do bóstw i ludzi (Homer, Pindar); *błogosławiony* to gr. εὐλογημένος (Mt 21:9; Łk 1:42, 68). W G opisuje czystość charakteru, zob. J 13:17; 20:29; 1Tm 1:11; Tt 2:13.

Mt 5:13[L]	Fragment Talmudu (*b. Bekorot 8b*) opowiada o tym, jak R. Joshua ben Chananja (ok. r. 90) odpowiedział na pytanie: Jak przywrócić smak zwietrzałej soli? Doradził on: Przyprawić ją łożyskiem muła. Gdy zauważono, że muł, jako wysterylizowany, nie rodzi, rabbi dodał: A czy sól może stracić smak? (NET 24).
Mt 5:16[L]	Tj. *w niebiosach*, ἐν τοῖς οὐρανοῖς. *Ojciec w niebie* brzmi naturalniej w języku polskim niż *Ojciec w niebiosach*; pod. przetłum. w innych miejscach. Wyrażenie *w niebiosach* jest hebraizmem, hebrajskim sposobem określania rzeczy bezkresnych lub wyrażania pojęć abstrakcyjnych.
Mt 5:21[L]	*winien*, ἔνοχος, l. *odpowiedzialny*, l. stanie przed…; ponadto: (1) o duchowym zniewoleniu: *podległy, pod kontrolą* (Hbr 2:15); (2) w słownictwie prawnym: *winny* (Mk 3:29); *podległy, odpowiedzialny wobec* (Mt 5:22); *zasługujący na* (Mt 5:22; 26:66); (3) z gen. określającym, co zostało przekroczone: *winny przestępstwa* (1Kor 11:27); *winny pogwałcenia, nieposłuszeństwa* (Jk 2:10). *Zabijał*, tj. *mordował*; polecenie to nie obejmuje sytuacji wojennych.
Mt 5:22[L]	Vincent.
Mt 5:32[L]	„Tradycyjne przekonanie, że *porneia* (rozpusta) oznacza cudzołóstwo, a czasownik *apolyo* separację, a nie rozwód, jest nie do przyjęcia. We wszystkich bowiem tekstach mówiących o małżeństwie czasownik *apolyo* oznacza rozwód dokonany z myślą o nowym małżeństwie (BP 4:24).
Mt 5:32[L]	Hendriksen 1983: 304.
Mt 5:32[L]	Hendriksen 1983: 304. Względem kogo cudzołoży osoba pojmująca za żonę kobietę zdradzoną? (1) Wobec męża, który ją zdradził; (2) wobec własnego ciała (1Kor 6:18); (3) wobec planu Boga; (4) wobec własnej żony, jeśli oddala ją na rzecz porzuconej.
Mt 6:4[L]	Dod. *On*, αὐτός, D E M S W X[vid] Δ Π Σ Φ *f*[1] 28 565 579 1241 (700 *l* 2211) 𝔐 h q sy[p.h]; brak: ℵ B K L Z Θ *f*[13] 33 892 1424 *l* 844 lat sy[s.c]; Or.
Mt 6:9[L]	W SP jest tylko jeden przypadek, w którym mowa jest o zwracaniu się do Boga w modlitwie jako do Ojca. To Jr 3:4. We fragmencie tym jednak słowo to pada w kontekście więzi *małżeńskiej*, nie *rodzinnej*, i zdaje się być synonimem *przewodnika* (pod. jak w 2Krl 2:2, gdy określenie takie pada ze strony Elizeusza względem Eliasza) lub synonimem *męża* (jak w Oz 2:18, gdzie w podobnym kontekście więzi małżeńskiej padają określenia: mąż i baal), nie *rodzica*. *Niebo* nie jest sprawą rozmiaru, ale wymiaru, nie skończoności, ale wieczności. Niebo jest wszędzie tam, gdzie rozciąga się Boża obecność, dokąd sięga Jego wszechmoc – niebo jest wszędzie. Do tego stopnia, że Paweł mówi na Areopagu: „nie jest On daleki od każdego z nas. W Nim bowiem żyjemy i poruszamy się, i jesteśmy”, (Dz 17:27-28). Niech będzie poświęcone: być może passivum divinum, tzn. forma zwracania się z prośbą do Boga, w której, z szacunku, unika się wymienienia Jego imienia

	– pod. do naszego zwracania się w osobie trzeciej do osób szczególnie szanowanych, na przykład zamiast: *Mamo, daj mi pić*, zwracamy się: *Niech mama da mi pić*.
Mt 6:11[L]	Przymiotnik *powszedni*, gr. ἐπιούσιος (*epiousios*), może pochodzić od czasownika ἐπειναι, *być, egzystować*; od imiesłowu ἐπων tworzy on przymiotnik ἐπούσιος, równoważny ἐπόντιος, czyli: zapewniający byt, dany do wykorzystania, לַחְמָא דְּחֻקָּנָא, (*lachma' dechuqqana'*), jeśli Jezus powiedział to po aramejsku. Przymiotnik *powszedni*, gr. ἐπιούσιος (*epiousios*), może też być zbitką dwóch słów: ἐπὶ i οὐσία, i oznaczać: *na przeżycie* – chleb *na przeżycie* lub *do przeżycia*. Ciekawe, że to słowo pojawia się w Nowym Przymierzu tylko dwa razy, w związku z Modlitwą Pańską (Mt 6:11: Łk 11:3), a zatem w tym samym kontekście, więc – można by nawet powiedzieć, że właściwie pojawia się tylko raz! Orygenes twierdzi, że nie było ono w powszechnym użyciu (de orat. 27, Thayer) i zostało ukute przez uczniów. Przymiotnik *powszedni* może łączyć się z hebrajskim rzeczownikiem חֹק (*choq*), czyli: *ustalenie, ustawa*, i oznaczać *ustalony przydział*. Taki przydział otrzymywali kapłani w ramach służby w świątyni (Kpł 6:15; 7:34; 10:15; 24:9; Lb 18:8, 11, 19, por. Rdz 47:22). Dzienny przydział otrzymywała też służba w bogatych domach hebrajskich (Prz 31:15). Wyrażenie לֶחֶם חֻקִּי (*lechem chuqi*) pojawia się w Prz 30:8 i oznacza dzienną porcję związaną z powołaniem, losem lub potrzebą: „Oddal ode mnie marność i słowo kłamliwe, nie nawiedzaj ubóstwem ani nie darz bogactwem, karm mnie chlebem według moich potrzeb.”
Mt 6:13[L]	*gdyż Twoje jest Królestwo, moc i chwała na wieki wieków. Amen*, ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν K L W Δ Θ Π f^{13} 33 288^{c} 565 579 700 892 1241 1424 *l* 844 𝔐 f q sy^{h} bo^{pt} (g^{1} k $sy^{c.p}$ sa); brak w: א B D Z 0170 f^{1} *l* 2211 lat mae bo^{pt}; Or; tylko αμην 17 30 288* vg^{cl}; w 157 225 418 1253 (por. Chryz): οτι σου εστιν η βασιλεια του πατρος και του υιου και του αγιου πνευματος εις τους αιωνας αμην; w Did 8:2 (pod. sa fa): οτι σου εστιν η δυναμις και η δοξα εις τους αιωνας; w wariantach sy^{kur} brak ἡ βασιλεία καί; w starołac. k: *bo Twoja jest moc na wieki wieczne*; brak w: א B D Z 0170 f^{1} *l* 2211 lat mae bo^{pt}; Or Trt Cyp, zob. 1Krn 29:11-13. Szczególną uwagę warto poświęcić słowu *chwała*, gr. δόξα (*doksa*). Ciekawe, że w kulturze greckiej oznaczało ono: (1) oczekiwanie, stąd *paradoks* opisuje zdarzenie zaistniałe wbrew oczekiwaniom; (2) opinię, sąd, wyobrażenie, (3) przypuszczenie, mniemanie; (4) fantazję: (5) szacunek, dobre imię, zaszczyt, chwałę, sławę; (6) zewnętrzny blask, chwałę, a w G wspaniałość. (Abr.). Słowo to w G wybrano na przekład hbr. כָּבוֹד (*kawod*), opisującego rzecz ważącą, ważką, ważną, coś, co się w sposób wyraźny odznacza. Przy tłumaczeniu NP na hebrajski (SG DLZ) gr. przetłumaczono hbr. תִּפְאֶרֶת (*tif'eret*), które oznacza piękno, ozdobę, splendor i blask. Biorąc pod uwagę ten krąg znaczeniowy, można powiedzieć: „Nie zostaw nas też w chwili próby, ale zachowaj nas od złego”, gdyż tylko Ty jesteś najważniejszy i tylko Ty jesteś źródłem wszystkiego, co posiada znaczenie i sens.

Mt 6:18[L]	Dod.: *jawnie*, ἐν τῷ φανερῷ, Δ 579 124 *l* 2211 *pm* it; brak: א B f^1; w^l por. Mt 6:4.
Mt 6:26[L]	NET 28.
Mt 6:28[L]	RWP.
Mt 6:33[L]	Fri.
Mt 7:11[L]	NET.
Mt 8:13[L]	RWP.
Mt 8:17[L]	Przez to, że Jezus *podźwignął nasze choroby*, należy rozumieć, że *On wziął na siebie nasze człowieczeństwo*. Ponieważ choroba jest jedną z przypadłości człowieczeństwa, Mateusz uznał, że uzdrawianie jest dowodem wypełnienia się w Jezusie proroctwa Izajasza i potwierdzeniem Jego mesjańskości. On przybił do krzyża nasze grzechy (Kol 2:14), stary człowiek został wespół z Nim ukrzyżowany (Rz 6:6). Ten fakt wpływa przede wszystkim na stan naszego duchowego zdrowia (Rz 6:4), a ponadto na stan zdrowia naszego nie odrodzonego i nie odkupionego ciała. Uzdrowienie nadal pozostaje *znakiem* wkraczania Boga w życie człowieka (tak jak zmartwychwstanie wielu świętych w czasie zmartwychwstania Jezusa było znakiem zbliżania się pełni zmartwychwstania; zob. Mt 27:52-54), dopóki nasze ciała pozostają w niewoli skażenia do czasu ich odkupienia mocą *przemienienia* lub *śmierci i zmartwychwstania* (1Kor 15:50-51).
Mt 8:18[L]	Za B (IV); *liczne tłumy*, πολλοὺς ὄχλους, $א^2$ (IV).
Mt 8:21[L]	NET 31.
Mt 8:23[L]	Jedną z takich łodzi, z I w. po Chr., odkryto w 1986 r. na *pn zach* wybrzeżu Jeziora Galilejskiego. Przechowywana jest w Muzeum Yigala Alona w Kibbutzu Ginnosar. Mierzy 8,27 m długości, 2,3 m szerokości i 1,3 wysokości. Obraz łodzi: BIG.
Mt 8:30[L]	Znaczeniowo *jeśli* jest w tym przypadku bardzo bliskie *skoro*; por. Mt 18:28; Łk 11:13; **J 1:25**; **7:4**; **11:12**; 14:7; Dz 16:15; 1Tm 3:5; 1J 4:11; 5:9;1P 1:17; 2:3; 4:17; przypadki możliwe: Łk 4:3 (tłusty druk zaznacza przypadki najbardziej przekonywające).
Mt 9:2[L]	*odpuszczane są ci grzechy*, ἀφίενταί σου αἱ ἁμαρτίαι, א B (IV); *odpuszczone są ci twoje grzechy*, ἀφέωνταί σοι αἱ ἁμαρτίαι σου, W (IV/V) C, k^w w^s.
Mt 9:17[L]	*Bukłaki*, ἀσκοί, worki z koziej skóry; mogły mieścić ok. 20 l wina, straty zatem mogły być znaczne, Zob. *Miary i wagi*.
Mt 10:4[L]	NET 35.

Mt 10:10[L]	Deissmann (*Light from the Ancient East*, ss. 108n.) utrzymuje, że mogło to oznaczać torbę żebraczą, zgodnie z napisem na pomniku w Kefr Hanar w Syrii: „Gdy chrześcijaństwo wciąż było mało znaczące kapłan obchodził ziemię Syrii i zbierał datki na rzecz bogini.” (RWP).
Mt 10:38[L]	Krzyż oznacza utratę życia, a nie niewygody związane z naśladowaniem Jezusa (zob. Rz 6:1-14; Ga 2:20). Jest to pierwsza wzmianka o krzyżu w Mt. Skazańcy nieśli własny krzyż. U Żydów znany od czasów Antiocha Epifanesa i Aleksandra Janneusza, który ukrzyżował 800 faryzeuszów, RWP.
Mt 11:2[L]	Jedno z takich miejsc znajdowało się w Machaerus na *wsch* od Morza Martwego, które w tym czasie znajdowało się pod panowaniem Heroda Antypasa (Flawiusz, *Dawne* XVIII. 5. 2).
Mt 11:3[L]	Bruce uważa, że Jan był w więzieniu wystarczająco długo, aby wpaść w więzienny nastrój (RWP).
Mt 11:23[L]	*Hades*, ᾅδης, występuje 11 razy: Mt 11:23; 16:18; Łk 10:15; 16:23; Dz 2:27, 31; 1Kor 15:55: Obj 1:18; 6:8; 20:13, 14. Hades, ᾅδης, jest w G odpowiednikiem hbr. שְׁאוֹל (por. Dz 2:25-28 i Ps 16:10), z wyjątkiem 2Sm 22:6, gdzie przetłumaczone jest jako *śmierć*: θάνατος. *Gehenna*, γέεννα, odpowiednik hbr. גֵּי(א) הִנֹּם (*ge'hinnom*), zob. Joz 18:16 (synonim Doliny Refaim); występuje: Mt 5:22, 29; 10:28; 18:9; 23:33; Mk 9:45, 49; Łk 12:5. W popularnych przekładach *Hades*, ᾅδης, jest tłumaczone: BB: *piekło* (3 razy); grób Dz 2:27, 31; 1Kor 15:55; BG (i KJV): *piekło* (zawsze), Nowa Wulgata, pod. jak Biblia Wujka: *piekło* za wyjątkiem 1Kor 15:55 (*śmierć*); BT (w. V): *otchłań* (10 razy); *bramy piekielne* (Mt 16:18). BW: *piekło* (7 razy), *śmierć* (1 raz), *otchłań* (2 razy), *kraina umarłych* (1 raz).
Mt 13;47[L]	RWP.
Mt 14:3[L]	*Herodiada* (15 r. p. Chr.-39 r. po Chr.), wnuczka Heroda Wielkiego, żona Heroda Antypasa. Najpierw poślubiła Heroda II (tj. Heroda Boethusa lub Heroda Filipa I Rzymskiego), potem rozwiodła się z nim, by poślubić Antypasa, gdy ten rozwiódł się ze swoją żoną, córką Aretasa, króla Arabii. Jej pierwszy mąż jeszcze żył, a małżeństwo ze szwagierką było dla Żydów zakazane (Kpł 18:16). Z powodu tej kobiety Herod wtrącił Jana do więzienia w Machaerus. Mowa o tym w Mt 4:12 (Mt 14:3[L]). Flawiusz (*Dawne* XVII. 5. 2) mówi, że trudna do zdobycia twierdza Macheront została wzniesiona na wysokim wzgórzu, na którym też wznosił się piękny pałac Heroda.
Mt 14:22[L]	Taką łódź znaleziono przy *pn zach* brzegu Jeziora Genezaret, BIG.
Mt 15:6[L]	*ani swojej matki*, W (IV/V); brak w א B (IV).

	słowo, λόγον, א[2a] B (IV); *prawo*, νομον, א*[2b] (IV); *przykazanie*, ἐντολὴν, W (IV/V); Mt 15:6[L].
Mt 16:17[L]	*ciało i krew*, σὰρξ καὶ αἷμα, idiom: (1) śmiertelny człowiek; (2) naturalne ludzkie zdolności.
Mt 16:18[L]	*Piotr*, πέτρος, zn. *kamień*; Mt 16:18. *skała*, πέτρα: skałą tą nie jest Piotr, lecz jego *epokowe wyznanie* (πέτρα), że Jezus jest Chrystusem. Co do możliwości, że skałą jest Piotr: Imię Piotr, czyli: *kamień*, brzmi πέτρος (*petros*), a *skała* brzmi πέτρα (*petra*). Słowa rzeczywiście współgrają ze sobą, ale też różnią się co do znaczenia i co do rodzaju. Pierwsze jest rodzaju męskiego, drugie rodzaju żeńskiego. Na pierwszy rzut oka nie ma w całym fragmencie Mt 16:13-20 innego wyrażenia rodzaju żeńskiego, więc zbieżność „Petrosa" z „petrą" wydaje się ponętna, szczególnie jeśli ją wzmocnić domniemaniem, że Jezus rozmawiał z uczniami nie po grecku lecz po aramejsku, a w aramejskim kamień mogłoby brzmieć כֵּיפָא (*kipo* l. w wymowie hbr. *kefa*), choć skała, do której w SP często przyrównywany jest Bóg, brzmi צַוְרָא (aram. *tsawro*, a w wymowie hbr. *tswra'*) Występuje też סִלְעָא (*sil'o'*) w znaczeniu odważnika do ważenia pieniędzy. Przy uważniejszym rozważeniu można zauważyć, że w omawianym fragmencie rodzaju żeńskiego jest całe wyznanie Piotra: „Ty jesteś Chrystusem, Synem Boga żywego" (Mt 16:16). Jest to zdanie na tyle ważne, że w Mt 16:20 Jezus stanowczo nakazuje uczniom, aby nikomu nie mówili, że On jest Chrystusem. Wyznanie to, po grecku ὁμολογία (*homologia*), jest rodzaju żeńskiego i w związku z prawdą o Jezusie jako Chrystusie, Mesjaszu, i Synu Bożym słowo to pojawia się w Hbr 3:1; 4:14 oraz w 1J 4:15. Zamiast więc opierać się na domniemaniach o niepoświadczonych słowach aramejskich pewniejsze jest oparcie się na tym, co jest potwierdzone w dokumentach Nowego Przymierza i powiedzieć, że gdy Jezus mówił o *tej skale*, miał na myśli wyznanie Piotra: „Ty jesteś Chrystusem, Synem Boga żywego" (Mt 16:16). Dlaczego jednak Jezus połączył imię apostoła *Petros* z jego wyznaniem *petrą*? Nie jest to wyraźnie wyjaśnione. Być może dlatego, że imię Petros jest imieniem nadanym Szymonowi przez Jezusa. Jezus nadał mu je, gdy Szymon stał się Jego naśladowcą. To imię jest znakiem podjęcia przez Szymona Bożego powołania do jego szczególnej roli w historii. Biorąc to wszystko pod uwagę można powiedzieć, że znaczenie tego, co Jezus powiedział Piotrowi było takie: „Ty jesteś Piotr, kamień, a teraz jesteś też wyrazicielem tego, co objawił ci mój Ojciec w niebie, ale zgromadzenie powołanych zbuduję na skale tego wyznania, że Ja jestem Chrystusem, Synem Boga Żywego". Co do alternatywnego tłumaczenia: *i potęga śmierci nie zdoła go pokonać*. *Hades* jest słowem opisującym *miejsce zmarłych* (Mt 11:23; Łk 16:23; Dz 2:27, 31; Obj 1:18; 6:8; 20:13-14); odpowiada ono hbr. שְׁאוֹל (*szeol*) tłumaczonemu słowami *grób* (zob. Rdz 37:35) lub *śmierć* (u Pawła; zob. 1Kor 15:55 i Oz 13:14). Wg Dz 2:27, 31 Chrystus nawiedził to miejsce. Określenie *bramy Hadesu* w SP oznacza śmierć (Jb 38:17; Ps 9:13; 107:18; Iz 38:10). W tym fragmencie może oznaczać, (1) że pochodu Kościoła nie zatrzymają *moce śmierci*,

	tj. moce przeciwne Chrystusowi i jego Królestwu. (W literaturze mez. człowiek schodzący do krainy umarłych przechodził przez siedem bram i nie miał stamtąd odwrotu, zob. Jb 17:16; 26:5n; 38:17); (2) zamysły i intrygi piekła, pomimo wysiłków, nie przemogą Kościoła, brama bowiem była wówczas miejscem narad i ferowania wyroków (Pwt 21:19; 25:7). Dobrą analogią mocy Królestwa jest nastawanie wiosny jako pory roku.
Mt 16:19^{L}	*klucze* […] *Niebios*, κλεῖδες τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, מַפְתְּחוֹת מַלְכוּת הַשָּׁמַיִם, mogą łączyć się z rolą, którą odegrał Piotr, otwierając Królestwo przed ludźmi w czasie Pięćdziesiątnicy (Dz 2), w Samarii (Dz 8) i w domu Korneliusza (Dz 10). *Wiązanie i rozwiązywanie* może się łączyć z uprawnieniami osób, którym Jezus powierzył wiodącą rolę w Kościele (zob. Ef 4:11) do rozstrzygania w sprawach przez Niego nie rozstrzygniętych, np. Mt 18:14-19; Dz 15:7-11; 1Kor 7:10-15, 40; Mt 16:19^{L}.
Mt 16:23^{L}	*szatan*, σατανᾶς, שָׂטָן, zn. *wróg*, równoznaczne z wężem starodawnym i diabłem: ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος, ὅς ἐστιν Διάβολος καὶ ὁ Σατανᾶς (Obj 20:2).
Mt 17:15^{L}	RWP.
Mt 17:15^{L}	Fri.
Mt 17:21^{L}	W. 21 występuje w: τουτο δε το γενος ουκ εκπορευεται (εκβαλλεται **א**^{2}; εξερχεται 118. 209. *l* 2211) ει μη εν προσευχη και νηστεια **א**^{2} C D K L W Γ Δ $f^{1.13}$ 565 700 892^{c} 1241 1424 *l* 2211 𝔐 lat sy$^{(p).h}$ (mae) bo^{pt}; OrM lat sy (mae) bo; Or; brak go w **א*** B Θ 0281 33 579 892* e ff^{l} sy$^{s.c}$ sa^{mss} bo, zob. NA28; zob. również Mk.
Mt 17:27^{L}	Poborcy zarabiali na wymianie ok. 68 tysięcy szekli, czyli niemal 273 tysiące denarów rocznie. Za taką sumę można było zatrudnić na rok 747 robotników. Poborcy podeszli do Piotra, nie do Jezusa, aby – z powodu przekroczenia terminu – nie wprawiać w zakłopotanie Mistrza, RWP.
Mt 18:6^{L}	RWP.
Mt 18:11^{L}	Ἦλθεν γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου σῶσαι τὸ ἀπολωλός, występuje w: D L^{mg} W Θ^{c} 078^{vid} 𝔐 lat sy$^{c.p.h}$ bo^{pt}; brak go w: **א** B L* Θ* $f^{1.13}$ 33 892* *pc* e ff^{1} sy^{s} sa mae bo^{pt}; Or Eus.
Mt 18:15^{L}	*przeciw tobie*: występuje w: D K L N W Γ Δ Θ 078 f^{13} 33 565 700 892 1241 1424 𝔐 latt sy mae bo^{pt}; brak w: **א** B 0281 f^{1} 579 sa bo^{pt}; Or^{lem}. W NA27 i NA28 w tekście głównym, w nawiasach.
Mt 18:23^{L}	RWP.
Mt 18:24^{L}	Flawiusz, *Dawne* XI. 4.

Mt 18:27[L]	*uwolnił*, ἀπέλυσεν: gr. ἀπολύω, pojawia się w słownictwie rozwodowym, zob. Mt 1:19; 19:3; logistycznym, gdzie mowa o rozpuszczeniu tłumu Mt 14:15; w formie med. w odniesieniu do podróży, Dz 28:25; i jako eufemizm odnoszący się do śmierci, Łk 2:29.
Mt 18:34[L]	Liwiusz (II. 23) mówi o starym setniku uskarżającym się, że został wzięty przez wierzyciela nie do odpracowania długu, lecz na tortury, i pokazującym swoje świeże rany (RWP).
Mt 19:3[L]	*człowiekowi*, ἀνθρώπῳ, א[3] C D W Θ 087 *f* [1.13] 33 𝔐 latt; brak w: א* B L Γ 579 (700) 1424* *pc*; NET 55.
Mt 19:5[L]	*nie za nierząd*, μὴ ἐπὶ πορνείᾳ, wg. Mt 5:32: *za wyjątkiem sprawy nierządu*, παρεκτὸς λόγου πορνείας; tzw. Wyjątek Mateusza; w Łk występuje we wszystkich mss, choć w różnej formie. *Nierząd*, πορνεία, זְנוּת (*zenut*), może odnosić się do stosunków pozacielesnych, tzn. wierności Bogu i ludziom w ramach przymierza (Lb 14:33, 35; 2Krn 36:13; J 8:41); pod. w przyp. cudzołóstwa, μοιχεία, נִאֻפִים, (Ez 23:37; Mt 5:28), por. Ef 5:31-32; Mt 19:5[L]
Mt 19:9[L]	*nie* […] *cudzołoży*, μὴ ἐπὶ πορνείᾳ καὶ γαμήσῃ ἄλλην μοιχᾶται, א (IV); w N (VI) brak: καὶ γαμήσῃ ἄλλην; w C* (V) zamiast: μοιχᾶται, jest: ποιεῖ αὐτὴν μοιχευθῆναι (jak w Mt 5:32); wg B (IV): παρεκτὸς λόγου πορνείας ποιεῖ αὐτὴν μοιχευθῆναι (jak w Mt 5:32); wg D (V): παρεκτὸς λόγου πορνείας καὶ γαμήσῃ ἄλλην μοιχᾶται. Na końcu zdania dod: a kto opuszczoną przez męża pojmuje cudzołoży, καὶ ὁ ἀπολελυμένην ἀπὸ ἀνδρὸς γαμῶν μοιχεύει, B (IV), por. Łk 16:18; *a ktokolwiek pojmuje opuszczoną, cudzołoży*, ωσαυτως και ο γαμων απολελυμενην μοιχαται, 𝔓[25] (IV); dod. brak: א (IV), kw wsl; Mt 19:9[L]. Druga część wersetu przyjmuje zatem w mss różne formy: wg א C[3] D L 1241 it sy[s.c] sa bo[ms] (w tekście głównym): λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ μὴ ἐπὶ πορνείᾳ καὶ γαμήσῃ ἄλλην μοιχᾶται. N pomija: και γαμηση αλλην. Zamiast końcowego μοιχᾶται w C* N: ποιει αυτην μοιχευθηναι (Mt 19:9[L]). Niektórzy twierdzą, że formuła wyjątku nie jest autentyczna. McNeile na przykład uważa, że została ona dodana, gdy praktyka rozwodu już się ustaliła. I dodaje, że nie można przyjmować, że Jezus przyjmował stanowisko zbieżne ze stanowiskiem Szammaja, RWP.
Mt 19:24[L]	*Ucho igły*: NET 57. Wejście bogatych do królestwa: TB mówił, że człowiekowi nawet się nie przyśniło, aby słoń mógł przejść przez ucho igły (RWP).
Mt 19:28[L]	Czas odnowy wszechrzeczy: NET 57.
Mt 19:28[L]	Niektórzy opuszczają słowa: *ze względu na imię moje* i czytają: *ze względu na mnie*, za א B Θ *et pauci* NET 57.
Mt 20:29[L]	RWP.

Mt 21:1[L]	RWP, NET 59.
Mt 21:19[L]	O tej porze na starych gałązkach pojawiają się zawiązki owoców, a potem liście i kwiaty. Zbiory wczesnych fig przypadają na czerwiec. Figi zawiązujące się na świeżo wyrosłych gałązkach gotowe są do zbiorów we wrześniu (Mt 21:19[L]) Brc.
Mt 21:33[L]	Tłocznie wykuwano w skale; można je spotkać w Izraelu do dzisiaj.
Mt 21:34[L]	RWP.
Mt 22:3[L]	RWP.
Mt 22:21[L]	RWP.
Mt 22:36[L]	**Uwaga homiletyczna**: Co do Pwt 6:5: drukiem pogrubionym zaznaczono sylaby akcentowane. Hbr. *le**waw***, serce, ozn.: wewnętrznego człowieka, tj. jego umysł, wolę i serce. Greckie *kard**ia***, ozn. to samo, choć z większą domieszką sfery uczuciowej, zob. Dz 2:26. Hbr. ***ne**fesz*, dusza, ozn. życie, własne ja, osobę, pragnienie, uczucie, pasję – a więc: całym życiem, całym sobą, wszystkimi pragnieniami, uczuciami, pasją; gr. *psych**e***, czyli dusza, ozn. też życie, uczucie, pragnienie; pojęcie to zbliżone jest do hbr., lecz też więcej w tym słowie domieszki uczucia. Ciekawe jest też to, że zarówno termin hbr. jak i jego gr. odpowiednik, ozn. tchnienie – a zatem: każdym swoim *tchnienie* lub *oddechem*. Hbr. *me**od***, siła, ozn. też możliwości, obfitość, nadmiar, a więc: ze wszystkich możliwości, najpełniej jak potrafię, całą miarą, na jaką mnie stać, pełną „parą”. Odpowiadające mu gr. ***dy**namis*, oznacza siłę – a więc z całej siły. Daje się zauważyć, że słowa te nakładają się w swoich zakresach znaczeniowych. Jest to świadomy zabieg stylistyczny, mający czynić wypowiedź bardziej uroczystą i wymowną. Coś takiego, jak w polskim: *z całym szacunkiem, poważaniem i czcią*. Zasadniczo chodzi o to samo, ale takie zestawienie słów mocno potęguje przekaz. Ciekawe, że w hbr. głowie nie przypisuje się rozumu, lecz autorytet, władzę. Język Starego Przymierza ma mniej pojęć abstrakcyjnych. Okres języka greckiego przypadający na czasy Nowego Przymierza ma ich więcej. Przykładem pojęcia, które pojawia się w czasach greckich jest *sumienie*, pojawia się też w Mdr 17:10. Zob. też: Vincent.
Mt 23:10[L]	W papirusach ozn. nauczyciela, w gr. wsp. profesora. O ile *didaskalos* oznacza rabiego, o tyle *kathegetes* czcigodnego rabbana (McNeile). Dalman uważa, że to samo aram. słowo mogło być tłumaczone zarówno przez *didaskalos*, jak i *kathegetes* (RWP).

Mt 23:14^{L}	Mt 23:14 brak w: ℵ B D L Z Θ f^{1} 33. 892* *pc* a aur e ff^{1} g^{1} vg$^{st.ww}$ sy^{s} sa mae bo^{pt}; występuje w: f^{13} *pc* it vg^{cl} sy^{c} bo^{mss} oraz po w. 12 w: W 0102. 0107 𝔐 f sy$^{p.h}$ bo^{pt} . Zob. Mk 12:40; Łk 20:47. Być może stanowi on glossę z Mk 12:40; Łk 20:47 RWP.
Mt 23:15^{L}	Istnieje hellenistyczna literatura żydowska (Filon, Mowy Sybillińskie, itp.), której zadaniem było przyciągnięcie pogan do judaizmu.
Mt 23:24^{L}	„Ten, kto zabija w szabat pchłę, jest tak samo winien, jak ten, kto zabija wielbłąda” (TJ *Shabb.* 107).
Mt 23:27^{L}	W czasie, gdy Jezus wypowiadał te słowa, groby były właśnie świeżo po malowaniu (RWP); idiom: NET 67.
Mt 23:35^{L}	*syna Barachiasza*, υἱοῦ Βαραχίου, brak w ℵ* (IV), *k^{w} w^{d}*: brak tego imienia we wczesnym Kodeksie Synajskim może sugerować, że występowanie tego imienia w tekście jest wczesnym dodatkiem redakcyjnym i w rzeczy samej chodzi o Zachariasza, syna Jehojady (który zmarł ok. 796 r. p. Chr.) z 2Krn 24:20-22. Jezusowi może chodzić o odpowiedzialność za krew, której przelew dokumentuje Biblia hebrajska (BH), tj. o krew przelaną począwszy od mordu dokonanego przez Kaina na Ablu, opisanego w pierwszej księdze BH (Rdz 4:8), do mordu opisanego w ostatniej księdze (2Krn 24:20-22) BH, wg składu hebrajskiego, w którym 2Krn jest księgą ostatnią. Wyjaśnienie to jednak ma sens przy założeniu, że υἱοῦ Βαραχίου (zob. wyżej) jest dodatkiem późniejszym.
Mt 24:1^{L}	*Zabudowania świątyni*, οἰκοδομὰς τοῦ ἱεροῦ, zob. Flawiusz, *Dawne*; *Wojna* Tacyt, NET, Brc.
Mt 24:3^{L}	*przyjścia*, παρουσίας; por. słownictwo ze słownictwem eschatologicznym Pawła.
Mt 24:24^{L}	*jeśli możliwe*, εἰ δυνατόν, gram. por. Mt 26:39; Dz 20:16, sugeruje realną możliwość.
Mt 24:26^{L}	GGBB 402.
Mt 24:28^{L}	Znaczenie zdania: Gdzie padlina, tam zlatują się sępy, ὅπου ἐὰν ᾖ τὸ πτῶμα, ἐκεῖ συναχθήσονται οἱ ἀετοί. Możliwości rozumienia: 1. Paliną jest działalność fałszywych proroków, którzy gromadzą sępy, czyli ludzi rządnych taniej sensacji. 2. Zdanie może być idiomem oznaczającym rozstrzygniętą i zakończoną bitwę, po której — poza sępami — niekt już nie ma nic do zrobienia. 3. Zob. Łk 17:37, gdzie zdanie to zdaje się być odpowiedzią na pytynie: *Gdzie* […]? Tj. Dokąd zostanie wzięty? Lub: Gdzie zostanie pozostawiony? W kontekście Łk padliną mogą być: a. pozostawieni na pastwę sępów (np. fałszywych proroków); b. zdanie może nie być odpowiedzią na pytanie, lecz zwięzłym opisem całej smutnego zakończenia dziejów ludzkej rebelii.

	Ponadto: sępy (ἀετοί) ozn. też orły. Znaczenie zależy od kontekstu.
Mt 24:30[L]	*Znak Syna Człowieka*, możliwe znaczenia: 1. Wyrażenie można traktować jako genetivus subiectivus (dopełniacz podmiotu), tzn. Syn Człowieczy (podmiot) będzie miał jakiś znak charakterystyczny dla Jego tożsamości, zob. Mt 16:27; 26:64. 2. Wyrażenie można traktować jako genetivus obiectivus (dopełniacz przedmiotu), tzn. Syn Człowieczy (przedmiot) jako taki będzie tym znakiem.
Mt 24:34[L]	*pokolenie*, zob. RWP. Co do zburzenia Jerozolimy, zob. np. *Flawiusz*.
Mt 24:36[L]	*ani Syn*, οὐδὲ ὁ υἱός: występuje w: ℵ* [2b] B D Θ *f*[13] *l* 2211 it vg[mss]; Ir[lat] Hier[mss]; brak w: ℵ[2a] K L W Γ Δ *f*[1] 33 565 579 700 892 1241 1424 𝔐 g[1] 1 vg sy co; Hier[mss]; wyrażenie jest włączone do tekstu głównego w NA27, NA28; por. Metzger.
Mt 25:1[L]	Rutherford, *New Phrynichus*, za RWP. Scena ta mogła rozegrać się niedaleko domu pani młodej, do którego pan młody przybywał na spotkanie, lub w pobliżu domu pana młodego, do którego przybywał on z panną młodą (jak Plummer).
Mt 25:21[L]	RWP.
Mt 25:24[L]	RWP.
Mt 25:27[L]	Vincent.
Mt 25:36[L]	RWP.
Mt 25:40[L]	*moich braci*, ἀδελφῶν μου, brak w B* (IV).
Mt 26:7[L]	*Alabaster*: biały lub żółtawy gips stosowany w rzeźbiarstwie do wyrobu naczyń lub drobnych przedmiotów ozdobnych. Nazwę zawdzięczał miejscowości w Egipcie, z której pochodził. Alabastrowy flakonik pełen nardu był prezentem godnym króla, należał do pięciu prezentów posłanych przez Kambyzesa królowi Etiopii, Herodot, III. 20.
Mt 26:36[L]	Obecnie w dawnym Getsemani znajduje się kilka bardzo starych drzew oliwnych, być może z czasów Jezusa.
Mt 26:53[L]	Liczebność legionu w czasach Augusta i I w. po Chr. wynosiła 4800 pieszych oraz 120 jezdnych. Ustalenie liczebności legionu rzymskiego stanowi dla historyka wyzwanie. Po pierwsze liczebność legionu związana była z rozwojem państwowości imperium rzymskiego – od republiki przez początki cesarstwa po jego rozkwit – potrzebami polityczno-militarnymi (wojny domowe i zewnętrzne) oraz rozbieżnościami między zamiarami a możliwościami ich realizacji (rekrutacja). O

przyznaniu statusu legionu nie decydowała liczebność jednostki, lecz sposób jej organizacji. W czasach cesarstwa legion był jednostką zorganizowaną w:

- 10 kohort, złożonych z
- 30 manipułów, które z kolei składały się z
- 60 centurii.

Pseudo-Hyginus w swym dziele *O wytyczaniu obozów wojskowych* pisze: „Pełna centuria liczy osiemdziesięciu żołnierzy",[15] czyli kohorta stanowiąca 0,1 stanu legionu liczyła 480 żołnierzy (3 manipuły po 160 osób (6 centurii po 80 osób). Taka liczebność była właściwa dla kohort od 2 do 10 (*cohortes quingenariae)*, tj. 6 centurii po 80 żołnierzy (480 żołnierzy).[16] Wyjątek stanowić mogła kohorta pierwsza (*cohors miliaria)*, której stan osobowy bywał podwyższony.[17] I tak zamiast 6 standardowych centurii – składała się ona z 5 centurii podwojonych, co dawało ok. 800 legionistów (5 kohort x 80 legionistów x 2).

Bazując na opracowaniach antycznych oraz badaniach współczesnych historyków można stwierdzić, że w okresie początkowym I w. po Chr. (August i lata późniejsze) legion liczył 4800 piechoty, lub trochę więcej w przypadku „podwojenia" pierwszej kohorty,[18] oraz 120 kawalerzystów (stan na ok. 60 r. po Chr.) przypisanych do poszczególnych jednostek, ale na czas wojenny stanowiących odrębny oddział. Przy czym trudno jest jednoznacznie przypisać decyzję o liczebności kawalerii Augustowi.

W latach wcześniejszych, tj. późnej republiki i dyktatury (głównie Mariusz, Sulla, Sertoriusz, Lukullus) legiony miały liczebność między 5000 a 6000 żołnierzy (3) (4), a ich stan był wynikiem zarówno reformy armii przeprowadzonej przez Mariusza, jak i bieżących potrzeb militarnych.

W okresie złotego okresu cesarstwa nominalnie wciąż obowiązywała formuła 4800 pieszych oraz 120 jezdnych, ale w tym okresie rozbieżności między stanem teoretycznym, a rzeczywistym były coraz większe.

Jak wspomniano, prawo nazywania danej formacji legionem nie była związana z jego liczebnością, a z formą organizacji (10 kohort, czyli 30 manipułów po 2 centurie). Tak więc znane są z historii legiony 500 osobowe (*vexillum veteranorum* – jednostki weteranów) czy 1000 osobowy (osławiony legion egipski Cezara). Pod koniec cesarstwa, za cesarza Dioklecjana, wprowadzono kolejną reformę armii zgodnie z którą liczebność legionu powinna była wzrosnąć do 6100 piechoty oraz 726 jazdy.

O rozbieżnościach w liczebności legionu,[19] a tym samym jego mniejszych jednostek organizacyjnych wskazują źródła historyczne. I tak Polibiusz w 6 księdze (punkt 20) swoich Dziejów pisze: *„Dokonawszy zaciągu wymaganej liczby*

---

15 Pseudo-Hyginus. 2010. *O wytyczaniu obozów wojskowych*, Wydawnictwo UMK: 1.

16 Cowan R. 2003. *Legionista rzymski 58 przed Chr. - 69 po Chr.*, Osprey Napoleon V: 8-9; Cowan R. 2007. *Roman Battle Tactics 109 BC – AD 313*, Osprey: 3-4.

17 Cowan R. 2013. *Legionista rzymski 69-161*, Osprey Napoleon V: 17.

18 Cowan R. 2013. *Legionista rzymski 69-161*, Osprey Napoleon V: 17.

19 Cowan R. 2007. *Roman Battle Tactics 109 BC – AD 313*, Osprey: 3-4.

rekruta (ta wynosi raz na każdy poszczególny legion cztery tysiące dwustu pieszych, raz pięć tysięcy, jeżeli większe jakieś pojawi się niebezpieczeństwo).[20]

Zgoła inny stan osobowy znajdujemy w Józefa Flawiusza w Wojnie Żydowskiej (III Księga, Rozdział IV): *„Legionom tym towarzyszyło osiemnaście kohort. Nadto z Cezarei przybyło pięć kohort i jeden oddział jazdy, a pięć dalszych oddziałów konnych z Syrii. Dziesięć kohort liczyło po tysiąc żołnierzy pieszych, pozostałych trzynaście po sześćset i po stu dwudziestu jeźdźców”.*[21]

Literatura użyta w powyższych rozważniach i uzupełniająca je:

1. Cezar G. J. 2006, *Corpus Caesarianum*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
2. Connolly P. *The Legionary*, Oxford University Press, 2003.
3. Cowan R. 2013. *Gwardzista rzymski 62 przed Chr. – 324 po Chr.*, Osprey Naploeon V.
4. Cowan R. 2003. *Legionista rzymski 58 przed Chr. - 69 po Chr.*, Osprey Napoleon V: 8-9.
5. Cowan R. 2013. *Legionista rzymski 69-161*, Osprey Napoleon V: 17.
6. Cowan R. 2018. *Legionista rzymski 109-58 przed Chr.*, Osprey Napoleon V: 50-2.
7. Cowan R. 2013. *Legionista rzymski 284-337*, Osprey Napoleon V.
8. Cowan R. 2003. *Legionista rzymski 161-284*, Osprey Napoleon V.
9. Cowan R. 2007. *Roman Battle Tactics 109 BC – AD 313*, Osprey: 3-4.
10. D’Amato R. 2016. *Roman Army Units in the Western Provinces 31 BC – AD 195*, Osprey.
11. D’Amato R. 2012. *Rzymscy centurionowie 753-31 przed Chr.*, Osprey Napoleon V.
12. D’Amato R. 2013. *Rzymscy centurionowie 31 przed Chr. – 500 po Chr.*, Osprey Napoleon V.
13. D’Amato R., Negin A. 2019. *Rzymska ciężkozbrojna konnica I w. przed Chr. – V w. po Chr.*, Osprey Napoleon V.
14. D’Amato R. 2017. *Rzymskie oddziały w prowincjach wschodnich 31 przed Chr. – 195 po Chr.*, Osprey Napoleon V.
15. Fields N. 2013. *Legionista republiki rzymskiej*, Osprey Napoleon V.
16. Fields N. 2005. *Rzymska konnica pomocnicza 14-193 n.e.*, Osprey Napoleon V.
17. Fields N. 2009. *The Roman army of the Principate 27 BC – AD 117, Osprey.*
18. Flawiusz J. 2008. *Wojna żydowska*, Oficyna Wydawnicza Rytm, III Księga, Rozdział IV.
19. Liwiusz T. 1971. *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, Wydawnictwo PAN.
20. MacDowall S. 2008. *Piechur późnorzymski 236-565*, Osprey Napoleon V.
21. Marcelinus A. 2001. *Dzieje rzymskie*, Pruszyński i S-ka.
22. Polibiusz. 1957. D*zieje*, Ossolineum, Księga VI, punkt 20.
23. Pseudo-Hyginus. 2010. *O wytyczaniu obozów wojskowych*, Wydawnictwo UMK: 1.

[20] Polibiusz. 1957. D*zieje*, Ossolineum, Księga VI, punkt 20.

[21] Flawiusz J. 2008. *Wojna żydowska*, Oficyna Wydawnicza Rytm, III Księga, Rozdział IV.

	24. Renatus F. W. 1973. *O sztuce wojskowej*, Meander. 25. Secunda N., Northwood S. 1995. *Armie wczesnego Rzymu*, Osprey Napoleon V. 26. Simkins M. 1984. *The Roman Army from Caesar to Trajan*, Osprey. 27. Sumner G. *Roman Military Clothing*, Osprey, 2002. 28. Tacyt P. K. 2004. *Dzieła*, Czytelnik. (PM)
Mt 27:8[L]	*aż do dnia dzisiejszego*, ἕως τῆς σήμερον, עַד הַיּוֹם הַזֶּה, formuła wskazująca na pewną odległość czasową między zdarzeniem, a jego opisem, być może na wkład redakcyjny.
Mt 27:9[L]	*Jeremiasza*, א (IV); *Zachariasza*, arm[mss] (V) 22 (XII); brak imienia: (VI). Na temat połączenia Zachariasza z Jeremiaszem i przypisania całego cytatu Jeremiaszowi wysuwa się wiele teorii. W Mk 1:2n cytat pochodzi z Izajasza i Malachiasza, a przypisany jest w całości Izajaszowi jako ważniejszemu. Broadus i McNeile omawiają różne teorie (RWP). W N (022): *Zachariasza*; Φ 033 *pauci* – pomijają imię proroka (EBC 562).
Mt 27:16[L]	*Jezus*, Or (III) Θ (IX); brak w א (IV).
Mt 27:17[L]	*Jezusa*, Or (III) B (IV) Θ (IX); brak w א (IV).
Mt 27:19[L]	NET 78; Prokla RWP.
Mt 27:26[L]	NET 78.
Mt 27:27[L]	RWP.
Mt 27:28[L]	Szkarłat (*kokkinen*) był kolorem uzyskiwanym z samiczek owadów (*kermes*), które gromadziły się na *Ilex coccifera* rosnącej na ziemach Izraela. Suche „kiście" tych owadów, wyglądające jak jagody, były źródłem tego barwnika; por. Mk 15:17. Istnieją różne odcienie purpury. Flawiusz, *Dawne*. V. 1, 10; być może tą peleryną była stara chusta Piłata (Carr, *Cambridge Gk. Test*). Purpura pojawia się u Plutarcha, Epikteta, Herodota oraz w późniejszych papirusach obok G i NP. Istnieją różne odcienie purpury (RWP).
Mt 27:42[L]	Imp. warunkowy odpowiadający wzorcowi opisanemu przez GGBB 489.
Mt 27:48[L]	NET 80.
Mt 27:54[L]	RWP.
Mt 28:2[L]	NET 81.

Mt 28:19[L]	*w imię Ojca, Syna i Ducha Świętego*, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, występuje we wszystkich mss Mt; alternatywny wariant: w imię moje, εν τω ονοματι μου, pojawia się u Euzebiusza.

Ewangelia wg św. Marka (Mk)

Autor: Marek. Być może Jan Marek (Dz 12:12, 25), którego matka udostępniała dom na spotkania wspólnoty kościoła w Jerozolimie. Marek *mógł być* świadkiem części wydarzeń z życia Jezusa; uważa się, że on jest tym młodzieńciem odzianym w prześcieradło z Mk 14:51-52. Marek był towarzyszem apostoła Pawła (Dz 12:25), kuzynem Barnaby, uczestnikiem Pierwszej podróży misyjnej (Dz 13:5, 13; 15:37-39; Kol 4:10), współpracownikiem apostoła Piotra (Dz 12:12; 1P 5:13).

Autorstwo Marka: Marek, Μᾶρκος, czyli: *młot, postrzygacz* lub *mężczyzna*. Za jego autorstwem przemawia świadectwo wczesnych Ojców Kościoła. Papiasz, biskup Hierapolis (ok. 120 r. po Chr.), którego słowa zachowały się u Euzebiusza z Cezarei (260-340 r. po Chr.) w *Historii Kościelnej*[22] 2.15.1-2; 3.39.14-16, twierdzi, iż wie od apostoła Jana (*Jana Prezbitera*), że Marek m.in. był sekretarzem Piotra i że spisał jego poselstwo najlepiej jak pamiętał. Podobne świadectwo znajdujemy u Ireneusza, *Przeciw herezjom* 3.1.2. Zob. 1P 5:13. Nie ma głosów tradycji przypisujących autorstwo innej osobie.[23]

Data napisania: ok. 55 r. po Chr. Najstarsza ewangelia (za taką uważana od końca XVIII w.). Datowana jest też na ok. 65 r. po Chr.

Miejsce napisania: Rzym, zob. uwagę o latynizmach i wyjaśnieniach zwrotów hebrajskich i aramejskich w części *Cechy szczególne*.

Tło: Dobrze oddawać je może Papiasz, cytowany przez Euzebiusza: „Prezbiter mawiał także: Marek, który był tłumaczem Piotra, spisał dokładnie, choć nie po kolei, wszystkie słowa i czyny Pana, które zapamiętał. Nie słyszał bowiem sam Pana ani nie był jednym z jego uczniów, ale później, jak powiedziałem, jednym z [uczniów] Piotra. Piotr nauczał odpowiednio do okazji, przedstawiając słowa Pana nie w sposób systematyczny, dlatego Marek słusznie postąpił spisując niektóre z tych rzeczy tak, jak je zapamiętał. Miał bowiem tylko jeden cel: nie pominąć niczego z tego, co słyszał, i niczego nie przekręcić”. [24] Współgra to z prologami łacińskimi, wg których Marek był tłumaczem Piotra, zob. Ireneusz,[25] Klemens Aleksandryjski,[26] Orygenes, Tertulian, Euzebiusz, Hieronim. Wg Klemensa Aleksandryjskiego słuchacze Piotra w Rzymie nalegali, by Marek spisał słowoa apostoła. Wg Tertuliana Mk może być nazwany

22 https://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.toc.html#P2185_1027485.

23 Przeczą mu: Shelle U (tłum. E. Boring). 1998. *History and Theology of the New Testament Writings*: Minneapolis: Fortress: 200.

24 Papiasz, cytat: Euzebiusz, 1965. *History of the Church*, tłum. G.A. Williamson, Londyn: Penguin Books Ltd.: 3.39.15 (s. 103-104).

25 *Przeciw herezjom* 3:1; 10:6.

26 Klemens Aleksandryjski, cytat: Euzebiusz, *Historia kościoła*, 6:14.

ewangelią Piotra, bo Marek był tylko jego tłumaczem.[27] Potwierdza to Fragment Muratoriego. Justyn Męczennik mówi o *pamiętnikach Piotra* w *Dialogach z Tryfonem* 106:3:[28]

Cechy szczególne:

1. W najstarszych mss Mk kończy się nagle na Mk 16:8, zob. Mk 16:8[L]. Treść prawdopodobnie zaginionego zakończenia mogła opisywać nie poświadczone w znanych mss ukazanie się Jezusa Piotrowi, zob. 1Kor 15:5 (por. Cullman 1968: 31).
2. Hebraizmy: peryfrastyczna forma cz z ptc w praes., np. Mk 10:32. Spójnik oto w Mk 2:24; 3:32, 34; 4:3; 11:33; 13:21; 14:42; 16:6; por. Mk 1:2. Mogą one świadczyć o żydowskim pochodzeniu autora.
3. Wyjaśnienia zwrotów aramejskich: *Talita kum* (Mk 5:41); zwyczajów żydowskich, jak obmywania (Mk 7:3-4), mogą świadczyć o wykorzystaniu ewangelii w środowiskach nie obeznanych z kulturą żydowską.
4. Latynizmy: *grabatus* (Mk 2:4, 9; 6:55); *modius* (Mk 4:21); *legion* (Mk 5:9); *spekulator*, w znaczeniu żołnierza (Mk 6:27); *denarion* (Mk 6:37; 12:15; 14:5); *sekstarius* (Mk 7:4); *katedra* (Mk 11:15); *census* (Mk 12:14); *kwadrans* (Mk 12:42); *ovile* (Mk 14:54, 66; 15:16); fragellare (Mk 15:15); *praetorium* (Mk 15:16); centurio (Mk 15:39, 44, 45). mogą świadczyć o wykorzystywaniu tekstu w środowiskach rzymskich.
5. Szczególnie częste przedstawianie Jezusa jako Syna Bożego (np.: Mk 1:1; 9:7; 15:39), jak i Syna Człowieczego; rzadziej jako Mesjasza (por. Dn 7:13).
6. Terminy Mk spotykane u pismach Pawła: (1) *cud* (Mk 6:14; 9:1, por. Rz 9:1; Ga 3:20); (2) *ewangelia* (Mk 1:1, 14, por. Rz 1:1, 16; 15:16; 1Ts 2:2, 8, 9); (3) *zachowywać pokój* (Mk 9:50 por. Rz 12:18; 2Kor 13:11; (4) *tajemnica* (Mk 14:11 por. Kol 4:3-5); (5) *przemieniać się* (Mk 9:2, por. 2Kor 3:18). Terminy te mogą wskazywać na wpływ Pawła na Mk.
7. Tajemnica mesjańska: Mk 1:34, 44; 3:12; 5:43; 7:36; 8:30; 9:9.
8. Większy akcent na czyny Jezusa niż na słowa Jezusa. Choć zawiera dwie dłuższe mowy: Przypowieści, Mk 4:1-34, i Proroctwo o przyszłości świat, tj. Mowę eschatologiczną: Mk 13:1-37.
9. Najwęższy zakres tzw. treści własnej lub dobra własnego ewangelii; może to świadczyć o jej najstarszej dacie powstania. Dobro własne: 28 wersetów z 677 (tj. ok. 7%).

Mk 1:1[L]	*Ewangelia o Jezusie Chrystusie*, εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, jako gen. objectivus; lub: *Jezusa Chrystusa* (jako gen. subjectivus l. auctoris). Tytuł Ewangelii: Κατα Μαρκον א B, (IV w.); ευαγγελιον κατα Μαρκον (V w.) A D K L W Γ Δ Θ *f*[13] 1 28 33 565 700 892 1241 1424 2542 𝔐 lat; το κατα Μαρκον αγιον ευαγγελιον (XIII w.) 209 579 (vg[cl]). Ireneusz, *Przeciw herezjom* 3.1.2.
Mk 1:2[L]	*Izajasza*: ἐν τῷ Ἠσαΐᾳ (IV) א B L Δ 33 565 892 1241 sy[p] [hmg] co Or[pt]; *u proroków*, ἐν τοῖς προφήταις (V) A K P W Γ *f*[13] 28 579 1424 2542 𝔐 vg[ms] sy[h]

27 Tertulian, *Przeciw Marcjonowi*, 4:5.

28 https://www.newadvent.org/fathers/01287.htm; http://www.earlychristianwritings.com/text/justinmartyr-dialoguetrypho.html.

	(bo^{mss}) Ir^{lat}; *k*^{w} (kopista uwzględnił, że cytat Mk jest złożeniem Ml 3:1 w pierwszej części i Iz 40:3 w drugiej).
Mk 1:4^{L}	*Jan*, Ἰωάννης, יוֹחָנָן (*Jochanan*), zn.: *JHWH jest łaskawy*. *chrzest opamiętania*, βάπτισμα μετανοίας (קָרָא אֶל־הָעָם לָשׁוּב מִדַּרְכָּם וּלְהִטָּבֵל לִסְלִיחַת עֲוֹנָם), to chrzest w następstwie zrozumienia przez chrzczonego własnej grzeszności, opamiętania się i postanowienia o odwróceniu się od zła. Lub: *głosił potrzebę zanurzenia w wodzie na znak szczerego odwrócenia się od zła*.
Mk 1:6^{L}	*Szarańczyn*: Niektórzy uważają, że Jan żywił się nie szarańczą, a *szarańczynem strąkowym* (*Ceratonia siliqua*), z rodziny brezylkowatych (*Caesalpiniaceae*), zob. Szczepanowicz 2003: 72-74.
Mk 1:8^{L}	*w*, ἐν (V), A (D) K L P W Γ *f*^{1,13} 28 565 579 700 892^{c} 12411424 2542 *l* 844 𝔐 it, brak w IV, א B Δ 33 892* *l* 2211 vg Or, zn. to samo, *w*^{l}; dativus może być zarówno instrumentalny jak i lokatywny niezależnie od występowania przyimka ἐν, NA28.
Mk 1:14^{L}	*królestwa* (*Bożego*), τῆς βασιλείας (V).
Mk 1:16^{L}	*przechadzał się* (V) A 𝔐; J. Galilejskie było 3,5 raza większe od powierzchni Gniezna. Sieć, być może okrągła w przekroju, z ciężarkami na obrzeżach, określona w A K W Δ 565^{c} *l* 2211 TW jako ἀμφίβληστρον, por Mt 4:18; wg D Θ *f*^{13} 28 565* (latt) sy^{p}: τὰ δίκτυα.
Mk 1:21^{L}	*Kafarnaum*: Zachowały się ruiny synagogi z IV w. stojącej na fundamentach synagogi z czasów Jezusa. *Synagoga*: była miejscem nabożeństw od V w. p. Chr. Miała przełożonych (Łk 8:41). Mogła powstać, gdy w miejscowości mieszkało więcej niż dziesięciu Żydów. W czasach Jezusa podczas nabożeństw czytano fragmenty Prawa i Proroków, a potem proszono kogoś o wypowiedź na ich temat (zob. Miszna, m. *Megillah* 3-4; m. *Berakoth* 2). W miastach greckich spotykano się w synagogach domowych, zob. ilustrację w Logos: *Faithlife Study Bible Infographics*.
Mk 1:22^{L}	NET 87.
Mk 1:40^{L}	Do trądu zaliczała się też choroba znana współcześnie jako choroba Hansena.
Mk 2:1^{L}	GGBB 247.
Mk 2:9^{L}	Znawcy Prawa mogli kpić, myśleć, że każdy może sobie twierdzić, że odpuszcza grzechy, przecież to nienamacalne. Jezus dokonał uzdrowienia, żeby przekonać, że Jego słowa nie są bezpodstawne – i nie są bluźnierstwem.
Mk 2:14^{L}	Halfeusz, zob. HALOT; Do dziś zachowały się denary z podobizną Tyberiusza (*The Baker Illustrated Guide to Everyday Life in Bible Times*).

Mk 2:16[L]	GGBB 280-281.
Mk 3:6[L]	NET 89.
Mk3:14[L]	Dod. *uczniów* W (IV/V). Dod. *których też nazwał apostołami* א B (IV), por. Łk 6:1.
Mk 3:29[L]	*grzechu*, ἁμαρτήματος א B (IV); *sądu*, κρίσεως A (V).
Mk 4:3[L]	Edwards, BW.
Mk 4:12[L]	*aby*, ἵνα, występuje w Łk 4:11 oraz w J 12:38. W Mt 13:13 występuje: *gdyż*, ὅτι; ἵνα bowiem, pod. jak ὅτι, może mieć zn. wyjaśniające: *że, jak gdy*, zob. J 15:8, 13. Mt używa ὅτι, gdyż przytacza zasadę: Temu, kto ma, będzie dane, a temu, kto nie ma, zostanie odebrane i to, co ma. Jezus mówi w podobieństwach, aby *dać możliwość zrozumienia*. Tym, którzy przyjmą tę możliwość, zostanie dane więcej. Tym, którzy jej nie przyjmą, nie przydadzą się nawet ułatwiające zrozumienie przykłady, porównania, przypowieści l. podobieństwa. Jezus odwoływał się do przykładów, gdyż przykłady: (a) powracają w pamięci, jeśli są przykładami z codziennego życia; (b) intrygują; (c) pozwalają kilkoma zdaniami napisać tysiące słów; (d) żyją „własnym życiem". *Celem* Jezusa było (a) zaburzyć ludziom spokój; (b) zachęcić do dociekania; (c) uczynić słuchaczy odpowiedzialnymi za ich chęć lub niechęć dociekania. Jezus nie mówił podobieństw, aby sprawę ukryć, skoro wraz z Jego przyjściem nastał „rok łaski Pana".
Mk 4:21[L]	Zob. zdjęcie rzymskiego modiusa z IV w. po Chr.
Mk 4:25[L]	RWP.
Mk 4:36[L]	Jedną z takich łodzi, z I w. po Chr., odkryto w 1986 r. na *pn zach* wybrzeżu Jeziora Galilejskiego. Przechowywana jest w Muzeum Yigala Alona w Kibbutzu Ginnosar. Rysunek tej łodzi zob. BIG.
Mk 5:1[L]	*Gerazeńczyków*, Γερασηνῶν א* B (IV) D latt sa; *Gadareńczyków*, Γαδαρηνων, A (V) C K f^{13} *l* 2211 𝔐 $sy^{p.h}$, por. Łk 8:26. W Mt 8:28: *Gedareńczyków*, Γαδαρηνῶν, za B (IV) C (Δ) Θ $sy^{s.p.h}$; Epiph (*Gerazeńczyków*, Γερασηνων, 892[c] latt sy^{hmg} sa mae). Prawdopodobnie bowiem chodzi o wioskę Khersa (Geraza), leżącą w okręgu Gadary, ok. 11 km na *pd wsch*. Nie chodzi o miasto Geraza położone ok. 50 km dalej. RWP.
Mk 5:25[L]	NET 94.
Mk 6:14[L]	Flawiusz, *Dawne* XVIII. 116-118.
Mk 6:22[L]	BW.

Mk 7:3[L]	BW.
Mk 7:19[L]	*oczyszczając*, καθαρίζων, א (IV); καθαρίζον, *rn*, K (IX); oczyszcza, καθαριζει, D (V); w^{s}; zob. Dz 10:15;
Mk 7:16[L]	W. 16, ει τις εχει ωτα ακουειν ακουετω (V) A D K W Γ Δ^{c} Θ $f^{1.13}$ 33 565 579 700 892 1241 1424 2542 𝔐 latt sy sa^{mss} bo^{pt}; brak go w IV: א B L Δ* 0274. 28. sa^{mss} bo^{pt}, k^{z} w^{d}, NA28.
Mk 7:24[L]	*Tyr* leżał na *pn zach* od Galilei, zob. 1Krl 16:31-32. Wrogi Żydom, zob. 1Mch 5:15; *i Sydonu*, καὶ Σιδῶνος, zob. Mk 7:31; por. Mt 15:21; 7:31.
Mk 9:2[L]	*Po sześciu dniach*, μετὰ ἡμέρας ἓξ; w Łk 9:28: *około ośmiu dni*, ὡσεὶ ἡμέραι ὀκτὼ. To zróżnicowanie mieści się w ogólnym podejściu autorów biblijnych lub kultury tamtych czasów do tego, co dziś nazywamy dokładnością historyczną.
Mk 9:29[L]	*i post*, wyrażenie to występuje w: και (+τη Δ) νηστεια 𝔓^{45vid} א^{2} A C D K L N W Γ Δ Θ Ψ $f^{1.13}$ 28 33 565 579 700 892 1241 1424 2542 *l* 2211 𝔐 lat sy^{h} co (l. $sy^{s.p}$ bo^{ms}); brak go w: א* B 0274 k.
Mk 9:43[L]	*Gehenna*, γέεννα, גֵּיהִנֹּם (*ge hinnom*), była doliną rozciągającą się wzdłuż *pd* murów Jerozolimy. Składano tam ofiary Molochowi (Jr 7:31; 19:5-6; 32:35). Kres temu położył Jozjasz (2Krl 23:10). Potem miejsce to stało się śmietniskiem miejskim. Spalano tam różnego rodzaju śmieci. Lęgło się tam robactwo, a ogień nie przestawał się tlić. Stąd miejsce to stało się synonimem kary Bożej. Synonimu tego jako pierwszy użył bodaj Izajasz (Iz 66:24); u Enocha czytamy: „Ta przeklęta dolina jest dla tych, którzy są przeklęci na wieki; tu zostaną zgromadzeni ci, którzy wypowiadają niestosowne rzeczy o Bogu, i tu będzie miejsce ich kary” (En 27:2). „Podobnie jak Abys został otwarty pośrodku ziemi, pełen ognia, a oni wszyscy zostali osądzeni, skazani, wrzuceni do ognistego Abysu i spłonęli” (En 90:26; por. En 48:9; 4Ezd 7:36); BW, NET 106.
Mk 9:44[L]	Mk 9:44, οπου ο σκωληξ αυτων ου τελευτα και το πυρ ου σβεννυται, występuje w: A D Θ f^{13} 𝔐 lat $sy^{p.h}$; brak go w: א B C L W Δ Ψ 0274 f^{1} 28 565 892 2427 *pc* k sy^{s} co.
Mk 9:46[L]	W. 46, οπου ο σκωληξ αυτων ου τελευτα και το πυρ ου σβεννυται, występuje w: A D Θ f^{13} 𝔐 lat $sy^{p.h}$; brak go w: א B C L W Δ Ψ 0274 f^{1} 28 565 892 2427 *pc* k sy^{s} co.
Mk 9:50[L]	Brc, Mt 5:13. W Mk 9:50 mamy do czynienia z okresem wyrunkowym prospektywnym specjalnym.

Mk 10:7[L]	*połączy się ze swoją żoną*, καὶ προσκολληθήσεται πρὸς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, V; wyr. brak w IV.
Mk 10:8[L]	Por. m. *Gittin* 9:10.
Mk 10:12[L]	*Ktokolwiek* […] *cudzołoży*: zob. warianty w NA28.
Mk 10:19[L]	Cytat z Wj 20:12-16; Pwt 5:16-20, poza słowami: *nie oszukuj*, wziętymi z Pwt 24:14; tłum. z hbr. za pomocą con. aor.
Mk 11:22[L]	*wiarę w Boga*, πίστιν θεοῦ: gdy wiara określa *sferę* przeżywania lub doświadczenia, której reguły określa rzeczownik podrzędny (ang. verbal noun) lub jest on przyczyną istnienia tej sfery, relacje w jej obrębie mogą być wyrażane przez gen. obiectivus, tj. *wiarę w Boga*, lub inne konstrukcje gramatyczne możliwe i zrozumiałe w kontekście danego języka (reguła PHZ). W przypadku wiary, wystarczająco wyraźnie wskazuje na to kontekst. Zob. i por.: *wiara Jezusa Chrystusa* (Rz 3:22: δικαιοσύνη δὲ θεοῦ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς πάντας τοὺς πιστεύοντας. οὐ γάρ ἐστιν διαστολή; Ga 2:16; Zob. Jk 2:1: Ἀδελφοί μου, μὴ ἐν προσωπολημψίαις ἔχετε τὴν πίστιν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς δόξης. Obj 2:13: οἶδα ποῦ κατοικεῖς, ὅπου ὁ θρόνος τοῦ σατανᾶ, καὶ κρατεῖς τὸ ὄνομά μου καὶ οὐκ ἠρνήσω τὴν πίστιν μου καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις Ἀντιπᾶς ὁ μάρτυς μου ὁ πιστός μου, ὃς ἀπεκτάνθη παρ᾽ ὑμῖν, ὅπου ὁ σατανᾶς κατοικεῖ. Obj. 14:12: Ὧδε ἡ ὑπομονὴ τῶν ἁγίων ἐστίν, οἱ τηροῦντες τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ καὶ τὴν πίστιν Ἰησου Co do *wiary*, gr. πίστις, w zależności od kontekstu może ona ozn. również zaufanie i wierność, np. Rz 3:3: τί γάρ; εἰ ἠπίστησάν τινες, μὴ ἡ ἀπιστία αὐτῶν τὴν πίστιν τοῦ θεοῦ καταργήσει; Co do gen. subiectivi: Warto w tym przypadku zastosować ćwiczenie rozpoznawcze gen. subiectivi, tj. spróbować zamienić rzeczownik podrzędny konstrukcji (ang. verbal noun) w podmiot zdania oznajmującego, tj. *wiara Boga – Bóg wierzy…* (GGBB 113-116) Jeśli to ćwiczenie uwidoczni myśl trudną nie mającą sensu, chodzi raczej o inny rodzaj genetivu. Przypadki te stają się jaśniejsze jeśli przyjrzeć się podobnym konstrukcjom, lecz nie odnoszącym się do wiary, np: Mt 12:31: *bluźnierstwo Ducha*: Διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν, πᾶσα ἁμαρτία καὶ βλασφημία ἀφεθήσεται τοῖς ἀνθρώποις, ἡ δὲ τοῦ πνεύματος βλασφημία οὐκ ἀφεθήσεται. Łk 11:42: *miłość Boga*: ἀλλ᾽ οὐαὶ ὑμῖν τοῖς Φαρισαίοις, ὅτι ἀποδεκατοῦτε τὸ ἡδύοσμον καὶ τὸ πήγανον καὶ πᾶν λάχανον καὶ παρέρχεσθε τὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ θεοῦ· ταῦτα δὲ ἔδει ποιῆσαι κἀκεῖνα μὴ παρεῖναι.
Mk 10:24[L]	*pokładającym nadzieję w bogactwach*, τοὺς πεποιθότας ἐπὶ χρήμασιν, słowa te występują w brzmieniu: τους πεποιθοτας επι (dod. τοις D Θ *f* [1.13] 28. 565 *al*) χρημασιν A C D Θ *f* [1.13] 2427 𝔐 lat sy bo[pt]; Cl; wariant krótszy w: א B (W: dod. πλουσιον *p*. εισελ.) Δ Ψ k sa bo[pt] (NA27).

Mk 10:25[L]	NET 108.
Mk 10:29[L]	Za א B (IV); *ojca, matkę, żonę*, …ἢ γυναῖκα, A (V).
Mk 11:24[L]	Jeśli użyty tu aor. potraktować jako aor. bezczasowy, to tekst można odczytać w sensie równoczesnym: *Wszystko, o cokolwiek modlicie się i prosicie, wierzcie, że otrzymujecie, a spełni się wam*, BW.
Mk 11:26[L]	Mk 11:26: Εἰ δὲ ὑμεῖς οὐκ ἀφίετε, οὐδὲ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἀφήσει τὰ παραπτώματα ὑμῶν, występuje w różnych formach: ει δε υμεις ουκ αφιετε ουδε ο πατηρ υμων ο εν τοις (− C D K $f^{1.13}$) ουρανοις αφησει (+ υμιν D f^{13}) τα παραπτωματα υμων A C D K Γ Θ $f^{1.13}$ 28. 1241 𝔐 lat $sy^{p.h}$ bo^{pt}; Cyp lub: ι δε υμεις ουκ αφιετε ουδε ο πατηρ υμων (+ ο εν ουρανω N, ο ουρανιος 2542) αφησει υμιν (− N 579. 2542) τα παραπτωματα υμων N 33 579 1424 2542; brak go w: A (C, D) Θ ($f^{1.13}$, 33) 𝔐 lat $sy^{p.h}$ bo^{pt}; Cyp; brak go w: א B L W Δ Ψ 565. 700. 892 k l sy^{s} sa bo^{pt}, zob. NA27/28.
Mk 12:10[L]	Zob. Gudea, Cyl. A xxii 9–11; B xiii 3; Enki's Journey to Nippur 22; Sjöberg, *TCS* III 23, wers 113; *ibid.*, wers 36, Klein, J. (1991). The Coronation and Consecration of Šulgi in the Ekur (Šulgi G); w: Cogan M., Eph'al I. (red.), *Ah, Assyria ...: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor* (ss. 302–308). Jerusalem: The Magnes Press.
Mk 12:11[L]	Na fotografiach: (1) Kamienie węgielne o wymiarach 0,9 x 1,2 x 2,1 m, wadze ok. 80 t, z *pd wch* strony Świątyni Heroda, BIG. (2) Inskrypcje z czasów Aszurnasirpala II w kamieniu węgielnym asyryjskiej świątyni Mamu (883-859 r. p. Chr.). (3) łuki w ruinach bazyliki w Filippi, IV w. po Chr. *Faithlife Study Bible Photos*, Logos., zob. *The Bible Reader's Companion*, Logos.
Mk 12:15[L]	Na fotografiach: półszeklówka (bez podobizn ludzkich) i srebrny denar z czasów współczesnego Jezusowi cesarza Tyberiusza. Denar ten, ze względu na napisy i podobizny, Żydzi mogliby uznać za bałwochwalczy ołtarzyk. Napis na awersie: Ti[berius] Caesar Divi Aug[usti] F[ilus] Augustus, czyli: August Tyberiusz Cesarz Syn Boskiego Augusta. Na rewersie: Maxim[us] Pontif[ex], czyli: najwyższy kapłan, z podobizną Liwii Augusty (lub Liwii Druzylii), matki Tyberiusza, przedstawiącą pokój.
Mk 12:29[L]	*PAN, nasz Bóg, jest PANEM jedynym,* κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν κύριος εἷς ἐστιν, יְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה אֶחָד, lub: *PAN, nasz Bóg, jest PANEM jednym l. jedynie*; hbr. *licz* אֶחָד (*'echad*) może pełnić f. *przym* l. *przys* (Za 14:9).
Mk 12:41[L]	O skrabonach: *Shekalim* 6,5 Flawiusz, *Wojna* 5.5.2 (200); 6.5.2 (282); *Dawne* XIX. 6.1 (294) oraz 1Mch 14:49 i 2Mch 3:6, 24, 28, 40.
Mk 12:42[L]	*Na fotografii lepton Aleksandra Janneusza, króla Judei w latach 103-76 r. p. Chr. (podobne mogły być w użyciu w czasach Jezusa, awers reprezentuje*

	kwitnący lotus, berło starożytnego Egiptu a rewers gwiazdę z ośmioma promieniami) oraz kodrantes Augusta (Wiki).
Mk 13:1[L]	Flawiusz (*Dawne* XV. II, 3) mówi o dużych rozmiarach tych kamieni i o pięknie zabudowań.
Mk 14:3[L]	Por. Mt 26:6 z Łk 7:36-50; chodzi raczej o różne wydarzenia.
Mk 14:22[L]	za א[1] (IV) B; dod. *Jezus*, א*[.2] (IV) A.
Mk 14:24[L]	*nowego przymierza*, της καινης διαθηκης, A K P Γ Δ $f^{1.13}$ 28 579 700 892 1241 1424 2542 𝔐 lat sy sa[mss] bo[pt] . Określenia *nowego* brak w: א B C D[c] L Θ Ψ 565 k sa[mss] bo[pt]; k^z w^l, por. Łk 22:20; 1Kor 11:25.
Mk 15:1[L]	*Sanhedryn*, συνέδριον: nazwa od wspólnego siedzenia na krzesłach (w radzie); było w użyciu u Aleksandra Wielkiego. Piłat: *Poncjusz*, związany z rzymskim rodem Pontii; szósty prokurator Judei (26-36 r. po Chr.).
Mk 15:6[L]	NET 121.
Mk 15:15[L]	TDNT 4. 515-19.
Mk 15:28[L]	Mk 15:28, Καὶ ἐπληρώθη ἡ γραφὴ ἡ λέγουσα· καὶ μετὰ ἀνόμων ἐλογίσθη, występuje w różnych formach: και (+ η Δ) επληρωθη η γραφη η λεγουσα· και μετα ανομων ελογισθη K L P Γ Δ Θ 083 $f^{1.13}$ 28 33 565 579 700 892 1241 1424 2542[s] *l* 844 𝔐 lat sy[p.h] (bo[pt]); Eus L Θ 083. 0250 $f^{1.13}$ 33 𝔐 lat sy[p.h] (bo[pt]); Eus; brak go w: א A B C D Ψ k sy[s] sa bo[pt], por. Łk 22:37.
Mk 15:39[L]	*Setnik*, κεντυρίων, był oficerem armii rzymskiej lub jednej z armii pomocniczych; dowodził setką żołnierzy. W obowiązkach przypominał dzisiejszych młodszych oficerów, co do statusu społecznego stał niżej od wyższych oficerów. Niewielu setników było promowanych powyżej swego stopnia. Oddziały rzymskie stacjonujące w Judei były raczej oddziałami armii pomocniczej, której setnicy nagradzani byli obywatelstwem rzymskim po dwudziestu pięciu latach służby. Niektórzy setnicy mogli być wcześniej oficerami legionów – ci otrzymywali obywatelstwo rzymskie przy wstępowaniu do wojsk.
Mk 16:8[L]	Mk 16:8 kończy Mk; zakończenia: (1) brak zakończeń: א i B (IV) 304 2386 (XII) k (l. it[k], Kodeks Bobiensis IV/V), zob. Metz. (2) Krótsze zakończenie: L (VIII) Ψ (IX) 099 (VII) 0112, zob. Metz. (3) Dłuższe zakończenie: A C D (V) K W X Δ Θ Π Ψ 099 0112 f^{13} 28 33 Byz al., zob. Metz. (4) Oba zakończenia: W (IV) L Ψ 044 0112 099 274[mg] 579 *l* 1602 dwa mss bohairyckie, tekst syryjski (dłuższe w tekście, krótsze w greckich uwagach marginalnych). Jeden armeński manuskrypt podaje dłuższe zakończenie i przypisuje je Aristionowi (możliwe, że temu, którego wspomina Papiasz). W, po w. 14, zawiera słowa: Oni przeprosili mówiąc: Ten wiek bezprawia i niewiary jest pod szatanem, który nie pozwala nieczystościom duchów być pokonanymi przez prawdę Boga i moc (l.

	nie pozwalającemu temu, co pod nieczystymi duchami być ogarniętym przez prawdę Boga i moc), dlatego objaw już (l. teraz) swoją sprawiedliwość – tak mówili Chrystusowi. A Chrystus zwrócił się do nich: Granica lat władzy szatana została wypełniona, ale zbliżają się inne niebezpieczeństwa (l. okropności); a za tych, którzy zgrzeszyli, Ja zostałem wydany na śmierć, po to, by odwrócili się ku prawdzie i już więcej nie grzeszyli, by odziedziczyli duchową i niezniszczalną chwałę sprawiedliwości, która jest w niebie, κακεινοι απελογουντο λεγοντες οτι ο αιων ουτος της ανομιας και της απιστιας υπο τον σαταναν εστιν, ο μη εων τα (= τον μη εωντα?) υπο των πνευματων ακαθαρτα (= ακαθαρτων?) την αληθειαν του θεου καταλαβεσθαι (+ και l. αληθινην zamiast αληθειαν?) δυναμιν· δια τουτο αποκαλυψον σου την δικαιοσυνην ηδη, εκεινοι ελεγον τω χριστω. και ο χριστος εκεινοις προσελεγεν οτι πεπληρωται ο ὅρος των ετων της εξουσιας του σατανα, ἀλλὰ εγγιζει ἄλλα δεινα· και υπερ ων εγω αμαρτησαντων παρεδοθην εις θανατον ινα υποστρεψωσιν εις την αληθειαν και μηκετι αμαρτησωσιν ινα την εν τω ουρανω πνευματικην και αφθαρτον της δικαιοσυνης δοξαν κληρονομησωσιν), zob. NA28. Hieronim wiedział tylko o kilku mss z dłuższym zakończeniem. Niektóre dokumenty pozostawiają Mk bez zakończenia, niektóre dodają jedno zakończenie, inne drugie, a jeszcze inne oba. Pełna dyskusja na ten temat w Robertson, *Studies in Mark's Gospel*, a także *Introduction to the Textual Criticism of the New Testament* 214-216.

Ewangelia wg św. Łukasza (Łk)

Autor:

Autorem trzeciej ewangelii synoptycznej i Dziejów Apostolskich jest ta sama osoba. Pogląd taki potwierdza nie tylko podobny początek obu ksiąg (Łk 1:1-4 i Dz 1:1-5), ale także analiza filologiczna obu ksiąg. Imię Łukasz nie pojawia się jednak ani w tekście Ewangelii ani w tekście Dziejów Apostolskich. Przypisywanie tego imienia autorowi obu ksiąg ma więc charakter poszlakowy. Opiera się ono na następujących przesłankach:

1. Związek treści Dz z treścią Listów Pawła. W Dz 16:10-17; 20:5-21:18; 27:1-28:16, narrator relachonuje przebieg zdarzeń w osobie pierwszej. Dzięki tym fragmentom i pozostałym, w których autor Dz wymienia imiona różnych postaci dowiadujemy się:
   a. że autor Dz należał on do towarzyszy podróży Pawła,
   b. że autor Dz nie był Barnabą, Sylasem, Tymoteuszem, Markiem, Apollosem, Pryscylą, Akwilą, Erastosem;
   c. że nie był tym, którzy w Dz 20:4-5 zostali wymienieni w osobie trzeciej, tj. nie był to: Sopatros, syn Pyrrusa z Berei, Arystarchos, Sekundus, Gajusz z Derbe, Tymoteusz, Tychikos ani Trofim.
   d. Imię Łukasz pojawia się w Kol 4:14, w Liście napisanym ok. 60 r. Do wymienionych w Liście obrzezanych należą: Tychikos, Arystarchos (współwięzień), Marek (Barnabowy) i Jezus zwany Justem. Do nieobrzezanych należą: Epafras (współwięzień), Demas i Łukasz, ukochany lekarz. Imię Łukasz pojawia się też Flm 1:23. Do osób wymienionych należą: Arystarch, Marek, Epafras (współwięzień), Demas i właśnie Łukasz. 2Tm 4:11 wymienieni są: Demas (który opuścił Pawła), Kreskes, Tytus i Łukasz.
   e. zestawiając wiadomości z wcześniejszych podpunktów i eliminując z grona współpracowników Pawła oraz z grona pozostałych osób wymienionych z imienia, osoby, które nie mogły napisać Dziejów Apostolski, pozostajemy z Łukaszem — i wnioskujemy, że poniewał on był autorem Dziejów, był też autorem Ewangelii Łukasza.

2. Jednoznaczne świadectwo wczesnej tradycji kościoła. Tradycja ta wskazuje Łukasza jako autora Ewangelii, zob. Euzebiusz, *Historia Kościoła* 3.4.6. Euzebiusz też odnosi do Łk słowa Pawła o „mojej ewangelii" (*Historia Kościoła* 3.4.7).

Łukasz, zgodnie z Łk 1:1-4, był chrześcijaninem drugiego pokolenia, tzn. nie był naocznym świadkiem ziemskiej posługi Jezusa. Jako autor Łk czerpał (a) z tradycji ustnej, przekazanej przez „naocznych świadków i sług Słowa", (b) z wcześniejszych diegez (tj. raportów, doniesień, opowiadań, Łk 1:1); do tych diegez, jak wynika z samej treści Łk, należały te same źródła z których korzystał Mk, a może samo dzieło Marka dostarczyło mu też wiadomości do jego własnego dzieła.

Treść Łk na tle Mt i Mk sugeruje ponadto następujące szczegóły o autorze Ewangelii:

1. Łukasz jawi się jako osoba uporządkowanego myślenia, zainteresowana historycznością opisywanych zdarzeń (Łk 1:1-4).
2. Łukasz posługuje się językiem bardziej zbliżonym do greki klasycznej niż to ma miejsce w przypadku pozostałych ewangelistów.
3. Treść fragmentów należących do dobra własnego Łk wyraźniej świadczy o przychylności autora względem środowiska pozażydowskiego, np.: *Jezus wobec ludzkiej niechęci* (Łk 7:51-56) *Przypowieść o miłosiernym Samarytaninie* (Łk 10:29-37); *Uzdrowienie dziesięcu trędowatych* (Łk 17:11-19). Może to świadczyć o tym, że sam Łukasz nie był Żydem, a zbawcze dzieło Jezusa postrzegał jako powszechne, odnoszące się do całej ludzkości (zob. rodowód Jezusa sięgający Adama, Łk 3:23-38). Wymiar bardziej międzynarodowy zdradza też eschatologia Łk 21.
4. Znajomość SP ze strony Łukasza może świadczyć, że sympatyzował z synagogą.
5. Łukasz mógł być lekarzem. Zob. terminy medyczne w Łk 4:38; 5:18; 5:31; 7:10; 13:11; 22:44 w zestawieniu z nazwaniem Pawła „ukochanym lekarzem" (Kol 4:14). Jednak określenie to może być po prostu komplementem.[29]

Czas: ok. 60 r. po Chr.; logicznie rzecz biorąc przed napisaniem Dziejów Apostolskich, których ukończenie mogło mieć miejsce ok. 62 r. po Chr., tj. po wydarzeniach opisanych w Dz 28, a przed prześladowaniem Nerona, które rozpoczęły się ok. 65 r. po Chr. Por. Dz 28:31. Na tę datę ukończenia Dz może też wskazywać (1) dość gwałtowne zakończenie Dz, a tym (2) brak wzmianki o uwolnieniu Pawła (Dz 27:24; 28:30-31).

Ewangelia ta mogła zostać spisana jako druga po Mk.

Miejsce: Cezarea (?). Tradycja łączy Łukasza z Antiochią.

Cel napisania: Dostarczenie wierzącej osobie historycznych podstaw wiary w Jezusa Chrystusa.

Temat: Jezus Chrystus, Jego dzieło i poselstwo zdarzeniem historii.

Ewangelia synoptyczna

Ewangelia wg św. Łukasza, obok Mk i Mt, należy do trzech tzw. ewangelii synoptycznych, tj. ujmujących życie Jezusa w sposób całościowy, od gr. συν-ορά̀ω, czyli: *widzieć razem*.[30] Ewangelie synoptyczne ukazują działalność Jezusa jako rozgrywającą się na przestrzeni jednego roku, jako rozpoczynającą się w Galilei i kończącą w Judei. Inaczej jest w Ewangelii wg św. Jana, w której działalność Jezusa rozciąga się na dwa lub trzy lata.

---

[29] Zob. Cullmann 1968:37, w którym autor wskazuje, że podobną świadomość terminologii medycznej można wywnioskować z pism Józefa Flawiusza czy Plutarcha.

[30] Termin *ewangelie synoptyczne* pochodzi od Johanna Jakoba Griesbacha (1745-1812).

Cechy charakterystyczne Łk

1. Ewangelia adresowana do przedstawicieli narodów, środowiska nieżydowskiego (zob. *Autor*).
2. Częstsze niż u pozostałych ewangelistów określanie Jezusa tytułem Pan (Łk 7:13; 10:1, 39, 41; 11:39; 12:42; 13:15; 17:5; 18:6; 19:8; 22:61; 24:3, 34).
3. Termin *Królestwo Boże* w odróżnię od występującego u Mt *Królestwa Niebios*.
4. Podkreślanie znaczenia Ducha Świętego, np.: por. Łk 11:13 z Mt 7:11. Ponadto zob. działanie Ducha w Łk 1:15, 41, 67; 2:25-27; Łk 4:1, 14, 16; 10:21; Łk 12:12.

Łk 1:1[L]	Inskrypcja: κατα Λουκαν ℵ[1] B[1] vg[st] bo[ms]; ευαγγελιον κατα Λουκαν A[c] D K L W Γ Δ Θ Ξ Ψ 33 565 700 892 1424 2542 𝔐 lat sa[mss] bo[pt]; το κατα Λουκαν αγιον ευαγγελιον 209 579; αρχη του κατα Λουκαν ευαγγελιου 1241 *pc*; tytułu brak w: ℵ* A* B*.
Łk 1:4[L]	BDC 12. Prawdy o Jezusie nie obawiają się historycznej weryfikacji (zob. m.in. Bruce F. F. 2003. *Wiarygodność pism Nowego Testamentu*, Katowice; McDowell J. 2002. *Przewodnik apologetyczny*, Warszawa: Vocatio. Łk 1:1-4 sugeruje: (1) Opisania i uporządkowana wydarzeń o życiu Jezusa podjęli się liczni (πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων), w. 1.; (2) Naoczni świadkowie i słudzy Słowa *przekazali*, co może oznaczać, że sami nie pisali (καθὼς παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ᾽ ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου), w. 2; (3) Łukasz nie wiedział o działalności pisarskiej Jana w okresie pisania swojej ewangelii; (4) Ewangelia jest owocem pracy badawczej (ἔδοξεν κἀμοί, παρηκολουθηκότι ἄνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς, καθεξῆς σοι γράψαι), w. 3; (5) pewność opiera się na zdarzeniach (ἵνα ἐπιγνῷς περὶ ὧν κατηχήθης λόγων τὴν ἀσφάλειαν) w. 4.
Łk 1:5[L]	*Herod Wielki*, syn Żydówki Kypros z rodu Nebatejczyków i Idumejczyka Antypatra, panował od 37 r. p. Chr. do 4 po Chr., wielki budowniczy (m.in. świątyni), sprawny polityk, znany z okrucieństwa.
Łk 1:15[L]	*sikera* (l. *sycera*, σίκερα) napój alkoholowy różny od wina, lecz wymieniany z winem, zob. Kpł 10:9; Lb 6:3; Pwt 29:5; Iz 29:9; ak. *sikaru* ozn. piwo jęczmienne, por. Sdz 13:4, mocny napój sporządzany np. z daktyli, miodu i zboża, być może mocniejszy od wina, CAD 17: 421. Wg Lek 856, *sikera* to mocny napój sporządzany z owoców (np. daktyli), miodu i zboża; zob. też Testament Rubena 1 (*Apokryfy* 2006: 46).
Łk 1:28[L]	*Błogosławiona jesteś między kobietami*, ευλογημενη συ εν γυναιξιν: w A C D K Γ Δ Θ *f* [13] 33 892 1424 2542 2211 𝔐 latt sy bo[mss] Eus; brak w: B K L W Θ Ξ Ψ *f* [1] 565 579 700 1241 *pc* sa bo[pt] co; Or[lem] Epiph. Słowa te występują w Łk 1:42.
Łk 1:38[L]	słowo, ῥῆμα (*rema*), występuje zamiennie z *logos*.
Łk 1:39[L]	*pewnego* […] *Judei*: być może dzisiejsze Ain-Karim, 7 km na *zach* od Jerozolimy.

Łk 1:41[L]	*a gdy,* lub: *I stało się,* καὶ ἐγένετο, hebr.; 69 razy w Łk (np. Łk 2:1, 15, 46; 3:21; 6:1, 6, 12; 7:11; 8:11, 22) i 54 razy w Dz. W naszym przekładzie oddawane wyrażeniem czasowym.
Łk 1:47[L]	*rozradował się,* ἠγαλλίασεν, zmiana na aor. zgodnie z zasadą hbr. *waw consecutivum*, gdzie czasownik w czasie przeszłym odnosi się do teraźniejszości po ptc. o znaczeniu teraźniejszym. Może to być aor. proleptyczny lub dramatyczny odnoszący się do przypadków, które rozegrały się niedawno; przy tłumaczeniu można dodać: *właśnie, dopiero co, przed chwilą*. Dotyczy to czasowników wyrażających emocje i rozumowanie, ale częściej jest to ślad po semickim perf. statycznym. Czasem trudno ustalić, czy aor. odnosi się do niedawnej przeszłości, czy do teraźniejszości; jako aor. ponadczasowy, powinien być tłumaczony czasem teraźniejszym, GGBB 564-565. Wg Robertsona aor. ponadczasowy, do przetłumaczenia czasem teraźniejszym.
Łk 1:51[L]	*okazał moc,* ἐποίησεν κράτος: (1) hbr. pf. iteraktywne, wyrażające to, co Bóg zawsze czyni; (2) hbr. pf. profetyczne, odnoszące się do wypadków, które już się zaczęły w czasie mówienia; (3a) aor. historyczny lub narracyjny; (3b) aor. gnomiczny, ponadczasowy; (3c) aor. profetyczny, opisujący, co ma się stać w Wieku mesjańskim tak, jakby to się już wydarzyło. Sześć form aor. w Łk 1:51-53 łączy cechy aor. historycznego z gnomicznym w tym sensie, że opisywane czynności wciąż się powtarzały (Hendriksen).
Łk 1:53[L]	*głodni,* πεινῶντοι: nie chodzi jedynie o głód, ale o potrzebę w ogóle (Marshall), imiesłów ten oznacza stan aktywny (ang. *stative active,* GGBB).
Łk 1:59[L]	Hendriksen traktuje słowo *nazwać* jako impf. de conatu – próbowali, zamierzali (nadać imię), też Robertson i Marshal twierdzą, że to nie jest bezokolicznik, lecz forma osobowa. GGBB (551) wyjaśnia, że jest to voluntative/tendential impf., tj. podjęto próbę zrobienia czegoś lub chciano dokonać dokonać czegoś, czego nie dokonano. Próby takie mogły być wielokrotne. Śmierć bez kontynuatora rodu, była w Izraelu nieszczęściem, Gooding 51.
Łk 2:1[L]	August, tj. Gajusz Oktawiusz, znany jako Oktawian, wnuk siostry Juliusza Cezara, Julii, ur. 63 r. p. Chr. zm. 14 r. po Chr., panował od 31 r. p. Chr. do 14 r. po Chr. Był to pierwszy i wg wielu największy cesarz rzymski. Położył kres republice, wprowadził rządy monarchiczne, włączył do imperium dalsze obszary basenu M. Śródziemnego, zaprowadził tzw. *Pax Romana* (pokój rzymski) i zapoczątkował złoty wiek w literaturze i architekturze Rzymu. Tytuł August, czyli: *najwyższy*, został mu nadany przez senat rzymski w 27 r. p. Chr. O dekrecie tym nie wspominają ani greccy ani rzymscy historycy, stąd wielu uważało te słowa Łukasza za niewiarygodne. Jednakże odnalezione później inskrypcje na papirusach potwierdziły informacje Łukasza, NET 136. Zob. prace W. M. Ramsaya: *Was Christ Born at Bethelehem? Luke the Physician. The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the N.T.* *aby dał się spisać,* Marshall NIGTC: strona zwrotna: *dać, pozwolić się zapisać.* GGBB 425-6: strona zwrotna przyzwalająca (*permissive middle*).

Łk 2:7[L]	Jezus mógł urodzić się w jaskini służącej za stajenkę, Brc. *gospoda*, κατάλυμα (*katalyma*), מָלוֹן, lub: *noclegownia*: Hendriksen Marschall.
Łk 2:8[L]	Obchodzenie pamiątki narodzin Jezusa 25 grudnia rozpoczęło się mniej więcej w czasach Konstantyna (306-337 r. po Chr.), chociaż o tej pamiątce wspomina Hippolit (165-235 r. po Chr.). Niektórzy uważają, że jej obchodzenie w tym okresie pokrywa się z rzymskimi saturnaliami, dlatego że chrześcijanie chcieli w ten sposób uniknąć prześladowania. Informacja, że pasterze przebywali na polach sugeruje, że mogła to być wczesna wiosna, czas miotów wśród owiec, NET 137.
Łk 2:8[L]	Wg niektórych stada przeznaczone na ofiary w świątyni trzymane były przez cały rok na polach w okolicach Betlejemu (NIVSB, Łk 2:8). D. Ludwig Schneller pisze, że pierwsze fiołki zbierał w Betlejem w okresie Nowego Roku, a w jednym dniu grudniowym sam widział koło Betlejem 6 stad kóz i owiec równocześnie. Pasterze lubią okolice Betlejem, bo na wschodnich zboczach gór panuje łagodny klimat (*Kennst du das Land?*, 1930, 35-36). Inni twierdzą, że pasterze spędzali swoje stada z letniego wypasu do zagród nie później niż w połowie października (Pnp 2:11; Ezd 10:9, 13); zob. ACC V, 370, Jezus zatem nie mógł urodzić się w grudniu, lecz w drugiej połowie września.
Łk 3:2[L]	*Pustkowie*, ἔρημος: (1) obszar trudny do ustalenia (TWOT II, 657-659); (2) nieurodzajne tereny między górzystą Judeą na zachodzie, a Morzem Martwym i nizinnym Jordanem na wschodzie, rozciągające się na północ niemal do miejsca, gdzie Jabbok wpływa do Jordanu. Są to rozległe pofałdowane przestrzenie jałowej kredowej ziemi pokrytej kamieniami i skałami. Pustkowia były domem Jana (J 1:80), zaczął on głosić tam, gdzie przebywał. Były to równiny (Rdz 13:10) lub doliny Jordanu, El Ghor, aż po Sukkot (2Krn 4:17). Czasem przechodził na stronę wschodnią Jordanu (J 10:40), chociaż pozostawał głównie na zachodniej, Hendriksen: 200.
Łk 3:3[L]	*odpuszczenie*, ἄφεσις (*aphesis*), w Łk częściej niż u pozostałych autorów NP razem wziętych (Vincent). W tekstach medycznych określa ulgę w chorobie, RWP.
Łk 3:12[L]	RWP.
Łk 3:13[L]	RWP.
Łk 3:20[L]	Brak *że*: asyndeton.
Łk 3:23[L]	RWP, Hendriksen: 222-226; Talmud nazywa ją córką Helego. Istnieją zastrzeżenia wobec tradycyjnego przekładu uznającego Józefa za potomka Helego. Łukasz bowiem podkreśla dziewicze poczęcie Jezusa, adresatami jego Ewangelii są poganie, cały świat, nie Żydzi, dla których liczy się pochodzenie w linii męskiej. Jezus jest synem Józefa tylko w ludzkiej wyobraźni. Na gruncie językowym: (1) we wszystkich pozostałych przypadkach imię ojca zostaje poprzedzone rodzajnikiem τοῦ – przed imieniem Józefa go nie ma. (2) skoro Jezus był

	tylko domniemanym synem Józefa, cały długi wywód genealogiczny byłby tylko hipotezą, (3) niezgodność z genealogią Mateusza. Ἰωσὴφ, יוֹסֵף, *Józef*, czyli: *dodający*; *[niech Bóg] doda*. Imię to nosili: (1) patriarcha, syn Jakuba (J 4:5); (2) mąż Marii, matki Jezusa (Mt 1:16); (3) brat Jezusa (Mt 13:55); (4) *Józef* z Arymatei, członek Sanhedrynu, który udostępnił Jezusowi swój grobowiec (Łk 23:50); (5) *Józef,* zwany Barsabasz, towarzysz podróży Pawła (Dz 4:36); (6) dwa te imiona znajdują się w rodowodzie Jezusa (Łk 3:24, 30); (7) *Józef* zwany Barsabbasem (Dz 1:23); (8) syn Marii (Mt 27:56). *Heli*, Ἡλὶ, także: ἡλει, ἠλί, אֵלִי, skr.: *[JHWH] moim Bogiem*.
Łk 3:24^{L}	*Mattat*, Μαθθάτ, także: Μαθάτ, Μαθεάθ, Μαθθαάθ, Μαθθάθ, Ματθάτ, Ματτάθ, Μάττθ; *Matthat*. *Lewi*, Λευί, także: Λευεί, Λευή, zhellenizowane: ὁ Λευίς, lub: Λευείς, Λευής, Λευΐς, *Lewi* (Łk 3:24, 29); ojciec jednego z pokoleń Izraela (Hbr 7:9); jeden z dwunastu uczniów (Łk 5:27, 29).
Łk 3:34^{L}	Kainam, קֵינָן, imię własne bóstwa czczonego przez Sabejczyków, zamieszkujących Płw. Arabski, zob. Rdz 5:9, 5:10, 5:12, 5:13, 5:14, 1Krn 1:2 BDB. Imienia Seta brak w MT i PS Rdz 10:22. Oznacza to, że Łukasz korzystał z G.
Łk 3:35^{L}	G, Flawiusz, *Dawne* 1, 148 v. l. Ῥαγάβ, Ῥαγαῦ.
Łk 4:2^{L}	NET 147.
Łk 4:3^{L}	RWP.
Łk 4:5^{L}	*na górę*; εἰς ὄρος, W (IV/V); *diabeł na wysoką górę*, A (V), brak א (IV), k^{w} w^{l}: Mt 5:8.
Łk 4:9^{L}	NET 148.
Łk 4:20^{L}	NET 149.
Łk 4:21^{L}	*dziś,* σήμερον, częste w Łk: Łk 2:11; 5:26; 12:28; 13:32-33; 19:5, 9; 22:34, 61; 23:43.
Łk 4:26^{L}	*Sarepta*, zob. 1Krl 17:8-9: wsp. wioska Surafend na drodze wzdłuż wybrzeża z Tyru do Sydonu.
Łk 4:32^{L}	NET 151.
Łk 4:36^{L}	NET.
Łk 5:2^{L}	Łukasz używa pięciu czasowników dla opisania usuwania brudu: πλύνω dla mycia i czyszczenia, ἀπομάσσω dla usuwania kurzu z nóg (Łk 10:11), ἐκμάσσω dla kobiety, która umyła nogi Jezusowi (Łk 7:38, 44), ἀπολούω dla obmycia

	grzechów w związku z βαπτίζομαι (Dz 22:16) oraz λούω na obmycie ciała Dorkas (Dz 9:37) oraz ran więźniów (Dz 16:33), Co do sieci, zob. Mt 4:20; Mk 1:18, Vincent.
Łk 6:5[L]	Wariant D (Kodeks Bezy): Łk 6:5 jest za Łk 5:10, zamiast tego w D słowa: *Tego samego dnia, widząc człowieka pracującego w szabat, powiedział do niego: Człowieku, jeśli wiesz, co robisz, jesteś szczęśliwy, ale jeśli nie wiesz, jesteś przeklęty i jesteś przestępcą Prawa*.
Łk 6:9[L]	Rabini wyznawali zasadę: *Periculum vitae pellit sabbatum* (tj. zagrożenie życia zawiesza szabat), RWP.
Łk 6:15[L]	Marshall 240; Hendriksen 330.
Łk 6:16[L]	Marshall 240 sugeruje, że Ἰσκαριώθ może pochodzić od aram. *obłuda*, tu: *obłudny*.
Łk 6:20[L]	Marschall 246, twierdzi, że nie chodzi o ubóstwo dosłowne ani o wszystkich ubogich, lecz o tych, którzy jako uczniowie Jezusa w oczach świata są godni pożałowania i jednocześnie są gotowi cierpieć za Jezusa, por. Hendriksen 340-341.
Łk 6:25[L]	w G oznacza śmiech pogardy, połączony z pogardą wobec wrogów, przechwałkami i samozadowoleniem. Jezus opisuje ludzi zadowolonych z siebie i obojętnych na potrzeby innych (Marshall). Biada tym, którzy nigdy nie płaczą z powodu swojej grzeszności, odrzucają Boga i rozkoszują się niemądrą radością (Hendriksen 344).
Łk 6:37[L]	Fri.
Łk 7:11[L]	Asyndeton (brak ὅτι).
Łk 7:25[L]	To samo słowo μαλακός, czyli: miękki, delikatny, określa mężczyznę przyjmującego w relacji homoseksualnej rolę kobiety, zob. 1Kor 6:9.
Łk 7:35[L]	Tak tłumaczy Marshall 303.
Łk 7:45[L]	Marshall 312.
Łk 8:4[L]	Hendriksen: 422: *Gdy gromadził się tłum złożony z tych, którzy ściągali ze wszystkich miast* (Hendriksen 432). Marshall chce drugi człon tłumaczyć wyjaśniająco: *tłum był wielki, ponieważ...*
Łk 8:6[L]	Marshall 319, Hendriksen 422, 432.
Łk 8:10[L]	*Tajemnica* może w tym przypadku wyjaśniać, dlaczego tak wielu ludzi, którzy mogliby wejść do Królestwa Bożego, nie wchodzi do niego.
Łk 8:22[L]	Jedną z takich łodzi z I w. po Chr. odkryto w 1986 r. na *pn zach* wybrzeżu Jeziora Galilejskiego. Przechowywana jest w Muzeum Yigala Alona w

	Kibbutzu Ginnosar. Mierzy ona 8,27 m długości i 2,3 m szerokości i 1,3 wysokości. Łódź na rysunku pochodzi z *The Baker Illustrated Guide to Everyday Life in Bible Times.*
Łk 8:44[L]	Gen. partitivus, GGBB 84-86.
Łk 8:52[L]	*Bicie się [w pierś]*, κόπτω, było terminem medycznym; ozn. uderzanie się z rozpaczy w głowę lub pierś, odnosiło się też do opłakiwania, Hendriksen: 461-462.
Łk 9:20[L]	Lub: *Pomazańca Bożego*, מְשִׁיחַ הָאֱלֹהִים, (*meszijach he'elohim*); D (V) dod. *Syna* (Bożego).
Łk 9:54[L]	Za $\mathfrak{P}^{45, 75}$ (III) ℵ (IV); dod. *Jego*, αὐτοῦ, A (V). Za $\mathfrak{P}^{45, 75}$ (III) ℵ (IV); dod. *jak i Eliasz uczynił*, ὡς καὶ Ἠλίας ἐποίησεν, A (V).
Łk 9:55[L]	*Nie wiecie* […] *ratować*, καὶ εἶπεν, Οὐκ οἴδατε […] σῶσαι, K (IX); brak: $\mathfrak{P}^{45, 75}$ (III) ℵ (IV). Tekst ww. 55 i 56 jest w niektórych dokumentach dłuższy: *Nie wiecie – powiedział – jakiego ducha* (*wy* K f^{1} *al*) *jesteście*. *Syn Człowieczy* (*bowiem* K *al*) *nie przyszedł dusz ludzi niszczyć* (*zabijać* Γ 700 *al*), *ale [je] ratować* K Γ Θ $f^{1.13}$ (579) 700 2542 *pm* it $vg^{cl.ww}$ $sy^{(c.p).h}$ bo^{pt}.
Łk 10:5[L]	(Hendriksen: 587); a zatem osoba pokojowa, chętna do przyjęcia pokoju (Marshall).
Łk 10:21[L]	Marshall.
Łk 10:34[L]	Hipokrates w przypadku wrzodów doradza: *owinąć miękką wełną i skropić oliwą i winem*, RWP.
Łk 11:2[L]	Dod. *nasz, który jesteś w niebiosach*, ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς: A C D K P W Γ Δ Θ Ψ 070 f^{13} 33^{vid} 565^{s} 579 892 1241 1424 2542 𝔐 it $sy^{c.p.h}$ co; ponadto ημων dod.: L *pc*; brak w: $\mathfrak{P}^{75}$ ℵ B 1 700 *pc* aur vg sy^{s}; Mrc^{T} Or; w^{t}. Wg D (V): *niech nam nastanie Twoje Królestwo*, εφ ημας ελθετω σου η βασιλεια; w 162 (pod.) 700, u Mrc^{T} GrN: *niech przyjdzie Duch Twój Święty na nas i oczyści nas*, ελθετω το πνευμα σου το αγιον εφ ημας και καθαρισατω ημας; dod.: *niech będzie spełniona Twoja wola, jak w niebie, tak i na ziemi*, γενηθήτω τὸ θέλημά σου (– 565^{s}), ὡς ἐν οὐρανῷ (+ ουτω ℵ*), καὶ ἐπὶ τῆς γῆς (– ℵ^{*2b} A C D W Δ Θ 070^{vid} 892 *al*) γῆς ℵ$^{*2a.b}$ A C D K W Γ Δ Θ Ψ 070 f^{13} 33^{vid} 565^{s} 579 700 892 1241 1424 2542 𝔐 it vg^{s} $sy^{p.h}$ bo; brak w: *txt* $\mathfrak{P}^{75}$ B L 1 *pc* vg $sy^{s.c}$; Mrc^{T} Or; tylko γενηθητω το θελημα σου w: a vg^{mss} sa bo^{mss}; w^{t}.
Łk 11:3[L]	Wg ℵ D 2542, *dawaj*, δος, por. Mt 6:11. Lub: *stosownie do dnia*; *dziś*, σήμερον, D (V) 2542 it vg^{cl} sy^{h} bo^{mss}.

Łk 11:4[L]	Marshall, *The Gospel of Luke*, NIGTC: 462. Wg D (V) 2542 b c ff[2] vg[mss], *nasze winy*, ὀφειλήματα ἡμῶν.
Łk 11:7[L]	RWP.
Łk 11:33[L]	Występujące w przekładach słowo *korzec* odnosiło się do jednostki objętości stosowanej w średniowiecznej Polsce i aż do XIX w. Zawierał on od 43 do 128 l.
Łk 11:42[L]	*zaniedbać*, παρεῖναι, 𝔓[75] (III); *porzucać*, ἀφιέναι, 𝔓[75] (III); *k*[w].
Łk 11:48[L]	*im grobowce*, αὐτῶν τὰ μνημεῖα, A (V); brak w 𝔓[75] (III); *w*[l].
Łk 11:49[L]	Hendriksen 642.
Łk 12:15[L]	Marshall, NIGTC 523.
Łk 12:27[L]	*Lilia*, κρίνον, *Lilium candidum* z rodziny liliowatych, białe kwiaty o płatkach tworzących kielichy; powszechne za czasów Jezusa.
Łk 13:7[L]	NET 209.
Łk 13:19[L]	NET 210.
Łk 13:22[L]	*Jerozolimy*, Ἱεροσόλυμα, 𝔓[75] (III); Ἱερουσαλήμ, A (V); *k*[w] *w*[s]. Używano zamiennie różnych wariantów nazwy tego miasta.
Łk 13:32[L]	„Osoba, którą określano mianem lisa, była osobą mało znaczącą lub gruboskórną. Taka osoba nie posiadała zwykle ani godności ani mocy, a swoje cele osiągała sprytnymi intrygami" (H. W. Hoehner, *Herod Antypas*, Cambridge: CUP, 1972, s. 347 [w zakończeniu Apendyksu „Znaczenie terminu *lis*"]; NET 212).
Łk 14:5[L]	*syn*, υἱὸς, za: 𝔓[45.75] B N W Γ Δ 565 700 1424 𝔐 e f q sy[p.h] sa; *osioł*, ὄνος, za: א K L Ψ *f*[1.13] 33 579 892 1241 2542 lat (sy[s]) bo; *osioł syn*, ονος υιος, za Θ (sy[c]); *owca*, προβατον D.
Łk 14:18[L]	Marshall.
Łk 14:19[L]	NET 215.
Łk 14:24[L]	Nota mg w 892[mg] (IX) Γ (X) dod: *Wielu jest bowiem wezwanych, ale mało wybranych*; Πολλοὶ γάρ εἰσιν κλητοί, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί, *w*[s]: zob. Mt 22:2.
Łk 14:34[L]	Pewne światło rzuca na to późniejszy frg.T (*b. Bekorot* 8b). R. Jozue ben Chananja (ok. 90 r. po Chr.) w odpowiedzi na pytanie: „Gdy sól straci smak, jak jej go przywrócić?" doradził: „Przyprawić ją łożyskiem muła." Gdy zauważono, że przecież muł, jako wysterylizowany, nie rodzi, rabbi dodał: „A czy sól może stracić smak?" NET 217.

Łk 15:16^{L}	Być może szarańczyn strąkowy, *Ceratonia siliqua*, o strąkach dł. 10-23 cm.
Łk 16:8^{L}	ὅτι, zob. Hendriksen 778.
Łk 16:12^{L}	*wasze*, τὸ ὑμέτερον, $\mathfrak{P}^{75}$ ℵ A D K N P W Γ Δ Θ Ψ $f^{1.13}$ 565 579 700 892 1241 1424 2542 𝔐 lat sy co; *nasze*, ημετερον, B L; *prawdziwe*, αληθινον, 33^{vid}.
Łk 16:19^{L}	*Purpura*, πορφύρα, barwnik naturalny uzyskiwany z wydzieliny ślimaków rozkolców (1Mch 4:23), stosowany do farbowania drogich szat (purpura królewska). Występuje w trzech odcieniach: ciemny fiolet, ciemna czerwień lub szkarłat i ciemny błękit, zob. Mk 15:17, 20; Obj 18:12. *bisior*, βύσσος, lub: *najdelikatniejszy len*; len egipski (uprawiany też w Indiach i Achai) był żółtym lnem, z którego wyrabiano cienkie płótno i bieliznę. Stosowano go też do zawijania mumii, Łk 16:19^{L}. Forma przym. w Obj 18:12; 19:8, 14. „Niektóre gatunki egipskiego płótna były tak delikatne, że nazywano je *tkanym powietrzem*" (Vincent).
Łk 16:22^{L}	Być na łonie Abrahama to dla Żydów cieszyć się szczęściem i pokojem raju, miejsca przebywania Abrahama, Izaaka i Jakuba (4Mch 14:17); Łk 16:22^{L}. W czasach Jezusa przy stole spoczywano na boku w pozycji półleżącej w taki sposób, że głowa jednej osoby znajdowała się mniej więcej na wysokości pasa osoby leżącej za jej plecami. RWP.
Łk 17:3^{L}	BAGD.
Łk 17:5^{L}	Zob. Szczepanowicz B. 2003. *Atlas roślin biblijnych. Pochodzenie, miejsce w Biblii i symbolika,* Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 96.
Łk 17:6^{L}	Okres warunkowy nierzeczywistości (*modus irrealis*), pod. jak J 5:46; J 11:32; J 15:19; J 18:30; w J 15:20 brak ἂν.
Łk 17:9^{L}	Pytanie retoryczne, domagające się twierdzącej odpowiedzi: μὴ ἔχει χάριν τῷ δούλῳ ὅτι ἐποίησεν τὰ διαταχθέντα;
Łk 17:12^{L}	NET 231.
Łk 17:20^{L}	Tj. *z dostrzegalnością*, μετὰ παρατηρήσεως, *rz* w funkcji *przys*.
Łk 17:34^{L}	W kontekście raczej beztroskiego życia opisanego w Mt 24:38, nie zapowiadającego przyjście Pana *wzięcie* może ozn. pochwycenie Kościoła przed Wielkim Uciskiem, okres ten bowiem nie będzie okresem beztroski, chyba że z punktu widzenia niektórych będzie on właśnie okresem wygody; *pozostawieni* mieliby zatem wejść w okres sądów Wielkiego Ucisku.
Łk 17:36^{L}	Łk 17:36 występuje tylko w: δυο εσονται (–D 579 *pc*) εν τω (–D) αγρω· εις παραλη(μ)φθησεται και ο ετερος (η δε ετερα f^{13}) αφεθησεται D f^{13} (579) 700 lat sy; por. Mt 24:40 (τότε δύο ἔσονται ἐν τῷ ἀγρῷ, εἷς παραλαμβάνεται καὶ εἷς ἀφίεται).

Łk 19:12[L]	RWP.
Łk 19:21[L]	Marshall.
Łk 20:30[L]	Za ℵ (IV); *i pojął drugi tę kobietę i ten umarł bezdzietnie*, καὶ ἔλαβεν ὁ δεύτερος τὴν γυναῖκα, καὶ οὗτος ἀπέθανεν ἄτεκνος, A W (IV/V).
Łk 21:5[L]	Plummer, ICC. Flawiusz, *Dawne* XV. II. 3.
Łk 22:1[L]	W tekście pojawiają się obie nazwy, jak w Mk 14:1. Ściśle biorąc, Pascha przypadała na 14. dzień miesiąca Nisan, a Święto Przaśników na dni 15-21 tego miesiąca. Ten frag. to jedyne miejsce w NP, gdzie pojawia się pełne wyrażenie *Święto Przaśników* (powszechne w G, np. Wj 23:15), u Mk bowiem mamy po prostu *Przaśniki* (Mk 14:1). Mt 26:17 używa *Przaśników* i *Paschy* zamiennie. Zob. Wj 12:1-20; 23:15; 34:18; Pwt 16:1-8.
Łk 22:17[L]	NET 250.
Łk 22:25[L]	Flawiusz, *Wojna Żydowska* 3.9.8 (459) (NET 251).
Łk 22:43[L]	Ww. 43-44 za ℵ* (IV); brak w $\mathfrak{P}^{75}$ (III); w^{d}.
Łk 22:64[L]	A W (IV/V) dod. *bili go w twarz i*, ἔτυπτον αὐτοῦ τὸ πρόσωπον, καὶ.
Łk 23:1[L]	NET 256.
Łk 23:17[L]	W. 17, αναγκην δε ειχεν απολυειν αυτοις κατα εορτην ενα, występuje: ℵ W Γ Δ $f^{1.13}$ 565 700 2542 (N Θ Ψ 579 892 ^{mg} 1424) $\mathfrak{M}$ lat ($sy^{p.h}$ bo^{pt}) (sy bo) (D $sy^{s.c}$ add. p. 19); wersetu brak w: $\mathfrak{P}^{75}$ A B K L T 070 892^{txt} 1241 a vg^{ms} sa bo^{pt}. W. 17, αναγκην δε ειχεν απολυειν αυτοις κατα εορτην ενα, występuje: ℵ (IV); wersetu brak w: $\mathfrak{P}^{75}$ (III).
Łk 23:34[L]	Słów: *A Jezus* […] *co czynią*, brak w $\mathfrak{P}^{75}$ (III).
Łk 23:37[L]	NET 260.
Łk 23:42[L]	Impf. dramat. wskazujący na emocje, GGBB 543.
Łk 23:43[L]	Za przecinkiem przed *dziś*, przemawia kontekst EGNT (Robertson, *Expositor's Greek New Testament*). Temat raju można do zgłębienia przez *Logos*: Raj w poglądach rabinicznych TL 18:10-11 (OTP1: Charlesworht J.H. 2009. *The Old Testament Pseudepigrapha*, New Haven, London); Psa 14:3 (LES: Branan R. 2013. *The Lexham English Septagint*, The Lexham Press); 1En 17-19; 60:7, 8, 23; 61:12 (OTP1); LR 26:7 (Leviticus Rabba); Lenski R. C. H. 1961. *The Interpretation of Saint*

	Luke's Gospel, Minneapolis, Minnessota; Utley B. 2004. *Luke the Historian: The Gospel of Luke*. T. 3A. Marshall, Texas: Bible Lessons International.
Łk 23:56[L]	NET 262.
Łk 24:6[L]	GGBB 437-38.
Łk 24:42[L]	NET 267.
Łk 24:51[L]	NET 268.
Łk 24:53[L]	Za 𝔓[75] (III); A W (IV/V) dod.: *wielbili*, αἰνοῦντες,; *w świątyni*, ἐν τῷ ἱερῷ, A* (V); k^w w^l. Za 𝔓[75] (III); A (V) dod.: *Amen*, Ἀμήν; w^s.
Ewangelia wg św. Jana (J)	
J 1:1[L]	Tytuł Ewangelii: ευαγγελιον κατα Ιωαννην 𝔓[66] (200); NA27/28. Zob. Reguła Ernesta Cadmana Colwella:[31] Bezrodzajnikowy orzecznik rzeczownikowy, jeśli stoi przed czasownikiem, jest z reguły jakościowy, zwykle określony, rzadko nieokreślony, a zatem: καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος, tłumaczy się: Bogiem było Słowo. Podobne konstrukcje np. w: Mt 27:42; J 1:49; 1Kor 1:18; Hbr 1:10. Bezrodzajnikowy orzecznik rzeczownikowy jest zwykle nieokreślony, jeśli stoi *po czasowniku*, czyli gdyby w J 1:1 tekście greckim było: καὶ ὁ λόγος ἦν θεὸς, tłumaczenie byłoby: Słowo było Boskie.
J 1:2[L]	Za א[c]: (IV); *Co się stało w nim życiem było*, ὃ γέγονεν ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, 𝔓[66] (200) 𝔓[75*] (III) א* A B.
J 1:15[L]	Dod. *który*, ὅς, א* (IV), tj. *za mną idzie, który przede mną był* (l. *zaistniał*), *bo był pierwszy niż ja* l. *był ważniejszy niż ja* (pierwszeństwo można rozumieć w kategoriach czasu lub rangi).
J 1:16[L]	*Łaskę zamiast łaskawości*, χάριν ἀντὶ χάριτος, tj. *łaskę zamiast łaski*: (1) łaskę Chrystusową zamiast łaskawości wyrażonej w Prawie, *łaskę zamiast łaski [Prawa]*. Może na to wskazywać kontekst oraz gramatyka wyrażenia, zob. Carson 130; (2) *łaskę po łasce,* tak m. in. Orygenes i Luter: *Z Jego pełni my wszyscy wzięliśmy jeden dar łaski po drugim*.
J 1:19[L]	Proponuje się tłum: *Objawił Go jedyny Syn, Bóg, który jest w łonie Ojca*, NET.
J 1:21[L]	GGBB 222.
J 1:22[L]	Blass 483.

[31] Ernest Cadman Colwell – Wikipedia

J 1:23[L]	W J 1:23-42 mamy do czynienia z zjawiskiem zwanym asyndeton, czyli brakiem spójników, Blass 462.
J 1:27[L]	NET 275.
J 1:29[L]	GGBB 535; Burton 7-9.
J 1:34[L]	*Synem Boga*, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, 𝔓[66] (200) 𝔓[75] א; *wybranym Boga*, ὁ εκλεκτος τοῦ θεοῦ, 𝔓[5] (III) א*, por. Iz 42:1 w G; Metz NET.
J 1:42[L]	Blass 462,1.
J 1:44[L]	Wsp. et-Tell.
J 1:45[L]	NET.
J 1:51[L]	*Ręczę i zapewniam*, ἀμὴν ἀμὴν, l. *stanowczo potwierdzam*. *Syn człowieczy*: Carson, PNTC 164.
J 2:1[L]	*Kana*: być może wsp. Khirbet Kana (14 km na *pn* od Nazaretu) lub Khirbet Kenna (7 km na *pn wsch* od Nazaretu).
J 2:3[L]	Derrett J. D. M., „Water into Wine", *BZ* 7 (1963): 80-97.
J 2:4[L]	NET 278. Godzina; NET 278.
J 2:12[L]	NET 279.
J 2:13[L]	*udał się*, ἀνέβη, tj. *ruszył* (l. *poszedł*) *w górę*, tzn. do wyżej położonego miejsca; w taki sposób często mówi się o podróży do Jerozolimy; biorąc pod uwagę całe życie Jezusa, mogła to być Jego piętnasta wizyta w tym mieście (por. Łk 2:41). Z Jerozolimy z kolei zwykle się *schodzi*. Być może z takim ukształtowaniem terenu łączono też z wymiarem duchowym.
J 2:14[L]	NET 279.
J 2:15[L]	NET 281.
J 2:18[L]	GGBB 534.
J 2:20[L]	Flawiusz, *Dawne* 15.380.
J 3:1[L]	Carson, PNTC 186. *Dostojnik żydowski*, HALOT.

J 3:3[L]	*Królestwo Boże*, βασιλεία τοῦ θεοῦ: Miszna, *Sanhedryn* 10:1, na podstawie Iz 60:21 stwierdza, że wszyscy Żydzi mają dział w świecie przyszłym, choć wymienia wyjątki: na przykład tych, którzy negują tradycję rabiniczną.
J 3:10[L]	Rodzajnik *par excellance*, GGBB.
J 3:13[L]	W czasach Jezusa mówiło się o ludziach, którzy wstąpili do nieba i tam otrzymali wgląd w Boże plany. Wiele tych historii koncentrowało się na Mojżeszu, Carson 200-201. W. 13 za $\mathfrak{P}^{66}$ (200) $\mathfrak{P}^{75}$ א B L T W^{s} 050 083 086 33 1241 *pc* co Eus Epif^{pt}; dod. ἐν τῷ οὐρανῷ A*; ὁ ὢν (ος ην e sy^{c}) ἐν τῷ οὐρανῷ A^{c} (V) K N Γ Δ Θ Ψ 086 *f*^{1} ^{13} 33 565 700 892 1241 1424 *l*844 *l*22112 TW latt sy^{cph} bo^{pt} Epif^{pt}; ὁ ὢν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ 0141 *pc* sy^{s}; zob. ὁ ὢν w J 1:18; 6:46; 8:47; por. też ἐγώ εἰμι ὁ ὤν w Wj 3:14. Logicznie rzecz biorąc, jeśli dodatek byłby autentyczny, to Jezus, obecny na ziemi w czasie rozmowy z Nikodemem, twierdziłby, że w jakiś sposób, raczej duchowy lub mistyczny (por. J 13:1), *jest* w niebie, chyba że (1) wyrażenie *jest w niebie* jest idiomatycznym wyrazem niebieskiego statusu Jezusa i znaczy: *należy do nieba* lub (2) chyba że wyrażenie ὁ ὢν ἐν τῷ οὐρανῷ należy odczytać z przecinkiem (interpunkcji w tekście greckim brak!), tzn. ὁ ὢν, ἐν τῷ οὐρανῷ, czyli: *Będący, [ten] w niebie*, por. Wj 3:14. Jednak takie wskazanie na własny Boski status w wypowiedzi Jezusa zwróciłby raczej uwagę Nikodema. Trudność logiczna dłuższego wyrażenia znajduje odzwierciedlenie w zróżnicowaniu wariantów tekstowych (tj. *który był w niebie* lub *który jest z nieba*, zob. przytoczone wyżej warianty tekstu). To zróżnicowanie można by uznać za argument przemawiający na rzecz autentyczności dodatku, bo skoro są próby wyjaśnienia, musiał być w tekście dłuższy wariant. Jednak równie prawdopodobne jest to, że mamy w tym przypadku do czynienia z włączeniem przez kopistę do tekstu ewangelii marginesowej uwagi wcześniejszego kopisty lub innego użytkownika tekstu. Za dłuższym wariantem opowiada się D. A. Black w „The Text of John 3:13", w: *GTJ* 6 (1985): 49-66, za NET.
J 3:16[L]	*Jednorodzony*, μονογενής, od: μόνος i γένος, jedyny, jeden w rodzaju, por. Hbr 11:17; lecz akcentuje się też związek z γεννάω, tj. γεννᾶσθαι ἐκ θεοῦ (np. J 1:13); w takim przypadku μονογενής byłoby synonimem πρωτότοκος (Rz 8:29; Kol 1:15) zob. BDAG Thayer; μουνο-γενής, (drugi człon od γίγνομαι) LS. Por. Flawiusz (*Dawne* 1,222) w opisie Izaaka lub Klemens w opisie Fenixa (1Klemensa 25:2).
J 3:18[L]	*nie będzie*, οὐ κρίνεται, tj. *nie jest*, praes. fut., l. *nie podlega sądowi*; GGBB 536.
J 3:22[L]	GGBB 412.
J 3:23[L]	Euzebiusz (*Onom.* 40:1-4) umiejscawia Ainon ok. 12 km na pd. od Bet-Szean, niedaleko wsp. Umm el-Amdan (*Eerdmans Bible Dictionary*). *Salim*, Σαλείμ, שָׁלֵם, miejscowość niedaleko Tirat Zevi, na *pd* od od Bet-Szean (*Ancient Place Names…* Logos).

J 4:44[L]	Kontekst tej wypowiedzi jest inny u synoptyków. W kontekście J wypowiedź ta ma zastosowanie ogólniejsze. Może oznaczać, że do natury działalności prorockiej należy wychodzenie naprzeciw wciąż nowym wyzwaniom, nie czynienie sobie domu z żadnego miejsca; NET.
J 5:2[L]	*Betezda*: nazwa niepewna: Βηθζαθά, א (IV); *Betezda*, gr. Βηθεσδά, A (V) C K N Γ Δ Θ 078 $f^{1,13}$ 3Q15 (Zwój miedziany); aram. בֵּית־חַסְדָּא (*bet-chasda'*), czyli: *dom miłosierdzia*; *Bethsaida*, Βηθσαιδα, 𝔓[75] (III); *Bedsaida*, Βηδσαιδα, 𝔓[66c] (200); *Bedsaidan*, Βηδσαιδαν, 𝔓* (200) B T W[s] (Ψ) *pc* vg; *Belzetha* w: D; wg NA28: *Bethzatha*, Βηθζαθά, za: א [L] 33 it, aram.: *Bet Esda*, czyli: *dom strumieni* l. *dom źródeł*. Możliwe jest też *Bet Esdata*, tj. *lm* wyrażenia *Bet Esda*, jako że sadzawka mogła być podwójna (J 5:2[L]). Być może chodzi o podwójną sadzawkę odkopaną przy kościele św. Anny w Jerozolimie. Sadzawka składała się z dwóch trapezoidalnych basenów o wymiarach: krótszy bok: 49,5 m, dłuższy: 66 m, długość: 94,5 m. Sadzawki oddzielone były przegrodą. Wokół, z czterech stron, znajdowały się krużganki układające się w pięć krytych ścieżek. *Lm* może wskazywać, że sadzawska była podwójna, zob. NET 293; Carson 241n. Co do niepewności nazwy sadzawki: Nazwa sadzawki, jak informuje Jan, brzmiała po hebrajsku (lub aramejsku, ESV, NIV) *Betezda*; podawane znaczenia: „dom miłosierdzia", Watkins; „dom krużganków", Delitzsch; „dom oliwników", Westcott; „dom uzdrowienia", Wünsche, op. cit. Edersheim 1896: 463; być może drugi człon to w istocie greckie słowo, zarameizowane; mogłoby ono wywodzić się od *iasthai*, wyzdrowieć, albo *dzao*, bulgotać, wrzeć, ibid.; to wyjaśniałoby, dlaczego Jan nie podaje greckiego tłumaczenia, jak to ma w zwyczaju gdzie indziej, J 1:42; 4:25; 9:7; etc. (KJZ).
J 5:3[L]	J 5:3 przyjmuje w mss różne brzmienie: *sparaliżowanych, którzy czekali na poruszenie wody*, gr. παραλυτικων (D it) εκδεχομενων (εκδεχομενοι W[s]) την του υδατος κινησιν A[c] C[3] D W[s] Γ Δ Θ Ψ 078 $f^{1.13}$ 33 565 579 700 892 1241 1424 𝔐 lat sy[p.h] bo[pt]. Części tej brak w: 𝔓[66.75] א A* B C* L T *pc* q sy[c] co, zob. NA28.
J 5:4[L]	J 5:4 przyjmuje w mss brzmienie: *Czasem bowiem anioł Pana zstępował do sadzawki i poruszał wodę. Kto więc po poruszeniu wody pierwszy do niej wstąpił, odzyskiwał zdrowie, niezależnie od tego, jaką chorobą był złożony*, gr. αγγελος γαρ (δε L; + κυριου A K L Δ f^{13} it vg[cl]; dod. του θεου 1241) κατα καιρον κατεβαινεν (ελουετο A K Ψ 579 1241 r[1] vg[mss]) εν τη κολυμβηθρα και εταρασσε (εταρασσετο C[3] 078 *al* c r[1] vg[cl]) το υδωρ· ο ουν πρωτος εμβας μετα την ταραχην του υδατος υγιης εγινετο ω (οιω A L) δηποτε (δ' αν K *pc*; + ουν A) κατειχετο νοσηματι A C[3] K L Γ Δ Θ Ψ 078[vid] $f^{1.13}$ 565 579 700 892 1241 1424 𝔐 (it) vg[cl] sy[p.h] bo[pt]; (Tert). Wersetu brak w: 𝔓[66.75] א B C* D T W[s] 33 f l q vg[st] sy[c] co. Frg. włączono do tekstu głównego ze względu na jego logiczną spójność z J 5:7. Wg SG: כִּי לְעַד מִן־הָעִתִּים יֵרֵד מַלְאָךְ אֶל־הַבְּרֵכָה וְהִרְתִּיחַ אֶת־הַמָּיִם וְהָיָה הָרִאשׁוֹן הַיֹּרֵד שָׁם אַחֲרֵי אֲשֶׁר רִתְּחוּ הַמָּיִם וְרָפָא לוֹ מִכָּל־מַחֲלָה אֲשֶׁר דָּבְקָה־בוֹ (J 5:4[L]).

	Spontaniczne wyzdrowienie na skutek mocnego pozytywnego bodźca i silnego wysiłku duchowego, byłoby w takich okolicznościach całkiem możliwe, zwłaszcza jeśli źródeł niedomagań doszukiwać się w systemie nerwowym, Edersheim 1896: 463-64.
J 5:7[L]	Anioły: wg ówczesnych przekonań były one odpowiedzialne za zjawiska naturalne; były ich całe zastępy; każde słowo z ust Boga stawało się aniołem, tj. posłańcem, dowodzącym jedności słowa i czynu; por. Iz 55:11, Chag. 14A, za Edersheim A. 1896: 748. Poruszenie wody: tradycja hellenistyczna zna święte gaje i święte strumienie, gdzie można było doznać uzdrowienia, ale w tym wypadku możemy mieć także do czynienia z rodzimą, lokalną tradycją, może zwalczaną przez faryzejską elitę; „anioł Pana zstępował do sadzawki i poruszał wodę": mógł to być tak zwany strumień rytmiczny (przerywany), w którym woda płynie nie w sposób ciągły, a w regularnych zrywach, spowodowanych różnicą ciśnienia w wodach zbierających się w korytarzach podziemnych; źródła takie są rzadkie (ok. 100 na świecie), jednym z nich było źródło Gichon w Jerozolimie, które prawdopodobnie umożliwiło ludziom osiedlanie się na tamtych terenach (KJZ).
J 5:8[L]	Aoryst nagłości (momentary Aorist, GGBB 721). Praes. inchoaktywny (ingressive progressive, GGBB 721).
J 5:17[L]	Żydzi uważali, że Bóg nieprzerwanie działa, NET. GGBB 421, Abr. 274, II med. 2.
J 5:18[L]	Imiesłów skutku (*result participle*, GGBB 638).
J 5:31[L]	Indykatyw realności, indicative of reality (Blass 372,1a).
J 5:39[L]	*Zgłębiacie*, ἐραυνᾶτε, pl. ind. praes. act. ma identyczną formę zapisu jak imp. pl. praes. act., tj. *Zgłębiajcie*. Dotyczy to oczywiście wszystkich przypadków gramatycznych tego typu, w tym fragmencie i gdzie indziej. Przyjęcie formy imperatywnej mogłoby skutkować przekładem (wraz z w. 40): „Zgłębiajcie Pisma, gdyż wy uważacie (l.: [1] sami uważacie; [2] sami zważcie), że w nich jest życie wieczne, i [l. a] one są świadczące o mnie, i (l. lecz) nie chcecie przyjść do mnie, aby mieć życie wieczne." Jednak kontekst sugeruje, by formę tę traktować jako drugą osobę liczby mnogiej czasu teraźniejszego. Przemawia za tym: (1) użycie zaimka ὑμεῖς w w. 39 w sensie uwypuklającym; (2) forma imperatywna logicznie nie pasuje do w. 40. W sensie imperatywnym fragment ten tłumaczy np. ang. KJV,[32] hiszp. Reina Valera,[33] a na gruncie polskim UBG.

[32] https://www.kingjamesbibleonline.org/John-5-39/ Search the scriptures; for in them ye think ye have eternal life: and they are they which testify of me

[33] https://www.biblia.es/biblia-buscar-libros-1.php?libro=juan&capitulo=5&version=rv60 Escudriñad las Escrituras; porque a vosotros os parece que en ellas tenéis la vida eterna; y ellas son las que dan testimonio de mí.

J 6:3[L]	Por. wsp. mapy ziem Izraela.
J 6:5[L]	Imiesłów aor. w nominatiwie: Ἐπάρας οὖν τοὺς ὀφθαλμοὺς ὁ Ἰησοῦς καὶ θεασάμενος ὅτι πολὺς ὄχλος ἔρχεται; GGBB.
J 6:9[L]	Carson, PNTC 270.
J 6:34[L]	Carson, PNTC 288.
J 6:47[L]	*we Mnie*, za A (V); wyr. brak: $\mathfrak{P}^{66}$ (200) $\mathfrak{P}^{75}$ א.
J 6:51[L]	1. W J 6:51 występuje forma „spożyje”, nie „spożywa”: ἐάν τις φάγῃ ἐκ τούτου τοῦ ἄρτου (w wersecie nie ma mowy o krwi). Oznacza to jednorazowy akt nakarmienia się dziełem odkupienia dokonanym przez Chrystusa. To nakarmienie dzieje się też przez wiarę nie przez uczestniczenie w materialnym posiłku. Podobnie Ga 2:20 oznacza utożsamienie się w wierze i nie odnosi się do ukrzyżowania wierzącego z Chrystusem w sensie materialnym. 2. Podobnie jest w J 6:53: ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. W tym przypadku również mamy do czynienia z formą aorystyczną, tj. punktową: „spożyjecie”, a nie „będziecie spożywać”. Podobna forma (φάγητε) odnosi się do spożycia krwi. Występujący w wersecie *cz* 2 os. pl. ind. praes. act. Wskazuje na *stałe* posiadane czegoś, co uczyniło się *punktowo*. 3. W tym kontekście imiesłów czasu teraźniejszego w J 6:54, 56: *Spożywający moje ciało* (lub: Kto karmi się moim ciałem) i *pijący moją krew* (lub: *pije moją krew*) oznacza kogoś, kto stale w wierze powraca do dzieła odkupienia (1Kor 11:23-26). Zob. Mt 10:37-38, gdzie występują podobne formy gramatyczne.
J 6:69[L]	*Świętym Bożym*, ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ, $\mathfrak{P}^{75}$ א B C* D L W sa[ms] pbo; *Chrystusem, Świętym Boga*, gr. ο χριστος ο αγιος του θεου $\mathfrak{P}^{66}$ sa[mss] ly bo; *Chrystusem, Synem Boga żywego*, gr. ο χριστος ο υιος του θεου του ζωντος K N Γ Δ Θ[c] Ψ f^{13} 579 700 892 1241 1424 𝔐 sy[p.h] bo[mss]; *Chrystusem, Synem Boga*, gr. ο χριστος (- b sy[c]) ο υιος του θεου C[3] Θ* f^{1} 33 565 lat sy[s.c].
J 6:71[L]	Carson, PNTC 304.
J 7:2[L]	Carson, PNTC 305.
J 7:3[L]	Jezus miał czterech braci i co najmniej dwie siostry (Mt 1:25). Józef prawdopodobnie wcześnie zmarł. Co do szczegółów rodziny Jezusa: Mt 13:55-56 (Jezus miał co najmniej sześcioro rodzeństwa); J 7:3-5 (bracia bacznie obserwowali Jego poczynania); Łk 8:20 (matka i bracia byli zatroskani Jego działalnością); Dz 1:14 (bracia byli w gronie modlących się po wniebowstąpieniu); Ga 1:19 (Jakub, brat Pański, należał do grona apostołów, por. Dz 15:13). Istnieją trzy alternatywne wyjaśnienia kwestii rodzeństwa Jezusa: wg Helwidiusza (IV

	w.) byli to Jego bracia przyrodni; wg Epifanesa, były to dzieci z poprzedniego małżeństwa Józefa i – według Hieronima – byli to Jego krewni, NET 279.
J 7:23[L]	NET 305.
J 7:27[L]	NET 306.
J 7:32[L]	NET 306.
J 7:37[L]	Por. Miszna, *m. Sukka* 4.1.
J 7:38[L]	Tzw. interpretację zachodnią wspierają Justyn, Hipolit, Tertulian i Ireneusz, NET 307.
J 7:52[L]	GGBB.
J 8:6[L]	GGBB 635-637.
J 8:11[L]	J 7:35-8:11, zwany ἡ περικοπή τοῦ μοιχαλίδος, *Pericope adulterae*, występuje: D (V) G (IX) H (IX); brak: $\mathfrak{P}^{66}$ (200) $\mathfrak{P}^{75}$ (III) ℵ B L N T W X Y Δ Θ Ψ 0141 0211 22 33 124 157 565 209 788 828 1230 1241 1242 1253 1424* 1253 2768 i in.; A (V) i C (V) są w tym miejscu zniszczone, ale rozmiar zniszczonego miejsca nie pozwala na umieszczenie w nim całej tej perykopy; frg. ten nie występuje w najstarszych formach tekstu syryjskiego, syr$^{c, s}$ i najlepszym mss syr^{p}. W niektórych mss umieszczony po J 7:36 (225 z 1192 r.) lub, jak w kilku mss gruzińskich po J 7:44 lub po J 21:25 (1 565 1076 1570 1582 arm^{mss}) lub po Łk 21:38 (*f*^{13}). W wielu mss zawierających ten frg. jest on opatrywany asterksem lub obelusem, dla zaznaczenia jego niepewnego statusu lub położnia. Pierszym znanym ojcem kościoła, który przyznaje, że najdokładniejsze kopie J nie zawierają tego frg., jest Eutymisz Zigabenus (XII). Słownictwo frg znacząco różni się od słownictwa pozostałej części J; wtrącony między J 7:52 a 8:12, frg. zaburza ciąg narracji Janowej. Sugeruje się, że frg. był usuwany z J ze względu na zbyt wielką pobłażliwość dla cudzołóstwa, choć nie wyjaśnia to dlaczego usunięto również ważną notę sytuacyjną J 7:53- 8:2. Z drugiej strony nie odmawia się frg. historycznej autentyczności; uważa się go za część tradycji ustnej kościoła zachodniego, zanim został włączony do różnych mss w różnych miejscach, Metz NET.
J 8:48[L]	NEB 316.
J 9:10[L]	GGBB 437.
J 9:44[L]	Kittel I, 306: ἁμαρτάνω.
J 10:6[L]	Carson, PNTC 301-304.
J 10:9[L]	NEB 322.
J 10:22[L]	U Flawiusza: φῶτα, tj. *światła*, *Dawne* xii:7, 7.

J 10:23[L]	Rysunek Świątyni, zob. Logos.
J 10:32[L]	*mojego*, μου, za 𝔓[66] (200); brak w 𝔓[45vid]. Blass 319; GGBB 535
J 10:33[L]	GGBB 635.
J 11:14[L]	Carson, PNTC.
J 11:33[L]	Carson, PNTC 415.
J 11:38[L]	Carson, PNTC 418.
J 11:47[L]	NEB 330; Carson, PNTC 421, 423.
J 11:54[L]	NEB 330.
J 12:3[L]	Carson, PNTC 426, 428; NEB 331.
J 12:13[L]	NET 332; Carson, PNTC 431-432.
J 12:15[L]	NET 333.
J 12:49[L]	Meyer i Westcott.
J 13:18[L]	GGBB 447.
J 13:27[L]	Ang. tendencial praesens, GGBB 535.
J 13:31[L]	GGBB 564.
J 14:14[L]	to, τουτο, 𝔓[75] (III) A B L Γ Ψ 060. 33 c r[1] vg sa ly bo; τουτο εγω 𝔓[66c] (200) 1241; NA28.
J 14:17[L]	NET 344.
J 14:28[L]	*Ojciec* […] *Ja*, ὅτι ὁ πατὴρ μείζων μού ἐστιν, tj. w kontekście ograniczeń człowieczeństwa; pod. Cyryl Aleksandryjski, Ambroży, Augustyn, NET.
J 14:30[L]	Lub: *ze Mną*, (ἐν ἐμοὶ οὐκ ἔχει οὐδέν), tj. nic nas nie łączy.
J 14:31[L]	GGBB 477.
J 15:4[L]	GGBB 720.
J 15:6[L]	Blass 333.1, GGBB 564.
J 15:11[L]	Za א (IV), μείνῃ; NA27.

J 15:16[L]	*Nie* […] *Ja was wybrałem*, οὐχ ὑμεῖς με ἐξελέξασθε, ἀλλ᾽ ἐγὼ ἐξελεξάμην ὑμᾶς: sprawa wybrania u Jana, zob. NET.
J 16:2[L]	Fri.
J 17:17[L]	*Twojej*, σου, dod.: א[2] C[3] K N Γ Δ Ψ *f*[13] 33 565 700 892[s] 1241 1424 𝔐 q sy bo[pt]; brak *zaim*: Za 𝔓[66] A B C* D L W Θ 1 579 *l* 844 lat co; Metz NA27.
J 17:21[L]	*jedno*, ἕν, א (IV) A; słowa brak: 𝔓[66vid] (200) B; NA 27/28.
J 17:22[L]	*jesteśmy*, ἐσμεν, א[2] (IV) A; słowa brak: 𝔓[66] (200) B.
J 18:10[L]	*Malchos*, Μάλχος, od hbr. מֶלֶךְ (*melech*), czyli: *królewski*, częste w nebatejskich insksrypcjach i u Flawiusza, EDNT.
J 18:37[L]	Carson PNTC 594; BP 280; Dods EGNT 852; Hendriksen 409.
J 19:31[L]	zob. Abr., Thayer.
J 19:35[L]	*uwierzyli*, πιστεύσητε, א[1] (IV) A; wierzyli, πιστεύσητε, א* (IV) B; NA27/28.
J 20:19[L]	Przebieg tego spotkania uzupełnia Łk 24:36-49. Warto zestawić oba opisy, by lepiej zrozumić sens wypowiedzianych wówczas słów.
J 20:22[L]	*tchnął*, ἐνεφύσησεν, to samo słowo w Rdz 2:7 w G; NET.
J 20:31[L]	*uwierzyli*, πιστεύσητε, א[2] (IV) A; *wierzyli*, πιστεύητε, 𝔓[66vid] (200) א*; zob. też GGBB 46.
J 21:7[L]	Tj. *rozebrany do pracy*; por. 1Sm 19:24; Iz 20:20; Mi 1:8; NET
J 21:10[L]	Aor. bezpośredniej przeszłości (GGBB 565).
J 21:19[L]	Może chodzić o śmierć przez ukrzyżowanie, zob. J 12:33; 18:32; NET.
J 21:25[L]	*Amen*, Ἀμήν, dod. C[2] (V); brak: (IV); NA27/28.

Dzieje Apostolskie (Dz)

Autor:

Łukasz, autor Ewangelii. Nie podpisuje się on jednak w Dz swoim imieniem.

Czas: Ok. 63-65 r. po Chr.

Miejsce:

Nieustalone. Z tekstu Dz wynika, że przynajmniej po części były one dziennikiem podróży (Dz 16:8-10; w D narracja Dz utrzymana jest w pierwszej osobie od Dz 11:28).

Cel:

Ukazanie misji jako kontynuacji dzieła rozpoczętego przez Pana Jezusa Chrystusa.

Temat:

Napełnieni Duchem Świętym ludzie kontynuatorami dzieła Pana Jezusa Chrystusa.

Cechy charakterystyczne Dz

1. Księga zachowuje ten sam gatunek literacki, co Łk.
2. Jeśli chodzi o dwunastu apostołów Jezusa, w Dz wymienieni są wszyscy (Dz 1:12-14), ale księga ta skupia się głównie na działalności Piotra i w mniejszym stopniu Jana (Dz 3:1-11). Są to zatem nie tyle dzieje apostołów, ile dzieje apostolskiego krzewienia ewangelii w mocy Ducha Świętego.
3. Poza działalnością apostoła Piotra i Jana w księdze mowa jest też o działalności głównie apostoła Pawła, a następnie jego współpracowników oraz Jakuba.
4. Cechą charakterystyczną misji Pawła był zwyczaj działania ewangelizacyjnego za pośrednictwem środowisk żydowskich (zob. np. Dz 13:5; 14; 14:1; 16:13; 17:2, 10; 18:4, 19; 19:8; 28:17). Świadectwem zaistnienia przesłania ewangelii na gruncie nieżydowskim jest w największym stopniu Dz 17:16-24.

Dz 1:1[L]	Tytuł: Πραξεις αποστολων B[1].
Dz 1:5[L]	*po niewielu tych dniach*, οὐ μετὰ πολλὰς ταύτας ἡμέρας, ten idiom odnoszący się niedługiego czasu, występuje z obietnicą chrztu w Duchu Świętym (Ἰωάννης μὲν ἐβάπτισεν ὕδατι, ὑμεῖς δὲ ἐν πνεύματι βαπτισθήσεσθε ἁγίῳ) tylko w tym miejscu NP (zob. odsyłacze do wersetu). Co do realnej krótkości czasu, idiom ten przekłada się na okres: (1) od ok. 1,5 do ok. 3 lat, jeśli zakładać, że Jezus tę obietnicę wygłosił w trakcie swojej ziemskiej posługi, albo (2) na okres ok. 50 dni, jeśli w Dz 1:5 chodzi o obietnicę wypowiedzianą przez Jezusa po zmartwychwstaniu. Co do Bożej rachuby czasu, zob. też 2P 3:8.
Dz 1:7[L]	Jezus konsekwentnie zachowuje konkretne daty spełnienia się swoich proroctw w tajemnicy. Czasy i pory pozostają w Jego *władzy* (nie *wiadomości*): χρόνους ἢ καιροὺς οὓς ὁ πατὴρ ἔθετο ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ.
Dz 1:11[L]	Przyjście Jezusa będzie realne, nie przenośne. Jezus wzniósł się w górę i obłok (chmura, νεφέλη) skryła go przed wzrokiem obserwatorów od dołu: νεφέλη ὑπέλαβεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν (Dz 1:9).
Dz 1:16[L]	*Mężowie bracia*: RWP.
Dz 1:21[L]	przyszedł i odszedł: BAGD NET.
Dz 1:23[L]	*Mattiasz*: Klemens Aleksandryjski identyfikował go z Zacheuszem. Cytuje on *Tradycje Mattiasza*, apokryf pochodzący z 190-210 r. po Chr. Euzebiusz uważał, że był jednym z grona siedemdziesięciu uczniów (por. Łk 10:1). Jest on, obok Tadeusza, Bartłomieja, Szymona Kananejczyka i Andrzeja, jednym z pięciu apostołów łączonych z ewangelizacją Armenii, ISBE. Uważa się też, że po swojej służbie w Judei ewangelizował w Etiopii (nazwą tą określano również tereny Armenii), gdzie został uwięziony i oślepiony, a uratował go Andrzej.

	Ewangelizował też w Kolchidzie (*pd wsch* wybrzeże M. Czarnego, tj. Gruzja). Prawdopodobnie poniósł śmierć męczeńską, lecz nie wiadomo dokładnie, gdzie; jedni twierdzą, że został ukrzyżowany w Paleonie, w Judei, inni że w Jerozolimie. Wśród apokryficznych pism o tym apostole zachowały się fragmenty Ewangelii wg św. Macieja oraz Dziejów Macieja. Pisma te, o zabarwieniu gnostyckim, pochodzą z III w. po Chr. Budge w „Contendings of the Twelve Apostoles", McBirne W.S. 1973. *The Search For the Twelve Apostoles*, Wheaton: Tyndale: 243. Patron cieśli i rzeźników, zob. Zaleski W. 1966. *Apostołowie Jezusa Chrystusa*, Poznań: KŚW.
Dz 2:10[L]	*Cyrena*: Flawiusz, *Dawne* 16.160.
Dz 2:17[L]	Piotr powołuje się na proroka Joela (imienia *Joel* brak w D (V) r Ir[lat] (IV) Aug[pt] (V), lecz w swojej wypowiedzi łączy proroctwo Jl 3:1 (וְהָיָה אַחֲרֵי־כֵן אֶשְׁפּוֹךְ אֶת־רוּחִי; G: καὶ ἔσται μετὰ ταῦτα καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός) z Iz 2:2: (וְהָיָה בְּאַחֲרִית הַיָּמִים; G: ὅτι ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις), o którym nie wspomina. Wariant tekstowy z ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις (Jl 3:2) zamiast ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις występuje w 1175 (X). Możliwe są różne podejścia, np.: (1) Piotr interpretuje proroctwo Joela jako odnoszące się do czasów ostatecznych i do właśnie trwającej Pięćdziesiątnicy (bo w Dz 2:18 dorzuca wyrażenie o prorokowaniu, którego brak u Jl). Czyni to sam z siebie lub pod wpływem tego, czego dowiedział się od Jezusa (zob. Dz 1:3); (2) Piotr jest świadomy brzmienia obu proroctw, Izajasza i Joela – choć to mniej prawdopodobne, bo mówi o jednym proroku (διὰ τοῦ προφήτου) – lecz wymienia tylko imię proroka, z którego wypowiedzi pochodzi cytat dłuższy; (3) fragment ten jest owocem późniejszych redakcji; w pierwotnej wersji mógł odzwierciedlać stan tekstowy cytowanych ksiąg; (4) Piotr cytuje proroctwo Joela z pamięci i cytuje je bez troski o dokładność lub po prostu błędnie – obie przyczyny są bardzo ważne i należy poważnie brać je pod uwagę. Mogą one bowiem być wyrazem ogromnego wpływu zdarzenia, którym było pojawienie się Jezusa Chrystusa w historii, na rozstrzygające rozumienie znaczenia proroctw SP. Brzmienie: *I stanie się w dniach ostatecznych* (καὶ ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις; SG: וְהָיָה בְּאַחֲרִית הַיָּמִים), jeśli przyjąć, że jako najwcześniejsze jest oryginalne, stanowi proklamację początku czasów ostatecznych wraz wylaniem Ducha w dniu Pięćdziesiątnicy. W podobnych kategoriach ówczesne czasy postrzega autor Hbr 1:1-2.
Dz 2:27[L]	LN 1.19.
Dz 2:29[L]	Grób Dawida popadł w ruinę za panowania Hadriana. Flawiusz przypisuje niepowodzenia rodu Heroda temu, że usiłował on obrabować grób Dawida, *Flawiusz przypisuje*: *Dawne* XVI, 7.1.
Dz 2:38[L]	Opisuje ulgę w chorobie: RWP; może wyrażać cel: RG 592.
Dz 2:38[L]	Chrzest niemowląt: Barth K. 1959. *The Teaching of the Church Regarding Baptism,* London: 49.

Dz 2:39[L]	*z dala*: odnosi się do innych narodów. Iz 49:1 (לְאֻמִּים מֵרָחוֹק); Iz 57:19 (שָׁלוֹם לָרָחוֹק וְלַקָּרוֹב); w takim sensie wyrażenia tego używali rabini, RWP. Zawarte w tym wersecie stwierdzenia Piotra są wyraźną zapowiedzią ewangelizacji wśród narodów. Współgrają one z Ef 2:13, 17.
Dz 2:42[L]	*Reżyser sztuki*: Abr: I, 567.
Dz 3:1[L]	*Świątynia*: *druga*, Flawiusz, *Dawne* XV, 11; *odbudowana*: Flawiusz, *Dawne* XI, 1-2; *czas ofiary*: Flawiusz, *Dawne* XIV, 4.3 (14.65).
Dz 3:2[L]	Brama Szuszan: Flawiusz (*Dawne* XV, 11:3; *Wojna* V, 5:3). *Wsparcie ubogich*, zob. *m. Pe'ah* 1:1.
Dz 3:6[L]	*wstań* A C E Byz; słowa brak w: א B D.
Dz 3:11[L]	Dziedziniec Pogan: Flawiusz, *Dawne* XX, 9:7.
Dz 3:12[L]	Kazanie Piotra (Dz 3:12-26) może odzwierciedlać wczesne pojmowanie czasów ostatecznych lub jedną z opcji tych czasów. To pojmowanie można streścić następująco: Dz 3:17-18: Bóg wykorzystuje nieświadomość Izraela do wypełnienia tego, co zapowiedział przez usta wszystkich proroków (διὰ στόματος πάντων τῶν προφητῶν), zob. Dz 3:24.[34] Oznacza to, że Bóg realizuje swoje plany z ludźmi lub na przekór ludziom. Przypomina to działanie Boga za pośrednictwem Józefa, zob. Rdz 50:20: *Wy wprawdzie zaplanowaliście przeciwko mnie [rzecz] złą, [ale] Bóg zaplanował przy tym [to, co] dobre, po to, by dokonać tego, co jest dziś – zachować przy życiu liczny lud*. Dz 3:19-20: Czasy ostateczne (proklamowane w Dz 2:17), rozciągające się do powrotu Jezusa, będą czasami ewangelizacji narodów (Dz 2:39) i ewangelizacji-odnowy Izraela. Pośrednia wymowa tej zapowiedzi: Bez pojednania się z Chrystusem nie ma pokoju dla nikogo, w tym dla Izraela – i tego pokoju nie będzie. Dz 3:21: Słowa: ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων, mogą być informacją o kosmicznej działalności Jezusa i Jego tryumfu w trzech sferach rzeczywistości lub pasmach rzeczywistości, tj. w tym naniebnej, ziemskiej i podziemnej (ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων), zob. Obj 5:13. Por. Flp 2:9-11 ([9] διὸ καὶ ὁ θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσεν καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ τὸ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα, [10] ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων [11] καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσηται ὅτι κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν θεοῦ πατρός). Dz 3:22-25: Informacja o sposobie zbawienia. Jest ono, zgodnie z zapowiedzią wszystkich proroków, w Jezusie Chrystusie.

[34] Z Dz 3:24 może wynikać, że: (1) Piotr wskazywał Samuela jako pierwszego proroka; (2) zaliczał Księgę Samuela do ksiąg prorockich jak to czyni BH.

	Dz 3:26: Identyfikacja Jezusa jako Sługi Pana. Być może jest to nawiązanie do Iz, a w niej do tzw. Pieśni o Słudze Pana. W wersecie zwraca na siebie uwagę aktywność Boga w nawróceniu człowieka (εὐλογοῦντα ὑμᾶς ἐν τῷ ἀποστρέφειν ἕκαστον ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν). Bóg błogosławi nas odwróceniem nas od naszych niegodziwości.
Dz 3:21[L]	Czasy odnowy wszystkiego: χρόνοι ἀποκαταστάσεως πάντων. Termin: *czasy*, χρόνοι, może odnosić się do długiego czasu złożonego z pomniejszych (Rz 16:25). Termin: *odnowa*, ἀποκατάστασις, hl; Flawiusz użył tego słowa w odniesieniu do powrotu z niewoli; Filon dla opisania powrotu majątku do właścicieli w roku jubileuszowym. Jako termin medyczny oznacza ono całkowity powrót do zdrowia.
Dz 4:1[L]	Flawiusz, *Wojna* VI, 5:3; zob. LN 37:91.
Dz 4:1[L]	Flawiusz, *Dawne* XVII, 10:6; XVIII, 1:4; XX, 9:1.
Dz 4:13[L]	NET.
Dz 4:19[L]	Dz 4:19; 5:29 stawiają wolę Bożą ponad prawem ludzkim. Kościół i władze świeckie funkcjonują w obrębie dwóch różnych sfer rzeczywistości: Kościół jest w świecie, lecz nie należy do świata; władze świeckie należą do świata jako wyraz jego zorganizowania. Z tej racji Kościół, jako obecny w świecie, winien oddziaływać na władze świeckie, podobnie zresztą jak i na całą społeczność świata, wszelkimi, zgodnymi z jego naturą, sposobami: winien wspierać posunięcia władzy mieszczące się w granicach woli Bożej, oraz przestrzegać przed tymi, a nawet przeciwstawiać się tym, które wykraczają poza te granice. Władze świeckie zaś, choć mogą korzystać z posług właściwych członkom Kościoła i rozliczać ich jako obywateli, nie powinny rościć sobie praw do wpływania na nauczanie, ustrój i misję Kościoła. Karanie członków Kościoła za nieprzestrzeganie wydanych przez władze świeckie postanowień wykraczających poza granice objawionej w Piśmie Świętym woli Bożej jest równoznaczne z prześladowaniem Kościoła (J 15:19; 17:15-16; Rz 13:1-7; Tt 3:1; 2Sm 12:7; Mt 14:4; Dz 4:19).
Dz 5:11[L]	Na podstawie fragmentów NP można powiedzieć, że Kościół – tak w wymiarze powszechnym, Kościoła światowego (Dz 20:28), jak i w wymiarze lokalnym, zgromadzenia wierzących na danym obszarze (Dz 8:1; 11:22; 13:1) – jest wspólnotą tych, którzy uwierzyli w Pana Jezusa Chrystusa, przyjęli chrzest w imię Jezusa, tj. w imię Ojca, Syna i Ducha Świętego i doznali duchowej odnowy. Początkiem Kościoła był dzień zesłania Ducha Świętego, jego tryumfem będzie powrót Jezusa jako Króla królów i Pana panów; wszyscy jego członkowie są kapłanami powracającego Zbawiciela, tworzą Ciało Chrystusa, gdzie On jedynie jest Głową, Mistrzem i Nauczycielem, ludzie zaś braćmi usługującymi sobie tym darem duchowym, którego Bóg każdemu udzielił, świadczącymi wobec świata o różnorodnej mądrości Boga, zwiastującymi ewangelię wszystkim narodom, dążącymi do wymiarów pełni Chrystusowej – przy wsparciu

	prezbiterów i diakonów, pod kierunkiem sług ustanowionych przez Chrystusa, by budować Jego Ciało.
Dz 5:31[L]	RWP.
Dz 5:36[L]	Łk przytacza słowa Gamaliela z ok. 35 r. po Chr. Gamaliel mówi o Teudasie, przywódcy buntu poprzedzającego bunt Judasza Galilejczyka, który to bunt związany był ze spisem Kwiryniusza (Cereniusza) z 6 r. po Chr. Jednakże Flawiusz mówi o Teudasie, który poprowadził pod. powstanie za rządów Klaudiusza ok. 44 lub 45 r. po Chr. Flawiusz opisuje również Judasza Galilejczyka lub Gaulonitę i umieszcza go w 6 r. po Chr. Nie ma pewności, czy Flawiusz i Łukasz odwołują się do tego samego Teudasa. *Flawiusz o Teudasie*: *Dawne*. XX. 5:1; *Flawiusz o Judaszu Galilejczyku*: *Dawne* XVIII, 1:6; XX, 5:2; *Wojna* ii. 8, 1 oraz 17, 8.
Dz 5:37[L]	*Spis*: *Dawne*. XV, 1:1. *Kwiryniusz*: Ramsay w *The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the N.T.*) wykazał na podstawie inskrypcji, że Kwiryniusz panował w Syrii dwukrotnie, tak jak donosi Łukasz (Robertson, *Luke the Historian in the Light of Research*).
Dz 6:2[L]	Rozwój kościoła nie odbywa się bez trudności. W tym wypadku wdowy z kręgów hellenistycznych zaczęły być zaniedbywane przy codziennym rozdziale dóbr, apostołowie mieli wiele pracy (zob. Dz 4:35), a wśród członków zgromadzenia zaczęły się zaznaczać braki w postawie duchowej i we wzajemnym współżyciu (zob. 1Kor 3:3; 6:6-7; 10:10; Flp 2:4). Zadanie troski o sprawy bytowe i duchowe zaczęło przerastać możliwości zgromadzenia, a wspaniały rozwój zaczął się chwiać z powodu pustych żołądków.
Dz 6:3[L]	*siedmiu*: Flawiusz, *Dawne*. IV, 18:14 (4.214).
Dz 6:8[L]	*Szczepan* jest dla nas źródłem *zachęty*, bo na jego przykładzie widzimy, kim może być człowiek w Chrystusie: (1) może być człowiekiem *cenionym*, cieszącym się dobrą opinią lub świadectwem (Dz 6:3; 1Tm 4:12-16), *sprawdzonym*, spełniającym kryteria (1P 1:6-7; Jk 1:3); (2) *pełnym Ducha* (Ef 5:18), nie przeszkadzającym Mu działać w sobie samym i przez Niego (Dz 7:51), dającym Duchowi wolną rękę we własnym życiu; (3) może być człowiekiem *pełnym mądrości*, tj. przenikniętym szacunkiem dla Boga i zdyscyplinowaniem w stosowaniu Jego Słowa (Prz 1:7; Jk 3:17); (4) *pełnym wiary*, tj. zwracającym się w swej wierze *ku przeszłości* i przez to głęboko ufającym Bogu, trzymającym się prawd objawionych w ewangelii, niepodatnym na zmienność i nieprzyjazność okoliczności; podchodzącym z wiarą *do teraźniejszości* i przez to opierającym własną skalę wartości na głębokim zaufaniu do Pana (Mt 6:25-34) oraz kierującym się w wierze *w przyszłość* i przez to optymistycznie, twórczo nastawionym do życia, myślącym o Bogu *na miarę Boga*, tj. patrzącym na życie pod kątem Bożych możliwości; (5) może być człowiekiem *pełnym łaski* (1Kor 15:8-10), tj. dostępnym i użytecznym dla Pana niezależnie od własnej przeszłości czy statusu; (6) może być człowiekiem *pełnym mocy* (2Tm 1:7, por. Dz 13:9; 14:9), tj. będącym Bożym narzędziem do dokonywania cudów – niezależnie od przynależności do grona apostołów. Widać, że łączenie w sobie łaski i mocy owocuje znakami i cudami (Dz 6:8).

	Takim człowiekiem jak Szczepan nie tylko *się jest* (Dz 9:15-16). Takim *można się stać* (1Tm 4:7-16; 2Tm 2:21-26; por. 1Kor 3:10-13; Mt 25:21) – przykładem tego jest zarówno Szczepan, jak i Filip, o których choć nie wiemy, jak sobie poczynali w diakonii, wiemy, że byli niepospolici w misji (zob. np. Dz 6:10). *Szczepan jest dla nas wyzwaniem.* Na jego przykładzie widzimy, że: (1) Tacy ludzie wiary mogą być ofiarami prześladowań, intryg, fałszywych pomówień i nienawiści (Mt 5:10-12). Czy jesteśmy gotowi płacić taką cenę? (Mk 8:34-38; Łk 9:62; 14:28-35). (2) Bóg może zechcieć uwielbić siebie i rozegrać kolejną walkę o zbawienie człowieka w taki sposób, jak uczynił to w przypadku Szczepana, tj. przez śmierć. Prawie wszyscy apostołowie zginęli śmiercią męczeńską. Czy jednak chcemy być przywitani przez Syna Człowieczego na stojąco? (Dz 7:56).
Dz 7:6[L]	Co do okresu czterystu lat, zob. też Ga 3:17[L].
Dz 7:38[L]	*nam*, ἡμῖν, A C D E Ψ 33 81 181 614 945 1175 1739 1891 2344 *Byz al.*; *wam* $\mathfrak{P}^{74}$ א B 36 307 453 610 1409 1678 *al*; drugi wariant uważany jest za lepiej udokumentowany.
Dz 7:46[L]	*dla domu Jakuba*, οἴκῳ Ἰακώβ, $\mathfrak{P}^{74}$ (VII) א* (IV) B D H 049 *pc* sa[ms]; *dla Boga Jakuba*, θεῷ Ἰακώβ, א[2] (IV) A C E Ψ 33 1739 𝔐 lat sy co.
Dz 7:58[L]	Co do kamienowania, zob. m. Sanh. 6:3, 4; Johnson, L. T. (1992). *The Acts of the Apostles*. (D. J. Harrington, Ed.) (Vol. 5, p. iv). Collegeville, MN: The Liturgical Press.
Dz 8:5[L]	*Samaria*: Boehmer J., „Studien zur Geographie Palästinas bes. im Neuen Testament", *ZNW* 9 (1908): 216-218; Gill D., Gempf C., red., *The Book of Acts in its Graeco-Roman Setting*: 272; *Gitta*: por. Barrett C. K. *Acts*, ICC, 1:402-3; Bruce F. F. *Acts*, NICNT: 165.
Dz 8:10[L]	RWP.
Dz 8:23[L]	BP 308.
Dz 8:26[L]	Znane są dwa miasta o tej nazwie. Pierwsze, zwane Gazą Starą albo Gazą Pustynną, zostało zniszczone w czasie wojny w 93 r. p. Chr. W 57 r. p. Chr. zbudowano nową Gazę na południe od Starej. Droga, która prowadziła koło Gazy była bardzo ruchliwa, Brc, KHK 255.
Dz 8:27[L]	*kandaki*: tytuł: LN 37:77; BAGD 402 s.v. traktuje ten termin jako tytuł i wskazuje, jak używa go Strabo (*Geography* 17. 1. 54) oraz inni; imię własne: LN 93:209.
Dz 8:37[L]	Dz 8:37 nie występuje w: $\mathfrak{P}^{45}$ $\mathfrak{P}^{74}$ א A B C Ψ 33 81 181 614 1175 1409 2344 *Byz*. Występuje: ειπεν δε αυτω (+ ο Φιλιππος E)· ει (εαν E) πιστευεις εξ οληις της (− 2818) καρδιας σου (− 323) εξεστιν (σωθησει E). αποκριθεις δε ειπεν· πιστευω τον υιον του θεου ειναι τον (− 323 945 1739 2818) Ιησουν Χριστον

	(πιστευω εις τον Χριστον τον υιον του θεου E) E 323 453 945 1739 1891 2818 (it vg^{cl} sy^{h**} mae; Ir Cyp). Werset wprawdzie nie występuje we wcześniejszych mss, bez niego jednak pytanie Etiopczyka pozostaje bez odpowiedzi. Być może obecność wersetu w późniejszych mss jest nawrotem do wcześniejszych, choć nie zachowanych świadectw tekstowych? Metz.
Dz 8:38^{L}	*Ain-Dirue*: BP 309.
Dz 9:1^{L}	Idiom: LN 33.293.
Dz 9:2^{L}	Wg późniejszej hellenistycznej tradycji Abraham panował w Damaszku. To amoryckie miasto przeszło pod władzę Aramu ok. 1200 r. p. Chr. W królewskim okresie Izraela Damaszek był stolicą Aramu i prowadził z Izraelem ciągłe wojny, aż oba państwa uległy potędze Asyrii w VIII w. p. Chr. Przechodziło kolejno pod panowanie Babilonu, Persji i Grecji. W III w. p. Chr. leżało na granicy wpływów Ptolemeuszy i Seleucydów i było przedmiotem pożądania obu hegemonii. Po zwycięstwie pod Panion w 200 r. p. Chr. przeszło pod panowanie Seleucydów. W okresie, gdy imperium Seleucydów zaczęło się nagle kruszyć, Damaszek został przejęty przez nebatejskiego króla Aretasa III (ok. 85 r. p. Chr.). Nebatejczycy byli Arabami; ich ojczyzna rozciągała się pomiędzy M. Martwym a zatoką Akaba, a ich stolicą była Petra. Królestwo Nebatejskie zostało włączone do Imperium Rzymskiego jako prowincja Arabia w 106 r. po Chr., ale w okresie swojej świetności było mocarstwem zagrażającym odradzającej się monarchii hasmonejskiej i rządom Heroda.
Dz 9:30^{L}	Chronologia życia Pawła (DB AC KJZ)

Rok	Chrześcijaństwo	Paweł	Cesarstwo
8-4 p. n.e.	Narodziny Jezusa		August (27 p. Chr.-14 po Chr.)
	Pobyt Jezusa w Egipcie		
5 p. Chr.			
5		Narodziny Pawła (ok. 5-10 r.)	
6	Pobyt Jezusa w Jerozolimie na Święcie Paschy		
14			Tyberiusz (14-37 r.)
15			
18			
26			

	27	Jan Chrzciciel rozpoczyna swoją służbę		
	28	Działalność Jezusa Chrystusa		
	29			
	30			
		Śmierć i zmartwychwstanie Jezusa Wniebowstąpienie Zesłanie Ducha Św.		
	31	Nauczanie Piotra i Jana Wybór siedmiu diakonów		
	32			
	33			
	34	Męczeństwo Szczepana Prześladowanie Kościoła		
	35			
	36	Powstanie wspólnoty w Antiochii Działalność Filipa	Nawrócenie Pawła w Damaszku	
			Pobyt Pawła w Arabii	
	37			Kaligula (37-41 r.)
	38		Ponowny pobyt Pawła w Damaszku	
	39	Działalność Piotra na ziemiach Izraela Nawrócenie Korneliusza w Joppie	Pobyt Pawła w Jerozolimie	
			Działalność Pawła w Tarsie, Syrii i Cylicji	
	40			
	41			Klaudiusz (41-54 r.)
	42			
	43	Prześladowanie chrześcijan przez Heroda I Agryppę Męczeństwo Jakuba Starszego	Paweł pomaga Barnabie w Antiochii	
	44	Aresztowanie Piotra		

	45		1 Podróż Misyjna	– głód na świecie (48 r.) – Edykt Klaudiusza (49 r.)
	46			
	47	List Jakuba (ok. 47-49 r.)		
	48			
	49	Sobór w Jerozolimie List do Galacjan (49 l. 52 r.)		
	50	Didache (50-70 r.)	2 Podróż Misyjna – pobyt w Koryncie (18 miesięcy)	
	51	1 i 2 List do Tesaloniczan		
	52			
	53	1 List do Koryntian		
	54		3 Podróż Misyjna – pobyt w Efezie (2 lata)	Neron (54-68 r.)
	55	Ewangelia wg Marka 2 List do Koryntian (ok. 55-57)		
	56			
	57	List do Rzymian		
	58		Paweł aresztowany w Jerozolimie	
	59		Paweł w więzieniu w Cezarei	
	60	Ewangelia wg Mateusza Ewangelia wg Łukasza List do Efezjan, Kolosan i Filemona List do Hebrajczyków	Wznowienie procesu Pawła Podróż Pawła do Rzymu	
	61	List do Filipian		
	62	Męczeństwo Jakuba, przyrodniego brata Pana	Pobyt Pawła w więzieniu w Rzymie	

	63	Dzieje Apostolskie (ok. 63-65 r.)		– pożar Rzymu i prześladowanie chrześcijan (64 r.)
			Podróż Pawła na Kretę, do Efezu i Macedonii	
	64	1 List Piotra List do Tytusa i 1 List do Tymoteusza (ok. 64 lub 66)		
	65	List Judy		
	66			
			Drugie uwięzienie Pawła Rzymie	
	67	2 List do Tymoteusza 2 List Piotra Męczeństwo Piotra	Męczeństwo Pawła	
	68			Galba (68-69 r.)
	69			Othon Witeliusz (69 r.)
				Wespazjan (69-70 r.)
	70			
	79			Tytus Flawiusz (79-81 r.)
	81			Dominicjan (81-96 r.)
	85			
	90	1, 2, 3 List Jana		
	95	Zesłanie Jana na wyspę Patmos Objawienie Jana		– prześladowanie chrześcijan (91 r.)
	96	List do Koryntian Klemensa Rzymskiego (96-98 r.)		Nerwa (96-98 r.)
	98			

				Trajan (98-117 r.)
	100	Śmierć Jana		
Dz 9:31[L]	Flawiusz, *Dawne* XVIII, 8:2-9.			
Dz 9:43[L]	*Szymona Garbarza*: sugeruje BAGD.			
Dz 10:1[L]	Flawiusz, *Dawne* XV, 9:6 (15.331-41). Legion rzym. składał się z dziesięciu kohort i sześćdziesięciu setek. W prowincjach stacjonowały kohorty złożone z obywateli pochodzących z Italii (ochotników), jak wykazuje inskrypcja w Carnuntum nad Dunajem (nagrobek oficera II Kohorty italskiej, która stacjonowała w Syrii ok. 88 r. po Chr.). Żołnierze mogli też być rzymskimi obywatelami mieszkającymi w Cezarei. Kohorty italskie bywały rozsyłane do różnych części Imperium w zależności od potrzeb. Prokurator Cezarei mógł potrzebować wiernej kohorty, Żydzi bowiem byli niespokojni.			
Dz 10:35[L]	Piotr stwierdza, że w każdym narodzie miły jest Bogu ten, kto się Go boi, tj. szanuje Go, liczy się z Nim, oraz czyni sprawiedliwość. Piotr nie definiuje kryteriów tej sprawiedliwości, ale z kontekstu wynika, że ta sprawiedliwość sprowadza się do wiary w Jezusa, która prowadzi do napełnienia Duchem. Por. tę wypowiedź Piotra z Dz 15:7-21.			
Dz 11:3[L]	LN 23:12.			
Dz 11:28[L]	Tj. w latach 41-44 po Chr. Klaudiusz, tj. Tiberius Claudius Nero Germanicus, panował w latach 41-54 po Chr.			
Dz 12:1[L]	Co do Heroda Agryppy, był on Idumejczykiem po linii swojego dziada Heroda Wielkiego, wnukiem Mariamne z rodu Machabeuszy. Był też faworytem Kaliguli. Zabiegał o względy zarówno żydowskich poddanych, jak i Rzymian. Budował więc teatry i organizował igrzyska dla Rzymian i Greków, na których zabijał chrześcijan dla obłaskawienia Żydów. Flawiusz nazywa go miłym, próżnym człowiekiem, skrupulatnie przestrzegającym żydowskich rytuałów. W jego przypadku po raz drugi (po Piłacie) siły polityczne zaangażowały się w prześladowanie chrześcijan. A'propos Archelaosa: Archelaos nigdy właściwie nie został królem, choć na początku swojego urzędowania tak był popularnie tytułowany (Mt 2:22) Flawiusz, *Dawne* XIX, 7:3.			
Dz 12:2[L]	RWP.			
Dz 12:21[L]	Flawiusz (*Dawne* XVII, 6:8; XIX, 8:2) podaje pełny opis tych okoliczności i śmierci Heroda Agryppy. Opis Łukasza i Flawiusza uzupełniają się w tym przypadku; ten drugi nie wspomina jednak o Blaście.			
Dz 12:23[L]	RWP.			

Dz 12:25[L]	*z*, εξ, 𝔓[74] A 33 945 1739; εξ Ἰερουσαλὴμ εις Αντιοχειαν E 104 323 945 1175 1739 p w sy[p] sa; *do*, εἰς, א B L 81 1241 1505 𝔐 sa[ms] sy[hmg]; *od*, απο, D E Ψ 323 453 614 1175 2818.
Dz 13:1[L]	*Manaen*, Μαναήν, מְנַחֵם (*menachem*), czyli: *pocieszenie*, zapewne jak Herod Antypas, wykształcony w Rzymie. *wychowywany razem*, σύντροφος, l. współwychowanek; być może: towarzysz dzieciństwa, bliski przyjaciel, brat przyrodni. *tetrarcha*, τετραάρχης, tj. władca czwartej części, stanowisko niższe niż monarcha. Herod Antypas panował za zgodą Rzymu.
Dz 13:15[L]	RWP.
Dz 13:16[L]	RWP.
Dz 13:20[L]	Co do okresu czterystu pięćdziesięciu lat, trzeba przede wszystkich zauważyć, że w mss NP istnieje rozbieżność: 1. Wg 𝔓[74] (VII) א A B C 33 81 453 1175 2818 vg tekst brzmi: w. 19: καὶ καθελὼν ἔθνη ἑπτὰ ἐν γῇ Χανάαν κατεκληρονόμησεν τὴν γῆν αὐτῶν [20]ὡς ἔτεσιν τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα. καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκεν κριτὰς ἕως Σαμουὴλ [τοῦ] προφήτου. Wynika z niego, że chodzi o okres od zajęcia ziemi do czasu Sędziów. 2. Wg D[2] E L Ψ 323 945 1241 1505 1739 𝔐 tekst brzmi: Καὶ μετὰ ταῦτα, ὡς ἔτεσιν τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα, ἔδωκεν κριτὰς ἕως Σαμουὴλ τοῦ προφήτου. Wynika z niego, że chodzi o okres Sędziów. 3. Wg D* gig tekst brzmi: και εως ετεσιν υ′ και ν′. Wynika z niego, że chodzi o okres sędziów, który trwał aż do 400 i 50 lat. Pierwsza i druga z przedstawionych wyżej opcji podają okres jako przybliżony. Ten przybliżony okres lepiej przystaje do liczb podanych przez Flawiusza, a zatem to opcji 2 (zob. poniżej). Informacje ważne dla powyższych obliczeń: 1Krl 6:1 podaje, że Salomon wg MT zaczął budować świątynię w 480 roku po wyjściu Izraela z Egiptu (וַיְהִי בִשְׁמֹנִים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה לְצֵאת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ־מִצְרַיִם), zaś wg G, że stało się to 440 roku po wyjściu z Egiptu (καὶ ἐγενήθη ἐν τῷ τεσσαρακοστῷ καὶ τετρακοσιοστῷ ἔτει τῆς ἐξόδου υἱῶν Ισραηλ ἐξ Αἰγύπτου). Flawiusz *Dawne*: 8.3.1. (8.61): „Budowę świątyni rozpoczął Salomon w czwartym roku swego panowania, w drugim miesiącu, który Macedończycy nazywają Artemisjos, a Hebrajczycy Iar, w pięćset dziewięćdziesiąt dwa lata po wyjściu Izraelitów z Egiptu, w tysiąc dwadzieścia lat po przybyciu Abrahama z Mezopotamii do krainy chananejskiej, w tysiąc czterysta czterdzieści lat po potopie; a od stworzenia Adama, pierwszego człowieka, do czasu, w którym Salomon zbudował świątynię, upłynęło wszystkiego trzy tysiące sto i dwa lata. Ten sam rok, w którym rozpoczęto budowę świątyni, był jedenastym rokiem

	panowania Eiromosa (Hirama) w Tyrze; a od założenia (tego miasta) do zbudowania świątyni (w Jerozolimie) upłynęło dwieście czterdzieści lat.”
Dz 13:33[L]	*drugim*, δευτέρῳ, $\mathfrak{P}^{74}$ ℵ (IV); *pierwszym*, πρωτω, D Or (250); *w psalmach*, ψαλμοις, $\mathfrak{P}^{45vid}$ (III); *w*[sl]; Metz.
Dz 13:39[L]	Ww. 38-39 różnią się w mss podziałem treści.
Dz 13:39[L]	*Słowa Pana*, τὸν λόγον τοῦ κυρίου, $\mathfrak{P}^{74}$ ℵ A B^2 33 81 323 945 1175 1739 gig vg^{st} sa; *Słowa Boga*, τὸν λόγον τοῦ θεου, B* C E L Ψ 614 1241 1505 𝔐 vg^{cl} sy bo.
Dz 13:48[L]	Page (ze wskazaniem na Dz 18:6; 1Kor 16:15) Robertson (z odwołaniem do Dz 13:46 i ἀνάγκη) Chryzostom traktuje to jako równoważne z ἀφωρισμένοι τῷ Θεῷ; strona bierna z rzeczownikiem abstrakcyjnym, lub: *przysposobionych*, *przygotowanych* Fri, zob. Rz 13:1 w Lange; zauważa on istnienie różnicy między istotą rzeczy a jej realizacją, tj. między urzędem a urzędnikiem. To rozróżnienie czynił Chryzostom i inni. Τεταγμένοι to ci, w przypadku których, w danej chwili, doszło do zetknięcia się Bożego planu z gotowością na włączenie się w ten plan, zob. Dz 17:30.
Dz 14:6[L]	*Listra*, obok wsp. Khatyn Serai, *i Derbe*, wsp. Losta lub Zosta: Page, za RWP.
Dz 14:17[L]	Fragment Dz 14:15-17 jest skrawkiem mowy Pawła do środowiska nieżydowskiego i objawieniem części Bożego planu dla narodów. Por. z Dz 17:22-31. Charakterystyczne dla tej mowy jest: 1. Odwołanie się Pawła do Boga żywego, stwórcy wszechświata. 2. Wskazanie na dowody Bożej opatrzności. 3. Wskazanie na Boży plan dla narodów: Bóg w przeszłych pokoleniach pozwolił wszystkim narodom chodzić ich drogami (w. 16: ὃς ἐν ταῖς παρῳχημέναις γενεαῖς εἴασεν πάντα τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν). 4. Wskazanie, że w ramach tego planu Bóg nie pozostawił narodów bez świadectwa (w. 17: καίτοι οὐκ ἀμάρτυρον αὐτὸν ἀφῆκεν ἀγαθουργῶν, οὐρανόθεν ὑμῖν ὑετοὺς διδοὺς καὶ καιροὺς καρποφόρους, ἐμπιπλῶν τροφῆς καὶ εὐφροσύνης τὰς καρδίας ὑμῶν). Imiesłowy praes. w tekście greckim (ἀγαθουργῶν, διδοὺς, ἐμπιπλῶν) są imiesłowami sposobu (NET). W ramach tego Bożego świadectwa Paweł wymienia przejawy Bożej dobroci, por. Mt 5:44-48. Mowa Pawła nasuwa pytanie związane z „przeszłymi pokoleniami”, w których Bóg „pozwolił wszystkim narodom chodzić ich drogami”. Czy kres przeszłym pokoleniom kładzie czas narodzin Jezusa, czy czas dotarcia do tych narodów z ewangelią? Dz 17:30-31; 17:22-34.
Dz 14:23[L]	*Cheiroteino* (χειροτονέω): wyznaczanie bez wyborów, jak u Flawiusza (*Dawne* XIII. 2, 2), gdzie mówi on o wyznaczeniu Jonatana na arcykapłana przez Aleksandra. *Starszy* a *biskup*: Thayer.

Dz 14:26[L]	Długość trasy Pierwszej podróży misyjnej: NET.
Dz 15:2[L]	Można powiedzieć, że m.in: • powodem zwołania Soboru było powodzenie misji Pawła i Barnaby: Dz 15:2; • sprawę rozpatrywano *długo*, zanim przemówił Piotr: Dz 15:7; • potwierdzeniem słuszności drogi nie-Żydów do relacji z Bogiem przez wiarę było poświadczenie jej darem Ducha Świętego: Dz 15:8-9; • próba podporządkowania nie-Żydów Prawu Mojżesza byłaby – w kontekście relacji z Bogiem opartej na łasce — kuszeniem Boga: Dz 15:10-11.
Dz 15:34[L]	*Sylas jednak postanowił pozostać*: występuje w formie: εδοξεν δε τω Σιλα επιμειναι αυτου (αυτους C; αυτοθι 945) C 33 323 453 614 945 1175 1739 1891 2818 sy[h**] sa bo[mss]; *Sylas jednak postanowił z nimi pozostać, a tylko Juda odszedł* (*do Jerozolimy*), εδοξεν δε τω Σιλα (Σιλεα D*) επιμειναι προς (− D*) αυτους μονος δε Ιουδας επορευθη (+ εις Ιερουσαλημ w vg[cl]); w. 34 brak w: 𝔓[74] א A B E L Ψ 81. 1241. 1505 𝔐 vg[st] sy[p] bo.
Dz 15:41[L]	RWP.
Dz 16:6[L]	Terytoria Galacji są przedmiotem dyskusji, NET.
Dz 16:11[L]	*Neapol*: port w pobliżu Filippi w *pn* Grecji (wsp. Cavalla). Nie należy mylić ze wsp. Neapolem w *pd* Włoszech.
Dz 16:12[L]	*które jest przodującym miastem tego okręgu Macedonii*, ἥτις ἐστὶν πρωτη της μεριδος Μακεδονίας πόλις 𝔓[74] א A C Ψ 33 81 945 1175 1891 2818; em. za vg[mss] na: *które jest miastem pierwszego okręgu Macedonii*, gr. ἥτις ἐστὶν πρώτη[ς] μερίδος τῆς᾽ Μακεδονίας πόλις; zob. dalsze warianty. Powodem em. jest fakt, że Filippi nie było stolicą, a tylko przodującym miastem jednego z czterech okręgów Macedonii.
Dz 16:14[L]	Homer (*Iliada* IV, 141). Wsp. Akhisar w *zach* Turcji.
Dz 16:20[L]	Niechęć Rzymian do Żydów była znana (Cicero, *Pro Flacco* XXVIII, *Juvenalia* XIV. 96-106).
Dz 16:37[L]	RWP.
Dz 17:1[L]	*Amfipolis*, nazwane tak, gdyż Strymon niemal je opływał (*amphi*): wolne miasto w Macedonii Primae, ok. 50 km od Filippi i ok. 5 km od morza. Paweł i Sylas mogli spędzić w tym mieście noc. *Apolonia*, nie w Illirii, ale odległa o ok. 50 km od Amfipolis, leżąca przy Via Egnatia. Paweł i Sylas mogli spędzić w tym mieście noc.
Dz 17:16[L]	Ateny zostały podbite przez Sullę w 86 r. p. Chr. Po różnych przemianach Achaja, której Korynt był stolicą, stała się prowincją oddzielną od Macedonii,

	a w 44 r. po Chr. została przez Klaudiusza przywrócona senatowi z prokonsulem w Koryncie. Ateny zostały podbite przez Sullę w 86 r. p. Chr. Paweł był tam ok. 50 r. po Chr. Politycznie Ateny nie były już tak ważne, choć wciąż znajdował się tam uniwersytet i środowisko bogate w tradycje. W mieście tym na agorze przemawiał Sokrates, znajdowała się w nim Akademia Platońska, liceum Arystotelesa, krużganek Zenona i ogrody Epikura. Co do religii, Ksenofont określa miasto jako wielki ołtarz, wielką ofiarę i wielki akt oddania czci bóstw. Pauzaniasz mówi, że w Atenach było więcej posągów niż w całej Grecji razem wziętej. Pliniusz twierdzi, że w czasach Nerona Ateny miały ok. 30.000 publicznych posągów, nie licząc móstwa prywatnych. Petroniusz kpi, że w Atenach łatwiej było znaleźć boga niż człowieka. Każde przejście lub krużganek były strzeżone przez bóstwo. Stały po obu stronach drogi z Pireusu i przykuwały oczy na każdym kroku.
Dz 17:18[L]	*Niektórzy zaś z filozofów epikurejskich i stoickich*, τινὲς δὲ καὶ τῶν Ἐπικουρείων καὶ Στοϊκῶν φιλοσόφων, jeden rodzajnik łączy obie grupy. *Stoicyzm*, od Zenona z Kition (360-260 r. p. Chr.), Fenicjanin, przybył do Aten, gdzie zmodyfikował filozofię cyników; nauczał w miejscu zwanym *Stoa* (krużganek), stąd jego nauki przyjęły nazwę *stoicyzm*. Głosił panteizm, opatrzność bogów, panowanie nad sobą, twardość i surowość oraz samobójstwo w przypadku niepowodzenia. Jego poglądy znalazły rozwinięcie w pismach takich rzymskich filozofów, jak: Seneka, Epiktet, Marek Aureliusz. *zbieracz*, σπερμολόγος (σπέρμα, ziarno, λέγω, zbierać), lub: „ziarnozbieracz". Plutarch odnosi to słowo do kruków. Demostenes nazwał tak Ajschinesa, swojego politycznego rywala. Eustachiusz określa nim człowieka kręcącego się po rynku i zbierającego okruchy żywności, które spadły z wozów, a także mówi tak o mówcach, którzy budują własne wypowiedzi w oparciu o wypowiedzi innych; być może slang ateński opisujący takich ludzi jak Paweł. Ramsay uważa ten termin za przykład slangu ateńskiego używanego na opisanie ludzi zachowujących się tak, jak w tym wypadku Paweł. Według LN 27.19, chodzi o szarlatana.
Dz 17:19[L]	Zarzut względem Sokratesa, na podstawie którego został skazany na śmierć: *adikei Sôkratês, kaina daimonia eispherôn*, Ksen. *Mem*. I.
Dz 17:22[L]	Thayer zauważa, że Paweł zaczyna swoją mowę z uprzejmą dwuznacznością (RWP).
Dz 17:23[L]	Pauzaniasz (I. 1, 4) pisze, że w Atenach były ołtarze dla nieznanych bogów.
Dz 17:28[L]	Autorem tych słów jest Epimenides. Pochodzą one z jego dzieła *Cretica* (Κρητικά), które cytowane jest w NP dwukrotnie. Wgląd w to dzieło daje pochodzący z XIX w. syryjski komentarz do Dz Iszodada z Merwy (Isho'dad of Merv), odkryty i wydany z tłumaczeniem na gr. przez prof. J. Rendel Harris w serii artykułów opublikowanych w *Expositor* (Październik 1906, 305-17; Kwiecień. 1907, 332-37; Kwiecień 1912, 348-353, Hodder and Stoughton).

	W poemacie Epimenedesa Minos zwaraca się do Zeusa (w przekładzie Rendala): Τύμβον ἐτεκτήναντο σέθεν, κύδιστε μέγιστε,/ Κρῆτες, ἀεὶ ψευδεῖς, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί./ Ἀλλὰ σὺ γ᾽ οὐ θνῇσκεις, ἕστηκας γὰρ ζοὸς αἰεί,/ Ἐν γὰρ σοὶ ζῶμεν καὶ κινύμεθ᾽ ἠδὲ καὶ ἐσμέν (Przygotowali grób dla ciebie, czcigodny i najwyższy/ Kreteńczycy, zawsze kłamcy, dzikie bestie, brzuchy leniwe. Lecz ty nie jesteś martwy, trwasz bowiem żywy na zawsze,/ w tobie bowiem żyjemy i poruszamy się i jesteśmy). J. Rendel Harris twierdzi, że znajduje u Pawła aluzje do Pindara, Arystofanesa i innych pisarzy greckich.
Dz 18:1[L]	*Korynt*: zdobyty i zniszczony przez Memmiusza w 146 r. p. Chr.; odbudowany przez Juliusza Cezara w 46 r. p. Chr. i uczyniony kolonią.
Dz 18:2[L]	Klaudiusz, tj. Tiberius Claudius Nero Germanicus, panował w latach 41-54 po Chr. Według Swetoniusza (Claudius C. 25).
Dz 18:7[L]	RWP.
Dz 18:12[L]	*Gallion*, Γαλλίωνος, łac. Gallio, czyli: *mleczny*, brat Seneki, stoik, nauczyciel Nerona, stryj Lukana, autora Farsaliów. Jego prawdziwe imię, zanim został adoptowany przez retora Galliona, brzmiało M. Annaeus Novatus. Pochodził z hiszpańskiej rodziny, był człowiekiem wielkiej kultury i obycia i może dlatego został prokonsulem. Statius nazywa go „dulcis Gallio". Seneka pisze o nim: *Nemo enim mortalium uni tam dulcis quam hic omnibus* (Nikt ze śmiertelnych nie jest tak miły dla jednej osoby, jak on jest dla wszystkich). Tylko Łukasz pisze, że był on prokonsulem, ale Seneka, że był w Achai, gdzie nabawił się gorączki, co uzupełniałoby informację Łukasza. Obecnie znamy wyrytą na białoszarym wapieniu inskrypcję z kamieniołomów Hagios Elias niedaleko Delf (List Klaudiusza do Delf), która wymienia Galliona jako prokonsula Achai (*authupatos têś Achaias*) (W. Dittenberger, ed., *Sylloge Inscriptionum Graecarum* 2.3 no. 8). Achaja po różnych przemianach (najpierw senatorska, potem królewska) w związku z Macedonią, w 44 r. po Chr. została przez Klaudiusza oddana senatowi z prokonsulem jako tytułem dla gubernatora. Zdumiewające jak Łukasz potwierdza każde nowe odkrycie. Odkrycie tej inskrypcji rzuca też światło na datę pobytu Pawła w Koryncie, gdyż napis głosi, że Gallion przybył w czasie 26 aklamacji Klaudiusza jako imperatora w 51 r. po Chr., stąd Paweł przebywał w Koryncie w 50 i 51 r. (lub 51 i 52). Zob. też Deissmann *St. Paul*, Appendix I.. NET podaje, że wydarzenie z Gallionem mogło mieć miejsce w okresie pomiędzy lipcem a październikiem 51 r. po Chr.
Dz 18:18[L]	Greeven H., TDNT 2:777, n. 11.
Dz 18:22[L]	NET tłumaczy: *wstąpił do kościoła w Jerozolimie*, chociaż w tekście brak słowa *Jerozolima*. Za argument takiego tłumaczenia przyjęto fakt, że słowo *wstąpił* zawsze odnosi się do kierunku w stronę Jerozolimy, podczas gdy *zstąpił* do kierunku od Jerozolimy (a zatem u podstaw takiego tłumaczenia leży idiom hebrajski). Za takim tłumaczeniem przemawia też – wg NET – fakt, że Paweł złożył ślub (jeśli rzeczywiście to uczynił).

Dz 18:24[L]	retor: LN 33:32.
Dz 19:1[L]	Paweł wyruszył z Antiochii; *obszary wyżynne* mogą ozn. *pn* Galację. Wg $\mathfrak{P}^{38vid}$ (300) D: *Gdy Paweł chciał według własnej woli udać się do Jerozolimy, Duch powiedział mu, aby skierował się do Azji; po przejściu więc obszarów wyżynnych przybył do Efezu*, θελοντος δε του Παυλου κατα την ιδιαν βουλην πορευεσθαι εις Ιεροσολυμα ειπεν αυτω το πνευμα υποστρεφειν εις την Ασιαν· διελθων δε τα ανωτερικα μερη ερχεται (por. Dz 16:6); Dz 16:1[L]. *przyszedł do Efezu*, zgodnie Dz 18:21. Prowincja zwana Azją, z Efezem jako stolicą, obejmowała początkowo *zach* część Azji Mn. Rzymianie zajęli ją w 133 r. p. Chr. Obok Afryki, Azja była prowincją senacką. Leżały w niej miasta: Efez, Smyrna, Pergamon, Tiatyra, Sardes, Filadelfia, Laodycea (siedem kościołów Obj 2-3), Kolosy, Hierapolis, Apamea. Efez był bogatszy i większy niż Korynt. Leżał u wejścia doliny Meander. Stanowił ważne centrum polityczne Rzymu, kulturalne hellenizmu, religii i kultury gr. oraz orientalnej magii. Świątynia Artemidy uchodziła za jeden z siedmiu cudów świata, RWP.
Dz 19:9[L]	*szkoła*, σχολή, ozn. też *przyjemność, chwila odpoczynku*.
Dz 19:13[L]	Zob. Flawiusz, *Dawne* VIII. 2:5.
Dz 19:16[L]	*obu*, ἀμφοτέρων, $\mathfrak{P}^{74}$ א (IV); *ich*, αὐτῶν, L (VIII); *w*[s]: w grece potocznej *obu* może znaczyć *wszystkich*, Metz.
Dz 19:24[L]	RWP NET.
Dz 19:29[L]	RWP.
Dz 19:35[L]	Pod. pisze Ksenofont i Platon. Ins. przedstawiają Efez jako strażnika Artemidy. Napis ten znajduje się na monecie z 65 r. po Chr.
Dz 19:40[L]	RWP.
Dz 20:3[L]	Lightfoot, RWP.
Dz 20:4[L]	*aż do Azji*, αχρι (μεχρι D) της Ασιας, dodaje: A D E L Ψ 323. 614. 945. 1175. 1241. 1505. 1739 𝔐 gig vg[mss] sy; dodatku brak: $\mathfrak{P}^{74}$ א B 33 vg co. W rzeczy samej Trofimos dotarł do Jerozolimy (Dz 21:29) a Arystarchos do Rzymu (Dz 27:2; Kol 4:10), więc wyrażenie to mogłoby się odnosić tylko do Sopatrosa. *Sopatros*, Σώπατρος, wg 104 (1175) gig p[c] vg[s] co: Σωσιπατρος, *zbawionego ojca* (?).
Dz 20:15[L]	*Samos*: wyspa na M. Egejskim u wybrzeży Azji Mn. W VI w. p. Chr., za rządów Polikratesa, wybudowano na niej okazały marmurowy falochron portu miasta Samos i przekopano kilometrowy tunel pod górą, wznoszącą się opodal miasta, którym dostarczano wodę; prace trwały 15 lat.
Dz 21:20[L]	NET.

Dz 21:21[L]	$\mathfrak{P}^{74}$ א A C E 33 323 945 1175 1241 1505 1739 2818 *pm* vg sy[p] bo[pt] dodaje: *Chrystusa*. Słowa brak w: B H L P Ψ 614 *pm* gig sy[h]; Lcf.
Dz 21:23[L]	Page twierdzi, że opłacenie kosztów takich ślubów na rzecz potrzebujących Żydów było oznaką pobożności (RWP).
Dz 21:28[L]	Wg Flawiusza, *Dawne* 15.11.5 (15.417); *Wojna* 5.5.2 (5.193), por. 5.5.6 (5.227)), wewnętrzne dziedzińce (Dziedziniec Kobiet, Synów Izraela i Kapłanów) znajdowały się na poziomie wyższym o 1,5 m niż Dziedziniec Pogan. Ostrzeżenia po grecku i po łacinie (dwa napisy odnaleziono) ostrzegały pogan, próbujących wejść dalej, że sami będą winni swojej śmierci. Zob. Filon, *Embassy* 31 (212). W *m. Middot* 2:3 ściana rozdzielająca nosiła nazwę *soreq* – wykonana była z marmuru i wznosiła się na 3 łokcie (1,3 m) – i, wg *m. Sanhedrin* 9:6 obcy, który ją przekroczył, miał zginąć z ręki Boga.
Dz 21:38[L]	Brc; Flawiusz używa tego samego słowa na określenie band rozbójniczych pod wodzą tego Egipcjanina, *Wojna* II 17,6 oraz 13,5; *Dawne* XX 8,10. Flawiusz podaje, że było 30.000 zgromadzonych na Górze Oliwnej, aby zobaczyć upadek murów Jerozolimy, a nie 4.000, jak mówi Lizjasz. Ale Lizjasz mógł mieć na myśli jakiś mniejszy oddział, składający się na ogólne 30.000.
Dz 23:3[L]	Zob. *m. Sanhedrin* 3:6-8.
Dz 24:1[L]	Cicero, *Pro Cael*. 30; rzecznik: *Oxyrhynchus Papyri*, vol. II., p. 162, line 19.
Dz 24:2[L]	Tacyt, *Ann*. XII. 54; Flawiusz, *Wojna* 2.13.2-7 (2.253-70).
Dz 24:5[L]	RWP.
Dz 24:17[L]	RWP.
Dz 24:24[L]	Druzylla: Flawiusz, *Dawne* 19.9.1 (19.354), 20.7.2 (20.141-44).
Dz 24:26[L]	Flawiusz, *Dawne* XX 8, 9, przedstawia go jako chciwego na pieniądze (RWP).
Dz 24:27[L]	RWP; Festus: Flawiusz, *Dawne* XX 8, 9. RWP; NET.
Dz 25:10[L]	Pliniusz Młodszy, *Listy* 10.96.
Dz 25:13[L]	*Agryppa*: RWP; *Berenika*: Wg Flawiusza jej incest z bratem był przedmiotem plotek w Rzymie, *Dawne* 20.7.3 (20.145-47). Schuerer nazywa ją żydowską bigotką i rozpustnicą. Później została kochanką Tytusa (RWP).
Dz 25:26[L]	RWP.
Dz 25:27[L]	Flawiusz, *Wojna* 2.16.4 (2.345-401).
Dz 26:10[L]	RWP; LN 30.103 za NET.

Dz 26:14[L]	Słowa: *Trudno ci przeciw ościeniowi wierzgać* (σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν), to przysłowie lub idiom grecki, który wyraża podobną myśl, jak powiedzenie: *Trudno kopać się z koniem*, zob.: np. Aischylos (Ag. 1624; za RWP; Pindar, *Pythians* 2.94-96; Eurypides, *Bacchae* 795, za NET; *oścień*: BAGD 428 s.v. κέντρον 2. Słowa ten nie występują w świadectwach Pawła składanych wobec Żydów, zob. Dz 9:1-5; 22:7. Może to pominięcie jest przypadkowe, a może było to dostosowanie świadectwa Pawła do wymogu chwili: Paweł mógł chcieć wzmocnić konieczny charakter swojego postępowania wobec króla. Jest sprawą otwartą, czy włożył on te słowa w usta Jezusa, czy też dorzucił je od siebie w znaczeniu: Trudno człowiekowi (co Paweł odnosiłby do siebie) kopać się z koniem (zob. kontekst u Eurypidesa).
Dz 26:28[L]	*Wkrótce mnie przekonasz, by zrobić chrześcijanina*, ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν ποιῆσαι $\mathfrak{P}^{74}$ ℵ A B 048 33 81 1175 *pc* sy^{hmg}; *bym stał się chrześcijaninem*, ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν γενεσθαι E Ψ 1739 𝔐 latt sy; CyrJ.
Dz 27:1[L]	Ptolemeusz używa słowa Σεβαστή w związku z trzema legionami, które określenie to nosiły: 2, 3, 30; 2, 9, 18; 4, 3, 30, Zob. Foerster W. TDNT 7:175: „W Dz 27:1 σπεῖρα Σεβαστή jest wyrażeniem pojawiającym się gdzie indziej na określenie oddziałów pomocniczych.” W żadnym przypadku nie odnosi się to do jakiejś szczególnej gwardii przybocznej. Istnieją pewne dowody archeologiczne przemawiające za istnieniem na terenie Syrii *Oddziałów Augusta I* za panowania Augusta, ale trudno powiedzieć, czy chodzi o ten sam oddział.
Dz 27:5[L]	NET.
Dz 27:6[L]	Swetoniusz, *Życie Klaudiusza* 18:1-2.
Dz 27:9[L]	Swetoniusz, *Życie Klaudiusza* 18; Flawiusz *Wojna* 1.14.2-3 (1.279-81).
Dz 27:17[L]	Pliniusz, *Historia naturalna* 5.26. Flawiusz, *Wojna* 2.16.4 (2.381).
Dz 27:27[L]	RWP.
Dz 28:8[L]	RWP.
Dz 28:29[L]	*A gdy to powiedział, Żydzi odeszli, wiodąc z sobą zacięty spór* 𝔐 it vg^{cl} sy^{h**}. Słów tych brak w: $\mathfrak{P}^{74vid}$ ℵ A B E Ψ 048 33 81 181 945 1175 1739 2344 2464 *pc* s vg^{st} sy^{p} co.

Listy apostoła Pawła

Nie ma żadnej przesady w stwierdzeniu, że bez Listów św. Pawła nie rozumielibyśmy chrześcijaństwa jako realizowania się *ludzkiego nowego bytu w Chrystusie* tak wyraźnie, jak dzięki nim. Nigdzie też tak wyraźnie, jak u tego autora, nie daje o sobie znać *indykatywny charakter etyki*, zgodnie z którym człowiek jest wzywany do życia będącego *skutkiem* tego, kim się stał w Chrystusie.

Poza wkładem apostoła Pawła w rozumienie życia w Chrystusie, który to wkład został odzwierciedlony w przypisach SNPD oraz w niniejszej publikacji, sprawą wartą refleksji i stosownego do niej zastosowania jest jego wkład:

- w zrozumienie roli Prawa Starego Przymierza w życiu jednostki i wspólnoty nowego przymierza jako wspólnoty nowego bytu;
- w zrozumienie eschatologii Nowego Przymierza z perspektywy narodów;
- w reformację XVI w.,
- w myśl oświeceniową, a nawet
- w myśl indywidualistyczną przełomu XX i XXI stulecia.

Życiorys apostoła Pawła

Zamieszony niżej życiorys przedstawia sobą, na obecnym etapie, przegląd odwierciedlonowej w przypisach literatury na temat życia apostoła narodów. Niepewność co do dat łączy się ze zróżnicowanym sposobem liczenia lat. Sposób inkluzywny oznacza liczenie za cały rok roku, w trakcie którego dane wydarzenie miało miejsce.

Dzieciństwo

Saul lub Szaweł, znany następnie pod swoim łacińskim imieniem Paweł, urodził się w Tarsie, w Cylicji (Dz 22:3), między 5 a 10 r. po Chr. Był zatem młodszy od Jezusa o ok. 10 lat. Pochodził z pobożnej[1] żydowskiej rodziny, należącej do plemienia Beniamina,[2] związanej ze stronnictwem faryzeuszów (Rz 11:1; Flp 3:4-6). Miał co najmniej siostrzeńca, a zatem również zamężną siostrę mieszkającą w Jerozolimie i z jakiegoś powodu dość zorientowaną w wewnętrznych sprawach Sanhedrynu (Dz 23:12-22).

Zgodnie z wymogami Prawa został obrzezany w ósmym dniu życia (Flp 3:5). Z domu rodzinnego mógł wynieść znajomość języka hebrajskiego, aramejskiego i greckiego. W dzieciństwie, przed przybyciem do Jerozolimy, mógł uczęszczać do szkoły greckiej w Tarsie.[3] Wyuczył się zawodu wytwórcy namiotów (Dz 18:3).

Młodość

Do Jerozolimy Paweł mógł przybyć nawet w trzynastym roku życia, czyli między 18. a 23. r. po Chr., by kształcić się pod kierunkiem Gamaliela Starszego (Dz 22:3), który był w tamtym czasie jednym z najsłynniejszych uczonych w Piśmie. Gamaliel Starszy (w odróżnieniu od swojego wnuka Gamaliela II), był być może wnukiem Hillela, tannaitą pierwszej generacji,

---

1 2Tm 1:3.

2 Mimo to określa siebie Żydem, ἐγώ εἰμι ἀνὴρ Ἰουδαῖος, co może oznaczać, że określenie to odnosiło się do wszystkich Hebrajczyków niezależnie od przynależności plemiennej.

3 *Encyklopedia biblijna,* red. nauk. P. J. Achtemeier, Warszawa 1999: 906; Niemczyk J. 1978. *Apostoła Pawła List do Rzymian. Komentarz,* Warszawa: 15.

członkiem, a też przewodniczącym Sanhedrynu, a jego działalność przypada na lata 25-50 po Chr. Znany był z wierności przepisom Prawa i surowości obyczajów. Jego słowa na temat stosunku do chrześcijaństwa przytaczane są w Dz 5:34-39.

Jako młodzieniec, νεανίας,[4] Paweł pilnował szat ludzi kamienujących Szczepana (Dz 7:58). Brał udział w prześladowaniu chrześcijan w Jerozolimie, a po ich rozproszeniu, uzyskał od arcykapłana zezwolenie na ich ściganie w Damaszku (Dz 9:1-2).

Nawrócenie (Dz 9:1-30)
Apostoł Paweł nawrócił się na drodze do Damaszku. Zdążał tam jako prześladowca chrześcijan. Mogło to się wydarzyć ok. 36 r. po Chr., gdy był wieku ok. 27 lat. W czasie podróży został oślepiony światłem, powalony na ziemię i usłyszał głos Jezusa Chrystusa, który mu się ukazał. W wyniku tego spotkania, zgodnie z poleceniem Jezusa, Paweł został odprowadzony do Damaszku, gdzie po trzech dniach postu i cudownym odzyskaniu wzroku został ochrzczony przez Ananiasza.

Krótko po tych wydarzeniach udał się do Arabii (Ga 1:17). Następnie wrócił do Damaszku, gdzie, w samym mieście, jak również w jego okolicach, głosił dobrą nowinę. Ponieważ Żydzi zawiązali spisek, mający na celu jego zgładzenie, został zmuszony do ucieczki (2Kor 11:32-33).

Około 39 r. po Chr. wrócił do Jerozolimy, z której wyruszył około trzech lat wcześniej do walki z Kościołem. Ważną rolę we wprowadzeniu go do wspólnoty jerozolimskiej odegrał Barnaba. Dwutygodniowa działalność Pawła w mieście napotkała na sprzeciw Żydów hellenistycznych, dlatego w trosce o bezpieczeństwo, wysłano go do rodzinnego Tarsu (Ga 1:18-19).

Tars
Nie ma pewności, jak długo Paweł przebywał w Tarsie. Być może jego misja na terenie Syrii i Cylicji (której stolicą od 64 r. p. Chr. był Tars) trwała trzy lata, tj. między 40 a 43 r. po Chr. (Ga 1:21).[5] Jeśli Paweł był wdowcem to na ten okres może przypadać jego krótki epizod małżeński i rodzinny (zob. 1Kor 7:8[L]). Być może w tym okresie — 14 lat przed napisaniem 2Kor w 55 r. po Chr. — Paweł przeżył zachwycenie do trzeciego nieba, jeśli to siebie miał na myśli, gdy pisał 2Kor 12:2-5 (zob. ESVSB).

Antiochia
Około 43 r. po Chr. Barnaba odszukał Pawła w Tarsie i wspólnie z nim podjął roczną służbę we wspólnocie kościoła w Antiochii (Dz 11:25-26). Byli tam jednymi z pięciu proroków i nauczycieli (Dz 13:1). Obaj zostali wysłani do Jerozolimy, aby na ręce tamtejszych starszych złożyć pomoc zebraną przez wspólnotę w Antiochii. Z Jerozolimy zabrali ze sobą Jana Marka (Dz 11:30; 12:25).[6]

---

[4] Określenie to odnoszono u Żydów do nieżonatego młodzieńca, w wieku od ok. 17 roku życia (Dz 23:17), w Grecji do mężczyzny w wieku 24-40 lat, Thayer.

[5] Bosak P. Cz. 1996. *Postacie Nowego Testamentu. Słownik-konkordancja,* Poznań-Pelplin: Wydawnictwo Bernadinum: 528. W literaturze przedmiotu istnieje również pogląd, że ten okres działalności Pawła trwał 14 lat, a w trakcie tego okresu miała miejsce pierwsza podróż misyjna (Niemczyk 1978: 20).

[6] Rosłon J. W., Rubinkiewicz R. 1996. *Święty Paweł* [w:] *Wstęp do Nowego Testamentu,* red. R. Rubinkiewicz, Poznań: 314.

Pierwsza podróż misyjna: 45-49 r. po Chr., Dz 13-14
Starsi wspólnoty w Antiochii, pouczeni przez Ducha Świętego, wyznaczyli Barbabę i Pawła, który mógł być wówczas w wieku między 37 a 40 rokiem życia, do misji. Zabrali oni ze sobą Marka i udali się do Seleucji, skąd odpłynęli na Cypr, do Salaminy. Stamtąd dotarli do położonego na drugim krańcu wyspy Pafos. W Pafos, w czasie pobytu u prokonsula Sergiusza Pawła, doszło do konfrontacji między Pawłem a fałszywym prorokiem żydowskim Bar-Jezusem, zwanym również Elimasem. Od czasu tej konfrontacji kierownictwo podróży obejmuje Paweł.

W Perge od podróżujących odłączył się Marek. Wrócił on do Jerozolimy. Paweł natomiast, wraz z Barnabą, skierowali się do Antiochii Pizydyjskiej, a następnie do Ikonium. W obu tych miastach ich głoszenie ewangelii napotkało sprzeciw Żydów, którzy wywołali z ich powodu rozruchy. Z doświadczenia tego wyłonił się schemat głoszenia ewangelii: Najpierw poselstwo kierowane jest do Żydów; jeśli je odrzucą jego adresatami stają się poganie.

Kolejnym etapem podróży była Listra. Jej mieszkańcy, po cudownym uzdrowieniu chromego, uznali Pawła i Barnabę za bogów. Jednak Żydzi, którzy przybyli z Antiochii Pizydyjskiej oraz Ikonium podburzyli tłum i doprowadzili do ukamieniowania Pawła. Apostołowi udało się uniknąć śmierci (2 Kor 11:25; 2 Tm 3:11). Po tych wydarzeniach udali się do Derbe.

Z Derbe Paweł i Barnaba udali się w drogę powrotną. Umacniając założone przez siebie wspólnoty, dotarli do Attali nad . Po powrocie do Antiochii złożyli wspólnocie raport z przeprowadzonej misji.

Sobór w Jerozolimie: 49 r. po Chr., Dz 15:1-35; Ga 2:1-10
We wspólnocie kościoła w Antiochii niektórzy z chrześcijan pochodzenia żydowskiego usiłowali narzucić chrześcijanom pochodzącym spośród innych narodów wymóg przestrzegania Prawa. W celu rozwiązania konfliktu wysłano Pawła, Barnabę oraz innych braci do Jerozolimy, aby tam przedstawili sprawę apostołom.

W Jerozolimie zapadły następujące decyzje: 1) wyznaczono strefy działalności misyjnej: Paweł i Barnaba działają wśród pogan oraz Żydów w diasporze, natomiast pozostali wśród obrzezanych; 2) umożliwiono głoszenie poganom Ewangelii wolnej od Prawa; 3) uznano prawo Pawła do noszenia tytułu apostoła; 4) zalecono przeprowadzenie składki na ubogich; 5) na chrześcijan wywodzących się z pogan nałożono obowiązek przestrzegania czterech praw, w celu umożliwienia wspólnoty stołu oraz wzajemnego współżycia.[7]

Po powrocie Pawła do Antiochii doszło do sporu między nim a Piotrem (Ga 2:11-14). Piotr będąc w Antiochii brał udział we wspólnych posiłkach, w których uczestniczyli zarówno chrześcijanie wywodzący się z pogan, jak i z Żydów. Przybycie wysłanników Jakuba spowodowało, że stopniowo zaniechał on tego zwyczaju, za jego przykładem uczynili to także inni judeochrześcijanie. Paweł uznał, że takie zachowanie zagrażało wolności. Obie strony prawdopodobnie pozostały przy swoich racjach.[8]

Druga podróż misyjna, ok. 50-53 (Dz 15:35-18:22)
Zamiarem Pawła było odwiedzenie i umocnienie wspólnot, które powstały w wyniku pierwszej podróży misyjnej. Między nim a Barnabą doszło jednakże do konfliktu o udział Marka w planowanym zamierzeniu. Apostołowie poróżnili się z sobą i ich drogi rozeszły się. Paweł wyruszył w drogę z Sylasem.

Po dotarciu do Listry Paweł zaproponował współpracę Tymoteuszowi. Po wyrażeniu przez niego zgody, wspólnie już przeszli Frygię, natomiast w Galacji na dłuższy czas zatrzymała ich

choroba Pawła.[9] Ich pierwotnemu zamiarowi pójścia do Bitynii sprzeciwił się Duch Święty.[10] W związku z tym skierowali się do Troady, w której przyłączył się do nich Łukasz.

Prowadzeni przez Boga przeprawiają się drogą morską do Neapolis (dzisiejsza Kawalla) w Macedonii i tym sposobem ewangelia dociera do Europy.[11] Zatrzymują się na pewien czas w Filippi, w której po uwolnieniu od demona opętanej, zostają pojmani, fałszywie oskarżeni o zakłócanie spokoju, a następnie wychłostani rózgami i uwięzieni (Flp 1:30; 1Ts 2:2). W czasie ich krótkiego uwięzienia doszło do trzęsienia ziemi, które spowodowało, że otworzyły się drzwi więzienia. Ze względu na obywatelstwo rzymskie zostali przez władze przeproszeni oraz poproszeni o opuszczenie miasta.[12]

W Tesalonice, kolejnym mieście do którego docierają, po trzytygodniowej działalności w synagodze, ich misja skupia się wokół domu Jazona. Jednak intrygi nieprzychylnych Żydów skutkują zamieszkami, z powodu których Jazon z niektórymi braćmi zostają oskarżeni wobec politarchów. Wychodzą na wolność Po za poręczeniem. Po tych wydarzeniach wspólnota zadecydowała o wyprawieniu misjonarzy w dalszą drogę (1Ts 1:5-6, 9; 2:2, 9).[13]

W Berei (dzisiejsza Veria) działalność początkowo rozwija się pomyślnie, jednakże do miasta docierają Żydzi z Tesaloniki i wywołują rozruchy.[14] Tymoteusz i Sylas rozstają się z Pawłem, by kontynuować działalność w Berei, Paweł zaś samotnie udaje się do Aten (1Kor 2:1).

---

7 Tzw. Klauzule Jakuba. Gnilka J. 2001. *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek,* Kraków: 136-137, uważa, że są późniejsze i powstały bez udziału Pawła.

8 Niemczyk J. 1978: 22 uważa, że w wyniku tego sporu nastąpiło zerwanie współpracy Pawła z Barnabą.

Gnilka J. 2001: 87-91 umiejscawia Zebranie w Jerozolimie oraz konflikt antiocheński po drugiej podróży misyjnej Pawła.

9 Gnilka J. 2001: 100-101; Rosłon J. W., Rubinkiewicz R. 1996: 315. W literaturze przedmiotu podaje się m. in. epilepsję, malarię, wydaje się jednak, że chodzi o chorobę oczu: Możliwe również że nie była to żadna z chorób somatycznych, lecz przejawianie się skutków wcześniejszych przeżyć np. kamienowania (Gnilka J., *op. cit.,* s. 100-101).

10 Zob. Niemczyk J. 1978: 23.

11 Szczegółowe omówienie działalności Pawła w Macedonii można znaleźć w pracy: Kic W. 2006, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych,* Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej.

12 *Dzieje Apostolskie. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz,* oprac. E. Dąbrowski, Poznań 1961, s. 369 przypuszczają, że Łukasz pozostał w Filippi.

Gnilka J., *op. cit.,* s. 108, opierając się na Flp 4:15-17 uważa, że w późniejszym okresie działalność misyjna Pawła była wspierana finansowo przez wspólnotę w Filippi.

13 Literatura przedmiotu szacuje czas działalności Pawła w Tesalonice na 2-3 miesiące (Bosak P. Cz. 1996: 530); kilka tygodni (Dąbrowski E. 1961: 373; wiele miesięcy (Gnilka J. 2001: 115).

Gnilka J. 2001: 114, opierając się na 1Ts 2:9 uważa, że Paweł pracował w Tesalonice na swoje utrzymanie.

14 Niemczyk J. 1978: 23 uważa, że Paweł zamierzał powrócić do Tesaloniki, ale na przeszkodzie temu stanęła wroga postawa tamtejszej społeczności żydowskiej.

Rozmowy na agorze w Atenach spotykają się z zainteresowaniem ze strony filozofów epikurejskich i stoickich. Dzięki temu zainteresowaniu Paweł zostaje zaproszony do przedstawienia swoich przekonań na Areopagu. Mowa apostoła zostaje jednak przerwana w chwili, gdy zaczyna on mówić o zmartwychwstaniu.

Ponowne spotkanie ze współtowarzyszami Pawła następuje dopiero w Koryncie. W trakcie ponad półtorarocznego pobytu w Koryncie Paweł nawiązuje z Akwilą i Pryscyllą współpracę zarówno zawodową, jak i misyjną (1Kor 2:1-5). Początkowo jego działalność koncentruje się wokół synagogi, potem w domu Tycjusza Justusa. Paweł zostaje jednak oskarżony przez Żydów o nieprzestrzeganie Prawa i postawiony przed sądem prokonsula Galiona. Prokonsul oddala oskarżenie.[15] W Kenchrach, to jew we wschodnim porcie Koryntu, Paweł składa ślub Bogu.[16]

Wraz z Akwilą i Pryscyllą[17] przybywa do Efezu,[18] a następnie, przez Cezareę Palestyńską udaje się do Jerozolimy i Antiochii.

Trzecia podróż misyjna, ok. 53-58, Dz 18:23-21:15

Z Antiochii Paweł wyruszył w kolejną podróż misyjną.[19] Celem miał być Efez. W drodze do tego miasta, Paweł odwiedzał i umacniał wspólnoty w Galacji i Frygii. W podróży prawdopodobnie towarzyszył mu Tytus.[20]

W Efezie Paweł przebywał przez okres dwóch — trzech lat. Wyjątkowo długo trwała jego działalność w synagodze. Dopiero po trzech miesiącach przeniósł się ze swoim nauczaniem do szkoły[21] Tyrannosa. W międzyczasie odbył podróż do Koryntu, w którym doszło do niepokojów oraz prawdopodobnie udawał się innych miast prowincji. W razie potrzeby wysyłał do wspólnot swoich współpracowników. Prowadził również korespondencję z Koryntem oraz przyjmował przedstawicieli okolicznych wspólnot, którym udzielał wskazówek (1Kor 1:11; 16:17).

Po zamieszkach wywołanych przez złotnika Demetriusza Paweł opuszcza Efez. W trakcie pobytu w tym mieście otarł się o śmierć.[22] To właśnie wtedy Akwila i Pryscylla nadstawili za życie Pawła swoje głowy (Rz 16:4)[23].

Po opuszczeniu Efezu Paweł odwiedza wspólnoty w Troadzie, Macedonii, Ilirii (Rz 15:19) i dociera do Koryntu, w którym spędza około trzech miesięcy. Ze względu na plan zamachu na

---

15 Gnilka J. 2001: 125 dopuszcza, że ten epizod miał miejsce podczas kolejnego pobytu Pawła w Koryncie.

16 Zagadnienie to zostało szerzej omówione w Dąbrowski 1961: 390-391.

17 Sylas prawdopodobnie pozostał w Koryncie (Gnilka J. 2001: 126-127).

18 Gnilka J. 2001: 90 przypuszcza, że to właśnie oni pokryli koszty związane z tą podróżą.

19 Gnilka J. 2001: 147 uważa, że określenie „podróż misyjna" niezupełnie odpowiada rzeczywistości.

20 Gnilka J. 2001: 148.

21 Gnilka J. 2001: 153 uważa, że przez szkołę należy uważać ogólnodostępne miejsce zebrań.

22 Glinka J. 2001: 163 przypuszcza, że była to ciężka choroba lub uwięzienie.

23 Załęski J. 2005: 154, *Obraz kobiety w listach Nowego Testamentu*, Ząbki: Apostolicum, dopuszcza możliwość, że tekst ten może też dotyczyć oskarżenia Pawła w Koryncie wobec prokonsula Galiona.

jego życie ze strony Żydów podejmuje decyzję o powrocie i udaniu się do Jerozolimy, aby tam złożyć dary na rzecz ubogich, które zebrał podczas misji.

Z Kenchr wspólnie z siedmioma współpracownikami udaje się do Macedonii, a następnie spędza tydzień we wspólnocie w Troadzie. W Milecie podczas kilkudniowego pobytu spotyka się ze starszymi wspólnoty w Efezie. W czasie tygodniowego pobytu we wspólnocie w Tyrze otrzymuje ostrzeżenie od braci, aby nie podróżował do Jerozolimy. W Cezarei, gdzie przebywał gościnnie u Filipa Ewangelisty, prorok Agabus ostrzega go, że zostanie uwięziony w Jerozolimie.

Ostatnie lata, Dz 21:16-28:31

W Jerozolimie Paweł zatrzymuje się w domu Mnasona, pochodzącego z Cypru. Spotyka się z bratem Pańskim Jakubem. W związku ze stawianym Pawłowi zarzutem lekceważenia Prawa, Jakub namawia go, aby pokrył koszty związane z ofiarami składanymi przez czterech[24] chrześcijan przystępujących do ślubu nazyreatu. Miało to przekonać judeochrześcijan, że zarzut lekceważenia Prawa jest bezpodstawny.

W czasie pobytu Pawła w świątyni Żydzi z Azji Mniejszej podburzają tłum pod zarzutem wprowadzenia na święty teren Trofima, nie będącego Żydem chrześcijanina pochodzącego z Efezu.

Podczas rozruchów Paweł zostaje aresztowany przez Rzymian. W celu uzyskania informacji o zarzutach wobec Pawła zostaje przesłuchany przed Sanhedrynem. Z obawy przed zamachem na jego życie zostaje wysłany pod eskortą do urzędującego w Cezarei prokuratora Marka Antoniusza Feliksa.

Feliks mając nadzieję otrzymania łapówki przeciąga proces Pawła. Sprawa została wznowiona po dwóch latach przez nowego prokuratora Porcjusza Festusa. Paweł jeszcze przed wydaniem wyroku odwołał się do sądu cesarskiego. Przed swym odpłynięciem miał możliwość przemówienia do króla Agrypy II oraz jego siostry Bereniki.

W czasie podróży do Rzymu nadzór nad Pawłem, któremu towarzyszy Arystarch, zostaje powierzony setnikowi kohorty cesarskiej Juliuszowi. W okolicach wyspy Melite statek osiada na mieliźnie.

W Rzymie Paweł przebywa pod opieką żołnierza w wynajętym przez siebie mieszkaniu. Dawało mu to swobodę w przyjmowaniu gości, pisaniu listów oraz głoszeniu Ewangelii. Po dwóch latach[25] w sprawie Pawła prawdopodobnie zapada wyrok uniewinniający.[26]

Po uwolnieniu odbywa najprawdopodobniej kolejną podróż misyjną, której szlak biegł poprzez Efez (1Tm 1:3), Kretę (Tt 1:5), Nikopolis w Epirze (Tt 3:12), Troadę (2 Tm 4:20), Milet (2Tm 4:20) oraz Korynt (2Tm 4:20).[27]

---

24 Glinka J., *op. cit.,* s. 419 podaje, że było ich trzech.

25 Bosak P. Cz., *op. cit.,* s. 531 uważa, że Paweł był uwięziony w Rzymie przez trzy lata.

26 *Encyklopedia...,* s. 64; Glinka J., *op. cit.,* s. 314 uważają, że proces zakończył się wydaniem wyroku skazującego.

27 Mało prawdopodobna wydaje się jego wyprawa misyjna do Hiszpanii.

Około 67 r. Paweł został aresztowany w Rzymie.[28] Przebywał w więzieniu opuszczony prawie przez wszystkich. Na mocy wyroku został stracony przez ścięcie.

Literatura przywoływana w życiorysie

Bosak P. Cz. 1996, *Postacie Nowego Testamentu. Słownik-konkordancja*, Poznań-Pelplin: Wydawnictwo Bernadinum.

Brownrigg R. 2003. *Wszystkie postacie Nowego Testamentu*, Warszawa: ON.

Dąbrowski E. red. 1961. *Dzieje Apostolskie. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz,* Poznań: Pallotinum 1961.

Dąbrowski E. 1953. *Dzieje Pawła z Tarsu,* Warszawa: PAX.

Encyklopedia biblijna, red. nauk. P. J. Achtemeier. 1999. Warszawa: Oficyna wydawnicza „Vocatio".

Gnilka J. 2001. *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek,* Kraków: Wydawnictwo M.

Kic W. 2006. *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych,* Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej.

Niemczyk J. 1978. *Apostoła Pawła List do Rzymian. Komentarz,* Warszawa: Zwiastun.

Rakocy W. 1997. *Paweł: apostoł Żydów i pogan. Łukaszowy obraz powstania i rozwoju Pawłowych wspólnot,* Kraków: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy.

Rienecker F., Maier G. 2001. *Leksykon biblijny*, Warszawa: Oficyna wydawnicza „Vocatio".

Wstęp do Nowego Testamentu, red. R. Rubinkiewicz, Poznań 1996.

Załęski J. 2005. *Obraz kobiety w listach Nowego Testamentu*, Ząbki: Apostolicum.

Paweł jako pisarz: zagadnienia wstępne

1. Działalność pisarska apostoła Pawła

Apostoł Paweł napisał 15 pism, wliczając dwa zaginione listy do Koryntian,[29] w okresie 17 lat, w latach: 49-67 r. p. Chr., będąc w wieku od 41 lub 44 roku życia do 59 lub 61 roku życia. Pisał w większości jeden list na rok. Po Rz, Flp i Tt przez dwa lata nie napisał żadnego listu. W okresie uwięzienia, w latach 60-61 napisał trzy: Ef, Kol i Flm, a w 61 Flp. Jednak wzmianka z 2Ts 2:2; 3:17 sugeruje, że działalność literacka Pawła mogła być bardziej ożywiona.

2. Podział pism Pawła:
   a. Listy wielkie: 4: Rz, Ga, 1-2Kor;
   b. Listy więzienne: 4: Ef, Kol, Flp, Flm;
   c. Listy do Tesaloniczan: 2; zaliczane też: (a) z Listami wielkimi do *Listów ewangelicznych* lub *głównych*; (b) brane osobno jako *Listy pierwsze*.
   d. Listy pasterskie: 3: 1-2 Tm, Tt.

   Flm słusznie zaliczany jest do Listów więziennych, jego treść jednak jest duszpasterska.

---

[28] Bosak P. Cz., *op. cit.*, s. 532 uważa, że aresztowanie Pawła mogło mieć miejsce już w Azji Mniejszej.

[29] Zob. jednak uwagi wstępne do 2Kor.

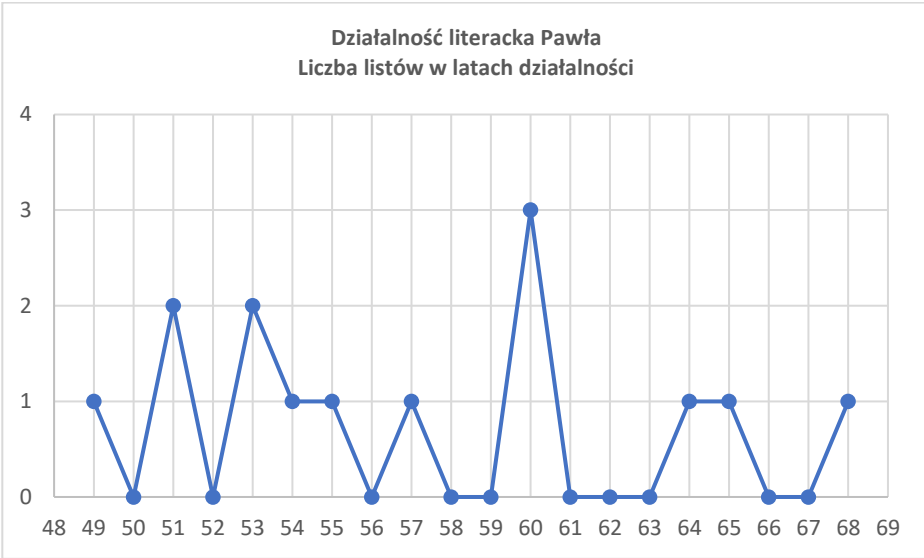

3. Autorstwo pism Pawła

Autorstwo pism Pawła nie budzi wątpliwości, jeśli uwzględni się, że (1) sam Paweł obejmował tym autorstwem również inne osoby: braci, którzy z nim byli (Ga 1:1), Tymoteusza (2Kor, Flp, Kol, 1-2Tes, Flm), Sostenesa (1Kor), Sylwana (1-2Ts); (2) uwzględni się, że Paweł korzystał z pomocy sekretarzy;[30] (3) weźmie się pod uwagę, autorstwo w starożytności mogło być też rozciągnięte na przytaczanie przez ucznia poglądów mistrza[31] lub uściślenie przez komentatora poglądów autora.

Stan rzeczy w kwestii pojmowania autorstwa w starożytności może mieć wpływ na jego na autorstwo innych ksiąg biblijnych.

4. Struktura pism Pawła

Struktura pism Pawła odpowiada strukturze listów starożytności. Składają się one z części: (1) Identyfikacja autora i adresatów; (2) pozdrowienia wstępne; (3) wstęp; (4) treść główna; (5) zakończenie; (6) pozdrowienie końcowe.

Część dogmatyczna lub teoretyczna poprzedza część praktyczną lub parenetyczną ukazując oznajmujący charakter pouczeń etycznych.

5. Cechy charakterystyczne pism Pawła

---

[30] W biblistyce niemieckiej jednak pojawia się niejednoznaczność w tej kwestii, jeśli chodzi o Ef, Kol, 2Ts, 1-2Tm, Tt.

[31] Np. Platon w stosunku do Sokretesa, zob. Hahn F. 2011. *Theologie des Neuen Testaments*. T. I: *Die Vielfalt des Neuen Testaments*. Tübingen: Mohr Siebeck, s. 333. ISBN 978-3-16-150630-7. Uczniowie w stosunku do Platona i Pitagorasa, zob. Roloff J. 2008. *Wprowadzenie do Nowego Testamentu*. Warszawa: Verbinum, s. 165-166. ISBN 978-83-7192-376-0.

a. Główną cechą pism Pawła jest ich służebność w stosunku do jego działalności apostolskiej, prorockiej, ewangelizacyjnej i duszpasterskiej dokonującej się w ramach kontaktów osobistych, na żywo, potwierdzanej znakami i cudami, zob. 1Ts 2:13.

   Apostoł pisał powodowany jakimś związanym ze swoją działalnością interesem:

   - strategicznym (Rz);
   - dogmatycznym (Ga);
   - materialnym (1 Kor, Flp);
   - duszpasterskim (1-2Tm, Tt, Flm);
   - wiecznym, związanym z nagrodą wieczną (Ga).

Na szerszą działalność pisarską Apostoł, z powodu ciągłych podróży, mógł nie mieć czasu.

b. Poczucie bliskości przyjścia Jezusa.

   Pisma Pawła powstawały w poczuciu bliskości powrotu Jezusa (1Ts). Nie było to jednak poczucie histeryczne (2Ts).

c. Pisma Pawła to tylko listy, literatura epistolarna.

   Listy te powstały jako skutek określonych zainteresowań Apostoła, co zostało wspomniane wyżej, co ma wyraźny wpływ na ich strukturę i treść.

   Listy te są *Pawłową* częścią korespondencji. Korespondencja *adresatów*, pisemna lub ustna, nie zachowała się, jest przedmiotem naszych domniemań, a także jednym z powodów niejasności w listach Pawła.

   Przedmiotem domniemań jest też kontekst sytuacyjny szczególnie korespondencji Pawła. Nie wiemy, co było treścią ich bezpośrednich spotkań i rozmów, które mogą wpływać na sens listów.

   Brak poznania kontekstu sytuacyjnego sprawia wrażenie *zdawkowości pism* Pawła. Są w nich sprawy niedopowiedziane.

d. Żydowskość Pism

   Pisma Pawła są pismami osoby obeznanej z judaizmem, pozostającej pod jego malejącym, ale jednak wpływem, piszącej do wyznawców judaizmu lub do osób obeznanych w nieokreślonym bliżej stopniu Pismami i zasadami judaizmu. Na tym tle daje o sobie znać wyjątkowość mowy Pawła na Areopagu. Podobnego charakteru nie ma żadne z pism Pawła.

e. Dyktowanie pism

   Paweł, choć nie zawsze, zob. Ga 6:11, korzystał z pomocy sekretarzy, zob. Rz 16:22; por. 2Ts 3:17 i inne podane w SNPD. Nie potrafimy w pełni określić w jakim stopniu. Dyktowanie, z natury rzeczy, jest dodatkowym elementem zapośredniczającym myśl dyktującego i wprowadzającym dodatkowy element niepewności. Pisanie pod dyktando nie rejestruje intonacji, nie odzwierciedla właściwej dyktującemu ortografii, może wprowadzać niezamierzone zmiany pod wpływem przejęzyczeń, wad wymowy, akustyki pomieszczenia. Dyktujący z kolei nie ma bezpośredniej możliwości śledzenia już podyktowanych treści.

f. Cytaty Pism

Osiemdziesiąt siedem cytatów z Pism SP w listach Pawła pochodzi w większości z G. Rozpoznaje się w niech też echa ksiąg nieprotokanonicznych. Zob. *Echa ksiąg nieprotokanonicznych i tradycji rabinicznej w wypowiedziach Pawła*.

6. Specyfika słownictwa Pawła:
   a. hebraizmy: użycie (czasem) *lm* dla wyrażenia pojęć abstrakcyjnych: Ga 5:19-21; hebrajskie środki wyrazu: 2Kor 5:12, gdzie *twarz* oznacza pozory; 2Kor 5:16, gdzie *ciało* odnosi się do punktu widzenia; 2Kor 5:27, *grzech* jako metonimia *ofiary za grzech*: pleonazm: Ga 5:1, wyzwolił do wolności, metonimia: 2Kor 5:27, personifikacja pojęć: Rz 1:16, gdzie ewangelia ozn. treść poselstwa, któremu towarzyszy działanie Boga; personifikacja przedmiotów martwych: Ga 3:8 (w odniesieniu do γραφή).
   b. figury stylistyczne, zob. *LiU* 208. Figury te mogą mieć ogromny wpływ na zrozumienie przesłania, jak w przypadku metonimii (2Kor 5:27), ale nie muszą, jak w przypadku epistrofy w Rz 8:31.
   c. idiomy: Rz 3:20; 10:17; 13:11; 1Kor 1:10; 11:10; 11:22; 2Kor 5:9; 2Kor 5:12; 5:16; 6:11; 10:7; 13:11; Ga 2:5, itd.; zob. przyp. SNPD.
   d. zestawianie przeciwieństw: duch — litera, poznanie — miłość, wiara — uczynki, śmierć — zmartwychwstanie.
   e. wyrażenia wyjątkowe: posłuszeństwo wiary (Rz 1:5; Ga 3:2); w Chrystusie, w ciele, w Duchu, wiara Chrystusa (Ga 2:16), wiara Boga.

Ogólnie rzecz biorąc, należy śledzić przypisy w SNPD, w których zaznaczone ważniejsze szczegóły jeśli chodzi o ten temat.

7. Tematyka pism Pawła:

Tematyka pism Pawła w dużej mierze odzwierciela jej epistolarny charakter — autor odpowiada na pytania adresatów. Ale nie tylko, zob. *Cechy charakterystyczne pism Pawła* (powyżej) oraz: *Jako korzystać z lektury Listów Pawła* (poniżej).

Tematykę pism Pawła warto rozpatrywać na tle ich chronologii w pisarskiej działalności Pawła oraz okoliczności ich napisania. One bowiem rzutują na ton i treść stwierdzeń i pouczeń. Tematykę tę można wyłuskiwać z lektury Listów i zwracania uwagi na podtytuły, które w SNDP zaznaczają jednostki tematyczne. Wiele tematów pobocznych dostarcza lektura tekstu greckiego.

Największy sens ma też studiowanie Listów Pawła na tle wypadków jego aktywnego życia. Warto „zawiesić" twórczość Pawła na jego życiorysie. Dzięki temu możliwe będzie prześledzenie rozwoju myśli Pawła na przestrzeni lat.

Tabela: Działalność pisarska apostoła Pawła (na przestrzeni 18 lat)

Lp.	Rok	Wiek	List	Okoliczności
1	49 l. 52	41 l. 44	Ga	Antiochia lub Efez
2	51	43	1Ts	Korynt, druga podróż misyjna
3	51	43	2Ts	Korynt, druga podróż misyjna
4	53	45	1Kor	Efez, druga podróż misyjna
5	55-57	47-49	2Kor	Macedonia, trzecia podróż misyjna
6	57	49	Rz	Korynt, trzecia podróż misyjna

7	60	52	Ef	Rzym, areszt domowy
8	60	52	Kol	Rzym, areszt domowy
9	60	52	Flm	Rzym, areszt domowy
10	61 l. 62	51 l. 52	Flp	Rzym, areszt domowy
11	64 l. 66	55 l. 58	1Tm	Rzym l. Filippi, Czwarta podróż misyjna
12	64 l. 66	55 l. 58	Tt	Korynt l. Nikopolis, Czwarta podróż misyjna
13	67	58	2Tm	Rzym, cela śmierci (?)

Echa ksiąg nieprotokanonicznych i tradycji rabinicznej w wypowiedziach Pawła

1. Dz 17:28: ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, por. Epimenedes; τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν, por. Kleantes, zob. Dz 17:28[L].
2. 1Kor 6:2: ἢ οὐκ οἴδατε ὅτι οἱ ἅγιοι τὸν κόσμον κρινοῦσιν; καὶ εἰ ἐν ὑμῖν κρίνεται ὁ κόσμος, ἀνάξιοί ἐστε κριτηρίων ἐλαχίστων; (por. Dn 7:22); Mdr 3:8: *Będą sądzić narody i posiądą ludy i Pan będzie panował nad nimi na wieki* (κρινοῦσιν ἔθνη καὶ κρατήσουσιν λαῶν καὶ βασιλεύσει αὐτῶν κύριος εἰς τοὺς αἰῶνας). 1QpHab 5:3-6, odkrytego wśród Zwojów znad Morza Martwego, tj. do komentarza dodanego po słowach Ha 1:13: *krzywdzie przyglądać się nie możesz*. W 1QpHab 5:3-6 znajdujemy komentarz: *Wyjaśnienie słowa, że nie zniszczy Bóg swego ludu ręką narodów, lecz w rękę swego wybranego da osąd wszystkich narodów i w oskarżeniu swym obwinią wszystkich niegodziwych Jego ludu [ci] którzy strzegli jego przykazań w ucisku* (פשר הדבר אשר לוא יכלה אל את עמו[3] ביד הגוים[4] וביד בחירו יתן אל את משפט כול הגוים ובתוכחתם[5] אשמו כל רשעי עמו . אשר שמרו את מצוותו[6] בצר). Por. Fragment 1Hen 1:9;[32] cytowany jest w Jd 1:14-15:
3. 1Kor 6:3: οὐκ οἴδατε ὅτι ἀγγέλους κρινοῦμεν, μήτι γε βιωτικά; por. 1Hen (En[e]) 91:15 (por. 1Hen 18:11-19:3); o ich sądzeniu: 1Hen 10:11-14; 67:4-68:5.
4. 1Kor 14: ἀλλ᾽ ὑποτασσέσθωσαν, καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει, por. Aw 1:5; 3:15.
5. 1Kor 15:33: φθείρουσιν ἤθη χρηστὰ ὁμιλίαι κακαι, Menander, zob. 1Kor 15:33[L].
6. 2Kor 12:2: zob. TLew 2:9, recenzja hebrajska, α, odpowiadające siódmemu niebu w recenzji hebrajskej, β, zob. Charles 1908.[33]
7. 1Ts 1:4: ἠγαπημένοι ὑπὸ [τοῦ] θεου, zob. Syr 45:1: ἠγαπημένον ὑπὸ θεοῦ; por. ἠγαπημένος ὑπὸ κυρίου, יְדִיד יְהוָה (Pwt 33:12). Sprawdź Kamień z Rosetty.
8. 2Ts 3:2: οὐ γὰρ πάντων ἡ πίστις (wiara nie jest rzeczą wszystkich); por Aw 3:19: Wszystko jest przewidziane, wolna wola jest dana, הַכֹּל צָפוּי, וְהָרְשׁוּת נְתוּנָה).
9. 2Tm 2:19: ἀποστήτω ἀπὸ ἀδικίας πᾶς ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα κυρίου, Syr 35:5 zacytowana obok: ἔγνω κύριος τοὺς ὄντας αὐτου, z Lb 16:5.
10. 2Tm 3:8: καὶ Ἰαμβρῆς ἀντέστησαν Μωϋσει, Imiona znane z tradycji rabinicznej: Sota 11a; Sanhedryn 106a; *Księga Jannesa i Jambresa*: Chester Beatty XVI.
11. Tt 1:12: Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαι, Epimenedes, zob. Tt 1:12[L].

---

[32] Zob. Strack H. L., P. Billerbeck 1922. *Kommentar zum NT aus Talmud und Midrasch*: 3:363; Zob. też 1Hen 94-105, Knibb M. A. 1978. *The Ethiopic Book of Enoch*, Oxford: Claredon Press.

[33] Charles, R. H. (Wyd.). 1908. *The Testaments of the Twelve Patriarchs: Translation.* (R. H. Charles, tłumacz.) (p. iii). London: Adam and Charles Black.

W pismach Pawła daje o sobie znać znajomość treści wielu Midraszy. Na przykład: (1) Chrzest pokolenia przebywającego na pustyni (1Kor 10:1-2); towarzysząca mu skała (1Kor 10:4); zwiedzenie Ewy przez węża (1Kor 11:3); obecność i pomoc aniołów przy nadawaniu Prawa na Synaju (Ga 3:19); prześladowanie Izaaka przez Ismaela (Ga 4:29); reguła wiązania fragmentu Tory z fragmentem z Proroków lub Pism (Rz 4:1-3; 9:12-13; 10:6-8, 19-21); łączenie fragmentów SP na sposób haseł tworzących sznur pereł (Rz 15:9-12), szeregi tekstów objaśniających (Rz 10:6-9); więcej przykładów w Jeremias J. *Paulus als Hillelit*: 88-89; Hengel M. *Der rorchristiliche Paulus*, 250-151, zob. Gnilka J. 2001: 38.

Echa literatury greckiej w wypowiedziach Pawła

Słowa: *Trudno ci przeciw ościeniowi wierzgać* (σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν), to przysłowie lub idiom grecki, który wyraża podobną myśl, jak powiedzenie: *Trudno kopać się z koniem*, zob.: np. Aischylos (Ag. 1624; za RWP; Pindar, *Pythians* 2.94-96; Euripides, *Bacchae* 795, za NET, zob. Dz 26:14[L].

Indykatywny charakter etyki w Listach Pawła

1. Indykatywny lub oznajmujący charakter etyki Pawła opiera się na przemianie człowieka, która dokonuje w nim, gdy utożsamia się on w wierze z Jezusem Chrystusem w Jego śmierci i pogrzebie, by następnie, dzięki przeniknięciu go przez Ducha Świętego rozpocząć nowe życie według swojej nowej tożsamości w Chrystusie — życie człowieka stworzonego na nowo. Zob. np. 1Kor 15:49; 2Kor 5:17.
2. Ten charakter etyki Pawła można zatem zdefiniować następująco: Nowy człowiek *może*, bo do tego uzdalnia go jego nowa tożsamość, postępować stosownie do możliwości, w które wyposaża go żyjący w Nim, w osobie Ducha Świętego, Chrystus. Zob. np.: Rz 6:1-14; Ga 2:20; Ef 2:10. Ten charakter etyki wyraźnie widać w strukturze Ef.
3. Przekonanie, że człowiek *będzie* postępował w sposób odpowiadający swojej tożsamości w Chrystusie, *ponadprzeciętny* — nie tylko dobry, lecz hojnie dobry — daje o sobie znać w łączeniu καλός (szlachetny) z ἀγαθός (dobry) np. w Ga 6:9-10.
4. Wolność w rozumieniu Pawła to wolność do bycia nowym sobą, czyli „sobą-w-Chrystusie", zob. np.: Ga 4:30-31.

Jak korzystać z lektury Listów Pawła

1. Indykatywny charakter etyki Pawła oznacza, że mogę oczekiwać określonych działań Ducha Świętego we mnie:
   a. Pogłębiać się będzie moja świadomość, że jestem dzieckiem Ojca: Rz 8:14-17; 12:1-2; Ef 1:17-19.
   b. Dostrzegać będę w sobie owoce obecności Ducha: Ga 5:22-23;
   c. Pociągać mnie będzie ku posłudze według udzielonych mi przez Ducha duchowych darów: Rz 12:6-8; 1Kor 12:4-31; Ef 4:11-13.
2. Sposób i charakter działania Ducha Świętego *we mnie* przyjmuję jako wskazówkę moich działań *względem innych* we wspólnocie Kościoła, a przez tę wspólnotę — w świecie: Ef 4:11-13.
3. W ramach działania Ducha Świętego we mnie organizuję życie własne i osób pozostających w kręgu moich wpływów według wytycznej, którą jest pozostawione nam przez Chrystusa posłannictwo: Mt 28:18-20.
4. Przyjmując Chrystusowe posłannictwo jako priorytet i wytyczną, wnikam w zawarty w listach Pawła i innej literaturze Starego i Nowego Przymierza, Boży plan dziejów, by zlokalizować w nim bieżącą sytuację świata i dostosować do niej działania. Zob. eschatologia Listów Pawła.

List św. Pawła do Rzymian (Rz)

List do Rzymian (Rz): Zaliczany jest do Listów wielkich apostoła Pawła (Ga, 1-2Kor, Rz).

Data i miejsce napisania Listu: 56 l. 57 r. po Chr; Korynt, w czasie trzeciej podróży misyjnej (2Kor 1:16; 7:15); Paweł mógł wówczas liczyć 49 lat.

Datę powstania Listu pozwalają ustalić następujące informacje: (a) Wg Rz 15:25 Paweł przygotowuje się do podróży do Jerozolimy w celu dostarczenia tamtejszym wierzącym wsparcia materialnego zebranego wśród chrześcijan Macedonii i Achai; (b) Dz 19:21 wskazują na to, że Rz mógł powstać przed Paschą 56 r. w okresie miesięcznego pobytu Pawła w Koryncie (Cullmann, 71).

Na Korynt jako na miejsce napisania List wskazują (a) Rz 16:23 i 1Kor 1:14, które wymieniają Gajusza. (b) List mógł zostać dostarczony do Rzymu przez Febe (Rz 16:1-2), diakonisę wspólnoty w Kenchrach, położonych blisko Koryntu. (c) Wg subskrypcji w B^1 (IV) i D^1 (V) List został napisany z Koryntu: προς Ρωμαιους εγραφη απο Κορινθου.

W czasie pisania Rz (57 r.), z innych pism NP, napisane były Ga, 1-2Ts, Jk, 1Kor, 2Kor i Mk (ok. 55 r.). Jest kwestią otwartą czy, i na ile, Paweł znał Jk i Mk.

Rzym

Rzym za czasów Pawła zamieszkany był przez dużą diasporę żydowską, do której powiększenia przyczynił się Pompejusz, gdy w 61 r. p. Chr. sprowadził do miasta wielu niewolników żydowskich w późniejszym czasie uwolnionych. Do tych ludzi, przybyłych z powrotem do Jerozolimy, mogły odnosić się słowa z Dz 6:9.

Nie mamy pewności, w jaki sposób mogło dojść do powstania wspólnoty kościoła w Rzymie. Być może za sprawą żydowskich pielgrzymów z Rzymu (Dz 2:10). Tradycja, że jej *założycielem* był apostoł Piotr nie znajduje wyraźnego odzwierciedlenia w NP. Wart odnotowania jest fakt, że jego imię nie pojawia się w Rz 16. Piotr mógł przybyć do Rzymu w późniejszych latach swojego życia. Pierwszy List Klemensa Rzymskiego, pochodzący z 96 r. po Chr., donosi, że zginął on śmiercią męczeńską w Rzymie za panowania Nerona.

W świetle wiadomości pochodzących z pism rzymskiego historyka Swetoniusza, Klaudiusz w 49 r. po Chr. wydał edykt zarządzający wygnanie Żydów z Rzymu. Edykt ten miał położyć kres zamieszkom, do których doszło pod wpływem niejakiego Chrystusa (*Vita Claudiae*, 25). Na tej podstawie można przypuszczać, że już przed 49 r. Rzym był ewangelizowany przez chrześcijan. Ponieważ, jak by wynikało z doniesień Swetoniusza, Rzymianie nie odróżniali Żydów od chrześcijan, po wydaniu edyktu we wspólnocie kościoła rzymskiego mogli pozostać tylko chrześcijanie nie będący Żydami (zob. Rz 1:5-6, 13; 11:13; 15:15-16). Chrześcijanie pochodzenia żydowskiego mogli powrócić do Rzymu po pięciu latach, to jest po śmierci Klaudiusza w 54 r. Ich powrót mógł być przyczyną napięć, których echo mogło dać o sobie znać w tych częściach Listu, w których mówi o usprawiedliwieniu z wiary (Rz 1:1-3:20), ojcowstwie Abrahama w odniesieniu nie tylko do Żydów, ale także przedstawicieli innych narodów (Rz 4:1-25), roli Prawa w odniesieniu do grzechu (Rz 5:20; 7:1-25), zbawieniu przedstawicieli narodów w kontekście zbawienia Izraela (Rz 9:1-11:36); stosunku do słabych w wierze Rz 14:1-23; Rz 15:1-13.

Tło Listu

List powstał w czasie trzeciej podróży misyjnej. Przebywający w Koryncie Paweł planował podróż misyjną do Hiszpanii (Rz 15:23-33), zob. *Cechy szczególne*, punkt 1.

Cel napisania Listu

Przedstawienie Rzymianom poglądu na usprawiedliwienie i życie w Chrystusie, przed planowaną wizytą w ich wspólnocie.

Temat Listu

Usprawiedliwienie, którego podstawą jest wiara.

Myśli przewodnie Listu (idee główne):

1. Objawienie ogólne i zobowiązujące człowieka do uznania Boga (Rz 1:18-32).
2. Usprawiedliwienie z wiary (Rz 1:16-5:21).
3. Adam a Chrystus (Rz 5:12-21).
4. Współukrzyżowanie człowieka z Chrystusem (Rz 6:1-23).
5. Prawo w życiu człowieka (Rz 7:1-25).
6. Życie wolne od Prawa (Rz 8:1-39).
7. Izrael w Bożym planie dziejów (Rz 9:1-11:36).
8. Codzienne życie w Duchu (Rz 12:1-21).
9. Życie w społeczeństwie (Rz 13:1-14).
10. Życie we wspólnocie kościoła (Rz 14:1-15:21).

Trudne koncepcje

1. Posłuszeństwo wiary (Rz 1:5).
2. Usprawiedliwienie z wiary (Rz 1:16-17).
3. Żywy duch w martwym ciele (Rz 8:10).
4. Grzech i grzechy (Rz 6:1-14).
5. Izrael w Bożym planie dziejów (Rz 9:1-11:36).
6. Bóg, chrześcijanin a władza świecka (Rz 13:1-10).
7. Sumienie i prawo wypisane na sercach (Rz 2:12-16).

Wkład w życie duchowe

Życie duchowe wg Rz jest, (1) życiem w posłuszeństwie wiary (Rz 1:5), (2) podobnie jak w przypadku Ga — robieniem użytku z wiary w własne ukrzyżowanie z Chrystusem (Rz 6:1-14); (3) przeżywaniem wspólnoty z Duchem (Rz 8:12-14; (4) służbą według możliwości nowego bytu (Rz 12:1-2).

Cechy szczególne:

- List do Rzymian posiada wszystkie cechy listu: przywitanie, modlitwę dziękczynną, część główną, parenezę (część zachęcającą), osobiste pozdrowienia i końcowe błogosławieństwo, w treści głównej jednak przedstawia sobą bardziej *przemyślany* i *uporządkowany* traktat teologiczny niż list, szczególnie że (a) wspólnota kościoła w Rzymie nie została założona przez Pawła (zob. Rz 15:20); (b) Paweł przez swój wykład podstawowych prawd dotyczących wiary i życia duchowego mógł badać, czy wspólnota kościoła w Rzymie będzie dla niego naturalną bazą wypadową do Hiszpanii (zob. Rz 15:23-33).
- Część główna Listu zbudowana jest w formie diatryby, to jest w formie dialogu z domniemanym rozmówcą.
- Paweł w pierwszych zdaniach Rz nie wymienia jako współautora Listu; wiemy jednak, że został on napisany przez Tercjusza (Rz 16:22).
- Nie ma pewności, czy Rz 16 stanowił pierwotnie część listu posłanego do Rzymian, czy też jest konsekwencją wykorzystywania tego Listu jako listu okólnego, zob. Cullmann: 71-72.

Uwaga: List do Rzymian dobrze jest rozważać wraz z Ga.

Rz 1:5[L]	NET 525: *posłuszeństwo wiary*.
Rz 1:13[L]	Aor. ingresywny l. inchoatywny, zaczynający.
Rz 3:22[L]	*przez wiarę Jezusa Chrystusa*, διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, wyrażenie pojawiające się jeszcze w Rz 3:26; Ga 2:16, 20; 3:22; Ef 3:12; Flp 3:9. Lub: (1) *przez wiarę w Jezusa Chrystusa*; (2) *przez Chrystusową wiarę*, tj. przez Niego objawioną lub daną; o objawionej przez Niego treści, w objawionym lub danym przez Niego rodzaju. Za takim rozumieniem przemawia to, że ilekroć wiara występuje w gen. w związku z osobą, prawie nigdy nie odnosi się do obiektu (Rz 3:22[L]); (3) przez wiarę Jezusa Chrystusa obecną w nas i wzbudzającą w nas wiarę, za sprawą której uwierzyliśmy w Niego (Dz 3:16; Hbr 12:2), NET.
Rz 6:4[L]	*postępowali w nowości życia*, genetivus atributivus (GGBB 89-90).
Rz 6:9[L]	GGBB 536.
Rz 7:20[L]	*ja*, ἐγώ, א A pominięte w B C D F G 104 1241 1506 2464 *pc* latt sa; Meth; występuje w: א A Ψ 33 1739 1881 𝔐 bo; Cl.
Rz 8:1[L]	Za: א* B D* F G 6 1506 1739 1881 *pc* b m co; Ambst; *dla nie według ciała chodzących*, gr. μη κατα σαρκα περιπατουσιν A D[1] Ψ 81 365 629 *pc* vg (sy[p]); Spec (dod. *ale według Ducha*, gr. αλλα κατα πνευμα א[2] D[2] 33[vid] 𝔐 ar sy[h]). Zob. Rz 8:4.
Rz 8:4[L]	*norma Prawa*: EGT II, 645; wymóg Prawa: zob. ESV NASB NIV.
Rz 8:23[L]	*synostwo*, υἱοθεσία, (1) status związany ze zmartwychwstaniem jako dopełnieniem się odkupienia; (2) status nadany Izraelowi jako narodowi wybranemu, Rz 9:4; (3) status związany z odkupieniem (Ga 4:5). W SG: orzeczenie synostwa, מִשְׁפַּט הַבָּנִים, *miszpat habbnim*. SP (1) poświadcza przypadki adopcji w ramach małżeństw lewirackich (Rdz 38:8; Pwt 25:5), zob. Rdz 30:3; Rt 4:16-17; (2) zapowiada przyjęcie za lud ludu nie własnego (Oz 1:9-21 por. Rz 9:15). Inne przypadki adopcji w SP łączą się z kulturą eigpską (Wj 2:10). SP ani późniejsze Prawo żydowskie nie mówią wyraźnie o adopcji, tj. nie ma ani w SP ani w późniejszym Prawie żydowskim określenia *adopcja*. Hbr. *rz* określający adopcję, אימוץ (*immutz*), pochodzący od *cz* אמץ (Ps 80:16), zaczął oznaczać adopcję w późnejszym okresie. Wg TB ojcowstwo może być przypisane osobie, która naucza cudzego syna Prawa: „Jeśli ktoś naucza syna swego bliźniego Tory, Pismo poczytuje mu to za jego zrodzenie, mówi bowiem: „*Oto pokolenia Aaarona i Mojżesza* (Lb 3:1), podczas gdy dalej jest napisane: *Te są imiona synów Aarona* (Lb 3:2), co uczy cię, że Aaron ich spłodził a Mojżesz nauczał, stąd nazywani są [też] jego imieniem” (TB Sanhedryn 19b). Nota bene, na tej podstawie Józef, jako wychowawca Jezusa. mógł być uznany za ojca Jezusa (zob. Mt 1:16).
Rz 9:3[L]	(2) *niemal życzyłem sobie* l. *byłem gotów życzyć sobie*, impf, RWP.

Rz 9:31[L]	*Prawa sprawiedliwości*, gr. νόμον δικαιοσύνης, ℵ[2] F Ψ 1881 𝔐 lat sy; *Prawa* 𝔓[46vid] ℵ* A B D G 6 81 945 1506 1739 2464 *pc* b m co; Ambst (33 *om.* εις ν.), lub: (1) *sprawiedliwość przez Prawo*; (2) *prawa sprawiedliwości*.
Rz 12:1[L]	Termin techniczny opisujący składanie ofiary (Flawiusz, *Dawne* IV, 6, 4).
Rz 12:3[L]	Miara *odniesieniu do wiary*, jeśli jest to acc. sposobu lub odniesienia GGBB 200. w tym przyp. nie jest to miara, w jakiej Bóg udziela nam wiary, ale miara, w jakiej my jesteśmy gotowi Mu zaufać (Mt 9:21-22, 28-29; 15:28; Łk 7:50; 17:19; Hbr 4:14-16); odpowiada ona mierze *Chrystusowego* daru lub daru, którym jest sam *Chrystus* (por. Rz 8:32, τὸ μέτρον τῆς δωρεᾶς τοῦ Χριστοῦ, Ef 4:7, 13). W Rz 12:6 z tą wiarą łączy się *proporcja*, w jakiej mamy udział w określonym darze łaski i związanym z tym powołaniu (εἴτε προφητείαν κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως). Nasz status w Królestwie Bożym określa *łaska* (*mówię […] dzięki danej mi łasce*, w. 3), a granice naszej egzystencji wytycza *wiara*. Wiara nie dyktuje łasce (Rz 9:11; 1Kor 3:5; 4:7), lecz usposabia Boga do jej udzielenia, człowieka zaś do jej otrzymania (1Kor 14:1-5); (2) *tak jak Bóg udzielił każdemu miarę wiary*, jeśli jest to acc. prosty; w tym przypadku może chodzić o to, że: (a) metonimicznie, Bóg udzielił każdemu tego, co odpowiada mierze jego wiary, tj. miara wiary ze strony człowieka oznacza dar łaski ze strony Boga; takie rozumienie jest powszechne w myśli hebrajskiej; (b) Bóg udziela każdemu wiary w określonej mierze, zob. Hbr 12:2. W tym kontekście to udzielenie wiary skutkuje nie zbawieniem lub jego brakiem, lecz udzieleniem określonego daru łaski. Taki odczyt pozostawia sprawę wymierzania miary wiary całkowicie po stronie Boga, co z trudnością harmonizuje ze wskazanymi wcześniej fragmentami.
Rz 12:20[L]	AEL 2:150.
Rz 13:11[L]	Kościół żył w poczuciu zbliżającego się Dnia Pana. Poczucie to wyrastało (1) ze słów samego Jezusa, który nie wskazał konkretnej daty swego powrotu (np. Mt 24:33; Dz 1:7-8); (2) z przeświadczenia apostołów i uczniów Mistrza (np. 1Kor 7:29; Flp 4:5; Jk 5:8-9; 1P 4:7; 1J 2:18); (3) z obserwacji zachodzących w świecie wydarzeń, czyli tzw. znaków czasu, do których śledzenia sam Pan zachęcał (1Ts 5:1-3; 2Ts 2:1-13; 1Tm 4:1-5; 3:1-5). Znaki czasu można by podzielić na pięć kategorii: (1) znaki związane z rozwojem wypadków w Izraelu; (2) znaki w przyrodzie (klęski żywiołowe na szeroką skalę; np. Dz 11:28); (3) znaki związane z rozwojem wypadków politycznych (pokój i bezpieczeństwo oraz skupienie władzy w jednym ręku – 1Ts 5:1-3; 2Ts 2:3), (4) rozprzężenie moralne społeczeństw (1Tm 3:1-5); (5) znaki w życiu religijnym społeczeństw (głównie dążeń do osiągnięcia boskości z pominięciem ofiary Jezusa – Kol 2:18-23; 1Tm 4:1-4); (6) znaki w misji (docieranie ewangelii do najdalszych zakątków świata – Mt 24:14). Oczekiwanie pierwszych chrześcijan nie wynikało z pomyłki lub przesadnego entuzjazmu, lecz z faktu, że w pierwszym wieku wszystkie wypadki układały się w całość wskazującą na rychły, nie późniejszy niż kilkadziesiąt lat, powrót Mistrza. Można odnieść wrażenie, że sytuacja – taka, jak w wieku pierwszym – powtarza się obecnie. Dlatego obecny czas powinien być czasem naszej wzmożonej czujności.

Rz 13:22[L]	*którą*, ἣν, *zaim* względny występuje w: א A B C 048 *pc* r vg[mss], brak go w: D F G Ψ 1739. 1881 𝔐 lat co. Bez zaimka: *Ty masz wiarę? Zachowaj [ją] dla siebie przed Bogiem.*
Rz 15:29[L]	LN.
Rz 16:7[L]	*Junia*, Ἰουνία, czyli: *młoda*; częste imię kobiet; forma męska, Ἰουνιᾶς, niepoświadczona w literaturze; żona Andronikosa (?). *wśród*, ἐν, może zn. *między*, zob. PsS 2:6; Eurypides, *Hippolitus* 103; Lucjusz, *Harmonides* 1:17.
Rz 16:10[L]	Lightfood, BW.
Rz 16:11[L]	Persis, BW.
Rz 16:13[L]	*Matka*: RWP.
Rz 16:23[L]	Erast, Ἔραστος, czyli: *ukochany*, W czasie prac wykopaliskowych na jednym z placów w Koryncie odnaleziono kamień z łacińskim napisem: „Erast, komisarz do spraw robót publicznych, poniósł koszty wybrukowania tego placu". Być może odnosi się to do Erasta, skarbnika miejskiego, ale może to być również osoba, o której czytamy w Dz 19:22; 2Tm 4:20. Trudno o pewność, gdyż imię Erast było jednym z popularniejszych. *Kwartus*, tj. *czwarty syn*. Biblia mówi o nim tylko w tym wersecie. Obok innych wymienionych tylko raz w Piśmie Świętym jest on dla nas symbolem prawdy, że Bóg nie zapomina o nikim, kto się angażuje w dzieło Królestwa Bożego.
Rz 16:24[L]	Rz 16:24 (por. 2Ts 3:18) w formach: η χαρις του κυριου ημων Ιησου Χριστου (− Ιησου Χριστου F G 629) μετα παντων υμων (μεθ υμων 630). αμην (− 630) D F G L Ψ 629. 630. 1175. 1241. 1505. 1881 𝔐 ar vg[cl] sy[h] (*p.* [25–27] 33. 104. 365 sy[p] bo[ms]; Ambst; *sed* − ημων P); brak go w: 𝔓[46] 𝔓[61] (א A) B C 81 1739 2464 *pc* b vg[st] co.
Rz 16:25[L]	Rz 16:25-27: dodany po Rz 14:23 w: Ψ 0209[vid] 𝔐 m[vid] sy[h]; Or[lat mss]; po Rz 15:33 w: 𝔓[46], po Rz 14:23 i Rz 15:33 (lecz pominięte Rz 16:1-24) 1506; w tym miejscu i po Rz 14:23: A P 33 104 2805 *pc*; tylko tu: 𝔓[61] א B C D 81 365 630 1739 2464 *al* ar b vg sy[p] co; Or[lat mss] Ambst; brak w: F G 629; Hier[mss].

Pierwszy List św. Pawła do Koryntian (1Kor)

Pierwszy List do Koryntian (1Kor): Zaliczany do Listów wielkich (Ga, 1-2Kor, Rz).

Data i miejsce napisania Listu: wiosna 53 r. po Chr; Efez (1Kor 5:7-8; 16:8); Paweł mógł liczyć sobie wówczas 46 lat.

W czasie pisania 1Kor (53 r.), z innych pism NP, był tylko Ga (49 r.), Jk (49 r.), a w czasie pisania 2Kor (55 r.) — Ga, 1Kor, Jk i Mk (55 r.). Jest kwestią otwartą czy, i na ile, Paweł znał Jk i Mk.

Tło Listu

List powstał w czasie drugiej podróży misyjnej, Dz 18:1-13.

Korynt

Miasto o dwóch portach: Lechaion nad Adriatykiem i Kenchry nad M. Egejskim, oddzielone lądowym Przesmykiem Korynckim szerokości 6 km. Starożytny grecki Korynt został zburzony przez Mummiusa w 146 r. p. Chr. Miasto zostało odbudowane za Juliusza Cezara i Augusta (46 r. p. Chr.) przez rzymskich wyzwoleńców, stało się stolicą rzymskiej kolonii (Colonia Laus Iulia Corinthensis), a następnie stolicą Achai. Miasto rozrywki dla rzymskich elit. *Nie każdemu dano odwiedzić Korynt* (*non licet omnibus adire Corinthum*, Horacy).

Wspólnota Kościoła w Koryncie

Wspólnota Kościoła w Koryncie została założona w 51 r. za czasów urzędowania prokonsula Galliona. Składała się z przedstawicieli ludności *nieżydowskiego pochodzenia* (1Kor 12:2), z niewolników (1Kor 7:21) oraz z Żydów (1Kor 7:18), z osób scharakteryzowanych w 1Kor 1:26-27. Ze względu na to zróżnicowanie, wspólnota mogła być rozwarstwiona na trzy (jeśli ἐγὼ δὲ Χριστου było pierwotnie uwagą marginalną, Cullmann 1968: 65) lub cztery stronnictwa (1Kor 1:12): Pawłowe, Apollosowe (zob. Dz 18:24-28; 19:1), Piotrowe i Chrystusowe (lub Kryspusowe, por. Χριστός i Κρίσπος, i fakt, że w 1Kor 3:3-7 i 1Kor 3:21-22 nie ma mowy o Chrystusie, Cullmann 1968: 65).

Korespondencja Pawła ze wspólnotą kościoła w Koryncie

1. Pierwszy, zaginiony, list, wpomniany w 1Kor 5:9.
2. Pierwszy List do Koryntian (kanoniczny).
3. Trzeci, zaginiony, list, wspomniany w 2Kor 2:4 (choć ἔγραψα można też rozumieć jako aor. epistolarny i jest przykładem, że bez kontekstu trudno o jednoznaczne rozumienie).
4. Drugi List do Koryntian (kanoniczny).

Uwaga: Powyższe wyszczególnienie korespondencji wskazuje na to, że przesłanie Nowego Przymierza można traktować jako otwarte na dalsze odkrycia tekstowe.

Cel napisania Listu

Omówienie spraw dotyczących natury i praktyk Kościoła, zasad duchowego życia oraz zmartwychwstania. List jest odpowiedzią na list lub poselstwo z Koryntu.

Temat Listu

Dojrzałość, porządek i godność w duchowym życiu.

Myśli przewodnie Listu (idee główne):

1. Jednomyślność we wspólnocie odrodzonych (1Kor 1:10-4:20).
2. Porządek moralny we wspólnocie odrodzonych (1Kor 5:1-6:20).
3. Samotność, małżeństwo, rozwód i powtórne małżeństwo (1Kor 7:1-40).
4. Relacje wspólnotowe i pozawspólnotowe (1Kor 8:1-11:34).
5. Dary duchowe (1Kor 11:1-14:40).
6. Zmartwychwstanie (1Kor 15:1-58).

Trudne koncepcje

1. Duch przenikający głębokości Boga (1Kor 2:10-16).
2. Bycie człowiekiem Chrystusowej świadomości (1Kor 2:16).
3. „Mówię ja, nie Pan”, czyli postępowanie w sprawach nieporuszanych przez Pana (1Kor 7:12, 25).
4. Postępowanie wobec dziewic (1Kor 7:25-38).

5. Nakrywanie głów ze względu na aniołów (1Kor 11:1-16).
6. Ciało duszewne i ciało duchowe (1Kor 15:44).
7. Ostatni Adam i drugi człowiek (1Kor 15:45-49).
8. „Poddana jak Prawo mówi" i fyryzeizm Pawła (1Kor 14:34).

Wkład w życie duchowe

Życie duchowe wg 1Kor jest życiem we wspólnocie, która jest ciałem Chrystusa (1Kor 12-14) i „noszeniem obrazu niebieskiego człowieka" (1Kor 15:45-48).

Cechy szczególne:

- List adresowany do konkretnej wspólnoty kościoła bez wskazania na jej przywódców: τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ τῇ οὔσῃ ἐν Κορίνθῳ, ἡγιασμένοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, κλητοῖς ἁγίοις, σὺν πᾶσιν τοῖς ἐπικαλουμένοις τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν παντὶ τόπῳ, αὐτῶν καὶ ἡμῶν, 1Kor 1:2.
- List dyktowany, bez wskazania imienia pisarza, 1Kor 16:21. Być może był nim Sostenes (1Kor 1:1).
- List wyraźnie usystematyzowany. Omawia problemy: (1) Jedności, rozdziały 1-4; moralności w sprawach płci, rozdziały 5-6; małżeństwa, rozdział 7; wolności chrześcijańskiej w kontekście poszanowania dla słabych w wierze, rozdział 8; wsparcia dla duszpasterzy, rozdział 9; nabożeństw i Wieczerzy Pańskiej, rozdziały 10-11; darów duchowych, rozdziały 12-14; zmartwychwstania, rozdział 15.
- Żaden inny autor NP nie przedstawia kościoła jako Ciała Chrystusa, zob. 1Kor 12:4-30; por. Ef 1:23.
- List jest najbardziej usystematyzowanym wykładem na temat darów Ducha Świętego.
- Pawłowe pozdrowienie zawiera wyrażenie ἤτω ἀνάθεμα (1Kor 16:22), w treści przypominające wyrażenie z Ga 1:8, 9: ἀνάθεμα ἔστω.
- wyrażenia: *ciało naturalne*, *duszewne* l. *materialne*, σῶμα ψυχικόν, i *ciało duchowe*, σῶμα πνευματικόν (1Kor 15:44).
- Być może jedno z najwcześniejszych wyznań wiary Kościoła: ὅτι Χριστὸς ἀπέθανεν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν κατὰ τὰς γραφὰς, καὶ ὅτι ἐτάφη καὶ ὅτι ἐγήγερται τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ κατὰ τὰς γραφὰς, καὶ ὅτι ὤφθη Κηφᾷ εἶτα τοῖς δώδεκα· ἔπειτα ὤφθη ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς ἐφάπαξ, ἐξ ὧν οἱ πλείονες μένουσιν ἕως ἄρτι, τινὲς δὲ ἐκοιμήθησαν·ἔπειτα ὤφθη Ἰακώβῳ εἶτα τοῖς ἀποστόλοις πᾶσιν·ἔσχατον δὲ πάντων ὡσπερεὶ τῷ ἐκτρώματι ὤφθη κἀμοί (1Kor 15:3-8).

1Kor 1:1[L]	*Sostenes*, Σωσθένης, zn. *zwycięska* (l. *zbawcza*) *siła*, Dz 18:17.
1Kor 1:10[L]	ἵνα τὸ αὐτὸ λέγητε πάντες: idiom ten sugeruje m.in., że Paweł znał literaturę klasyczną RWP.
1Kor 1:20[L]	RWP.
1Kor 1:21[L]	*głupota głoszenia*, μωρία τοῦ κηρύγματος, zob. znaczenie słownikowe.
1Kor 1:26[L]	NET: 557.
1Kor 2:1[L]	*tajemnicę*, μυστήριον, $\mathfrak{P}^{46vid}$ א* A C *pc* ar r sy^{p} bo; Hipp BasA Ambst; *świadectwo*, μαρτύριον, $\aleph^{2}$ B D F G Ψ 33 1739 1881 𝔐 b vg sy^{h} sa.

1Kor 2:13[L]	Moulton and Milligan (*Vocabulary*) dają mu znacznie *decydować* (po porównaniu); łączyć (pod. jak Lightfoot i Ellicott).
1Kor 3:9[L]	GGBB 130.
1Kor 5:1[L]	BAGD 332 s. v. 2.b.a.
1Kor 5:5[L]	NET 561.
1Kor 6:9[L]	*lubieżnik*, πόρνος, lub: *rozpustnik, dziwkarz*; może oznaczać sodomitę, współżyjącego z osobą tej samej płci (D.) i cudzołożnika (w G) Abr. *mężczyźni oddający swe ciało mężczyznom*: μαλακοί oznacza ludzi ustępliwych, miękkich, zniewieściałych, gnuśnych, tchórzliwych, opieszałych, nie umiejących oprzeć się czemuś; wg BAGD oznacza też mężczyzn lub chłopców oddających swe ciało innymi mężczyznom; wg LN 88.281 to bierny partner stosunku płciowego między osobami tej samej płci. *mężczyźni, którzy [z nimi] współżyją*, gr. ἀρσενοκοίτης, wg LN 88.280: aktywny partner stosunku płciowego między osobami tej samej płci, por. 1Tm 1:10; Rz 1:27.
1Kor 7:5[L]	*postowi i* (modlitwie), νηστεια και τη ℵ[c] K L 88 614 365 1241 1505 *Byz Lect* sy[p h] goth *al*; (modlitwie) *i postowi*, καὶ νηστείᾳ 330 451 Jan Damasceński, 1Kor 7:5[L]. Brak *postu*: 𝔓[11vid 46] ℵ* A B C D F G P Ψ 6 33 81 104 630 1175 1739 1881 2464 it vg cop[sa bo fay] arm eth *al*. Cl Epif. Uważane za interpolacje dodane w interesie ascetyzmu. Krótszy tekst jest wcześniejszy, Metz.
1Kor 7:8[L]	Gr. ἀγάμοις określa obie grupy l. wdowców. W gr. jest wprawdzie słowo na określenie wdowca, gr. χῆρος, znane u Arystotelesa (Abr.), lecz w gr. *koine* nie używane. W gr. koine wdowców określano *przym* ἀγάμοις. Za tym, że w tym frg. ma ono znaczenie wdowiec przemawia użycie w 1Kor 7:34 *przym* ἄγαμος wyłączające z jego zakresu znaczeniowego dziewice (καὶ ἡ γυνὴ ἡ ἄγαμος καὶ ἡ παρθένος), Fee 2006: 286. Warto zwrócić uwagę, że jeśli w tym przypadku oznacza wdowców, to byłby najwyraźniejszy frg. przemawiający za tym , że sam apostoł Paweł był wdowcem.
1Kor 7:12[L]	Dwukrotnie w tym rozdziale, tj. w 1Kor 7:12 i 1Kor 7:25, Paweł formułuje własne rozstrzynięcie. Należy zwrócić uwagę, że nie prosi Boga o objawienie i go nie otrzymuje. Nie zaświadcza, że został wzięty do trzeciego nieba i wraca stamtąd z objawioną zasadą. Robi co innego. Sam sformułuje zasadę. Znaczy to, że gdy Pan czegoś nie mówi, jako *ludzie w Chrystusie*, możemy formułować własne rozstrzygnięcia, które trzymają się zasady pokoju (1Kor 7:15), w tym pokoju sumienia (Rz 2:15; 9:1; 1Kor 2:16), i nie zaburzają naszej relacji z Nim. Uzupełnieniem zasady wynikającej z 1Kor 7:12 jest zasada wynikająca z 1Kor 7:25, która określa, że w sprawach nieujętych w nakazach Pana możemy kierować się radami ludzi, którzy „dzięki okazanemu przez Pana miłosierdziu jest godny zaufania.” Por. Rz 12:1-2. A zatem: Zasady postępowania w sprawach, w których brak nam rozstrzygnięć Pana:

1. Gdy Pan czegoś nie mówi, jako *ludzie w Chrystusie*, możemy formułować własne rozstrzygnięcia, które trzymają się zasady pokoju (1Kor 7:15), w tym pokoju sumienia (Rz 2:15; 9:1; 1Kor 2:16), i nie zaburzają naszej relacji z Nim.
2. Gdy Pan czegoś nie mówi, jako *ludzie w Chrystusie*, możemy kierować się radami ludzi, którzy „dzięki okazanemu przez Pana miłosierdziu jest godny zaufania." (1Kor 7:25).

Jak te zasady odnieść do małżeństwa oraz w przypadkach zastanawiania się nad jego zawarciem?

Małżeństwa osób odrodzonych

Uwaga: Chodzi o małżeństwo ludzi w Chrystusie — jednak niekoniecznie w dzisiejszym, wyznaniowym sensie, lecz w Pawłowym sensie. Dla Pawła wierzący to nie człowiek uświadomiony lub poukładany dogmatycznie, lecz człowiek w Chrystusie, czyli: ochrzczony na osobiste wyznanie wiary i posiadający Ducha nie sakramentalnie, ale realnie. Dz 19:1-7, rozpoznawalny nie w składanych deklaracjach, lecz po owocach.

1. Pan poleca żonie od męża nie odchodzić i mężowi żony nie porzucać. Już to rozstrzygnięcie jest dowodem, że wzorzec chrześcijańskiego małżeństwa, Ef 5:21-33, zderzał się z „twardym brukiem" codziennej rzeczywistości, która dowodziła, że ten wzorzec nie działał spontanicznie, i potrzebne były takie rozstrzygnięcia.
2. Należy brać pod uwagę wtrącenie występujące w poleceniu Jezusa: „a jeśliby odeszła, niech pozostaje niezamężna albo niech się z mężem pojedna". Wtrącenie to można *różnie interpretować*, na przykład w kontekście wielożeństwa. W przekładzie literackim EIB, zgodnie z kontekstem rozdziału siódmego, wtrącenie to zostało uznane za mające znaczenie symetryczne, to znaczy odnoszące się w taki sam sposób do męża i żony, czyli: „a jeśliby odeszła, niech pozostaje niezamężna albo niech się z mężem pojedna" i równolegle: „a jeśliby odszedł, niech pozostaje nieżonaty albo niech się z żoną pojedna". To wtrącenie dodatkowo dowodzi, że wzorzec z Ef 5:21-33, nie działał spontanicznie, ale do rozwodów dochodziło.
3. Wtrącenie to jest fragmentaryczne i nie ujmuje kilku ważnych sytuacji. Przyjmując za najbardziej prawdopodobne, że wtrącenie odnosi się do męża i żony w równym stopniu, pojawiają się co najmniej cztery kwestie:
   a. Co z mężem, który chce się pojednać z żoną, ale żonie na tym nie zależy? A szczególnie, co w sytuacji, gdy nie jest to mężczyzna, który radzi sobie bez współżycia seksualnego? A o tym, jak poważna siła tkwi w rządzy seksualnej mowa jest w 1Kor 7:1-5!
   b. Co z żoną, która chce się pojednać z mężem, ale mężowi na tym nie zależy? A szczególnie, co w sytuacji, gdy nie jest to kobieta, która radzi sobie bez współżycia seksualnego? Zob. 1Kor 7:1-5!
   c. Jakie ramy czasowe można zakładać dla okresu tego pozostawania męża i żony w stanie niezamężnymi lub, odpowiednio, bezżennym? Ile to ma trwać?
   d. Co w sytuacji, kiedy do pojednania nie ma podstaw? — nie tylko do *pojednania* w sensie wzajemnych przeprosin i przebaczenia, ale także w sensie rozwinięcia harmonijnych dalszych przyjacielskich relacji

obok przeprosin i przebaczenia? Bo słowo *pojednanie,* gr. καταλλαγή, mieści w sobie oba te znaczenia: przeprosin i zaprowadzenia przyjacielskich relacji.

4. Mając na uwadze rozstrzygnięcie Pana i fragmetaryczność stwierdzenia można stwierdzieć, że jeśli wśród chrześcijan związek małżeński nie spełnia znamion chrześcijańskiego związku małżeńskiego i wyczerpały się możliwości zmian w tej sytuacji, to zasadniczo ustała możliwość realizacji wzorca małżeństwa chrześcijańskiego z Ef 5:22-33, można ten związek rozwiązać i mieć prawo do powtórnego małżeństwa. Stwierdzenie to można oprzeć na dwóch przesłankach:
   a. Przsłanka 1: Wj 21:10-11. Dotyczy ona sytuacji, w której mąż bierze sobie za żonę niewolnicę, a potem wchodzi w związek z kolejną kobietą: „Jeśli weźmie sobie inną [kobietę], nie ujmie jej pożywienia odzienia i współżycia. A jeśli tych trzech [obowiązków] wobec niej nie dopełni, to wyjdzie ona za darmo bez pieniędzy". Ktoś mógłby argumentować, że chodzi tu o niewolnicę. Owszem. Hillel jednak, który żył na przełomie er, był o pokolenie starszy od Pana Jezusa i był krewnym Pana Jezusa w tym sensie, że też pochodził z rodu Dawida, wpływowy znawca Prawa, założyciel własnej szkoły interpretacji Biblii, który mógł być dziadkiem Gamaliela, który z kolei był nauczycielem Pawła, kierował się pewną zasadą — zasadą „tym bardziej", קל וחומר.[34] Głosi ona, że jeśli coś dotyczy mniejszego, to *tym bardziej* większego. Innymi słowy, jeśli należy zaspakajać potrzeby żony niewolnicy, to *tym bardziej żony wolnej*. Inaczej może ona wyjść z małżeństwa i jest wolna do zawarcia następnego — o czym powiedzieliśmy mówiąc o małżeństwach mieszanych.
   b. Przesłanka 2: Pwt 24:1-4. Dotyczy ona sytuacji, w której ktoś pojął kobietę za żonę, lecz potem ona nie znalazła w jego oczach upodobania bo znalazł niej *erwat dawar,* עֶרְוַת דָּבָר, niestosowność rzeczy lub wstydliwość czegoś, to wypisze jej *oświadczenie rozwodowe,* סֵפֶר כְּרִיתֻת, wręczy je jej i odprawi ze swojego domu. Wyrażenie *erwat dawar* było przedmiotem debat między uczniami dwóch wielkich, współczesnych sobie rabinów Szammaja i Hillela, który był współczesnym Jezusa, dziadkiem Gamaliela, który był nauczycielem Pawła. Nie wchodząc w szczegóły, *erwat dawar mogło odnosić się do spraw, których z różnych powodów nie da się sprawdzić przed zawarciem związku małżeńskiego*. Gdy taka sytuacja zaistnieje, strona małżeństwa *może się od tego małżeństwa uwolnić*. Być może tym kierował się Józef chcąc opuścić Marię (Mt 1:19) i jako taki określony został jako człowiek prawy.

[34] Zasada ta pochodzi od Arystotelesa (384-322 r. p. Chr.) i obowiązuje w logice oraz w prawodawstwie do dnia dzisiejszego. Hillel (ok. 70 r. p. Chr. – 10 r. po Chr.) zaś sformułował złotą zasadę: nie czyń drugiemu, co tobie nie miłe, która w pozytywnym wymiarze znajduje się w NP, w Mt 7:12 i brzmi: *Wszystko, co byście chcieli, aby wam ludzie czynili…*

Wśród przesłanek nie powołano się na tzw. wyjątek Mateusza z Mt 5:32; 19:9. To głównie dlatego, że jeśli 1Kor został napisany 53 r. po Chr. to Ewangelii wg św. Mateusza nie było jeszcze przez co najmniej siedem lat, a życie w Koryncie przy całej swojej złożoności toczyło się pełną parą.

Przesłanki te mogą być odzwierciedleniem faryzejskości Pawła, który w wieliu sytuacjach odwoływał się do rozstrzygnięć rabinicznych.

Małżeństwa mieszane

Uwaga: Chodzi o małżeństwo, w ktróym tylko jedny strona, mąż lub żona jest osobą odrodzoną.

Rozstrzygnięcie Pawła można sformułować w dwóch punktach:

1. Paweł poleca wierzącej żonie nie rozwodzić się z niewierzącym mężem, jeśli pragnie on kontynuować wspólny związek. I — symetrycznie —poleca wierzącemu mężowi nie rozwodzić się z niewierzącą żoną, jeśli pragnie ona kontynuować wspólny związek (1Kor 7:12-13).
2. Jeśli strona niewierząca chce odejść, niech odchodzi. Strona wierząca, brat czy siostra, nie są w tych przypadkach zniewoleni (οὐ δεδούλωται ὁ ἀδελφὸς ἢ ἡ ἀδελφὴ ἐν τοῖς τοιούτοις).

Dwa pytania związane z radami Pawła:
Patanie 1: Jak rozumieć 1Kor 7:14, czyli: Co to znaczy, że niewierzący mąż jest uświęcony przez żonę i niewierząca żona jest uświęcona przez brata, [który jest jej mężem]; w przeciwnym razie wasze dzieci byłyby nieczyste, a tak są święte?

W słowach Pawła nie chodzi o *zbawienie przez stowarzyszenie*. Bo inaczej dlaczego apostoł pisałby w 1Kor 7:16: Skąd wiesz, żono, że zbawisz męża? Albo skąd wiesz, mężu, że zbawisz żonę? Jeśli zbawienie możliwe byłoby przez stowarzyszenie z osobą zbawioną, to pytanie to nie miałoby sensu.

Nie chodzi również o *gwarancję* zbawienia z powodu *poświęcenia*. Inaczej dlaczego Paweł pytałby w tym samym wersecie: skąd wiesz? (1Kor 7:16). Jeśli poświęcenie żony lub męża gwarantowałoby wcześniej czy później zbawienie strony niewierzącej, to pytanie to nie miałoby sensu.

Słowa te mogą mieć związek z zainteresowaniami tą sprawą ze strony Koryntian — jak zresztą ze strony wszystkich, którzy się rozwodzą. W którymś momencie procesu rozwodowego musi pojawić się sprawa *statusu,* to jest: stanu prawnego, pozycji społecznej, wizerunku i położenia rozwiedzionych oraz ich dzieci w większej zbiorowości. Te sprawy dość ściśle regulowało prawo rzymskie, a Korynt był w tym czasie miastem obywateli rzymskich, dla których status był sprawą ważną. Te sprawy również dość ściśle regulowało prawo żydowskie, a Żydzi byli częścią kościoła. W prawie rzymskim dzieci dziedziczyły status ojca. W prawie żydowskim dzieci dziedziczyły status strony żydowskiej lub strony która przyjęła judaizm. W wypowiedzi Pawła chodzi więc nie o zbawienie, lecz o zbawczy wpływ; i nie o osobistą świętość strony niewierzącej lub dzieci, lecz o ich postrzeganie w społeczeństwie.

Pytanie 2. Czy strona wierząca po rozwiązaniu małżeństwa mieszanego może powtórnie wstąpić w związek małżeński?

	Odpowiedź brzmi: Tak. Może. Po pierwsze jest to zgodne z zasadą wyrażoną w 1Kor 7:39: Γυνὴ δέδεται ἐφ᾽ ὅσον χρόνον ζῇ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς· ἐὰν δὲ κοιμηθῇ ὁ ἀνήρ, ἐλευθέρα ἐστὶν ᾧ θέλει γαμηθῆναι, μόνον ἐν κυρίῳ (1Kor 7:39). Zarówno śmierć jak i rozwód kończy małżeństwo i uwalania do następnego związku małżeńskiego. Po drugie, w kulturze żydowskiej akt rozwodowy uwalnia do powtórnego małżeństwa.[35] Znajduje to jednoznaczne potwierdzenie zarówno w prawie żydowskim tamtego okresu, jak i w pochodzących z tamtego okresu, a zachowanych, żydowskich kontraktach małżeńskich.[36] **Osoby rozważające wstąpinie w związek małżeński** Osobom takim Paweł radzi: 1. 1Kor 7:25-28: Brać pod uwagę okoliczności zewnętrzne. Jesteśmy wieczni i nic z najwyższych przyjemności życia nas nie ominie. Na ziemi jednak nie żyjemy w próżni. Nie zawsze ze wszystkim jest jednakowo łatwo. 2. 1Kor 7:28: Mieć świadomość szerokich marginesów powołania *na szczegóły jego realizacji*. „A jeśli się i ożeniłeś, nie zgrzeszyłeś, i jeśli dziewica wyszła za mąż, nie zgrzeszyła; tacy jednak będą mieli ucisk w ciele, a ja chciałbym wam tego oszczędzić.” Nie jest tylko tak, że wolni i samodzielni są najskuteczniejsi. 3. 1Kor 7:28: Nie szukać gonić za uciskiem: „tacy jednak będą mieli ucisk w ciele, a ja chciałbym wam tego oszczędzić.” 4. 1Kor 7:29-31: *Zachowywać dystans do życia i jego spraw* — bo ono tu nie jest wieczne. Wielkie przywiązanie może oznaczać wielkie rozczarowanie. 5. 1Kor 7:32: Celować w wolność od trosk: „Chcę, abyście byli wolni od trosk.” 6. 1Kor 7:35: Nie stronić od własnej korzyści. „To zaś dla waszej własnej korzyści mówię, nie aby pętlę na was zarzucać.” 7. 1Kor 7:35, 37: Stawiać na życie z Panem: piękne, naznaczone niewymuszonym poświęceniem, bez rozterek. 8. 1Kor 7:36-38: Nie zamykać w potrzasku własnych postanowień. Powołanie to nie dożywocie. Tych, którzy są wierni w małym, Bóg z reguły stawia nad większym.
1Kor 7:14[L]	Robertson tłumaczy: Wierząca żona czyni związek z mężem związkiem prawym; i brat czyni związek z niewierzącą żoną prawym; inaczej wasze dzieci

[35] M. Git. 9:3.

[36] Zob. Dokument rozwodowy z 13 r. p. Chr., według którego przynajmniej jedna ze stron procesu była stroną żydowską (Corpus Papyrorum Judacorum *CPJ* 2:10-12, §144). Zob. także żydowski document rozwodowy z Wadi Murabba'at, pochodzący prawdopodobnie z 72 r. po Chr. w: *Inscriptions Reveal: Documents from the time of the Bible, the Mishna and the Talmud*, wyd. Efrat Carmon, tłum. R. Grafman (Jerusalem: Israel Museum, 1973), §189, ss. 90-91, 200-2001. Klazule przewidujące rozwód były normalną częścią takich dokumentów. Zob. Duty G. 1967. *Divorce and Remarriage*, Minneapolis: Bethany: 39-44, która to praca rozważa temat również z punktu widzenia języka greckiego.

	byłyby dziećmi nieprawymi, jednak ze względu na legalność związku same są dziećmi z prawego łoża (BW).
1Kor 7:15[L]	Marcin Luter (1483-1546) opowiadał się za drugim rozumieniem: chrześcijanin staje się w tym wolny – również do kolejnego związku małżeńskiego (RWP). Reformator Marcin Luter ani jego współpracownik Filip Melanchton (1497-1560) nie wykluczali poligamii. Podpisali oni zgodę na zawarcie, w w 1539 r., drugiego związku małżeńskiego przez protestanta Filipa Wielkodusznego (1504-1567), landgrafa heskiego, z Małgorzatą, córką Hansa von der Saale. Był on już wówczas żonaty z Krystyną Saską, córką Jerzego Brodatego. Mimo protestów Luter nie zmienił zdania, lecz ostatecznie uznał, że na przyszłość w sprawach małżeńskich ma rozstrzygać władza świecka. Również arcybiskup anglikański, Tomasz Cranmer (1489-1556), pobłogosławił w 1533 r. drugi związek małżeński Henryka VIII, założyciel Kościoła Anglikańskiego, z Anną Boleyn (1501-1536), mimo że król był już żonaty z Katarzyną Aragońską.
1Kor 7:26[L]	Zob. Dz 18:1-18. Udręka, którą Paweł miał na myśli mogła łączyć się z niepewną sytuacją Żydów po dekrecie Klaudiusza, nakazującym Żydom opuszczenie Rzymu.
1Kor 7:27[L]	*Zostałeś rozłączony z żoną*, λέλυσαι ἀπὸ γυναικός, l. *rozwiodłeś się z żoną*;
1Kor 7:38[L]	Istnieją dwa główne poglądy na 1Kor 7:36-38. (1) Chodzi w nim o ojca lub o opiekuna dziewczyny, uprawnionego do decydowania o jej losach małżeńskich; (2) chodzi o narzeczonego dziewczyny. Druga możliwość wydaje się bardziej prawdopodobna. Fragment ten jednak, jako taki, stwarza wiele możliwości interpretacyjnych. Jest tak po pierwsze dlatego, że nie znamy pytań ze strony Koryntian ani sytuacji, do której się odnosi. Po drugie dlatego, cały rozdział, jest tematycznie porozdzierany. Ale sytuację, z jakimś prawdopodobieństwem, przybliża nam fragment z Dz 18:1-11, który opisuje szczegóły posługi Pawła w Koryncie. Z tego opisu dowiadujemy że we wspólnocie część członków stanowili Żydzi. U Żydów sprawą tak wiążącą jak w kulturze polskiej zawarcie związku małżeńskiego były zaręczyny. Tak było w przypadku Józefa i Marii. Młodzi ludzie stawiali się poślubieni czasem na długo przedtem, zanim swój związek skonsumowali. Byli zaręczeni, tj. w kategoriach naszej kultury, poślubieni sobie, lecz przed podjęciem współżycia. W 1Kor 7:25 słowo παρθένος jest w dopełniaczu liczby mnogiej, która to forma jest, po pierwsze, dla rodzaju męskiego i żeńskiego identyczna. Po drugie, samo słowo παρθένος *może* odnosić się również do mężczyzn (zob. Obj 14:4). Może tu zatem chodzić o żydowską młodzież, młodych dorosłych, w korynckiej wspólnocie, o osoby po zaręczynach, lecz wciąż przed podjęciem współżycia. Paweł doradza im: *Brać pod uwagę okoliczności zewnętrzne. Jesteśmy wieczni i nic z najwyższych przyjemności życia nas nie ominie. Na ziemi jednak nie żyjemy w próżni. Nie zawsze ze wszystkim jest jednakowo łatwo.*
1Kor 9:5[L]	Lub: *żony*; kwestią otwartą jest, czy Paweł miał żonę.

1Kor 10:25^{L}	*targ mięsny*, μάκελλον, rynek żywności: prostokątny zabudowany z czterech stron dziedziniec z arkadami i stoiskami z każdej strony; na zasadzie synekdochy część tego rynku będąca targiem mięsnym (Fri). Samo słowo jest transliteracją łacińskiego macellum, słowa spokrewnionego z maceria oraz hebrajskim słowem na określenie zabudowanego dziedzińca. Pojawia się u Dio Cassiusa i Plutarcha, w papirusach oraz w inskrypcjach na określenie targu żywności (RWP).
1Kor 11:1^{L}	Dod. *bracia*, αδελφοι: D F G K L Ψ 33 104 365 1241 1505 𝔐 latt sy; Ambst, brak w: 𝔓^{46} א A B C P 81 630 1175 1739 1881 2464 co.
1Kor 11:5^{L}	Informacja o odkrytych głowach mężczyzn i kobiet u Greków, zob. RWP. Kodeks Justyniana przewidywał golenie głów cudzołożnicom, których mężowie po dwóch latach nie chcieli przyjąć do domu. Golenie włosów i zarostu było znakiem pohańbienia (2Sm 10:4; Iz 7:20); *Kodeks Justyniana* za RWP.
1Kor 11:7^{L}	*będąc*, ὑπάρχων, lub: będąc pierwotnie, BDAG.
1Kor 11:15^{L}	*jej dane*, δέδοται [αὐτῇ] א A B 33 81 365 2464 g sy^{p}; δέδοται 𝔓^{46} D F G K L Ψ 𝔐 b; Ambst; αυτη δεδοται C H P 104 630 1175 1241 1505 1739 1881 ar f vg sy^{h}.
1Kor 11:27^{L}	*niegodnie*, ἀναξίως, nie: *niegodny*, bo nikt nie jest godny: Ga 2:21; Ef 2:8-9.
1Kor 11:29^{L}	*pije niegodnie* א^{2} C^{3} D F G Ψ 1881 𝔐 latt sy; *pije* 𝔓^{46} א* A B C* 6 33 1739 *pc* co. *Pańskiego* א^{2} (IV) C^{3} D F G (Ψ 1241^{s}) 1881^{c} 𝔐 it vg^{cl} sy; Ambst; *ciała* 𝔓^{46} א* A B C* 6 33 1739 1881* *pc* vgst co; Pel.
1Kor 12:30^{L}	*przekładają*, διερμηνεύουσιν, tj. z języka na język lub wykładają w obrębie tego samego języka.
1Kor 13:3^{L}	*wydał, by się chlubić*, ἵνα καυχήσωμαι, 𝔓^{46} א A B 048 33 1739*; *wydał, by było spalone*, ἵνα καυθήσωμαι, C D F G L 81 1175 1881*.
1Kor 13:12^{L}	Lub: *przez lustro w zagadce*, δι᾽ ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, zob. Platon.
1Kor 14:12^{L}	*zapaleńcami duchowych [darów]*, ζηλωταί πνευματικῶν, P 1175 *pc* ar r vg^{mss} sy^{p} co; Pel Spec; *zapaleńcami duchów*, ζηλωταί πνευμάτων, א (IV): (1) może być skróconą formą dłuższego wyrażenia lub (2) może znaczyć: ponieważ z zapałem odnosicie się do przejawów duchowych darów, lub: ponieważ jesteście gorliwcami uzewnętrzniania się ducha u członków kościoła.
1Kor 14:34^{L}	1Kor 14:34-35 umieszczany jest po w. 40 w D F G ar b vg^{ms}; Ambst (zachodnie świadectwa tekstowe). W takim przypadku: **33***gdyż [Bóg] nie jest Bogiem zamieszania, ale pokoju, jak we wszystkich zgromadzeniach [skupiających] świętych.* **36***Czy od was Słowo Boga wyszło? Czy do*

was jedynych dotarło? [Lub: [36]*Albo zy od was Słowo Boga wyszło, albo do was jedynych dotarło.*] [37]*Jeśli ktoś uważa, że jest prorokiem lub [człowiekiem] duchowym, niech zwyży, że to, co wam piszę, jest przykazaniem Pana;* [38]*a jeśli ktoś to lekceważy, jest zlekceważony.* [39]*Tak więc, bracia [moi], starajcie się prorokować i językom nie przeszkadzajcie,* [40]*wszystko zaś niech się dzieje godnie i zgodnie z porządkiem.*

Kobiety niech w zgromadzeniach milczą; nie pozwala się im bowiem mówić, ale niech będą podporządkowane, jak i Prawo mówi. Jeśli zaś któraś chce się uczyć, niech w domu pytają własnych mężów; nieprzystojnie jest bowiem kobiecie mówić w zgromadzeniu.

[33]Οὐ γάρ ἐστιν ἀκαταστασίας ὁ θεός, ἀλλὰ εἰρήνης, ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων. [36]Ἢ ἀφ᾽ ὑμῶν ὁ λόγος τοῦ θεοῦ ἐξῆλθεν; Ἢ εἰς ὑμᾶς μόνους κατήντησεν; [37]Εἴ τις δοκεῖ προφήτης εἶναι ἢ πνευματικός, ἐπιγινωσκέτω ἃ γράφω ὑμῖν ὅτι κυρίου ἐστὶν ἐντολή· [38]εἰ δέ τις ἀγνοεῖ, ἀγνοεῖται. [39]Ὥστε, ἀδελφοί [μου], ζηλοῦτε τὸ προφητεύειν καὶ τὸ λαλεῖν μὴ κωλύετε γλώσσαις· [40]πάντα δὲ εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω.

[34]Αἱ γυναῖκες ἐν ταῖς ἐκκλησίαις σιγάτωσαν· οὐ γὰρ ἐπιτρέπεται αὐταῖς λαλεῖν, ἀλλ᾽ ὑποτασσέσθωσαν, καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει. [35]εἰ δέ τι μαθεῖν θέλουσιν, ἐν οἴκῳ τοὺς ἰδίους ἄνδρας ἐπερωτάτωσαν· αἰσχρὸν γάρ ἐστιν γυναικὶ λαλεῖν ἐν ἐκκλησίᾳ.

Miejsce umieszczenia fragmentu jest w obu przypadkach zgodne z logiką i kontekstem. Umieszczenie go na końcu, (1) nie rozbija wypowiedzi na temat prorokowania; (2) łączy słowa: *jak we wszystkich zgromadzeniach [skupiających] świętych*, z w. 33.

Co do zakazu: (1) Frg. ten przypomina 1Tm 2:11-15. (2) Kontekst wskazuje, że chodzi o odzywanie się w celu dowiedzenia się czegoś i nie odnosi się do modlitwy kobiet ani do prorokowania (1Kor 11:5). (3) Kobieta ma prawo do nauki, a jej ciekawość powinien zaspokajać mąż. (4) Paweł nie przytacza cytatu wskazującego, gdzie Prawo zakazuje kobiecie mówić w zgromadzeniu, ani na podstawie czego twierdzi, że takie mówienie byłoby nieprzystojne. Rzecz w tym, że tekst Prawa nigdzie takiego zakazu nie zawiera. Wynika on raczej (1) z wieku Pawła (46 lat) jego faryzejskości, por. Aw 5:25 (por. „W tym wieku mężczyzna jest zdolny nie tylko zapamiętywać naukę, lecz również trafnie wnioskować i wydawać orzeczenia zgodnie z halachą”, Raszi, *Tiferet Jisrael*, za *Pirke Awot*, *Sentencje Ojców*, 2005, Pecaric S. red. Kraków: Fundacja Ronalda S. Laudera: 80-81). Wynika to też z (2) rozstrzygnięcia halachicznego Jose ben Johanana (150 r. p. Chr.), który uczył: Nie wdawaj się za bardzo w rozmowę z kobietą; z własną żoną, mówią, tym bardziej żoną innego. Gdyż mawiali mędrcy: Cały czas, jgdy człowiek rozmawia ze swoją żoną, ściaga na siebie zło, odciąga się od słów Tory, a w swym końcu odziedziczy Gehennę (וְאַל תִּרְבֶּה שִׂיחָה עִם הָאִשָּׁה. בְּאִשְׁתּוֹ אָמְרוּ, קַל וָחֹמֶר בְּאֵשֶׁת חֲבֵרוֹ. מִכָּאן אָמְרוּ חֲכָמִים, כָּל זְמַן שֶׁאָדָם מַרְבֶּה שִׂיחָה עִם הָאִשָּׁה, גּוֹרֵם רָעָה לְעַצְמוֹ, וּבוֹטֵל מִדִּבְרֵי תוֹרָה, וְסוֹפוֹ יוֹרֵשׁ גֵּיהִנֹּם:),[37] Aw 1:5; por. Aw 3:15. Por. ponadto: *Miszne Tora, Modlitwa i błogosławieńwto kapłańskie* 7:6: *Błogosławiony jesteś Panie, Boże nasz, królu*

[37] *Pirkei Avot* 1:5 with Connections (sefaria.org).

	wszechświata, że nie stworzyłeś mnie kobietą (בָּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שֶׁלֹּא עָשַׂנִי אִשָּׁה).[38] Przywoływane fragmenty: Rdz 2:18 i Rdz 3:16, nie mówią wyraźnie o poddaniu kobiet. Pierwszy fragment zapowiada stworzenie kobiety jego kogoś, kto stanie jako pomoc naprzeciw mężczyny, a drugi, nawet jeśli zapowiada panowanie mężczyzny nad kobietą lub męża nad żoną (zob. przypisy do obu fragmentów w SNPD) oznacza, że to mężczyzna, jako panujący, ma prawo dysponować swoim panowaniem, a nie jakieś prawo, któremu również on zobowiązany jest podlegać. Pominięcie tego frg., jak sugeruje Fee G. D. 2006, *First Corinthians* (NICNT): 697-710; NET, komentarz do 1Kor 14:35, ma słabe podstawy, gdyż znajduje się on we wszystkich świadectwach tekstowych i być może jest dopiskiem samego Pawła, 1Kor 14:35^{L}. Zgodnie z zasadą wyrażoną w 1Tm 1:8 nie musimy korzystać z tych zaleceń, jeśli ich zastosowanie w dziesiejszej sytuacji nie ma uzasadnienia.
1Kor 14:35^{L}	Ellis E. E. „The Silenced Wives of Corinth (I Cor. 14:34-5)", *New Testament Textual Criticism: Its Significance for Exegesis*: 213-20. Co do zwięzłej dyskusji, zob. NET 574.
1Kor 15:23^{L}	Warto zauważyć, że Paweł nie bierze pod uwagę przekazów mówiących o zmartwychwstaniach w czasie zmartwychwstania Jezusa (Mt 27:52-53: [52]καὶ τὰ μνημεῖα ἀνεῴχθησαν καὶ πολλὰ σώματα τῶν κεκοιμημένων ἁγίων ἠγέρθησαν, [53]καὶ ἐξελθόντες ἐκ τῶν μνημείων μετὰ τὴν ἔγερσιν αὐτοῦ εἰσῆλθον εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν καὶ ἐνεφανίσθησαν πολλοῖς).
1Kor 15:28^{L}	O równości Ojca i Syna, zob. fragmenty chrystologiczne NP.
1Kor 15:29^{L}	Paweł wyjaśnia, że sam Bóg Ojciec, z woli którego wszystko zostanie poddane pod stopy Jezusa, sam nie zostanie poddany pod Jego stopy. Przeciwnie, to Syn zostanie poddany Temu, który Mu wszystko poddał, po to — uwaga — aby *Bóg*, nie *Bóg Ojciec*, był wszystkim we wszystkim, [τὰ] πάντα ἐν πᾶσιν (w. 28). To wyrażenie: [τὰ] πάντα ἐν πᾶσιν (w. 28), jest bardzo ciekawe w następującym kontekście. Otóż w Rz 11:36 mowa jest o Bogu, że z Niego, przez Niego i dla Niego wszystko (ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα). Jednak w 1Kor 8:6 *o Jezusie* jest mowa, że przez Niego wszystko i przez Niego my [istniejemy] (δι' οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς δι' αὐτοῦ), w Kol 1:16 też mowa jest o Jezusie, że wszystko przez Niego i dla Niego zostało stworzone (τὰ πάντα δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἔκτισται) i podobnie w Hbr 2:10, że przez Niego wszystko i dla Niego wszystko: δι' ὃν τὰ πάντα καὶ δι' οὗ τὰ πάντα. Słowa zatem: *aby Bóg był wszystkim we wszystkim*, mogą oznaczać po prostu powrót do Jezusa do stanu Boskości opisanego w Flp 2:6: ὃς ἐν μορφῇ θεοῦ ὑπάρχων οὐχ ἁρπαγμὸν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα θεῷ, to znaczy do stanu, który posiadał przed wyruszeniem na szlaki dzieła odkupienia. Zob. także NET 576, Bible Knowledge Commentary.

[38] Tefilah and Birkat Kohanim - Chapter Seven - Texts & Writings (chabad.org).

1Kor 15:29[L]	Zob. RWP; Murphy-O'Connor, Jerome. 1981. „'Baptized for the dead' (1Cor., XV, 29): A Corinthian slogan?", RB 88: 532-43; Raeder, Maria. 1955. „Vikariatstaufe in 1Cor 15.29", *ZNW* 46: 258-60. Inne stanowiska: (1) Chodzi o chrzest przyjmowany przez żywych w zastępstwie za umarłych. Wyjaśnienie to nie harmonizuje z kontekstem (Murphy-O'Connor 1981: 532-33), sytuacją w Koryncie (Rissi, Mathis. 1967. *Die Taufe für die Toten: Ein Beitrag zur Paulinischen Tauflehre.* (ATANT 42). Zurich: Zwingli); Wedderburn, A. J. M. 1987. *Baptism and ressurrection: Studies in Pauline theology against its Graeco-Roman Background.* (WUNT 44). Tybinga: Mohr-Siebeck: 7-8; 288 przyp. 4) oraz myślą Pawła (Schnackenburg, Rudolf. 1964. *Baptism in the thought of St. Paul.* Nowy Jork: Herder & Herder: 95); nie ma też dowodów zewnętrznych takiego zwyczaju albo chociażby praktyk podobnych w ówczesnym świecie, DeMaris, Richard E. 1995. „Corinthian religion and baptism for the dead (1Corinthians 15:29): Insights from archaelogy and anthropology", *Journal of Biblical Literature* 114: 661-682); (2) wyrażenie ma sens metaforyczny, tj. co robią ci, którzy przez chrzest, pogodzili się z tym, że na skutek prześladowań (1Kor 15:30) wkrótce będą martwi? (Por. Murphy-O'Connor 1981, dz. cyt.). Zob. też White, Joel R. 1997. „'Baptized on account of the dead': The meaning of 1Corinthians 15:29 in its context", *JBL* 116 (3): 487-501 (KJZ).
1Kor 15:33[L]	Cytat z pism poety Menandra (*Thais* 218), który Paweł przywołuje jako przysłowie; warto zapoznać się z innymi przykładami Pawłowej znajomości literatury greckiej.
1Kor 15:44[L]	*ciało duszewne*, σῶμα ψυχικόν, lub: *naturalne, zmysłowe, cielesne,* tzn. takie, jakie jest udziałem żyjących. Gr. ψυχικόν odnosi się do życia, tego, co życiodajne; u Plut. życiodajny pierwiastek; u Arystotelesa jest przeciwieństwem σωματικός, tj. duchowy, Abr. W SG: יֵשׁ־גֵו נֶפֶשׁ חַיָּה וְיֵשׁ־גֵו אֲשֶׁר רוּחַ הוּא, tj. *jest ciało żywej duszy i jest ciało, które jest duchem.*
1Kor 15:48[L]	Na uwagę zasługuje porównanie Jezusa z Adamem. Jezus jest nazwany *ostatnim* Adamem i *drugim* człowiekiem. Na Nim bowiem kończy się pierwsza ludzkość i zaczyna druga.
1Kor 15:49[L]	*nośmy*, φορεσωμεν (+ δη $\mathfrak{P}^{46}$, tj. *nośmy zaiste*) $\mathfrak{P}^{46}$ (200) א A C D F G K L P Ψ 075 0243 33 81 104 365 945[txt] 1175 1241 1505 1739 2464 𝔐 latt bo; Ir[lat] Cl Or; zachęta, by czynić to obecnie; lub: *będziemy nosili*, gr. φορέσομεν B I 6 630 945[v.l.] 1881 sa; przekonanie i zapowiedź, że stanie się to w przyszłości.

Drugi List św. Pawła do Koryntian (2Kor)

Drugi List do Koryntian (2Kor): Zaliczany do Listów wielkich apostoła Pawła (Ga, 1-2Kor, Rz).

Autor: Autorstwo apostoła Pawła nie pozostawia wątpliwości, choć zob. 2Kor 6:14-7:2.

Data i miejsce napisania Listu: 55 r. po Chr; Macedonia (2Kor 1:16; 7:15); Paweł mógł liczyć sobie wówczas 48 lat i pisał po mniej więcej ośmiu latach swoich misyjnych doświadczeń. List został wysłany rok po 1Kor i rok przed napisaniem Rz.

W czasie pisania 2Kor (55 r.), z innych pism NP, napisane już były: Ga, 1-2Ts, Jk 1Kor i Mk (ok. 55 r.). Jest kwestią otwartą czy, i na ile, Paweł znał Jk i Mk.

Tło Listu

List powstał w czasie trzeciej podróży misyjnej (53-58 r. po Chr., Dz 18:23-21:17). 2Kor jest czwartym listem Pawła do Koryntian. Pierwszym byłby list wysłany wspomniany w 1Kor 5:9; drugim byłby 1Kor, trzecim list żalu wspomniany w 2Kor 2:3-4, i czwartym 2Kor.

Przebywający w Efezie Paweł przerwał swój pobyt w tym mieście i po raz drugi odwiedził Korynt. W czasie tego pobytu został zasmucony (2Kor 2:1-11; 7:12) i w takim nastroju wrócił do Efezu. Po powrocie do Efezu zaczął przygotowywać się do kolejnych odwiedzin, ale ostatecznie ich nie zrealizował (por. 2Kor 2:1; 12:14; 13:1-2). Raczej skierował do Koryntian list żalu, trzeci, dotychczas nie odnaleziony, i posłał go przez Tytusa (zob. 2Kor 2:3-4, 9; 7:8, 12) Istnieje hipoteza, że ten list żalu to część 2Kor, a dokładnie: 2Kor 10-13. Tytus uspokoił sytuację w mieście i wrócił z dobrymi wiadomościami (2Kor 7:6-16). W tym czasie Paweł opuścił Efez, udał się do Troady, w której rozpoczął przygotowania do podróży do Jerozolimy w celu materialnego wsparcia tamtejszych wierzących. Właśnie w czasie podróży przez Macedonię Paweł napisał 2Kor.

Cel napisania Listu

Odbudowa zaufania między apostołem a wspólnotą kościoła w Koryncie.

Temat Listu

Moc przez upokorzenie i słabość.

Myśli przewodnie Listu (idee główne):

1. Charakter posługi nowego przymierza jako posługi według danych nowemu człowiekowi, Chrystusowych możliwości (2Kor 3:4-6:18).
2. Czystość i otwartość braterskich relacji (2Kor 7:1-16).
3. Wzajemna braterska odpowiedzialność (2Kor 8:1-9:15).
4. Zrozumienie dla przełożonych (2Kor 10:1-13:13).

Trudne koncepcje

1. Skarb w naczyniach glinianych (2Kor 4:7-15).
2. Stan pośredni między śmiercią a zmartwychwstaniem (2Kor 5:1-10; 12:2-5).
3. Nowe stworzenie (2Kor 5:11-20).
4. Zachwycenie do trzeciego nieba (2Kor 12:2-5).
5. Kolec w ciele (2Kor 12:7-9).

Wkład w życie duchowe

Życie duchowe wg 2Kor jest *byciem w Chrystusie* (2Kor 5:17) i wystawieniem się na *śmierć* w imię *życia* ewangelizowanych (2Kor 4:7-15).

2Kor jako najbardziej osobisty z Listów Pawła jest źródłem innych przepięknych świadectw relacji z Bogiem, np.:

1. 2Kor 1:1-7, w poczuciu wdzięczności Bogu, łączy ucisk z pociechą — i skutecznością w służbie.
2. 2Kor 1:8-11 przedstawia posługę apostolską jako balansowanie na krawędzi życia i śmierci.
3. 2Kor 1:10-11 wyraża przekonanie o współtworzeniu misji kościoła przez modlitwę.
4. 2Kor 1:18-22 wyraża ufność Pawła o tym, że Bóg jest na „tak”!

5. 2Kor 2:14-16 wyraża przekonanie o tym, że w Chrystusie możemy zawsze liczyć na zwycięstwo — człowiek w Chrystusie jest też źródłem zapachu poznania Boga (Χριστοῦ εὐωδία ἐσμὲν τῷ θεῷ).
6. 2Kor 3:4-18 przestawia posługę Nowego Przymierza jako posługę ożywczego Ducha i jako poszerzanie granic wolności.
7. 2Kor 4:7-15 przedstawia wierzących jako posiadaczy skarbu w naczyniach glinianych.
8. 2Kor 4:7-15 wyjawia tajemnicę skuteczności w życiu w Chrystusie.
9. 2Kor 4:16-5:10 wyjawia tajemnicę duchowego wigoru człowieka w Chrystusie.
10. 2Kor 5:11-21 jest przepięknym opisem nowego bytu, życia w pojednaniu i służby pojednania.
11. 2Kor 12:9-10 ukazuje współgranie ludzkiej słabości z mocą Boga.

Cechy szczególne:
1. W odróżnieniu od 1Kor, 2Kor adresowany jest też do wszystkich świętych, którzy są w całej Achai (2Kor 1:1; 11:10; por. Rz 16:5; 1Kor 16:15, 19).
2. Jako współautor Listu wymieniony jest Tymoteusz. Być może jemu Paweł dyktował treść tego Listu (2Kor 1:1).
3. Obok 2Tm jest to jeden z bardziej osobistych Listów Apostoła; daje on wgląd w życie Apostoła, w jego przekonania odnośnie do służby oraz wspierania potrzebujących, zob. np.: 2Kor 6:1-10; 10:1-11; 11:23-27; 12:1-10.
4. Przy okazji obrony własnej Paweł wyraża swój pogląd na możliwości człowieka poza ciałem, zob. 2Kor 12:2-3.
5. Przy okazji tejże obrony własnej Paweł swój pogląd na niebo, zob. 2Kor 12:4.

Uwaga: Zob. informacje wstępne do 1Kor.

2Kor 1:19[L]	Zwykle uważa się, że Sylwan i Sylas to ta sama osoba; Sylwan jest formą imienia Sylas.
2Kor 1:22[L]	Tj. zadatek, którym jest Duch, gen. epexegeticus.
2Kor 4:1[L]	*w wyjawianiu prawdy* (Fri.), *w świetle prawdy* (RWP).
2Kor 4:6[L]	Lub: *po to, byśmy [zobaczyli] światło poznania w osobie Jezusa*, zob. 2Kor 2:10; Apostoł może wykorzystywać dwuznaczność: oblicze – osoba.
2Kor 5:8[L]	Co do stanu po śmierci, zob. też Flp 1:21.
2Kor 5:9[L]	LN 23.91.
2Kor 5:12[L]	Zob. Abr. 739.
2Kor 5:18[L]	*Pojednanie*, καταλλαγή, w kategoriach bankowych ozn. *wymianę* pieniędzy wraz z zyskiem z wymiany (u Arystotelesa i innych) oraz *przywrócenie do łask* (od czasów Ajschylosa).
2Kor 6:14[L]	Fragment 2Kor 6:14-7:1 robi wrażenie wtrącenia między 2Kor 6:13 i 2Kor 7:2.
2Kor 6:15[L]	*Beliar*, Βελιάρ; również: Βελιάβ, Βελίαλ, Βελιάλ, Βελιάν, בְּלִיַּעַל, (*Belijja'al*), imię diabła, np. w: Testament Rubena 2; 4; 6; Testament Salomona 1:2, 5

	Didache; Wniebowstąpienie Izajasza; Księga Jubileuszy 15, 33; CD 4:13 al. często też w 1QM i 1QH. W przypadku 2Kor 6:15, zob. Testament Naftalego 2:6 (zob. The Testament of Naphtali ⋆ The Firmament).
2Kor 7:1[L]	*doskonaląc poświęcenie*, ἐπιτελοῦντες ἁγιωσύνην: frg. składający się na Pawłową wizję duchowego życia.
2Kor 7:2[L]	LN 20.23.
2Kor 8:19[L]	LN 25.68.
2Kor 10:7[L]	LN 30.120.
2Kor 11:20[L]	*nabiera*, εἴ τις λαμβάνει, l. *wykorzystuje*, BDAG.
2Kor 11:25[L]	BAGD 733.
2Kor 12:2[L]	*Znam człowieka.* Kogo Paweł ma nam myśli? Siebie czy kogoś bliskiego? Nie ma o tym wyraźnie mowy. (1) Być może chodzi o samego Pawła, który w ostatniej chwili „ugryzł się w język", por. ESVSB. (2) Być może chodzi o osobę bliską Pawłowi, która dostąpiła takiego widzenia i być może podzieliła się z nim swoimi wrażeniami przed czternastu laty, czyli między 42 a 44 r. po Chr., gdy Paweł przebywał w Tarsie lub już z Antiochii i był przed swoją pierwszą podróżą misyjną, zob. Dz 9:29-30; 11:25-26. Warto mieć na uwadze, że te lata mogły być liczone inkluzywnie, tzn. kończący się rok i rozpoczynających się rok mogły być włączane jako pełne lata. Przy takim inkluzywnym liczeniu lat 12 mogłoby oznaczać 14. *Trzecie niebo* (τρίτος οὐρανός) to miejsce przebywania Boga, wg porządku: pierwsze niebo to przestrzeń okołoziemska, powietrze (Ef 2:2); drugie niebo to niebiosa niebios (Ne 9:6; Ps 148:4); trzecie niebo to właśnie miejsce przebywania Boga (1Krl 8:27; 2Krn 2:6); zob. trzecie niebo w: *Testament Lewiego* (TLew) 2:9, recenzja hebrajska, α, odpowiadające siódmemu niebu w recenzji hebrajskej, β, tego dokumentu.[39] TLew to pismo powstałe w środowisku żydowskim, aleksandryjskim lub syryjskim, być może w I w. p. Chr. Paweł mógł je znać, ale recenzje TLew mogły być Pawłowi nieznane.
2Kor 12:4[L]	*Raj*, παράδεισος (słowo zapożyczone z perskiego), czterokrotnie w NP: 1. w Łk 24:43 i Obj 2:7 ozn. miejsce przebywania po śmierci; 2. w 2Kor 12:2, 4 ozn. *trzecie niebo*, zob. 1Kor 12:2[L]; 3. Eden metaf., zob. Iz 51:3 i Ez 36:35.
2Kor 12:7[L]	*anioł szatana*, ἄγγελος σατανᾶ, l. *wysłannik szatana*, lub *cierń w ciele*, σκόλοψ τῇ σαρκί, to bliżej niesprecyzowana niemiła, niechciana, lecz — wg Pawła — ostatecznie pożyteczna przypadłość. Na podstawie uważnej lektury Listów Pawła i Dziejów Apostolskich przypuszcza się, że tym cierniem mogły być:

[39] Charles, R. H. (Wyd.). 1908. *The Testaments of the Twelve Patriarchs: Translation.* (R. H. Charles, tłumacz.) (p. iii). London: Adam and Charles Black.

	1. dosłownie nawiedzenia demoniczne lub stany depresji wywołane bolesnymi, traumatycznymi przeżyciami osobistymi: zranieniami psychofizycznymi (Dz 14:5, 19), wdowieństwem, utratą żony, a może i dziecka (1Kor 7:8); 2. prześladowania ze strony przeciwników (zob. Lb 33:35; Ez 28:24, w których cierniami nazwani są prześladowcy Izraela); 3. choroba oczu (Ga 4:15); 4. gorączka malaryczna lub migreny.
2Kor 13:12[L]	RWP.
2Kor 13:13[L]	*Amen*, Αμήν, ℵ[2] (IV); brak: 𝔓[46] (200).

List św. Pawła do Galacjan (Ga)

List do Galacjan (Ga): Zaliczany jest do Listów wielkich (Ga, 1-2Kor, Rz). Wśród nich jest najwcześniejszy. Być może jest wcześniejszy niż Listy do Tesaloniczan i współczesny Listowi Jakuba. Można by go zatem również klasyfikować jako list wczesny (z 1-2Ts).

Data i miejsce napisania Listu: (1) 48/49 r. po Chr; Antiochia; (2) 52-53 r. po Chr.; Efez (?). Paweł mógł wówczas liczyć sobie 41 lub 44 lata.

Rozbieżność w datowaniu łączy się (1) z rozumieniem nazwy *Galacja*. Nazwę taką nosiły dwie krainy w Azji Mniejszej, zob. *Mapy i ilustracje*; (2) z niejednoznacznością co do odwoływania się Pawła do ustaleń tzw. Soboru w Jerozolimie (Dz 15)

Cel napisania Listu: List napisany został głównie dla obrony istoty ewangelii, tj. dobrej nowiny. Ma on zatem cel apologetyczny i jako taki podkreśla prawdę o tym, że usprawiedliwienie, obiecane jeszcze przed nadaniem Prawa, oraz rozwój duchowego życia stają się udziałem grzesznika wyłącznie dzięki wierze w Jezusa Chrystusa.

Temat Listu: Usprawiedliwienie jest sprawą wiary.

Myśli przewodnie Listu (idee główne):

5. Apostolstwo — Boskie zlecenie służby (Ga 1:1; 11-12).
6. Usprawiedliwienie z wiary (Ga 2:15-4:21).
7. Współukrzyżowanie z Chrystusem jako podstawa egzystencji (Ga 2:20-21; 5:22-23; 6:14)
8. Wolność do bycia sobą w Chrystusie (Ga 5:1-26).
9. Prawo Chrystusa jako wytyczna działania (Ga 6:2, 14-16).

Trudne koncepcje

1. Koncepcja dziedziczenia obietnicy w ramach bycia w Nasieniu (Ga 3:15-18).
2. „Odbudowuję to, co zniszczyłem", to jest powrót do dawnego Prawa w ramach nowego bytu (Ga 2:18), zob. przyp. SNPD.
3. Wiara Chrystusa (Ga 2:16), zob. przyp. SNPD.
4. Przemijalność Prawa (Ga 3:19-29).
5. Perspektywa uwolnienia od Prawa i powodzenia w „postępowaniu według Ducha" (Ga 5:16-18), zob. przyp. W SNPD.

Wkład w życie duchowe

Życie duchowe wg Ga jest (1) robieniem użytku z wiary w własne ukrzyżowanie do bycia sobą w Chrystusie (Ga 2:20); (2) robieniem miejsca owocom Ducha (Ga 5:22-23).

Nazwa *Galacja*:

- Galacja Północna: rejon Pessynutu i Ancyry, między Pontem a Bitynią i Likaonią, zamieszkana od końca III w. p. Chr. przez celtycki naród Galacjan. Do tego terytorium ostatni król Galacjan, Amyntas, przyłączył leżące na południu: Likaonię i Pizydię. Po śmierci Amyntasa krainy te przeszły pod panowanie Rzymian i otrzymały długą nazwę łączącą w sobie nazwy włączonych krain, lecz nazwa *Galacja* nadal funkcjonowała jako krótsza i wygodniejsza w użyciu (potwierdzają to: Tacyt, Ptolemeusz i Pliniusz). Równolegle używano nazwy *Galacja* na określenie ziem północnych.
- Galacja Południowa: część rzymskiej prowincji o nazwie Galacja obejmująca Likaonię i Pizydię. Dla jasności, rzymska prowincja Galacja obejmowała Galację *pn* i *pd*.

Podróże Pawła przez Galację:

Paweł, w czasie swojej *pierwszej* podróży misyjnej (45/6-49 r. po Chr.) odwiedził Pizydię, Ikonium, Listrę i Derbe (Dz 13:4-14:28). Założone w tej części Galacji zbory odwiedził w czasie *drugiej* podróży misyjnej (50-52 r. po Chr.), w czasie której przemierzył też Galację Północną i założył zbory, które odwiedził w czasie *trzeciej* podróży misyjnej.

Istotnym szczegółem jest to, że w Dz 16:6 i 18:23 mówi się o krainie galackiej i Frygi.

Argumentacja związana z datowaniem:

Zwolennicy adresowania Ga do Galacjan południowych umieszczają jego napisanie w 48 l. 49 r., a za miejsce napisania podają Antiochię, do której Paweł powrócił po swej *pierwszej* podróży misyjnej (Dz 14:26). Opierają oni swe stanowisko na obserwacji, że (1) w Ga brak odwołania się do Soboru w Jerozolimie, gdzie tematem głównym był związek Prawa z ewangelią (por. 1Ts 4:3); (2) Paweł określa prowincje według rzymskiego podziału administracyjnego.

Zwolennicy adresowania Ga do Galacjan północnych umieszczają jego napisanie w 52 l. 53 roku, a za miejsce napisania podają Efez. Opierają oni swe stanowisko na obserwacjach: (1) uważają za mało prawdopodobne, aby Paweł nazwał Galacjan południowych nierozumnymi (Ga 3:1); (2) łączą Frygię z obszarami północnymi; (3) odczytują: Ga 4:13: οἴδατε δὲ ὅτι δι᾽ ἀσθένειαν τῆς σαρκὸς εὐηγγελισάμην ὑμῖν τὸ πρότερον, jako odnoszący się do czasu drugiej podróży misyjnej a nie pierwszej.

Cechy szczególne Listu:

- Ga to list okólny, nie adresowany do konkretnej wspólnoty kościoła, lecz do zgromadzeń Galacji, ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλατίας, Ga 1:2.
- List pisany przez Pawła własnoręcznie, Ga 6:11. Choć por. Flm 1:19.
- Bóg powołujący (καλέσας, Ga 1:6; Ga 5:8; ἀφορίσας καὶ καλέσας, por. Rz 1:1; καλέσας καὶ ἀφορίσας; Ga 1:15), rzeczywistość (np. Ga 1:6) i słownictwo powołania (ἀφορίζω, por. Mt 13:49; Łk 6:22; καλέω, por. Mt 22:3; 1P 2:9; zob. αἱρέω w 2Ts 2:13 (por. Flp 1.22; Hbr 11:25).
- Nowe stworzenie l. byt, καινὴ κτίσις, Ga 6:15-16, por. 2Kor 5:17: jego istota, inicjacja, próba (np. Ga 1:6; 4:11, 19; 5:2, 4), praktyka (np. Ga 5:1, 6. 17-26), zagrożenia (np. Ga 5:2-4, 9) i trwałość. Ga to najwcześniejszy traktat na ten temat.
- Termin: *podporządkowanie*, στοιχέω, jako wyraz harmonii między (*nowym*) *bytem* a *powinnością*: Εἰ ζῶμεν πνεύματι, πνεύματι καὶ στοιχῶμεν (Ga 5:25, por. οὔτε γὰρ περιτομή τί ἐστιν οὔτε ἀκροβυστία ἀλλὰ καινὴ κτίσις. καὶ ὅσοι τῷ κανόνι τούτῳ στοιχήσουσιν, εἰρήνη ἐπ᾽ αὐτοὺς καὶ ἔλεος καὶ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ θεοῦ, Ga 6:15-16, oraz: πλὴν εἰς ὃ ἐφθάσαμεν, τῷ αὐτῷ στοιχεῖν, Flp 3:16). Czasownik στοιχέω wyraża rysowanie wg szablonu, podążanie w szeregu, trzymanie się porządku, zachowywanie harmonii; *podążać*

czyimiś śladami, στοιχεῖν τοῖς ἴχνεσίν τινος, Rz 4:12; *sam podporządkowujesz się, strzegąc Prawa*, στοιχεῖς καὶ αὐτὸς φυλάσσων τὸν νόμον, Dz 21:24. Por. także: בַּבֹּקֶר זְרַע אֶת־זַרְעֶךָ וְלָעֶרֶב אַל־תַּנַּח יָדֶךָ כִּי אֵינְךָ יוֹדֵעַ אֵי זֶה יִכְשָׁר הֲזֶה אוֹ־זֶה וְאִם־שְׁנֵיהֶם כְּאֶחָד טוֹבִים, ἐν πρωΐᾳ σπεῖρον τὸ σπέρμα σου καὶ εἰς ἑσπέραν μὴ ἀφέτω ἡ χείρ σου ὅτι οὐ γινώσκεις ποῖον στοιχήσει ἢ τοῦτο ἢ τοῦτο καὶ ἐὰν τὰ δύο ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀγαθά. Kzn 11:6. Zob.: (1) στοιχεῖον u Abr., (2) στοιχεῖα τοῦ κόσμου w Ga 4:3[L].

- Pojęcia: Ewangelia (Ga 1:3-9), jej prawda (Ga 2:5; 5:7) i wolność (Ga 2:4); powołanie w łasce Chrystusa (Ga 1:6); wyjątkowość ewangelii (Ga 1:7-9); objawienie szczególne (Ga 1:11); religia i tradycja (Ga 1:14); powołanie do określonego życia (Ga 1:15-16); poganie a narody (Ga 1:16; 2:2, 8, 14, 15, itd.); narody i ewangelia dla narodów (Ga 2:2, 8-9); obrzezanie (Ga 2:3, 7; 5:2, 11, 13-15); fałszywe braterstwo (Ga 2:4); niewola (Ga 2:4; 5:1); wolność (Ga 2:4, 5; 5:1); ewagelizacja jako łaska (Ga 2:9); obłuda (Ga 2:13); życie po pogańsku — życie po żydowsku (Ga 2:14); żydowstwo z natury (Ga 2:15), usprawiedliwienie z wiary (Ga 2:15-21), śmierć dla Prawa (Ga 2:19); współukrzyżowanie (Ga 2:20, 24); posłuszeństwo wiary (Ga 3:2); życie w Duchu a życie w ciele (Ga 3:3-14; 6:12); Chrystus — nasienie (Ga 3:15-18); Prawo a obietnica (Ga 3:19-22); Prawo — przewodnik do Chrystusa (Ga 3:23-29); żywioły świata (Ga 4:1-6); usynowienie (Ga 4:6-9); postępowanie szlachetne (Ga 4:13); Chrystusa w człowieku (Ga 4:19); alegoria l. przenośnia (Ga 4:24-31); wiara wyrażająca się przez miłość (Ga 5:6); zakwas (Ga 5:9); żyć według Ducha (Ga 5:16-18, 25); uczynki ciała (Ga 5:19-21); owoc Ducha (Ga 5:22-23); Prawo Chrystusa (Ga 6:1-2); domownicy wiary (Ga 6:6-10); skandal krzyża, τὸ σκάνδαλον τοῦ σταυροῦ (Ga 5:11); kanon (Ga 6:15-16); blizny Chrystusa (Ga 6:17).

Ga 2:16[L]	Wielu uważa, że w przypadku wyrażenia *wiara Chrystusa* i temu pod. wyrażeń: Rz 3:22, 26; Ga 2:16, 20; 3:22; Flp 3:9, chodzi o gen. subiectivus, czyli o *wiarę Jezusa* w tym sensie, że On jest tym, który wierzy. Przy argumentacji na korzyść tej formy zwraca się uwagę, że gdy słowo *wiara* łączy się z osobą w gen., to nigdy nie jest to gen. obiectivus (zob. Mt 9:2, 22, 29; Mk 2:5; 5:34; 10:52; Łk 5:20; 7:50; 8:25, 48; 17:19; 18:42; 22:32; Rz 1:8, 12; 3:3; 4:5, 12, 16; 1Kor 2:5; 15:14, 17; 2Kor 10:15; Flp 2:17; Kol 1:4; 2:5; 1Ts 1:8; 3:2, 5, 10; 2Ts 1:3; Tt 1:1; Flm 6; 1P 1:9; 2P 1:5); proponuje się przy tym tłum. *wierność Jezusa Chrystusa*, zob. GGBB 114-116. Argumentacja ta jest jednak mało przekonywająca: (1) jest trudna do pogodzenia z kontekstem, np. Ga 2:16; (2) nie uwzględnia tego, że wyrażenie *wiara Jezusa* może odnosić się do *sfery* przeżywania lub doświadczenia, zob. np. Jk 2:1; Obj 2:13; 14:12, pod. jak w przypadku *sfery* miłości (Łk 11:42), czy *sfery* bluźnierstwa (Mt 12:31). Zob. Mk 11:22.
Ga 2:20[L]	τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ א A C D[1] K L P Ψ 0278 33 81 104 365 630 1175 1241 1505 1739 1881 2464 𝔐 lat sy co Cl; θεου και Χριστου 𝔓[46] B D* F G it[d g] MVict Plg; co do wyjaśnienia, zob. Metz.
Ga 3:1[L]	προεγράφη, BAGD 2.
Ga 3:17[L]	Czas 430 lat obejmuje, wg słów Pawła, okres od obietnicy danej Abrahamowi do nadania Prawa przez Mojżesza. Jest to ta sama liczba lat, którą podaje Wj 12:40. Wiążą się z tym następujące spostrzeżenia:

	Jeśli 430 lat to okres od Abrahama do Mojżesza to obejmuje on siedem pokoleń, jeśli liczyć pokolenie Abrahama, sześć, jeśli rozpocząć liczenie od pokolenia po nim lub pięć, jeśli wyłączyć również pokolenie Mojżesza. Te pokolenia to: (1) Abrahama, (2) Izaaka, (3) Jakuba, (4) Lewiego, (5) Kehata, (6) Amrama i (7) Mojżesza. W Rdz 15:13-16 Bóg zapowiada Abrahamowi, że jego potomstwo będzie przechodniem w nie swojej ziemi, i będzie ono zniewalane i ciemiężone przez 400 lat (nie 430). Jednak w Rdz 15:16 mowa jest o tym, że czwarte pokolenie wróci do ziemi obiecanej. Innymi słowy Bóg zapowiada Abrahamowi, że jego potomstwo będzie przechodniem w nie swojej ziemi, ale cztery pokolenia to pokolenia od Lewiego do Mojżesza. Wg Wj 6:16-20 tymi czterema pokoleniami są: (1) pokolenie Lewiego (żył 137 lat); (2) pokolenie Kehata (żył 133 lata); (3) pokolenie Amrama (żył 137 lat); (4) pokolenie Mojżesza (120 lat, lecz wyprowadził on Izraela, gdy miał 80 lat). Ponieważ jeśli chodzi o potomków Lewiego, do Egiptu przybył już Kehat (Rdz 46:11) można wstępnie założyć, że mógł on być w Egipcie 133 lata (jeśli przybył jako jednoroczne dziecko), jego syn Amram był tam 137, a Mojżesz wyzwolił ich gdy miał 80 lat. Czas przebywania Izraela w Egipcie, wg tych lat nie mógł zatem wynosić więcej niż zatem wynosić więcej niż 350 i to przy założeniu, że Amram urodził się w roku śmierci swojego ojca, a Mojżesz w roku śmierci swojego ojca. Wstępnie zatem pozostaje 80 lat 430 wg Pawła lub 50 lat wg Rdz 15:16. Należałoby zatem policzyć lata okres od Abrahama do Lewiego. Abraham przybył do Kanaanu gdy miał 75 lat (Rdz 12:3-5). Po 25 latach, w Kannanie urodził mu się Izaak (Rdz 21:5). Izaakowi, gdy liczył sobie 60 lat, urodził się Ezaw i Jakub (Rdz 25:26). Następnie, gdy Jakub liczył sobie 130 lat, przybył do Egiptu (Rdz 47:9). Lata od Abrahama do przybycia do Egiptu wyliczyć można ściśle na 215 lat. Możemy zatem skorygować lata przebywania Izraelitów w Egipcie z założonych wstępnie 350 lat na 215 lat. Korekta ta uwzględnia, że Kehat nie przybył do Egiptu w roku urodzenia, Amram nie urodził mu się w roku śmierci, a Amramowi nie urodził się Mojżesz w roku jego śmierci. Cztery pokolenia, od Lewiego do Mojżesza, przy takim wyliczeniu to 215 lat. Wg MT Izrael przebywał w Egipcie 430 lat: וּמוֹשַׁב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בְּמִצְרָיִם שְׁלֹשִׁים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה. Paweł jednak najwyraźniej odwoływał się do wariantu zaświadczonego w PS i G, które, w odróżnieniu od MT, podają, że Izrael przebywał w Kanaanie oraz w Egipcie 430 lat (zob. przyp. do Wj 12:40). Wersję tę potwierdza również Flawiusz (*Dawne*, 2.14.2).
Ga 4:1[L]	LN 9.43.
Ga 4:2[L]	ἀλλ᾽ ὑπὸ ἐπιτρόπους ἐστὶν καὶ οἰκονόμους ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ πατρός: w miastach grecko-frygijskich funkcjonowało to samo prawo, co w Rzymie, RWP.
Ga 4:3[L]	*żywiołami świata*, ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου, l. (1) *zasadami świata*, tj. pod tym wszystkim, co decyduje o jego biegu; (2) *porządkami świata,* tj. poddani porządkom funkcjonującym w świecie. Zob. termin: *podporządkowanie*, στοιχέω. στοιχεῖα: rzeczy lub elementy pierwotne, podstawowe, konstytutywne, pierwiastki mogące stanowić budulec materii świata (zob. 2P 3:10, 12), podobnie

	jak litery są budulcem słów; późniejsze określenie czterech korzeni, ῥίζαι, jednej zasady bytu, ἀρχή, wskazanej przez Empedoklesa (494-434 r. p. Chr.). Według Empedoklesa tymi korzniami są: ziemia, woda, powietrze i ogień; elementy są wieczne, bo „to, co jest", nie powstaje, nie przemija i jest niezmienne (Tatarkiewicz 1981: 40-43). Na cztery elementy wskazuje Filon z Aleksandrii (10 r. p. Chr.-40 r. po Chr.). Mówi on o hołdowaniu tym elementom lub o bezczeszczeniu ich. στοιχεῖα τοῦ κόσμου: u Pawła to, co porządkuje życie człowieka zanim stanie się człowiekiem w Chrystusie (Ga 4:3, 9).
Ga 4:17[L]	Lub: *nie szlachetnie*, οὐ καλῶς; formy tego samego przysłówka występują w w. 18; w pierwszym przypadku przetłumaczone wyrażeniem: *piękna rzecz*, a w drugim *dobra sprawa*: καλὸν δὲ ζηλοῦσθαι ἐν καλῷ πάντοτε καὶ μὴ μόνον ἐν τῷ παρεῖναί με πρὸς ὑμᾶς.
Ga 5:4[L]	*staracie się znaleźć*, praes. konatywny (*Conative Present*), por. Dz 26:28; zob. GGBB 534.
Ga 5:11[L]	*skandal krzyża*, τὸ σκάνδαλον τοῦ σταυροῦ, l. *zgorszenie, wstyd, afera, awantura*.
Ga 5:21[L]	*zabójstwa*, φονοι, A C D F G K L P Ψ 0122 0278 104 365 630 1175 1241 1505 1739 1881 2464 𝔐 lat sy[(p)] bo; (Cyp); brak go w: 𝔓[46] א B 33 81 323 945 vg[mss] sa; Mcion[E] Ir[lat] Cl Ambst. Słowo to występuje wprawdzie w późn. mss, jednak ze względu na jego pod. do słowa *zawiści*, φθόνοι, mogło zostać pominięte.
Ga 6:2[L]	*Prawo Chrystusa*, ὁ νόμος τοῦ Χριστοῦ, głoszące: Αλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε, por. z *Prawem* w Ga 5:14, które wypełnia się w: ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν. Zob. 1Kor 9:21.
Ga 6:15[L]	W א (IV) w. 15 zaczyna się wyr.: *W Chrystusie bowiem*, Εν γὰρ χριστῷ Ἰησοῦ; wyr. brak w 𝔓[46] (200 r.); *w*[sl]: por. Ga 5:6.

List św. Pawła do Efezjan (Ef)

List do Efezjan (Ef): Zaliczany do Listów więziennych: Ef (Ef 3:1; 4:1), Flp (Flp 1:7, 13-14), Kol (Kol 4:3, 10, 18), Flm (Flm 1:1, 9).

Data i miejsce napisania Listu: 60 r. po Chr; Rzym, areszt domowy, w którym Paweł przebywał pilnowany przez jednego strażnika (Dz 28:16). Za Rzymem może przemiawiać to, że list ten powstał w tym samym czsie, co Kol i Flm, w którym z kolei Paweł określa siebie starszym człowiekiem, gr. πρεσβύτης (zob. jednak Flm 1:9[L]). Chronologicznie rzecz biorąc list ten mógł powstać po Kol.

Cel napisania Listu: Przypomnienie zasad życia w Chrystusie, natury i roli Kościoła oraz przekazanie wspólnotom wiernych wiadomości o bieżącej sytuacji apostoła.

Cechy szczególne:

- List o przeznaczeniu ogólniejszym. Przemawia za tym: (1) Ef 1:1[L]; (2) Ef 1:15; 3:2, które *mogą* znaczyć, że list pisany był do osób osobiście nieznanych apostołowi, choć wspólnota w Efezie nie była mu obca (zob. Dz 18:19-20:1; 1Kor 15:32; 16:8), choć w przypadku Ef

1:15 Paweł może mieć na myśli sytuację z Dz 19:1; (3) to, że Tychikos był doręczycielem Listu (Ef 6:21 por. Kol 4:7). Ef jest być może tożsamy z Listem do Laodycejczyków, zob. (Ef 1:1[L]; Kol 4:16). Apostoł dość wcześnie uświadamiał sobie ważność słowa pisanego, zob. np.: 2Ts 2:15. Wykorzystanie ogólniejsze Rz może natomiast sugerować Rz 16.

- Ciekawe wnioski może nasuwać porównanie Kol i Ef pod względem (1) zróżnicowania słownictwa w miejsca formułujących podobną myśl; (2) zróżnicowania terminologicznego, np. διάβολος (Ef 4:27, por. 2Tm 3:3) zamiast σατάν (Rz 16:20; 1Kor 7:5; 2Kor 2:11; 12:7; 1Ts 2:18; 2Ts 2:9; 1Tm 5:15 i inne); szersze znaczenie słowa ἁγίοις w Kol 1:26 i Ef 3:5. Zróżnicowanie to może być przykładem wkładu skrybów lub późniejszego wkładu redakcyjnego w treść Listu.
- Jedyny list, w którym Paweł wyraża przekonanie, że dla pojęcia dóbr nowego bytu potrzebny jest nie tylko rozum, ale także objawienie (Ef 1:17-23).
- List o wyraźnej strukturze; pierwsza część (Ef 1-3), teoretyczna, stwarza podstawy dla części drugiej, etycznej, Ef 4-6, wskazując wyraźnie na indykatywny (oznajmujący) wymiar etyki chrześcijańskiej.
- List ważny dla chrystologii i eklezjologii, zob. Ef 1:23; 5:23-32.
- Ef 2:8-10 stanowi najdobitniejszy wyraz prawdy o zbawieniu z łaski.
- Ef 5:21-33 jest najwyraźniejszym przedstawieniem istoty chrześcijańskiego małżeństwa.
- Ef 2:1-10; 6:10-20 jest najwyraźniejszym przedstawieniem istoty duchowych zmagań związanych z ewangelizacją świata.

Ef 1:1[L]	Nazwy *Efez* brak w: 𝔓[46] B* 6 424[c] 1739; (Mrc[T,E], z 140 r., por. tytuł: *do Laodycejczyków*); występuje: א B D F G K L Ψ 0278 33 81 104 365 630 1175 1241 1505 1739 1881 2464 𝔐 it[ar r]; Mar Hier.
Ef 2:2[L]	*wieku*, αἰῶνα, lub: (1) *porządku* (Ef 2:7), *doby*, *ery*, *świata*, *systemu*; *według sposobu prowadzenia się synów tego świata*, hbr. כְּמִנְהַג בְּנֵי הָעוֹלָם הַזֶּה (*keminhag bene ha'olam hazze[h]*) SG; (2) *Eonu*, tj. boga czasu, uosobionego ducha czasów, pojawiającego się obok władcy sfery powietrza (ὁ ἄρχων τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος) l. będącego innym jego określeniem, wg SG: *książę władztwa duchów spod nieba*, hbr. שַׂר חֵיל הָרוּחוֹת מִתַּחַת הַשָּׁמָיִם (*sar chel haruchot mittachat haszszamaim*).
Ef 2:6[L]	Pawłowa wizja świata: w [*sferach* l. *okręgach*] *nadniebnych*, ἐπουρανίοις.
Ef 2:20[L]	*kamieniem zwieńczenia*: Fri.
Ef 4:11[L]	Piotr Zaremba: *Dary Ducha*.
Ef 5:28[L]	*własnymi*, ἰδίαις, א* (IV); brak w 𝔓[46] (200).
Ef 4:32[L]	*wam*, ὑμῖν, 𝔓[46] (200) א; *nam*, ἡμῖν, 𝔓[49] (III) B.
Ef 5:1[L]	*nas* 𝔓[46] (200) א[2] D F G Ψ 0278 33 1739 1881 𝔐 lat sy; Cl[pt] Hier; *was* א* A B P 0159 81 326 1175 1241[s] *pc* it co; Cl[pt] MVict Ambst Spec.

Ef 5:18[L]	Różne formy tłumaczenia łączą się z tym, że *nie bądźcie pijani winem*, μὴ μεθύσκεσθε, i *bądźcie napełniani*, πληροῦσθε, to imp. czasu teraźniejszego strony biernej. Pod. zachęty: (1) *abyście zostali wypełnieni aż po całą pełnię Boga* (Ef 3:19); (2) *aż dojdziemy wszyscy do jedności wiary i pełnego poznania Syna Bożego, do męskiej doskonałości, do miary dorosłości Chrystusowej pełni* (Ef 4:13), zob. dyskusję zaganienia za indeksem fragmentów biblijnych w GGBB.
Ef 5:21[L]	*podporządkowani* […] *Chrystusowej*, ὑποτασσόμενοι […] Χριστοῦ, 𝔓[46] (200 r.) B; dod. υποτασσεσθωσαν po *mężom*, ἀνδράσιν, ℵ (B) A, k^{w} w^{sl}: lekcja o małżeństwie jest bardziej zrozumiała w połączeniu z lekcją o życiu w pełni Ducha. zob. Metz NET.
Ef 5:25[L]	*swoje*: GGBB 215.
Ef 5:26[L]	*Kąpiel*: RWP.
Ef 6:5[L]	*waszymi*: GGBB 215.
Ef 6:16[L]	*tarcza*: NET.

List św. Pawła do Filipian (Flp)

List do Flp (Flp): Zaliczany do Listów więziennych: Ef (Ef 3:1; 4:1), Flp (Flp 1:7, 13-14), Kol (Kol 4:3, 10, 18), Flm (Flm 1:1, 9).

Data i miejsce napisania Listu: 61 r. po Chr;[40] Rzym, areszt domowy, w którym Paweł przebywał pod pilnowany przez jednego strażnika (Dz 28:16). Dodatkowo za Rzymem mogą przemiawiać: (a) wzmianki o pretorium (Ef 1:13), choć pretorium, oznaczające budynek cesarski, może też oznaczać koszary straży pretoriańskiej; takie budynki były również w innych miastach, np. w Jerozolimie (Mt 27:27) i Cezarei (Dz 23:35); (b) Wzmianka o pozdrowieniach od „osób z domu cesarza" (Flp 4:22), ale — według inskrypcji — może ona oznaczać w ogóle dworzan lub urzędników cesarskich rezydujących również w innymi miastach; (c) Flp 1:12-18 może opisywać wspólnotę w Rzymie, co łączyłoby się z Pierwszym Listem Klemensa Rzymskiego do Koryntian, pochodziącego ok. 96 r., por. 1Kor Klm 5:2[41] z Flp 1:15; (d) gotowość apostoła na śmierć, Flp 1:23, może sugerować większą powagę uwięzienia, a w konsekwencji na Rzym.

Cel napisania Listu: (1) Podziękowanie za partnerstwo w głoszeniu dobrej nowiny (Flp 1:3-5; 4:10-20); (2) Złożenie świadectwa wiary (Flp 3:7-16); (3) Nakreślenie wzorca chrześcijańskiego życia i zachęta do jego naśladowania (Flp 1:27-30; 3:17-4:9).

Filippi, zob. Flp 1:1[L]; wspólnota wspierająca apostoła (Flp 1:3-5; 4:10-20), zob. Dz 16:8-40.

Cechy szczególne:

- List zawiera jeden z hymnów wczesnochrześcijańskich: Flp 2:5-11.

---

[40] Inne możliwości 59 l. 60 r. po Chr. Culmann: 76. Warto sprawdzić opcję napisania Listu z Cezarei (Dz 23:35) lub z Efezu.

[41] *Z powodu zazdrości i zawiści najwięksi i najwspanialsi z nich, prawdziwe filary, zaznali wielu prześladowań i potykali się aż do śmierci*.

• List stanowiący świadectwo fascynacji człowieka Chrystusem: Flp 1:21-26; 3:1-16. • List radości: Flp 3:1; 4:4-7. • List zawiera dodatkowe świadectwo o przekonaniu Pawła o powtórnym przyjściu Jezusa za życia apostoła: Flp 3:20-21. • List jest kolejnym wyrazem przekonania o sile nowego stworzenia: Flp 1:6; 4:8-9.	
Flp 1:1[L]	Filippi (*lm*), wcześniejsze Krenides, nową nazwę otrzymało na cześć Filipa, ojca Aleksandra Wielkiego. Było pierwszym miastem Europy, w którym Paweł założył wspólnotę kościoła. Leżało ok. 2 km na *wsch* od małego dopływu Gangites (wsp. Angitis) wpadającego do rzeki Strymon (wsp. Struma) ok. 50 km dalej. Niedaleko miasta, w 42 r. p. Chr. doszło do bitwy między II triumwiratem (Oktawiusz, Antoniusz, Lepidus) a Brutusem i Kasjuszem (zabójcami Juliusza Cezara). Na cześć zwycięstwa Oktawiusz uczynił miasto kolonią dla weteranów armii rzymskiej, z polami, oddziałem wojskowym, miniaturą Rzymu i przywilejami przysługującymi obywatelom rzymskim: wolność od chłosty i aresztowania (chyba że w przypadkach skrajnych) z możliwością odwoływania się do cesarza. Mówiono tu po łacinie. Miasto leżało przy Via Egnatia, jednej z głównych dróg, imperium biegnącej stąd do Dyrrachium (wsp. Durrës) nad Adriatykiem. *biskup* l. *przełożony*, ἐπίσκοπος (*episkopos*), użyte w w.1, i *prezbiter* l. *starszy*, πρεσβύτερος (*presbyteros*), to terminy bliskoznaczne, ozn. osobę odpowiedzialną za rozwój wspólnoty (Dz 20:17, 28; Tt 1:6-7; zob. Tt 1:6 w zestawieniu z 1Tm 3:1-7). W II w. biskupem określano głównego starszego (Ignacy). *diakon*, διάκονος (*diakonos*), określa w w. 1 urząd, zob. 1Tm 3:8-13, ale często występuje w sensie nieurzędowym (technicznym) na opisanie osoby pełniącej określoną posługę, na przykład kaznodziejską (1Kor 3:5; 2Kor 3:6).
Flp 1:22[L]	Przyjęto za GGBB 89-91.
Flp 2:12[L]	*pełnijcie*, κατεργάζεσθε, *wykonujcie*, *sprawujcie*, *róbcie użytek ze swego zbawienia*, w pod. znaczenu w Rz 1:27; 2Kor 12:12; Ef 6:13. Słowo κατεργάζομαι w znaczeniu *kształtować*, *skutkować*, zob. Jk 1:3; w znaczeniu *wydać*, *wywołać*, *spowodować*, zob. Rz 7:8; w zn. *przysposabiać*, zob. 2Kor 5:5. Zob. też w podobnej kwestii περιποίησις w 1Ts 5:9.
Flp 3:7[L]	zob. Ga 2:16.
Flp 4:7[L]	Mozaika z Bazyliki p.w. Apostoła Pawła z 1. poł. IV w., wykonana na zlecenia biskupa Porfiriusza (*Po*[rfy]*rios episkopos te*[n k]*entesin tes basilikes Paulou epoiesen en Chr*[ist]*o*), zawiera Pawłowe: ἐν Χριστῷ.
Flp 4:13[L]	*w Chrystusie*, Χριστω, zob. 1Tm 1:12, $\aleph^2$ D^2 (F G) K L P Ψ 075 81 104 365 630 1175 1241 1505 1881 2464 𝔐 sy; Hier; wyrażenia brak w: $\aleph^*$ A B D* I 33 629 1739 *pc* lat co; Cl.
Flp 4:16[L]	LN 60.70.

Flp 4:23[L]	Amen, Ἀμήν, 𝔓[46] (200 r.) א; słowa brak: B (IV), *w*[s]: *amen* w w. 20 jest bezdyskusyjne.

List św. Pawła do Kolosan (Kol)

List do Kolosan (Kol): Zaliczany do Listów więziennych: Ef (Ef 3:1; 4:1), Flp (Flp 1:7, 13-14), Kol (Kol 4:3, 10, 18), Flm (Flm 1:1, 9).

Data i miejsce napisania Listu: 60 r. po Chr; Rzym, areszt domowy, w którym Paweł przebywał pilnowany przez jednego strażnika (Dz 28:16). Za Rzymem może przemawiać to, że list ten powstał w tym samym czsie, co Flm, w którym z kolei Paweł określa siebie starszym człowiekiem, gr. πρεσβύτης (zob. jednak Flm 1:9[L]).

Cel napisania Listu: Podkreślenie prawdy, że duchowy rozwój dokonuje się dzięki więzi z Chrystusem opartej na wierze, a nie dzięki przestrzeganiu religijnych rytuałów, tajemniczym związkom ze światem ducha i znajomości zasad rzekomo rządzących rzeczywistością.

Prawdę tę apostoł przeciwstawia poglądom, które mogły wkradać się w umysły członków wspólnoty, zob. Kol 2:8, 11; 2:16-23; 3:1-4:6. Poglądy te nie zostały zidentyfikowane z nazwy, lecz zdradzają powiązania z ascetyzmem, wczesnym gnostycyzmem o zabarwieniu judaistyczno-hellenistycznym.

Cechy szczególne:

- List napisany do wspólnoty kościoła, którego założycielem był Epafras (Kol 1:7; 2:1), który mógł też założyć kościół w Laodycei (por. Kol 2:1 i 4:12).
- List do Kolosan miał być, w zamierzeniu Pawła, listem przeznaczonym do ogólniejszego wykorzystania, tzn. do odczytania również w Laodycei (Kol 4:16). Apostoł dość wcześnie uświadamiał sobie ważność słowa pisanego, zob. np.: 2Ts 2:15.
- List ważny dla chrystologii, zob. Kol 1:15-20, oraz dla zrozumienia istoty duchowego życia (zob. Kol 1:24-29).

Kol 1:2[L].	*i Pana, Jezusa Chrystusa,* Za א A C G I 88 614 Byz Lect al, wyrażenia brak w: B D K L Ψ 33 81 1175 1505 1739 1881 ar m vg[st.ww] sy[p] sa; Ambst.
Kol 1:7[L]	*zamiast was* א[2] C D[1] Ψ 075 33 1739 1881 𝔐 lat sy co, tj. wysłany przez wspólnotę do posługiwania Pawłowi; *zamiast nas* 𝔓[46] א* A B D* F G 326* 1505 *al* m, tj. jest tym posługującym zamiast Pawła i innych jego współpracowników.
Kol 1:20[L]	B D* F G I L 075. 0278. 81. 104. 1175. 1241[s]. 1739. 1881. 2464 latt sa; Or *txt* 𝔓[46] א A C D[1] K P Ψ 048[vid] 33 365 630 1505 𝔐 sy bo; Hil.
Kol 2:17[L]	*rzeczywistością jest Chrystus,* τὸ δὲ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, tj. *ciało zaś – Chrystusa*: SP kierowało wzrok na nadchodzącego Chrystusa (J 5:39). Dalsze wskazywanie na zbawcze znaczenie przestrzegania praw SP jest, w obliczu *obecnego* już Chrystusa, brakiem brania pod uwagę, że ciało rzucające cień stało się *historycznym faktem*: mamy żyć *w Chrystusie*, nie pod Prawem, które – nadal pożyteczne – służy jako przykład, pociecha, proroctwo i podręcznik, co streszcza się w czterech „P" (Rz 15:4; 1Tm 1:8-11).

Kol 2:18[L]	*co zobaczył*, ἃ ἑόρακεν, 𝔓[46] (200) א*; *czego nie zobaczył*, ἃ μὴ ἑώρακεν, א[2]; (IV), Metz.
Kol 4:15[L]	*jej*, za B 0278 6 1739[*] 1881 sy[h] sa; *jego*, αυτου, w: D F G K L Ψ 365 630 1241[s] 1505 𝔐 sy[p.hmg]; *ich*, αυτων, tzn. włączając braci, ἀδελφούς, w: א A C P 075 33 81 104 326 1175 2464 bo. *Nimfa*, Νύμφα, czyli: *panna młoda*. Acc. lp. *rż*: Νύμφαν; acc. lp. *rm*: Νυμφᾶν; bez akcentów obie formy są identyczne, a rozpoznanie, czy chodzi o mężczyznę czy kobietę, zależy tylko od zaimka osobowego.

Pierwszy List do Tesaloniczan (1Ts)

Data napisania: 50 l. 51 r. po Chr.

Miejsce napisania: Korynt, w okresie półtorarocznego pobytu Pawła w tym mieście w czasie drugiej podróży misyjnej.

Tesalonika: stolica Macedonii, siedziba prokonsula. Miasto portowe przy gościńcu Via Egnatia, łączącym Bizancjum z Rzymem. Od 42 r. p. Chr. (po bitwie pod Filippi) wolne miasto (civitas libera) z własnym rządem sprawowanym przez pięciu lub sześciu politarchów (Dz 17:6). W mieście działała jedna synagoga. Sytuację ewangelizacyjną opisuje Dz 17:1-15. Z opisu wynika, że środowisko żydowskie, poza wyjątkami (Dz 17:4), nie przyjęło Pawła i wspólnota rozwijała się wśród Greków (Dz 17:4; 1Ts 2:14-16).

Tło: Dz 17:1-15, por 1Ts 3:1-5.

Cechy szczególne:

- List otwarty — do zgromadzenia Tesaloniczan, τῇ ἐκκλησίᾳ Θεσσαλονικέων – por. προϊσταμένους (1Ts 5:12) i wezwanie do odczytania go wszystkim (1Ts 5:27).
- Zainteresowania adresatów, głównie przedstawicieli narodów (l. pogan), nie łączą się z tematyką charakterystyczną dla wierzących pochodzenia żydowskiego, por. Dz Dz 17:1-15.
- Najwcześniejsza wzmianka o ἐκλογή (1Ts 1:4). U Pawła również w: Rz 9:11; 11:5, 28; zob. BDAG. ἐκλογή może oznaczać: (1) akt wyboru, tj. wybieranie, wybór (ἐκλογὴν ὑμῶν, *wybranie was* l. *wasze*, 1Ts 1:4) Abr.; (2) pobór wojskowy, Plb.; (3) wybraństwo l. bycie wybranym, σκεῦος ἐκλογῆς, tj. naczynie wyboru, Dz 9:15; (4) wyciąg l. cytat z książki, Ath.; wybrane urywki. Gal., l. przepisy, A.; (5) wyborowość, Plb.; por. Łk 23:35; Rz 16:13; 1Tm 5:21; 1P 2:4, 6 (por. Iz 28:16: אֶבֶן בֹּחַן, *ewen bochan*, kamień wypróbowany); zob. Abr. Synonim do ἐκλεκτοί, tj. ἐκλογή = ἐκλεκτοί (Rz 11:4). W przypadku 1Ts 1:4, w bliskim kontekście 1Ts 1:5 warto rozważyć znaczenie τὴν ἐκλογὴν ὑμῶν w sensie: *wyjątkowość waszą*. Wg 2P 1:10 τὴν κλῆσιν καὶ ἐκλογὴν jest czymś co należy βεβαίαν ποιεῖσθαι.
- Wczesna wizja chrześcijańskiego życia zorganizowanego wokół służby Bogu żywemu i prawdziwemu w oczekiwaniu na paruzję Jego Syna: 1Ts 1:9-10. Co do treści służby, zob.: 1Ts 1:3; 2:19); co do oczekiwania, zob. 1Ts 5:12-25.
- Wczesna charakterystyka posługi apostolskiej: 1Ts 2:1-13.
- Wczesna eschatologia: 1Ts 4:13-5:11. (1) Paruzja następuje jako zaskoczenie dla żyjących w ciemności, w czasie, gdy będą mówić pokój i bezpieczeństwo, ὅταν λέγωσιν· εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια (1Ts 5:3). Dzień paruzji zostanie ogłoszony okrzykiem archanioła i trąby Bożej; Jezus zstąpi z nieba; nastąpi zmartwychwstanie tych, którzy umarli w Chrystusie, a tuż po tym zmartwychwstaniu pochwycenie zmartwychwstałych i pozostawionych przy

życiu w obłokach lub za sprawą obłoków, w powietrze, na spotkanie Pana, po to, by przebywać z nim już na zawsze.

- Określenie *przełożeni*, προϊσταμένους (1Ts 5:12), mogące świadczyć o napisaniu Listu przed ustaleniem się określeń: ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος.
- Zakończenie Listu życzeniem łaski naszego Pana Jezusa Chrystusa (1Ts 5:28; por. 2Ts 3:18).
- Wzmianka o Gallionie w Dz 18:12, wskazująca na 51 r. po Chr., pozwala powiązać datę napisania Listu z historią powszechną.

Synonimy dnia Pana w 1Ts:

1. Przybycie Pana, παρουσίαν τοῦ κυρίου: 1Ts 4:15.
2. Dzień Pana, ἡμέρα κυρίου: 1Ts 5:2.
3. Ten dzień, ἡ ἡμέρα: 1Ts 5:4.

Wyrażenia bliskoznaczne względem dnia Pana w 1Ts

1. Spotkanie Pana w powietrzu, ἀπάντησις τοῦ κυρίου εἰς ἀέρα: 1Ts 4:17.
2. Czasy i pory, χρόνοις καὶ καιροις: 1Ts 5:1.

Logiczny porządek powtórnego przyjścia Pana i okoliczności poprzedzających to przyjście, na podstawie 1Ts:

1Ts 5:3: Na ziemi panuje atmosfera opisana wyrażeniem: Kiedy będą mówić pokój i bezpieczeństwo (ὅταν λέγωσιν· εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια, τότε αἰφνίδιος αὐτοῖς ἐφίσταται ὄλεθρος ὥσπερ ἡ ὠδὶν τῇ ἐν γαστρὶ ἐχούσῃ, καὶ οὐ μὴ ἐκφύγωσιν).

1Ts 5:2: Powtórne przyjście Pana, lub dzień Pana, przyjdzie jak złodziej (ἡμέρα κυρίου ὡς κλέπτης ἐν νυκτὶ οὕτως ἔρχεται)

1Ts 5:3: Powtórne przyjście Pana, lub dzień Pana będzie nagłą zgubą dla wszystkich mówiących pokój i bezpieczeństwo, tak że żadna z tych osób nie umknie (τότε αἰφνίδιος αὐτοῖς ἐφίσταται ὄλεθρος ὥσπερ ἡ ὠδὶν τῇ ἐν γαστρὶ ἐχούσῃ, καὶ οὐ μὴ ἐκφύγωσιν).

1Ts 4:16: Pan zstępuje z nieba na wyraźny rozkaz, na głos archanioła i trąby Bożej (Τοῦτο γὰρ ὑμῖν λέγομεν ἐν λόγῳ κυρίου, ὅτι ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ κυρίου οὐ μὴ φθάσωμεν τοὺς κοιμηθέντας· ὅτι αὐτὸς ὁ κύριος ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου καὶ ἐν σάλπιγγι θεοῦ, καταβήσεται ἀπ᾽ οὐρανοῦ καὶ οἱ νεκροὶ ἐν Χριστῷ ἀναστήσονται πρῶτον).

1Ts 4:15, 16: Gdy przybliża się do ziemi i znajduje się w powietrzu, najpierw, , to jest przed porwaniem z ziemi wierzących zastanych przy życiu, dochodzi o zmartwychwstania tych, którzy umarli w Chrystusie (οὐ μὴ φθάσωμεν τοὺς κοιμηθέντας).

1Ts 4:17: Tuż po zmartwychwstaniu wierzący pozostawieni przy życiu zostają porwani w obłokach na spotkanie Pana w powietrzu, aby pozostać z Nim już na zawsze (ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι ἅμα σὺν αὐτοῖς ἁρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν τοῦ κυρίου εἰς ἀέρα· καὶ οὕτως πάντοτε σὺν κυρίῳ ἐσόμεθα).

Pokój i bezpieczeństwo

Pokój i bezpieczeństwo nasuwa skojarzenie z tzw. *Pax Romana* (pokój rzymski) – określenie stanu pokoju istniejącego wewnątrz i na zewnątrz imperium Rzymskiego.

Początek tego okresu wyznacza zakończenie wojen domowych u schyłku istnienia republiki rzymskiej w I wieku p.n.e. Jako że zapanował za rządów Oktawiana Augusta, jest czasem

nazywany *Pax Augusta*. W szerokim ujęciu pokój trwał od ustanowienia pryncypatu przez Augusta w 27 r. p.n.e. do śmierci Aleksandra Sewera w 235 r. n.e., czyli 265 lat.[1]

W tym czasie większość mieszkańców imperium cieszyła się względnym spokojem, choć w tak długim czasie zdarzały się krótkie okresy walk wewnętrznych. Jednym z gwałtowniejszych była wojna domowa jaka wybuchła po śmierci Nerona, od której wziął swą nazwę rok czterech cesarzy (69 r. n.e.). Gwałtowny przebieg miała również wojna domowa po zamordowaniu cesarza Pertynaksa w 193 r. n.e. Jednak w porównaniu do pozostałych epok w historii starożytnego Rzymu okres ten nie obfitował w wiele krwawych zmagań wewnętrznych. Więcej było natomiast wojen zewnętrznych, były jednak one toczone głównie poza granicami państwa, a w pierwszym okresie miały przede wszystkim charakter ekspansywny i kończyły się przyłączaniem kolejnych prowincji do imperium.

Szczytowy okres pokoju i dobrobytu, gdy z *Pax Romana* korzystała nieprzerwanie większość prowincji imperium, przypadał na tzw. złoty wiek cesarstwa przypadający na lata 96–180 i obejmujący panowanie cesarzy: Nerwy, Trajana, Hadriana, Antonina Piusa i Marka Aureliusza. Choć za panowania tego ostatniego rozpoczął się okres wzmożonych ataków plemion germańskich, które nad środkowym i górnym Dunajem przełamały granicę i spustoszyły prowincje naddunajskie, dochodząc do granic Italii.[42]

1Ts 1:1^{L}	*Sylwan*, Σιλουανός l. Σίλας, od aram. Saul (?), czyli: wyproszony (u Boga), Żyd i obywatel rzymski; w literaturze rabinicznej סִילְוָנִי, BDAG. Wyrażenie: *od Boga, Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa występuje* m. in.: א (IV) A (V) D I K L P 33 81 104 630 1175 1241 1505 2464 𝔐 vg^{mss} sy^{h**} bo; brak go w B (IV) F G Ψ 0278 629 1739 1881 lat sy^{p} sa. Co do starożytności wariantów, w których wyrażenie to występuje lub w którym go nie ma — są one mniej więcej równo rozłożone. Manuskryptów zawierających wyrażenie jest więcej, lecz ulega ono wobec kryterium *l^{b}, lectio brevior potior*, zob. Metzger, NET. Za przyjęciem go w SNPD przeważyły *k^{z} w^{sl}*: (1) Występuje ono w 2Ts 1:2, który jest ok. 6 miesięcy młodszy; (2) występuje w Ga 1:3, który prawdopodobnie poprzedza 1Ts; (3) 1Ts nie było prawdopodobnie pierwszym listem Pawła, skoro pisze on 2Ts 2:2 i 2Ts 3:17; (4) W sposób wyraźniejszy precyzuje, co jest źródłem chrześcijańskiego pokoju.
1Ts 1:10^{L}	*przed*: *z*, ἐκ, א B (IV); *od*, ἀπό, C (V); *k^{w} w^{s}*; NET 650.
1Ts 2:7^{L}	*niemowlęta*, νήπιοι, 𝔓^{65} (III) א* B (IV) C* D* F G I Ψ* 104* 326^{c} *pc* it vg$^{cl.ww}$ sa^{ms} bo; *bezpośredni*, ἤπιοι, א^{2} (IV) A (V) C^{2} D^{2} Ψ^{c} 0278 33 1739 1881 𝔐 vgst (sy) sa^{mss}; Cl.
1Ts 2:13^{L}	1Ts 2:13 dowodzi istnienia co najmniej osiemnastoletniego okresu tradycji ustnej i jej skuteczności w zwiastowaniu ewangelii. *Natchnienie bowiem jest mocą sprawczą przesłania, które przyjęte wiarą nowy byt w nas odsłania*. Por Łk 1:1. Wg akrostychu NieWąTP (tj. Natchnienie jest Nie Werbalne, nie Tekstowe, lecz jest natchnieniem Przesłania, które przyjęte wiarą nowy byt w nas

42 https://pl.wikipedia.org/wiki/Pax_Romana [stan na 8 maja 2020 r.]

	odsłania), jest on tym: NieW, czyli: nie werbalne; NieT, czyli nie tekstowe; lecz jest P, czyli jest ono natchnieniem przesłania.
1Ts 2:17[L]	Idiom πρὸς καιρὸν ὥρας występuje tylko w tym miejscu NP, lecz zob. Łk 8:13; 2Kor 7:8; RWP.
1Ts 2:18[L]	*szatan*, σατανᾶς, w 1Ts 3:5: *kusiciel*, *ten, który próbuje*, πειράζων.
1Ts 4:4[L]	Co do σκεῦος, zob. Fri. 2b; może chodzić o eufemizmem odnoszący się do narządów płciowych, zob. Smith, J. E. „1 Thessalonians 4:4: Breaking the Impasse." *Bulletin for Biblical Research*, 11, no. 1, 2001: 65-105. JSTOR, www.jstor.org/stable/26422245. KEIB.
1Ts 4:15[L]	Jeden z poglądów na temat przyjścia Jezusa (oparty głównie na 1Kor 15:51; 1Ts 4:16-17 i na zróżnicowaniu słownictwa) głosi, że dokona się ono w dwóch fazach: Najpierw dokona się *parousia* l. *epifaneia*, tj. Jezus przyjdzie po swój Kościół (1Ts 4:15-17; 1Tm 6:14; 2Tm 4:8), potem *apokalipsis*, tj. przyjdzie w sposób widzialny (2Ts 2:8). Zróżnicowanie słownictwa jest jednak nieostre. Te same słowa odnoszą się do obu faz. Co do pierwszej por.: 1Ts 3:13 z 1Ts 4:15. Co do fazy drugiej por.: 1Kor 1:7; 2Ts 1:7-8 z wizją paruzji oraz 1Tm 6:14 i 2Tm 4:8 z 2Ts 2:8.
1Ts 5:25[L]	*i o nas*, [καὶ] περὶ ἡμῶν, $\mathfrak{P}^{30}$ (III); *o nas*, א (IV).
1Ts 5:28[L]	*Amen*, Ἀμήν, dod. א (IV); brak w: B (IV).

Drugi List do Tesaloniczan (2Ts)

Data napisania: 51 r. po Chr.

Miejsce napisania: Korynt, w okresie półtorarocznego pobytu Pawła w tym mieście w czasie drugiej podróży misyjnej.

Tło: Dz 17:1-15, por 1Ts 3:1-5.

Obraz sytuacji w Tesalonice wyłania się *pełniej*, szczególnie w odniesieniu do powtórnego przyjścia Pana, dzięki dwóm rozdziałom *drugiego* Listu Pawła do tej wspólnoty. Gdy apostoł przybył do Tesaloniki w 50 r. po Chr., był w trakcie swojej drugiej podróży misyjnej. Rozpoczął ją, wraz z Sylasem, w Antiochii Syryjskiej (Dz 15:35), skąd wyruszył na północ przez Syrię i Cylicję. Przebieg jego podróży przed dotarciem do Tesaloniki rejestruje Dz 16.

Do tematów poruszanych w Tesalonice należał temat *powtórnego przyjścia Jezusa*. Wynika to z wielu wzmianek zawartych szczególnie w 2Ts. Już w 1Ts 5:1 czytamy: „A o czasach i porach nie ma potrzeby wam pisać. Sami bowiem dokładnie wiecie…" (Περὶ δὲ τῶν χρόνων καὶ τῶν καιρῶν, ἀδελφοί, οὐ χρείαν ἔχετε ὑμῖν γράφεσθαι, αὐτοὶ γὰρ ἀκριβῶς οἴδατε). W 2Ts 2:5 Paweł pyta: „Czy nie pamiętacie, że jeszcze będąc u was, o tym wam mówiłem?"; 2Ts 2:6 Paweł powołuje się na wiedzę, którą Tesaloniczanie powinni byli mieć („A teraz wiecie, co go powstrzymuje przed tym, by go objawiono we właściwym czasie"). W ogóle pierwsze trzy wersety drugiego rozdziału, 2Ts 2:1-3, zdają się sugerować, że temat powtórnego przyjścia Jezusa był bardzo gorącym tematem — i to nie tylko w Tesalonice. Jednak, przynajmniej w Tesalonice, temat ten nie był w pełni *dla słuchaczy* jasny, bo stwarzał miejsce na nieuzasadnione, a

nawet niebezpieczne spekulacje, i czynił tych słuchaczy podatnymi na zwiedzenie (Μή τις ὑμᾶς ἐξαπατήσῃ κατὰ μηδένα τρόπον).

Zainteresowanie przyjściem Jezusa jako takim *mogło być* w przypadku Tesaloniczan tak wielkie, że aż usuwające na dalszy plan dwie sprawy: (1) sprawę zmartwychwstania, która rozgorzała po wyjeździe apostoła z Tesaloniki, i (2) sprawę znaków czasu. Stąd, w 1Ts 4:13-18. Paweł, wciąż w trakcie swojej drugiej podróży misyjnej, z Koryntu, odpowiada na pytanie o zmartwychwstanie osób, które, jak on to ujmuje, zasnęły przed nastaniem dnia Pana. Z tej odpowiedzi wyłania się pierwsze, chronologicznie *spisane i zachowane*[43] świadectwo na temat samego zmartwychwstania wierzących, powtórnego przyjścia Jezusa i znaków mających je poprzedzić, o które Tesaloniczanie nie pytali, ale — jak wynika z drugiego Listu — jakby o nich nie myśleli.

Ważna uwaga: apostoł Paweł uważał, że on sam, Tesaloniczanie i wszyscy inni, do których docierał, *żyją w czasach ostatecznych*. Pisząc o tych czasach, pisał on o *swoich* czasach i liczył się z tym, że ich koniec, to znaczy *dzień Pana*, nastanie w ciągu dwudziestu, trzydziestu lat, czyli ok. 70 r. Stąd w refleksji nad czasami ostatecznymi i znakami poprzedzającymi przyjście Jezusa, należy – obok konkretnych wydarzeń – brać pod uwagę ich analogie oraz podobieństwo ich typów.

Cechy szczególne:

1. List otwarty — do zgromadzenia Tesaloniczan, τῇ ἐκκλησίᾳ Θεσσαλονικέων, pod. w 1Ts 1:1.
2. Wzmianka o Gallionie w Dz 18:12, wskazująca na 51 r. po Chr., pozwala powiązać datę napisania Listu z historią powszechną.
3. List dyktowany przez Pawła, napisany przez osobę nie nazwaną z imienia. Uwaga z 2Ts 3:17, Ὁ ἀσπασμὸς τῇ ἐμῇ χειρὶ Παύλου, ὅ ἐστιν σημεῖον ἐν πάσῃ ἐπιστολῇ· οὕτως γράφω, sugeruje, że Paweł prowadził bardziej ożywioną korespondencję niż to wynika z liczby zachowanych listów. Sugestię tę mogłyby potwierdzać słowa: εἰς τὸ μὴ ταχέως σαλευθῆναι ὑμᾶς ἀπὸ τοῦ νοὸς μηδὲ θροεῖσθαι, μήτε διὰ πνεύματος μήτε διὰ λόγου μήτε δι᾽ ἐπιστολῆς ὡς δι᾽ ἡμῶν (2Ts 2:2). Jeśli w NP zachowało się wszystko lub prawie wszystko, co napisał lub, w sensie ścisłym podyktował Paweł, to 2Ts był jego drugim dyktowanym listem (List do Galacjan mógł być napisany przez niego w całości, zob. Ἴδετε πηλίκοις ὑμῖν γράμμασιν ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρί, Ga 6:11). W takim kontekście naturalniejszym byłoby: ὅ ἐστιν σημεῖον ἐν δευτήρῃ ἐπιστολῇ.
4. Podanie bardziej szczegółowego w stosunku do 1Ts 5:1-3 scenariusza paruzji. O ile w 1Ts 5:1-3 dowiadujemy się, że paruzja nastąpi nagle, nieprzewidywalnie, nieoczekiwanie (αἰφνίδιος), gdy będą mówić: *Pokój i bezpieczeństwo* (εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια), o tyle w 2Ts 2:3 dowiadujemy, że będzie to czas odstępstwa (ἀποστασία), w których zostanie objawiony człowiek bezprawia, syn zagłady (ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας, ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας), który — wg 2Ts 2:4 — będzie przeciwstawiał się wszystkiemu i wynosił się ponad wszystko, co nazywa się Bogiem lub jest przedmiotem boskiej czci, a w końcu sam zasiądzie w przybytku Boga i wskaże na siebie, że to on jest Bogiem. Przedmiotem domysłów pozostaje to, co Paweł powiedział Tesaloniczam, będąc u nich (2Ts 2:5). Nie wiemy, co człowieka grzechu powstrzymuje do wyznaczonego mu czasu (2Ts 2:6). Nie zostaje żadnym paralelnym wyrażeniem określona tajemnica bezprawia (μυστήριον τῆς ἀνομίας). Wiemy za to, że do kręgu tego, co powstrzemuje człowieka grzechu (καὶ νῦν τὸ

[43] Jeśli istniały jakieś wcześniejsze spisane świadectwa, to dotychczas nie zostały one odnalezione.

κατέχον οἴδατε), należy ten, który powstrzymuje (ὁ κατέχων; 2Ts 2:6-7), Po ustaniu działalności powstrzymującego, objawi się człowiek grzechu, nazwany w 2Ts 2:8 nieprawym, ὁ ἄνομος, którego Pan Jezus zabije tchnieniem swoich ust i usunie objawieniem swego przyjścia καὶ τότε ἀποκαλυφθήσεται ὁ ἄνομος, ὃν ὁ κύριος [Ἰησοῦς] ἀνελεῖ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ καὶ καταργήσει τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτου. Frg 2Tm 2:9-12 uszczegóławia dalej: (1) że człowiek grzechu objawi się w wyniku działalności szatana (2Tm 2:9), (2) która przejawiać się będzie w mocy, znakach i fałszywych cudach, w całej zwodniczości niesprawiedliwości przekonywającej ginących, którzy nie przyjęli mogącej ich uratować miłości prawdy do tego stopnia, że Bóg poddaje ich działaniu ułudy, tak by zostali osądzeni jako niewierzący i mający upodobanie w niesprawiedliwości, πέμπει αὐτοῖς ὁ θεὸς ἐνέργειαν πλάνης εἰς τὸ πιστεῦσαι αὐτοὺς τῷ ψεύδει.

5. Podanie scenariusza tego Dnia, dnia Pana. W 2Ts 1:7 Paweł, przed przystąpieniem do uszczegółowienia w 2Ts 2:1-12 swojego wywodu z 1Ts 5:1-3, kreśli obraz Boga mającego odpłacić prześladowanym Tesaloniczanom, i pozostałym prześladowanym, ulgą przy objawieniu się Pana Jezusa z nieba wraz z aniołami Jego mocy: ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ κυρίου Ἰησοῦ ἀπ᾽ οὐρανοῦ μετ᾽ ἀγγέλων δυνάμεως αὐτοῦ. To objawienie dokona się w płomieniu ognia (ἐν πυρὶ φλογός, 2Ts 1:8) i łączyć się będzie z daniem odpłaty prześladowcom opisanym jako ci, którzy nie uznali Boga i okazali posłuszeństwa ewangelii naszego Pana Jezusa. Tę odpłatę opisuje 2Ts 1:9. Wg 2Ts 1:10 w tym objawieniu uczestniczyć będą wszyscy święci, aby Go uwielbić, i wszyscy wierzący, w tym Tesaloniczanie, jako ci, którzy uwierzyli apostolskiemu świadectwu.
6. Ukazanie synonimiczności określeń: ἀποκάλυψις (2Ts 1:7), παρουσία (2Ts 2:1); ἐπιφάνεια (2Ts 2:8: ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτοῦ — ἐπιφάνεια wyrazem παρουσίας); ἡμέρα ἐκείνη (2Ts 1:10), por. ἡμέρα κυρίου (1Ts 5:1). Warto odnotować, że objawienie się człowieka grzechu opisan jest czasownikiem ἀποκαλύπτω (2Ts 2:8).
7. Uczestnictowo w cierpieniach jako podstawa uznania powołanych za godnych Królestwa (ἔνδειγμα τῆς δικαίας κρίσεως τοῦ θεοῦ εἰς τὸ καταξιωθῆναι ὑμᾶς τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ, ὑπὲρ ἧς καὶ πάσχετε, 2Ts 1:5). W tym kontekście zdaje się mieć sens modlitwa w tej sprawie (Εἰς ὃ καὶ προσευχόμεθα πάντοτε περὶ ὑμῶν, ἵνα ὑμᾶς ἀξιώσῃ τῆς κλήσεως ὁ θεὸς ἡμῶν καὶ πληρώσῃ πᾶσαν εὐδοκίαν ἀγαθωσύνης καὶ ἔργον πίστεως ἐν δυνάμει; 2Ts 1:11). Por. 2Ts 2:14.
8. Zasada niezależności materialnej chrześcijan: 2Ts 3:8-13.

Synonimy dnia Pana w 1-2Ts

1. Przybycie Pana, παρουσία τοῦ κυρίου: 1Ts 4:15; 2Ts 2:1.
2. Dzień Pana, ἡμέρα κυρίου: 1Ts 5:2; 2Ts 2:2.
3. Ten dzień, ἡ ἡμέρα: 1Ts 5:4.
4. Objawienie [się] Pana Jezusa, ἀποκάλυψις τοῦ κυρίου Ἰησοῦ: 2Ts 1:7.
5. Ukazanie się Jego przybycia, ἡ ἐπιφάνεια τῆς παρουσίας αὐτοῦ: 2Ts 2:8.

Wyrażenia bliskoznaczne względem dnia Pana

1. Spotkania Pana w powiegtrzu, ἀπάντησις τοῦ κυρίου εἰς ἀέρα: 1Ts 4:17.
2. Spotkanie l. zejście się, ἐπισυναγωγή: 2Ts 2:1.
3. Czasy i pory: χρόνοις καὶ καιροις: 1Ts 5:1.

Szczegóły uzupełniające obraz dnia Pana z 1Ts 4-5, na podstawie 2Ts 1:

2Ts 1:4: Sytuacja poprzedzająca powtórne przyjście Pana będzie sytuacją prześladowań i ucisków kościoła, tj. ludzi w chlubny sposób trwających w wierze (ὥστε αὐτοὺς ἡμᾶς ἐν ὑμῖν

ἐγκαυχᾶσθαι ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ θεοῦ ὑπὲρ τῆς ὑπομονῆς ὑμῶν καὶ πίστεως ἐν πᾶσιν τοῖς διωγμοῖς ὑμῶν καὶ ταῖς θλίψεσιν αἷς ἀνέχεσθε); 2Ts 1:5: będzie ona sytuacją cierpienia zapewniającą uznanie ich przez Boga za godnych Królestwa Bożego (ἔνδειγμα τῆς δικαίας κρίσεως τοῦ θεοῦ εἰς τὸ καταξιωθῆναι ὑμᾶς τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ, ὑπὲρ ἧς καὶ πάσχετε).

2Ts 1:8: Sytuacja poprzedzająca powtórne przyjście Pana będzie sytuacją odrzucenia Boga i przesłania dobrej nowiny (ἐν πυρὶ φλογός, διδόντος ἐκδίκησιν τοῖς μὴ εἰδόσιν θεὸν καὶ τοῖς μὴ ὑπακούουσιν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησου).

2Ts 1:6, 7, 8: Powtórne przyjście lub dzień Pana będzie dniem odpłaty (διδόντος ἐκδίκησιν): uciskający doznają ucisku; uciskani — ulgi (εἴπερ δίκαιον παρὰ θεῷ ἀνταποδοῦναι τοῖς θλίβουσιν ὑμᾶς θλῖψιν καὶ ὑμῖν τοῖς θλιβομένοις ἄνεσιν μεθ᾽ ἡμῶν…); karę określa 1Ts 1:9: zniszczenie wieczne (ὄλεθρον αἰώνιον).

2Ts 1:7: Dzień Pana będzie dniem objawienia się Pana Jezusa z nieba z aniołami swojej mocy (ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ κυρίου Ἰησοῦ ἀπ᾽ οὐρανοῦ μετ᾽ ἀγγέλων δυνάμεως αὐτου).

2Ts 1:8: Dzień Pana będzie dniem objawienia się Go w płomieniu ognia (ἐν πυρὶ φλογός).

2Ts 1:10: Dzień przyjścia Pana będzie dniem wywyższenia Go przez Jego świętych podziwiania przez wierzących (ὅταν ἔλθῃ ἐνδοξασθῆναι ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ καὶ θαυμασθῆναι ἐν πᾶσιν τοῖς πιστεύσασιν).

Szczegóły uzupełniające obraz dnia Pana z 1Ts 4-5, na podstawie 2Ts 2:

2Ts 2:1: Dzień przyjścia (przybycia) Pana będzie dniem naszego spotkania się z Nim (Ἐρωτῶμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, ὑπὲρ τῆς παρουσίας τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡμῶν ἐπισυναγωγῆς ἐπ᾽ αὐτὸν).

2Ts 2:2-3: Atmosfera przed przyjściem Pana charakteryzować się będzie niepewnością, niepokojem, próbami zwiedzenia wśród samych wierzących, związanymi ze wzmożonym zainteresowaniem i różnymi teoriami na temat tego przyjścia łącznie z głoszącymi, że ono nastało (εἰς τὸ μὴ ταχέως σαλευθῆναι ὑμᾶς ἀπὸ τοῦ νοὸς μηδὲ θροεῖσθαι, μήτε διὰ πνεύματος μήτε διὰ λόγου μήτε δι᾽ ἐπιστολῆς ὡς δι᾽ ἡμῶν, ὡς ὅτι ἐνέστηκεν ἡ ἡμέρα τοῦ κυρίου. Μή τις ὑμᾶς ἐξαπατήσῃ κατὰ μηδένα τρόπον…).
2Ts 2:3: Przed dniem Pana dojdzie do odstępstwa (ὅτι ἐὰν μὴ ἔλθῃ ἡ ἀποστασία πρῶτον καὶ ἀποκαλυφθῇ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας, ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας).

2Ts 2:3, 8: Przed dniem Pana zostanie objawiony (objawi się) Człowiek bezprawia, Syn zagłady (ὅτι ἐὰν μὴ ἔλθῃ ἡ ἀποστασία πρῶτον καὶ ἀποκαλυφθῇ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας, ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας), Bezprawny (ὁ ἄνομος).

2Ts 2:4: Człowiek bezprawia, Syn zagłady, będzie wynosił się ponad wszystko, co nazywane jest Boskim lub łączy się oddawaniem (boskiej) czci (ὁ ἀντικείμενος καὶ ὑπεραιρόμενος ἐπὶ πάντα λεγόμενον θεὸν ἢ σέβασμα, ὥστε αὐτὸν εἰς τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ καθίσαι ἀποδεικνύντα ἑαυτὸν ὅτι ἐστὶν θεός).

2Ts 2:4: Człowiek bezprawia, Syn zagłady, zasiądzie w przybytku Boga, wskazując siebie, że jest Bogiem (ὥστε αὐτὸν εἰς τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ καθίσαι ἀποδεικνύντα ἑαυτὸν ὅτι ἐστὶν θεός).

2Ts 2:6: Przez pewien czas, przed przyjściem Człowieka bezprawia lub Syna zagłady będzie *coś* powstrzymywać (τὸ κατέχον), coś, o czym wiedzieli Tesaloniczanie, a my możemy się tylko domyślać, tak by jego objawienie się nastąpiło w jego czasie (καὶ νῦν τὸ κατέχον οἴδατε εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν ἐν τῷ ἑαυτοῦ καιρῷ).

2Ts 2:7-8: Czasy poprzedzające dzień Pana będą czasami działania tajemnicy bezprawia; tajemnica ta stanie się jasna, gdy usunie się Powstrzymujący (ὸ γὰρ μυστήριον ἤδη ἐνεργεῖται τῆς ἀνομίας· μόνον ὁ κατέχων ἄρτι ἕως ἐκ μέσου γένηται).

2Ts 2:8: Człowiek bezprawia, Syn zagłady, Bezprawny zostanie usunięty i zniszczony tchnieniem ust Jezusa w czasie okazania się Jego przybycia (καὶ τότε ἀποκαλυφθήσεται ὁ ἄνομος, ὃν ὁ κύριος [Ἰησοῦς] ἀνελεῖ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ καὶ καταργήσει τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτου).

2Ts 2:9: Czasy poprzedzające dzień Pana będą czasami działania Człowieka bezprawia, Syna zagłady lub Bezprawnego stosownie do działania szatana z pomocą wszelkich mocy oraz fałszywych znaków i cudów (οὗ ἐστιν ἡ παρουσία κατ᾽ ἐνέργειαν τοῦ σατανᾶ ἐν πάσῃ δυνάμει καὶ σημείοις καὶ τέρασιν ψεύδους).
2Ts 2:10: Czasy poprzedzające dzień Pana będą czasami działania Człowieka bezprawia, Syna zagłady lub Bezprawnego stosownie do działania szatana przez wszelką moc oraz fałszywe znaki i cuda, i we wszelkiej nieprawości względem ginących, przez których miłość prawdy nie została przyjęta, by ich zbawić (καὶ ἐν πάσῃ ἀπάτῃ ἀδικίας τοῖς ἀπολλυμένοις, ἀνθ᾽ ὧν τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας οὐκ ἐδέξαντο εἰς τὸ σωθῆναι αὐτούς).

2Ts 2:11-12: Czasy poprzedzające dzień Pana będą czasami działania Człowieka bezprawia, Syna zagłady lub Bezprawnego stosownie do działania szatana przez wszelką moc oraz fałszywe znaki i cuda, i we wszelkiej nieprawości względem ginących, przez których miłość prawdy nie została przyjęta, by ich zbawić — w sytuacji, gdy Bóg, z tego powodu, wystawi ich na działanie oszustwa, aby uwierzyli kłamstwu (καὶ διὰ τοῦτο πέμπει αὐτοῖς ὁ θεὸς ἐνέργειαν πλάνης εἰς τὸ πιστεῦσαι αὐτοὺς τῷ ψεύδει), aby zostali osądzeni wszyscy, którzy nie uwierzyli prawdzie ale upodobali sobie w nieprawości (ἵνα κριθῶσιν πάντες οἱ μὴ πιστεύσαντες τῇ ἀληθείᾳ ἀλλ᾽ εὐδοκήσαντες τῇ ἀδικία).

2Ts 2:15: Czasy poprzedzające dzień Pana będą czasami ważności trzymania się pouczeń przekazanych ustnie lub za pośrednictwem listów (Ἄρα οὖν, ἀδελφοί, στήκετε καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις ἃς ἐδιδάχθητε εἴτε διὰ λόγου εἴτε δι᾽ ἐπιστολῆς ἡμῶν).

2Ts 2:16-17: Czasy poprzedzające dzień Pana będą czasami trzymania się dobrego działa i dobrego słowa (παρακαλέσαι ὑμῶν τὰς καρδίας καὶ στηρίξαι ἐν παντὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ ἀγαθῷ).

Dzień Pana, zbiorczo wg 1-2Ts

Charakterystyka okresu poprzedzającego Dzień Pana

Uwaga: Apostoł Paweł uważał, że już jego czasy były czasami poprzedzającymi przyjście Pana. Pisząc Listy do Tesaloniczan był on w wieku 43 lat. Liczył zatem, że dzień Pana, nastanie w ciągu dwudziestu, trzydziestu lat (por. Flp 3:20-21), a więc ok. 70 r. Wypatrywał on w swoich czasach zaistnienia znaków odpowiadających jego zapowiedziom, tak jak my ich wypatrujemy, przyglądając się naszym czasom – na podstawie tych samych zapowiedzi.

1. 1Ts 5:1-2: W czasach poprzedzających dzień Pana będzie się *mówić*: *pokój i bezpieczeństwo*. Może to oznaczać, że będzie to *okres* pokoju i bezpieczeństwa lub okres szczególnego *zainteresowania* pokojem i bezpieczeństwem.
2. 2Ts 1:8; 2:10: Czasy poprzedzające dzień Pana, Jego powtórne przyjście, będą czasami odrzucenia Boga i odrzucenia przesłania dobrej nowiny. Jednocześnie jednak społeczność świata będzie zainteresowana przejawami mocy, znakami i cudami. To zainteresowanie może być natury religijnej, filozoficznej lub ideologicznej.
3. 2Ts 1:4-5: Czasy poprzedzające dzień Pana, Jego powtórne przyjście, będą czasami prześladowań i ucisku kościoła, tzn. ludzi odrodzonych pod wpływem działania Ducha w

chlubny sposób trwających w wierze. Będą to czasy cierpienia tych ludzi — cierpienia zapewniającego uznanie ich przez Boga za godnych Królestwa Bożego. Nie będą to zatem czasy taniej wiary. Nawet jeśli będą do czasy tolerancji, to nie dla wyznawców Chrystusa. Wyznawcy Chrystusa będą ponosili koszty tego, kim są, i w co wierzą. Stopień niezewangelizownia społeczności świata będzie na tyle duży, że będzie miał kto w sposób dotkliwy uciskać chrześcijan; prześladowania w jakiejś formie trwać będą zatem aż do dnia Pana.

4. 2Ts 2:2-3: Czasy poprzedzające dzień Pana, Jego powtórne przyjście, będą czasami niepewności i niepokoju wewnątrz samego kościoła. Wynikać to będzie ze wzmożonego zainteresowaniem tematem przyjścia Pana oraz ze związanych z tym zainteresowaniem prób zwiedzenia wierzących różnymi teoriami na ten temat, łącznie z teoriami głoszącymi, że to przyjście nastało, zob. 2Tm 2:17-18.
5. 2Ts 2:3: W czasach poprzedzających dzień Pana, Jego powtórne przyjście, dojdzie do *odstępstwa* (ἀποστασία). Apostoł Paweł nie precyzuje, gdzie do tego odstępstwa dojdzie, ale mówiąc o tym odstępstwie, mówi jednocześnie o człowieku bezprawia (ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας) i synu zagłady (ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας). Może zatem chodzić o odstępstwo zarówno w obrębie kościoła, jak i poza nim, odstępstwo związane z bezprawiem w odniesieniu do prawa Chrystusa (Ga 1:6-9) oraz w odniesieniu do i prawa natury (Rz 1:18-2:16).
6. 2Ts 2:15: Czasy poprzedzające dzień Pana, Jego powtórne przyjście, będą czasami, w których ważne będzie trzymanie się pouczeń apostolskich przekazanych ustnie lub za pośrednictwem listów (Ἄρα οὖν, ἀδελφοί, στήκετε καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις ἃς ἐδιδάχθητε εἴτε διὰ λόγου εἴτε δι᾽ ἐπιστολῆς ἡμῶν). Na marginesie, te słowa Pawła wskazują, że mógł on nie wiedzieć o innych pismach apostolskich, będących w obiegu w tamtych czasach.
7. 2Ts 2:16-17: Czasy poprzedzające dzień Pana będą czasami, w których ważne będzie trzymanie się dobrego działa i dobrego słowa (παρακαλέσαι ὑμῶν τὰς καρδίας καὶ στηρίξαι ἐν παντὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ ἀγαθῷ).
8. 2Ts 2:3, 4, 6, 8, 9, 10: W czasach poprzedzających dzień Pana, Jego powtórne przyjście, w „swoim" czasie, choć w bliżej nie sprecyzowanym przez Pawła momencie (ἐν τῷ ἑαυτοῦ καιρῷ), zostanie objawiony (lub: objawi się) człowiek bezprawia (ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας), syn zagłady (ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας) lub: bezprawny (ὁ ἄνομος). Te trzy określenia – to synonimy. Człowiek ten będzie działał inspirowany przez szatana, przy wsparciu wszelkich mocy oraz fałszywych znaków i cudów (κατ᾽ ἐνέργειαν τοῦ σατανᾶ ἐν πάσῃ δυνάμει καὶ σημείοις καὶ τέρασιν ψεύδους). Będzie on działał z wykorzystaniem wszelkiej nieprawości względem ginących, przez których miłość prawdy nie została przyjęta, by ich zbawić. Człowiek ten będzie przeciwstawiał się i wynosił się ponad wszystko, co nazywane jest Boskim lub łączy się oddawaniem (boskiej) czci; zasiądzie on w przybytku Boga (εἰς τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ), wskazując siebie, że jest Bogiem. Człowiek ten zostanie usunięty i zniszczony tchnieniem ust Jezusa w czasie okazania się przybycia naszego Pana Jezusa (τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτου).
9. 2Ts 2:4: W czasach poprzedzających dzień Pana, Jego powtórne przyjście, istnieć będzie coś, co będzie nosić nazwę: *przybytek Boga* (ναὸς τοῦ θεοῦ). Ten przybytek będzie uznawany za ważny na tyle, by stanowić przedmiot pożądania dla zajęcia w nim miejsca przez człowieka bezprawia. Określenie *przybytek Boga* odnosi się w NP w jednym przypadku do świątyni w Jerozolimie (Obj 11:1; w Łk 1:9: ναὸς τοῦ κυρίου) i w sześciu przypadkach do kościoła jako wspólnoty wiernych (1Kor 3:16-17; 2Kor 6:16).[44]

[44] Słowo ναὸς (*naos*) określa w NP: (1) miejsce najświętsze w świątyni Jerozolimskiej (Mt 26:61; Mk 15:38: Łk 23:45); (2) całą świątynię w Jerozolimie (Mt 26:61; J 2:19, 20; przybytek w niebie (Obj 14:15); świątynie innych religii (Dz 17:24; 19:24); ciało odrodzonej

10. 2Ts 2:11-12: W czasach poprzedzających dzień Pana, Jego powtórne przyjście, Bóg wystawi ludzi na działanie oszustwa człowieka bezprawia. Z tego powodu będą wierzyć kłamstwu (por. Rz 1:18-32). Mogą to być zatem czasy utrudnionej ewangelizacji. Ewangelizacja będzie trwać. Ale toczyć się będzie w kontekście działania *tajemnej mocy bezprawia*. Tajemnej mocy, bo powstrzymywanej przez *coś*, a w tym przez *kogoś*. Toczyć się ona będzie w atmosferze sprzeciwu ze strony społeczeństwa; natomiast w okresie bezpośrednio poprzedzającym dzień Pana toczyć się będzie w atmosferze dopuszczonego przez Boga duchowego otępienia społeczeństwa.
11. 2Ts 2:6: W czasach poprzedzających dzień Pana, Jego powtórne przyjście, przez *pewien*, niesprecyzowany przez Pawła, czas, *przed* pojawieniem się człowieka bezprawia, działać będzie *coś*, co będzie powstrzymywać (τὸ κατέχον) jego pojawienie się we właściwym mu czasie, *coś*, o czym wiedzieli Tesaloniczanie, a my możemy się tylko domyślać. Dzięki temu *czemuś*, powstrzymującemu, objawienie się człowieka bezprawia nastąpi w jego czasie. To *coś* ustąpi w niesprecyzowanej chwili, jakiś czas przed przyjściem Pana, tak aby stworzyć człowiekowi bezprawia pole działania (Uwaga: czas ten może przypominać czas władzy ciemności przed procesem i ukrzyżowaniem Jezusa, zob. Łk 22:53).
12. 2Ts 2:7-8: Czasy poprzedzające dzień Pana, Jego powtórne przyjście, będą czasami działania tajemnicy bezprawia (τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας). Ponieważ działała ona już w czasach Pawła, oznacza to, że działa ona również dziś; tajemnica ta stanie się jasna, gdy usunie się (ἄρτι ἕως ἐκ μέσου γένηται) *ktoś* powstrzymujący (ὁ κατέχων).

Dzień Pana czyli *paruzja, epifania paruzji, apokalipsa*

Paruzja nastąpi jako zaskoczenie dla żyjących w ciemności w czasie, gdy będą *mówić* pokój i bezpieczeństwo, ὅταν λέγωσιν· εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια (1Ts 5:3). Dzień paruzji zostanie ogłoszony okrzykiem archanioła i trąby Bożej; Jezus zstąpi z nieba (prawdopodobnie na wysokość obłoków); nastąpi zmartwychwstanie tych, którzy umarli w Chrystusie, a tuż po tym zmartwychwstaniu pochwycenie zmartwychwstałych i pozostawionych przy życiu w obłokach lub za sprawą obłoków, w powietrze, na spotkanie Pana, po to, by przebywać z nim już na zawsze. Zob. 1Ts 4:13-5:11.

Pan zstąpi z nieba z aniołami swojej mocy (2Ts 1:7); w płomieniu ognia (ἐν πυρὶ φλογός, 2Ts 1:8). W czasie tego zstąpienia nastąpi danie odpłaty (wymierzenie kary) tym, którzy nie uznali Boga i okazali posłuszeństwa ewangelii Pana naszego, Jezusa Chrystusa (διδόντος ἐκδίκησιν τοῖς μὴ εἰδόσιν θεὸν καὶ τοῖς μὴ ὑπακούουσιν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ, 2Ts 1:8). Karą będzie wieczna zguba, z dala od oblicza Pana i od chwały Jego mocy (ὄλεθρον αἰώνιον ἀπὸ προσώπου τοῦ κυρίου καὶ ἀπὸ τῆς δόξης τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, 2Ts 1:9). Pan przyjdzie by być uwielbionym przez swoich świętych i podziwianym przez wszystkich wierzących, w tym Tesaloniczan (ὅταν ἔλθῃ ἐνδοξασθῆναι ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ καὶ θαυμασθῆναι ἐν πᾶσιν τοῖς πιστεύσασιν, ὅτι ἐπιστεύθη τὸ μαρτύριον ἡμῶν ἐφ᾽ ὑμᾶς, ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ; 2Ts 1:10). Przyjściu temu zatem towarzyszyć będą ci, którzy wcześniej zostali porwani na spotkanie z Nim na obłokach (1Ts 4:17).

Czym będzie dzień Pana na podstawie 1-2Ts:

1. Przede wszystkim trzeba powiedzieć, że dzień Pana będzie wypełnieniem proroctw SP o *dniu JHWH*, zob. np.: Iz 66:15; Za 14:5.

---

osoby, w którym przebywa Duch Święty (1Kor 6:19); kościół jako wspólnotę wierzących (Ef 2:21).

2. 1Ts 5:3: Dzień Pana będzie dniem Jego wkroczenia w bieg zdarzeń świata i dniem nagłej zguby dla wszystkich mówiących *pokój i bezpieczeństwo*, tak że żadna z tych osób nie umknie (τότε αἰφνίδιος αὐτοῖς ἐφίσταται ὄλεθρος ὥσπερ ἡ ὠδὶν τῇ ἐν γαστρὶ ἐχούσῃ, καὶ οὐ μὴ ἐκφύγωσιν).
3. 1Ts 4:16: Dzień Pana będzie dniem Jego zstąpienia z nieba na wyraźny rozkaz, na głos archanioła i trąby Bożej (Τοῦτο γὰρ ὑμῖν λέγομεν ἐν λόγῳ κυρίου, ὅτι ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ κυρίου οὐ μὴ φθάσωμεν τοὺς κοιμηθέντας· ὅτι αὐτὸς ὁ κύριος ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου καὶ ἐν σάλπιγγι θεοῦ, καταβήσεται ἀπ᾽ οὐρανοῦ καὶ οἱ νεκροὶ ἐν Χριστῷ ἀναστήσονται πρῶτον).
4. 2Ts 1:7: Dzień Pana będzie dniem objawienia się Pana Jezusa z nieba z aniołami swojej mocy (ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ κυρίου Ἰησοῦ ἀπ᾽ οὐρανοῦ μετ᾽ ἀγγέλων δυνάμεως αὐτου).
5. 2Ts 1:8: Dzień Pana będzie dniem objawienia się Go w płomieniu ognia (ἐν πυρὶ φλογός). To wszystko będzie będzie zjawiskiem przyrodniczym, ingerencją kosmiczną.
6. 1Ts 4:17: Dzień Pana będzie dniem zmartwychwstania umarłych wierzących i pochwycenia zastanych przy życiu wierzących, którzy zostają porwani w obłokach na spotkanie Pana w powietrzu, aby pozostać z Nim już na zawsze (ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι ἅμα σὺν αὐτοῖς ἁρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν τοῦ κυρίου εἰς ἀέρα· καὶ οὕτως πάντοτε σὺν κυρίῳ ἐσόμεθα).
7. 1Ts 4:15, 16: Dzień Pana będzie dniem Jego przybliżenia się do ziemi i zatrzymania się Go na czas nieokreślonej długości w powietrzu, w oczekiwaniu na spotkanie zmartwychwstałych wierzących i przybycie pochwyconych z ziemi, pozostałych przy życiu, wierzących.
8. 2Ts 2:1: Dzień Pana będzie dniem naszego spotkania się z Nim (Ἐρωτῶμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, ὑπὲρ τῆς παρουσίας τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡμῶν ἐπισυναγωγῆς ἐπ᾽ αὐτὸν).
9. 2Ts 1:10: Dzień Pana będzie dniem wywyższenia Go przez Jego świętych i podziwiania Go przez wierzących (ὅταν ἔλθῃ ἐνδοξασθῆναι ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ καὶ θαυμασθῆναι ἐν πᾶσιν τοῖς πιστεύσασιν).
10. 2Ts 1:6, 7, 8: Dzień Pana będzie dniem odpłaty (διδόντος ἐκδίκησιν): uciskający doznają ucisku; uciskani — ulgi (εἴπερ δίκαιον παρὰ θεῷ ἀνταποδοῦναι τοῖς θλίβουσιν ὑμᾶς θλῖψιν καὶ ὑμῖν τοῖς θλιβομένοις ἄνεσιν μεθ᾽ ἡμῶν…);
11. 2Ts 1:9: Dzień Pana będzie dniem kary – zniszczenia (tj. odłączenia) wiecznego (ὄλεθρον αἰώνιον) od oblicza Pana i od chwały Jego mocy (ἀπὸ προσώπου τοῦ κυρίου καὶ ἀπὸ τῆς δόξης τῆς ἰσχύος αὐτοῦ).

Spostrzeżenia ogólne dotyczące rozważań o dniu Pana na podstawie 2Ts:

1. Z końcem świata, czyli z dniem Pana, łączy się — z woli Boga — element niepewności (np. Dz 1:6).
2. Apostoł Paweł uważał, że już jego czasy są czasami poprzedzającymi przyjście Pana. Pisząc Listy do Tesaloniczan, w 51 roku, był on w wieku 43 lat. Liczył zatem, że dzień Pana, nastanie w ciągu dwudziestu, trzydziestu najbliższym jemu lat (por. Flp 3:20-21),[45] a więc ok. 70 r. po Chr. Wypatrywał on zatem w swoich czasach zaistnienia znaków odpowiadających jego zapowiedziom, tak jak my wypatrujemy ich, przyglądając się naszym czasom — na podstawie tych samych jego zapowiedzi. Wartym odnotowania w tym kontekście są słowa Pawła z Ga 1:11-12.
3. Na podstawie pism NP wiemy, że w czasie, gdy apostoł Paweł pisał swoje listy do Galacjan i Tesaloniczan, poza przekazami ustnymi (zob. Dz 8:4), które — z natury rzeczy —

[45] Por. Aw 5:25.

nie miały formy pisanej, istniały już, i były w obiegu, jakieś świadectwa pisane, których objętości nie znamy, które się nie zachowały, albo których treść, w jakiejś formie i kompozycji, stała się częścią pism późniejszych niż Pawłowe. Na przykład nie zachował się List apostołów i starszych do wspólnot i osób nawróconych ze środowisk nieżydowskich. Ten list cytowany jest w Dz 15:23-29. Nie zachowały się, jak to ujmuje Łukasz, opowiadania wielu, którzy na podstawie przekazów naocznych świadków i sług Słowa podjęli się spisania relacji od działalności Jezusa (Łk 1:2).[46] Dalej, nie zachowały się w pierwotnej formie materiały, które z uwagą zbadał Łukasz (Łk 1:3-4) i które włączył do swojej Ewangelii[47] oraz Dziejów Apostolskich, w celu uwiarygodnienia poselstwa o Jezusie. Niepewność w tych kwestiach dręczy ludzi od wieków i jak na razie nikt w tym względzie nie zaproponował całkowicie pewnego wyjaśnienia.

4. Zachowane świadectwa NP świadczą, że uczniowie nie zawsze rozumieli Jezusa (Mt 15:16; par. Mk 7:18; Mt 16:9, 11, 12; Mk 4:13, itp.); nie rozumieli Go nawet po zmartwychwstaniu (Dz 1:6). Jezus też nie oczekiwał, że zostanie we wszystkim zrozumiany (J 13:7; 16:12-15), a apostoł Paweł przyznaje, że prorokowanie dotyczy tylko części spraw (1Kor 13:9; por. Rz 11:32-36). Pozostaje zatem rzeczą nierozstrzygniętą, na ile to niezrozumienie Jezusa przełożyło się na kompozycję mniejszych jednostek literackich, które zaowocowały Ewangeliami synoptycznymi i w ogóle pismami Nowego Przymierza. Choć nie jesteśmy w stanie tego rozstrzygnąć, musimy, szczególnie w rozważaniach eschatologicznych, brać to pod uwagę. Różne zapowiedzi Jezusa stanowiły pierwotnie mniejsze jednostki literackie. W pismach Nowego Przymierza zostały one zestawione, z różnych powodów, tak by przede wszystkim służyć pierwotnym użytkownikom tych tekstów, osadzeniu w życiu ich wspólnot (por. *Sitz in Leben*). Takie, a nie inne ich zestawienie, mogło też być wynikiem ich niepełnego zrozumienia pewnych spraw. Dla nas może to oznaczać, że mamy obok siebie nakładające się na siebie zapowiedzi dotyczące różnych zdarzeń. Przykładem tego może być nałożenie się na siebie zapowiedzi o dniu Pana z zapowiedziami o zburzeniu Jerozolimy, do którego jednak doszło w 70 r. po Chrystusie, tj. w czasie, w którym Paweł czegoś się spodziewał — spodziewał się nastania dnia Pana. Innym przykładem mogą być przekazy o zmartwychwstaniach, które miały miejsce w czasie zmartwychwstnia Jezusa (Mt 27:51-53), o których nie wiedział Paweł (zob. 1Kor 15:23), a które, być może, stały się pożywką dla twierdzeń takich jak te, które głosili Hymeneusz i Filetos (2Tm 2:17, por. 2Ts 2:2).

Pojęcia eschatologiczne 2Ts:

Do pojęć eschatologicznych 2Ts należy 7 następujących: (1) odstępstwo (ἀποστασία), (2) bezprawie (ἀνομία), (3) tajemnica bezprawia (τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας), (4) *ktoś* powstrzymujący (ὁ κατέχων) i *coś* powstrzymującego (τὸ κατέχον), (5) człowiek bezprawia (ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας) lub syn zagłady (ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας), lub bezprawny (ὁ ἄνομος), (6) przybytek Boga (ναὸς τοῦ θεοῦ) oraz (7) okres czasu *pomiędzy* ustąpieniem *czegoś* i *kogoś* powstrzymującego, a dniem Pana.

1. Odstępstwo (ἀποστασία). Odstępstwo zakłada istnienie stanu, normy lub okoliczności, od których się odstępuje. Nie ma odstępstwa, jeśli nie ma *od czego* odstąpić. Apostoł Paweł nie

[46] Ze słów Łukasza wynika, że ci „naoczni świadkowie i słudzy Słowa", kimkolwiek oni byli, swoje wiadomości przekazywali, a inni, nie oni sami, je spisywali.

[47] Ewangelie synoptyczne są kompilacją mniejszych jednostek literackich, skomponowanych w całość znaną nam z zachowanych tekstów tych Ewangelii. Mogły się w nich znaleźć mowy Jezusa składające się na hipotetyczne Źródło Q.

precyzuje, gdzie do tego odstępstwa ma dojść, nie podaje też stanu, normy ani okoliczności, od których ma się ono dokonać. Jednak mówiąc o tym odstępstwie, mówi jednocześnie o bezprawiu (ἀνομία), tajemnicy bezprawia (τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας) i człowieku bezprawia (ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας). Logicznie więc rzecz biorąc, odstępstwa trzeba szukać w tych sferach, którymi, według Pawła, rządzą jakieś aktualne stany, normy i prawa; zob. bezprawie.

2. Bezprawie (ἀνομία): O odstępstwie Paweł mówi w związku z bezprawiem. Wybiera on słowo *bezprawie* (ἀνομία), a nie słowo *grzech* (ἁμαρτία), zob. 2Ts 2:3[L]. Podobnie jak odstępstwo zakłada istnienie normy, tak bezprawie — istnienie prawa. Bez prawa nie ma bezprawia. W pismach Pawła dają o sobie znać trzy, *aktualne według niego*, normy lub prawa: norma natury (Rz 1:18-2:16), norma miłości (Rz 13:8) i norma wiary (Ga 1:6-9). Te normy dają o sobie znać za pośrednictwem:

- porządku świata (Rz 1:18-20) i serca-sumienia (Rz 2:12-16), które kierują myśl ku Stwórcy,
- oraz za pośrednictwem ewangelii i Ducha Świętego, które kierują myśl ku wierze (Ga 3:2).

W Pismach Pawła czytamy też o odstępstwach od tych norm i ich zgubnych, demonicznych skutkach. Odstępstwo od prawa natury pogrąża człowieka w wynaturzeniu (Rz 1:24-32). Odstępstwo od prawa wiary, które rządzi relacją z Bogiem, prowadzi człowieka do zguby (Ga 4:8-10). Gdy zatem Paweł mówi o odstępstwie, to należy go szukać wszędzie tam — w obrębie kościoła czy poza nim — gdzie dochodzi do negacji praw: natury, miłości i wiary.

3. Tajemnica bezprawia (τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας). Działała już w czasach Pawła (2Ts 2:7-8). Skoro tak, oznacza to, że działa ona również współcześnie. W czym ona tkwi? Otóż jak tajemnica zbawienia kryje się w Chrystusie (Kol 1:27), tak tajemnica bezprawia kryje się w prawie. Nie tkwi ona jednak w prawie natury, bo prawo natury jest po prostu opisem jej działania. Tego prawa nie da się przekroczyć ani zmienić. Przykładem może służyć choćby prawo grawitacji. Nikt nie uczy przedmiotów spadać i nikt nie każe im spadać w jedynym prawdziwym kierunku. One po prostu spadają. Wszystkie tak samo.

Podobnie nie da się przekroczyć prawa wiary. Kto nie wierzy, traci kontakt z Bogiem. Prawa natury i wiary da się rozpoznać i opisać. I im lepiej są one opisane, tym więcej można skorzystać na ich stosowaniu — tym bardziej można się wzbogacić. Materialnie i duchowo. Dlatego jest to obszar, ku któremu zwraca się ludzka żądza. W oparciu o prawa natury i wiary pożądliwy człowiek ustanawia, w taki czy inny sposób, swoją praworządność i prawowierność, w ramach której domaga się od innych działania wbrew naturze i wierze.

Na tym polega tajemnica bezprawia. Objawia się ona wszędzie tam, gdzie człowiek odstępuje od natury i wiary na rzecz praworządności i prawowierności sprzecznej z naturą i wiarą. Gdy Paweł mówi o tajemnicy *bezprawia*, Jezus pyta, czy zastanie *wiarę* na ziemi, gdy przyjdzie (Łk 18:8) i zapowiada, że z powodu rozszerzenia się bezprawia *miłość* wielu oziębnie (Mt 24:12).

W tajemnicy bezprawia rzeczywiście tkwi jakaś, od zawsze zastanawiająca, „magia": dlaczego człowiek tak łatwo odstępuje od prawa wiary na rzecz prawowierności (Ga 1:6). Współczesne chrześcijaństwo stało się mozaiką nieprzychylnych sobie wyznań opartych na dogmatach nie różniących się zasadniczo od innych norm prawnych. Podobnie w odniesieniu do praw „świeckich". Przeraża to, jak ustalenia zwykłych gremiów ludzkich, nie wolnych od otwarcie przyznawanej korupcji erodują głos rozsądku i głos sumienia ludzi. Na obecnym etapie tajemnica bezprawia działa w tym kierunku, aby paragrafem dyktować postrzeganie natury i wyrugować nim głos sumienia.

4. Coś (τὸ κατέχον) **i ktoś** (ὁ κατέχων) **— powstrzymujące działanie tajemnicy bezprawia**. Tesaloniczanie wiedzieli, o co chodzi (2Ts 2:6). Paweł musiał wskazać im to, gdy był u nich

osobiście. Ale tego na piśmie już nie powtórzył. Jest to zatem zaginiona wiedza — i sfera domysłów. Jeśli jednak wiemy, na czym polega tajemnica bezprawia, łatwiej określić, co spowalnia jej działanie. Na podstawie Pism Pawła możemy powiedzieć, że działanie tajemnicy bezprawia spowalnia Duch Święty jako ten *Ktoś*, który działa w swojej mocy przy głoszeniu dobrej nowiny o Jezusie Chrystusie (1Kor 2:5) i przez ludzkie sumienia (Dz 16:16; Rz 9:1; 2Kor 4:2).

Tym czymś (τὸ κατέχον), z kolei, może być zapotrzebowanie na działanie tego *Kogoś*. Dopóki w ludziach tli się zapotrzebowanie na kontakt z Bogiem, na wolność sumienia, na zdrowy rozsądek, na miłość, na wiarę, tajemnica bezprawia będzie miała trudności z otwartym działaniem. Takie działanie bowiem od razu zostałoby rozpoznane jako bezbożne, zniewalające, nierozsądne, nie niosące satysfakcji, wyrachowane. Jednak im mniej tego zapotrzebowania, lub im skuteczniej tłumi się je „kijem i marchewką", tym łatwiej ekspertom od praworządności i prawowierności wcisnąć ludziom wszystko.

5. Człowiek bezprawia (ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας) lub syn zagłady (ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας), lub bezprawny (ὁ ἄνομος) — to synonimy. Według Pawła pojawi się on, gdy zejdzie z pola *ktoś* i *coś*, co go powstrzymuje lub, innymi słowy, gdy na tego *kogoś* i to *coś* spadnie zapotrzebowanie lub zostanie ono siłą stłumione (zob. 1Tm 2:1-4). Kim on będzie? Człowiek bezprawia będzie ekspertem od praworządności i prawowierności, człowiekiem władzy, kultury i rozrywki, postacią — jak to się mówi — charyzmatyczną, lecz nie dzięki samym tylko naturalnym cechom swojego charakteru. Człowiek ten będzie działał inspirowany przez szatana, przy wsparciu wszelkich mocy oraz fałszywych znaków i cudów (κατ᾽ ἐνέργειαν τοῦ σατανᾶ ἐν πάσῃ δυνάμει καὶ σημείοις καὶ τέρασιν ψεύδους). Dla jednych będzie on zapewne entuzjastycznie przyjętym mężem „opatrznościowym", choć być może „opatrznościową" damą, dla innych będzie człowiekiem zagłady. W sprawie człowieka bezprawia zob. Por. 1J 2:18, 22; 4:3; 2J 1:7.

Współczesny globalizm i nie pozostawia wątpliwości, że kierowanie ludzkością przez jednostkę jest do pomyślenia.

6. Przybytek Boga (2Ts 2:4). W czasach poprzedzających dzień Pana, istnieć będzie coś, co będzie nosić nazwę: *przybytek Boga* (ναὸς τοῦ θεοῦ). Przybytek ten będzie uznawany za na tyle ważny, że będzie przedmiotem pożądania dla zajęcia w nim miejsca przez człowieka bezprawia. Określenie *przybytek Boga* odnosi się w NP w jednym przypadku do świątyni w Jerozolimie (Obj 11:1; w Łk 1:9: ναὸς τοῦ κυρίου) i w sześciu przypadkach do kościoła jako wspólnoty wiernych (1Kor 3:16-17; 2Kor 6:16).[48]

Paweł miał na myśli raczej świątynię w Jerozolimie. W jego czasach ona wciąż jeszcze stała i miała stać przez kolejne 19 lat, choć już jako część świata, który odrzucił Jezusa Chrystusa. Ale jednocześnie, z związku z tym, jak pojemne mogą być w swoim zakresie znaczeniowym różne jej pojęcia w różnych formach literackich, można brać pod uwagę to, że tym przybytkiem Boga, nie musi być świątynia judaizmu w Jerozolimie. Tym przybytkiem może okazać się inne centrum religijne, polityczne lub filozoficzne cieszące się szacunkiem praworządnych i prawowiernych mas — centrum, które człowiek bezprawia uzna za dogodne dla sprawowania swojej władzy.

7. Okres, w którym człowiek bezprawia będzie roztaczał swoje wpływy zanim nadejdzie jego kres w dniu Pana. W Listach do Tesaloniczan Paweł długości tego czasu nie precyzuje.

---

[48] Słowo ναὸς (*naos*) określa w NP: (1) miejsce najświętsze w świątyni Jerozolimskiej (Mt 26:61; Mk 15:38: Łk 23:45); (2) całą świątynię w Jerozolimie (Mt 26:61; J 2:19, 20; przybytek w niebie (Obj 14:15); świątynie innych religii (Dz 17:24; 19:24); ciało odrodzonej osoby, w którym przebywa Duch Święty (1Kor 6:19); kościół jako wspólnotę wierzących (Ef 2:21).

Podobnie jak nie precyzuje, *w jaki sposób dojdzie do zmartwychwstania ludzi niewierzących i do ich osądzenia*.

Sprawy otwarte w eschatologii 1-2Ts:

1. Czy przybytek Boga, ναὸς τοῦ θεοῦ (2Ts 2:4), to świątynia w Jerozolimie? W czasie pisania 2Ts, w 51 r. po Chr., miała ona przed sobą jeszcze 19 lat istnienia, do zburzenia Świątyni przez Rzymian w 70 r. po Chr. Przypisywanie sobie boskiego posłannictwa przez cesarzy rzymskich było wówczas sprawą dość regularną. Na przykład: swój posąg w świątyni starał się umieścić Kaligula (cesarz od 37 do 41 r. po Chr.), RWP. Po zburzeniu w 70 r. po Chr. świątynia w Jerozolimie nie została odbudowana do dziś. Jeśli Paweł miał na myśli świątynię w Jerozolimie, to, póki co, człowiek bezprawia nie ma gdzie zasiąść. Należy jednak brać też pod uwagę, że ναὸς τοῦ θεοῦ w sześciu przypadkach do kościoła jako wspólnoty wiernych.
2. Ile dni trwać będzie dzień Pana? Jeśli dzień Pana, ἡμέρα κυρίου (1Ts 5:1), ten Dzień ἡμέρα ἐκείνη (2Ts 1:10), ἀποκάλυψις (2Ts 1:7), παρουσία (2Ts 2:1); ἐπιφάνεια (2Ts 2:8: ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτοῦ) miałby oznaczać dwunastogodzinny dzień, to punkty jego programu (zmartwychwstanie, porwanie, spotkanie, sąd) przy ich globalnym zasięgu musiałyby się dokonywać błyskawicznie. Atrakcyjniejszy jest myśli, że ἡμέρα κυρίου to raczej okres rozliczenia się Boga ze światem.
3. Czym jest to, *co* powstrzymuje (τὸ κατέχον), i *ten*, który powstrzymuje (ὁ κατέχων)? Rodzajniki w dokumentach greckich są w tym przypadku jednoznaczne. Sprawy przekazane przez Pawła Tesaloniczanom ustnie pozostają dla nas tajemnicą (καὶ νῦν τὸ κατέχον οἴδατε εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν ἐν τῷ ἑαυτοῦ καιρῷ, 2Ts 2:6).
4. Czym w istocie będzie odstępstwo, ἀποστασία?
5. Jak się ma skuteczność ewangelizacji do przyzwolonego przez Boga działania oszustwa (καὶ διὰ τοῦτο πέμπει αὐτοῖς ὁ θεὸς ἐνέργειαν πλάνης εἰς τὸ πιστεῦσαι αὐτοὺς τῷ ψεύδει, 2Ts 2:11)?
6. Kim będą podsądni wspomniani w 2Ts 2:8-9, skoro nie ma mowy o zmartwychwstaniu niewierzących?
7. Jak skorelować eschatologię 1-2Ts z *Wiekim uciskiem* i *Czasami narodów*?
8. Siedem pojęć eschatologicznych 1-2Ts a myśl judaistyczna czasów Pawła.

Wnioski praktyczne z eschatologii 1-2Ts:

1. Respektować prawa: natury, miłości i wiary.
2. Stawiać na egzystencjalną przemianę człowieka.
3. Rozwijać kościół w aspekcie masowym, klubowym i elitarnym.
4. Dbać o wspólnotę kościoła w wymiarze nieinstytucjonalnym.
5. Stawiać na nauki dające wgląd w sprawy intersubiektywnie sprawdzalne i komunikowalne oraz na językoznawstwo.
6. Praktyczne wnioski formułowane są też przez Pawła w 2Ts 3. Z rodziału wynika, np.: (1) modlitwa wpływa na powodzenie misji (2Ts 3:1); (2) Wiara nie jest rzeczą wszystkich (2Ts 3:2; por. Aw 3:19: *Wszystko jest przewidziane, wola wola jest dana*, הַכֹּל צָפוּי, וְהָרְשׁוּת נְתוּנָה); (3) Skupianie się na wzorowym wykonywaniu codziennych obowiązków (2Ts 3:6-15)

Znaki czasów współcześnie:

1. Pokój i bezpieczeństwo.
2. Dyktatura praworządności i prawowierności.
3. Spadek zapotrzebowania na ingerencję osobowego Boga w sprawy świata.

4. Dekadencja cywilizacji Zachodu.	
2Ts 1:1[L]	Tytuł: Προς Θεσσαλονικεις β΄ א (IV); dod.: *napisany z Aten*, εγραφη απο Αθηνων, A B[1;] dod.: *napisany z Rzymu*, εγραφη απο Ρωμης, 6 (XIII); NA27.
2Ts 1:2[L]	*naszego*, ἡμῶν, א A F G I 0278 𝔐 lat sy sa bo[pt] (Ψ *pc*: *h.t.*); słowa brak w: B D P 0111[vid] 33 1739 1881 *pc* m bo[pt]. 2Ts jest jednym z najwcześniejszych listów Pawła, jego typowe powitanie mogło nie być ustalone, por. 1Ts 1:1, NET.
2Ts 1:9[L]	*zguba*, ὄλεθρος, tj. całkowite zniszczenie. To: ὄλεθρον αἰώνιον ἀπὸ προσώπου τοῦ κυρίου καὶ ἀπὸ τῆς δόξης τῆς ἰσχύος αὐτοῦ. Opisane jest ono jako wieczne (ὄλεθρον αἰώνιον) i polega oddaleniu od oblicza Pana i od chwały Jego siły (l. mocy, możności, możliwości). Co do kontekstu znaczeniowego ἰσχύς zob. Mk 12:30; 2P 2:11; Obj 5:12. U Pawła: ὄλεθρος (1Ts 5:3) synonimiczne do ἀπώλεια (Flp 3:17; por. z Piotrowym ἀπώλεια w 2P 3:7, który to list może świadczyć, że Piotr znał w nieznanym nam zakresie wszystkie listy Pawła, πάσαις ταῖς ἐπιστολαῖς, 2P 3:15-16). W pismach Pawła nie występuje słowo gehenna (γέεννα), zgrecyzowane גֵּיא הִנֹּם, które występuje u synoptyków i w Jk, zob.: Mt 5:22, 29-30; 23:15; Mk 9:45, 47; Jk 3:6.
2Ts 1:12[L]	Zasada GS, por. Tt 2:13; 2P 1:1; jednak Κύριος i θεός, w odróżnieniu od σωτήρ (por. Tt 2:13; 2P1:1), często funkcjonują jako nazwy własne, por. również dwuznaczność w βασιλείᾳ τοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ w Ef 5:5, RWP.
2Ts 2:2[L]	*ducha*. tj. przez jakiś system przekonań (Łk 9:55; 1J 4:1).
2Ts 2:3[L]	*człowiek* […] *zagłady*, ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας, ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας; por. ἀντίχριστος (1J 2:18, 22; 4:3; 2J 1:7). W wyrażeniu: ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας słowo: ἀνομίας przyjęto za א B 0278 6 81 88[mg] 1739 1881 co, choć większość mss zaświadcza: ἁμαρτίας, *w*[sl], zob. Metz NET. Paweł używał słowa grzech (ἁμαρτία) ok. 10 razy częściej niż bezprawie (ἀνομία).
2Ts 2:7[L]	*ten, który teraz powstrzymuje*, κατέχων: zob. Dn 10:13, 20-21; Obj 12:7.
2Ts 2:8[L]	*Jezus*, Ἰησοῦς, א (IV) A D* F G L[c] P Ψ 0278 33 81 104 365 1241 2464 latt sy co; Ir[lat] Or Did; brak w: B D[2vid] K L* 630 1175 1505 1739 1881 𝔐 bo[ms] Ir; NET pomija słowo *Jezus*.
2Ts 2:9[L]	*przyjście*, παρουσία: to samo słowo określa przyjście Jezusa. Cuda fałszu, τέρασιν ψεύδους, mogą ozn. rzekome cuda lub cuda autentyczne, lecz dokonywane w wyniku działania zwodniczych mocy.
2Ts 2:13[L]	*od początku*, ἀπ᾽ ἀρχῆς, א D Ψ 𝔐 it vg[ms] sy[p] sa Ambst., wskazuje na celowość działania Boga (1Kor 2:7; Ef 1:4; 2Tm 1:9); *pierwszy owoc*, ἀπαρχήν, B F G P

	0278 33 81 323 326 365 1505 1739 1881 2464 *al* vg sy^{h} bo (A *illeg.*), łączy się z ulubioną koncepcją Pawła (1Kor 15:20, 23; 16:15; Rz 8:23; 11:16; 16:5). Za ἀπαρχήν może przemawiać posłużenie się czasownikiem αἱρέω (ὅτι εἵλατο ὑμᾶς ὁ θεὸς ἀπαρχὴν), który spotykamy również w Flp 1:22 dla wyrażenia wyboru jednej z dwóch równie dobrych możliwości.
2Ts 2:14^{L}	*do którego* odnosi się do *poświęcenia*, ἁγιασμός, które, jako jedyny *rz* jest *rm* w w. 13.
2Ts 3:1^{L}	Wyrażenie: ἵνα ὁ λόγος τοῦ κυρίου τρέχῃ καὶ δοξάζηται może być hebr. lub przeniesionym przez Pawła na grunt grecki idiomem hebrajskim o znaczeniu: *rozsławiało się coraz bardziej*, por. הוֹלֵךְ וְסֹעֵר, czyli: *idzie i szaleje*, tj. coraz bardziej szaleje (Jo 1:11); Lightfoot tłum. je jako: *robiło zawrotną karierę*.
2Ts 3:11^{L}	W gr. gra słów (asonans): μηδὲν ἐργαζομένους ἀλλὰ περιεργαζομένους, w rodzaju: nic nie *po*rabiają, ale *ob*rabiają.

Pierwszy List do Tymoteusza (1Tm)

Pierwszy List do Tymoteusza (1Tm): Zaliczany do Listów pasterskich: 1-2Tm, Tt.

Data i miejsce napisania Listu: Ok. 64 lub 66 r. po Chr. w Rzymie lub w Filippi. Paweł mógł mieć wówczas 56 lub 58 lat.

Cel napisania Listu: Wsparcie trzydziestoletniego duszpasterza radami na temat kierowania lokalną wspólnotą kościoła.

Tymoteusz

Tymoteusz, gr. Τιμόθεος (*Timotheos*),[49] znaczy: czciciel Boga. Spolszczone, jego imię mogłoby brzmieć Bogusław. Urodził się on w Listrze, w Azji Mniejszej (zob. mapę), w małym mieście likaońskim, będącym od 6 r. po Chr. kolonią rzymską w ramach prowincji Galacja. W mieście stacjonowało wojsko strzegące bezpieczeństwa jego ludności, a także granic imperium przed zagrożeniami ze strony nieujarzmionych plemion górskich. Mieszkańcy miasta posługiwali się własnym dialektem – likaońskim.

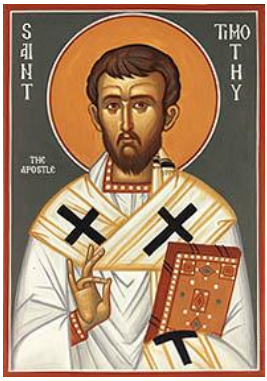

[49] Przykład ilustracji: http://www.orthodoxchristian.info/pages/St_Timothy.htm.

Tymoteusz pochodził ze związku mieszanego.[50] Jego matka, Eunika,[51] była Żydówką, a ojciec, nie znany nam z imienia — Grekiem (Dz 16:1). Z uwagi na sytuację Listry, być może był wojskowym.

Choć Tymoteusz nie został w niemowlęctwie obrzezany (Dz 16:3),[52] babka Lois,[53] Λωΐς (*lois*), czyli: *lepsza*, lub przez skojarzenie z hbr. ליש (*laisz*), czyli: *lwica*, zob. 1Sm 25:44 (por. polskie Leontyna), mniej więcej trzydziestosześcioletnia w tym czasie, i matka Eunika, Εὐνίκη (*Eunike*), czyli: *dobre zwycięstwo* (por. polskie Dobrosława), osiemnastoletnia w tym czasie, miały duży wpływ na jego duchowość w dzieciństwie (2Tm 1:5; 3:15).

Obie kobiety zaufały poselstwu dobrej nowiny dzięki ewangelizacyjnej działalności Pawła i Barnaby, którzy przybyli do Listry w czasie swojej pierwszej podróży misyjnej, w roku 47 lub 48 po Chr. (Dz 14:6-7, 21-22; 2Tm 1:5).[54] Lois mogła być wówczas pięćdziesięcioletnią kobietą, Eunika trzydziestotrzyletnią, a Tymoteusz — piętnastoletnim młodzieńcem.[55] Nie wiemy, jaki wpływ na jego duchowe życie wywarł ojciec. Może był przeciwny obrzezaniu syna, ale może to rodzina Euniki nie dopilnowała sprawy obrzezania. Nic nie wskazuje, aby ojciec Tymoteusza sprzeciwiał się wychowawczym działaniom Euniki i jej matki. Czy Eunika była w ogóle jego żoną? Czy była pierwszą i jedyną żoną? Czy miał on dzieci z poprzedniego małżeństwa? Ile mógł liczyć lat? Kim był z zawodu? Czy sam kiedykolwiek przeszedł na judaizm? Czy został uczniem Jezusa? Jeśli wciąż żył przed przyłączeniem się Tymoteusza do misyjnego zespołu Pawła, to raczej nie był temu przyłączeniu się przeciwny. A jeśli porzucił Eunikę, wcześnie umarł albo zginął w walce, to pozostawił Eunikę jako trzydziestosześcioletnią osamotnioną kobietę, z pięćdziesięcioczteroletnią matką — być może również wdową — i porzucił albo osierocił siedemnastoletniego lub młodszego syna Tymoteusza u progu dorosłości. Jeśli wziąć taką możliwość pod uwagę, to mogłoby to wyjaśniać, dlaczego Apostoł Paweł z taką — jak się wydaje — łatwością nazywał Tymoteusza synem.[56] Z pewnością to właśnie

---

50 Stott 1991: 15-16 przypuszcza, że gdy Tymoteusz został zaangażowany przez Pawła, liczył sobie około dwudziestu lat. Poniósł śmierć w 81 r. po Chr., w czasie prześladowań Domicjana.

51 *Eunika*, Εὐνίκη, czyli: dobre zwycięstwo.

52 Rosłon J. W., Rubinkiewicz R. 1996: 385; natomiast Gnilka 2001: 96 podaje, że Tymoteusz został obrzezany w dzieciństwie, a jego obrzezanie przez Pawła uważa za mało prawdopodobne.

53 *Lois*, Λωΐς, czyli: *lepsza*, 2Tm 1:4[L]. Imię to może się kojarzyć z hbr. ליש (*laisz*), czyli: *lew*, zob. 1Sm 25:44, por. Leon, Leontyna.

54 Bosak 1996: 677 przypuszcza, że ojciec Tymoteusza w tym okresie, już nie żył.

55 Brownrigg 2003: 246; *Dzieje Apostolskie* 1961: 361; Rosłon J. W., Rubinkiewicz R. 1996: 385; Stott 1991: 22 (Tymoteusz w czasie drugiej podróży misyjnej Pawła cieszył się już uznaniem wśród wspólnoty chrześcijańskiej); Bosak 1996: 677, uważa, że Tymoteusz nawrócił się podczas pobytu Pawła Listrze w czasie drugiej wyprawy misyjnej. Rienecker F., Maier G. 2001: 820 uważają, że ich pierwsze spotkanie nastąpiło dopiero w czasie pobytu Pawła w trakcie drugiej wyprawy misyjnej.

56 Wskazywać na to, mogą użyte przez Pawła zwroty w 1Kor 4:17; 1Tm 1:18, 18 (Bosak 1996: 677; Stott 1991: 15, 22).

Apostoł wywarł największy wpływ na przekonania Tymoteusza, na jego wiarę i duchowy rozwój.[57]

W czasie pobytu w Listrze, w trakcie Drugiej podróży misyjnej, w latach 50-52 po Chr., Paweł postanowił włączyć Tymoteusza w do swojego zespołu. Ze względu na plany działań wśród Żydów, apostoł obrzezał Tymoteusza (Dz 16:3).[58] Być może właśnie wtedy Paweł wraz ze starszyzną wspólnoty w Listrze nałożyli na Tymoteusza ręce i, na podstawie prorockiego orzeczenia, przyczynił się udzielenia mu daru — najwidoczniej — ewangelizacji (1Tm 4:14; 2Tm 1:6; 4:5).[59]

Po dołączeniu Tymoteusza do zespołu Paweł z Sylasem ruszyli w drogę przez Azję Mniejszą i Macedonię, głosząc dobrą nowinę w Filippi i Tesalonice. Następnie Tymoteusz został wraz z Sylasem w Berei,[60] a Paweł samotnie ruszył do Aten (Dz 17:14). Gdy zawiodły wcześniejsze plany połączenia się z Pawłem w Atenach, dołączyli do niego w Koryncie, gdzie wspólnie prowadzili ewangelizację (Dz 18:5; 2Kor 1:19).[61] W tym czasie osiemnastoletni Tymoteusz został wysłany do Tesaloniki, aby zbadać duchowy stan wspólnoty, dodać jej otuchy i umocnić ją w wierze (1Ts 3:2, 5).

Tymoteusz towarzyszył Pawłowi również w czasie Trzeciej podróży misyjnej, w latach 53-58 po Chr. Liczył wówczas około dwudziestu trzech lat. W trakcie owocnej działalności w Efezie został wysłany przez Pawła do wspólnoty w Koryncie, aby przypomnieć jej o postępowaniu i nauczaniu Pawła (1Kor 4:17; 16:10-11). Po powrocie wraz z Erastosem został wysłany do Macedonii (Dz 19:22), skąd obaj towarzyszyli Pawłowi w drodze do Azji (Dz 20:4-5). Prawdopodobnie nie udał się wraz z Pawłem do Jerozolimy, lecz pozostał w Azji, być może w Efezie.[62]

Wzmianki w Listach więziennych Pawła świadczą, że Tymoteusz był przy Pawle podczas pierwszego uwięzienia Apostoła w Rzymie (Flp 1:1; 2:19-23; Kol 1:1; Flm 1).

Następnie, z polecenia Pawła, Tymoteusz pełnił obowiązki duszpasterskie w Efezie (1Tm 1:3). O zakresie tych obowiązków dowiadujemy się z Pierwszego Listu do Tymoteusza.

Przed swoją śmiercią Paweł, uwięziony po raz drugi w Rzymie, podczas prześladowania wznieconego przez Cezara, pod koniec lat sześćdziesiątych pierwszego stulecia po Chrystusie, poprosił Tymoteusza o rychłe przybycie i przyniesienie z sobą potrzebnych Pawłowi rzeczy: płaszcza i zwojów Pism Świętych (2Tm 4:9-13).

---

57 Gnilka 2001: 84-85 opierając się na 2Tm 3:11 uważa, że Tymoteusz był osobistym świadkiem cierpień, które dotknęły Pawła w Antiochii, Ikonium oraz Listrze.

58 Brownrigg 2003: 246 uważa, że Paweł mógł się również kierować przesłankami doktrynalnymi.

59 Stott 1991: 25-26.

60 Bosak 1996: 678 uważa, że pozostali w Tesalonice.

61 *Dzieje Apostolskie* 1961: 383 przedstawiają pogląd, że mogło dojść w Atenach do chwilowego spotkania się Pawła z Tymoteuszem i Sylasem, po którym powrócili z powrotem do Macedonii. Gnilka 2001: 116 uważa, że Tymoteusz towarzyszył Pawłowi w drodze do Aten, skąd został odesłany z powrotem do Tesaloniki.

62 Rienecker F., Maier G. 2001: 820. Por. jednak inną możliwość – Cullmann: 88.

Wzmianka w Hbr 13:23 świadczy o tym, że sam Tymoteusz przebywał przez jakiś czas w więzieniu.[63] Sądząc po dacie napisania Listu do Hebrajczyków mogło to mieć miejsce przed rokiem 60 po Chr.,[64] Tymoteusz był zatem wówczas w wieku około trzydziestu lat.

Ogólnie rzecz biorąc, Tymoteusz mógł spędzić przy Pawle około siedemnastu lat. Był przy nim od siedemnastego lub osiemnastego roku życia — od 50 r. po Chr. W tym czasie rzeczywiście wiele usłyszał wobec wielu świadków (2Tm 2:2). Był słuchaczem licznych Pawłowych mów. Był też uczestnikiem dyskusji Pawła w węższych gronach. Paweł wymienia go jako współautora pisanych w 51 r. po Chr. Listów do Tesaloniczan — Tymoteusz był wtedy dwudziestoletnim młodzieńcem, po rocznym „kursie" u Pawła. Następnie Apostoł wymienia go jako współautora pisanego ok. 56 r. po Chr. Drugiego Listu do Koryntian, potem pisanych od ok. 60 r. po Chr. tzw. Listów więziennych: Listu do Filemona, Listu do Filipian i Listu do Kolosan. Paweł wymienia go zatem w sześciu listach. Nie należy przy tym zapominać, że w tym czasie powstawały inne, wielkie Listy Pawła. Tymoteusz zatem zdobył pierwszorzędne wykształcenie. Nie tylko teoretyczne. Również praktyczne.

Jako duszpasterz, Tymoteusz miał do czynienia z różnymi sprawami. Dowiadujemy się o nich z listów adresowanych do niego. Były to sprawy trudne, czasochłonne i wciągające w niekończące się zawiłości.

Nowe Przymierze nie mówi na temat śmierci Tymoteusza. Według apokryfu *Dzieje Tymoteusza*, datowanego na V w. po Chr. Tymoteusz został ordynowany na pierwszego biskupa Efezu w czasie panowania Nerona, tj. ok. 65 r. po Chr. Posługę swoją pełnił do końca panowania Domicjana, tj. do 96 r. po Chr. Zginął śmiercią męczeńską za panowania jego zastępcy, cesarza Nerwy w 96 lub 97 r. po Chr., w czasie obchodów święta o nazwie *Katagogion*, gdy próbował przeciwstawić się bestialskiej procesji. Żył zatem ok. 64 lat.[65]

Tymoteusz, mimo młodego wieku (1Tm 4:12)[66] i związanych z tym rozterek[67] (1Kor 16:10; 2Tm 1:7-8) rzutujących być może również na stan jego zdrowia (1Tm 5:23) uważany był przez Pawła za jego najlepszego współpracownika (Flp 2:20-21). To zaszczytna ocena, bardzo wiele mówiąca o tym, czego Jezus Chrystus może dokonać w życiu człowieka, jeśli żyje on według zasady: *Niezależnie od wieku i okoliczności Jezus jest mi źródłem wszelkich możliwości.*

Cechy szczególne:

- Listy Pasterskie wskazują na rozwój myśli teologicznej, np. *wiara* może oznaczać *treść wiary*, zob. 1Tm 3.9; 6:10; 2Tm 4:7. Na *treść wiary* wskazuje też wyrażenie: *zdrowa nauka*: 1Tm 1:10; 2Tm 4:3; Tt 1:9; 2:1.
- Listy, wg niektórych, wskazują na bardziej rozwiniętą, monarchiczną, organizację kościoła, znajdującą odzwierciedlenie w pismach Ignacego Antiocheńskiego (zm. 110 r.); zob. 1Tm 3:2[L].

---

63 Bosak 1996: 678, przypuszcza, że został uwięziony w Rzymie.

64 Tenney 1986: 315, uważa, że wydarzenie to miało miejsce, po przybyciu Tymoteusza do Rzymu.

65 Usener H. Ed. 1877. *Acta S. Timothei*, Bonn: Caroli Georgi univ. typogr. Concannon C. „The Acts of Timothy." *New Testament Apocrypha: More Noncanonical Scriptures*. Vol. 1. Edited by Tony Burke and Brent Landau. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2016: 395-405.

66 Stott 1991: 15-16 przypuszcza, że w momencie, gdy Tymoteusz został zaangażowany przez Pawła, miał około dwudziestu lat.

67 Stott 1991: 16 uważa, że z tych powodów mógł on się wzbraniać przed przyjęciem odpowiedzialności za zadania jakie stawiał mu Paweł.

- List ten podaje najpełniejsze wytyczne dotyczące urzędu biskupa i diakonia (1Tm 3:1-13).
- 1-2Tm zawiera szczególnie wiele fragmentów poetyckich lub mądrościowych przypominających stwierdzenia halachiczne; wskazywać to może na charakter edukacji dzieci i młodzieży w czasach Pawła.

1Tm 1:1[L]	Tytuł: Προς Τιμοθεον α΄ א (IV) D F G Ψ 33 1739* NA27. ἐπιταγή późne *koine* (Polibiusz, Diodor).
1Tm 1:4[L]	μὴ πλασθέντα μῦθον, ἀλλ᾽ ἀληθινὸν λόγον, *nie zmyślony mit, ale prawdziwe słowo*, Platon, Tim. 26e, BDAG. Podobne zestawienia w literaturze greckiej, np. wyrażenie: περὶ τὰς γενεαλογίας καὶ μύθους, Polibiusz 9,2,1, BDAG. Tertulian odnosi je do nauk gnostyckich (Tertullian, *Przeciw herezjom* 33, BDAG).
1Tm 1:10[L]	*mężczyźni współżyjący między sobą*: ἀρσενοκοίτης to (1) mężczyzna praktykujący homoseksualizm, pederasta, sodomita 1Kor 6:9; 1Tm 1:10. por. Rz 1:27. (BAGD 109 s.v.; Bailey D. S., *Homosexuality and the Western Christian Tradition*); (2) czynny partner stosunku seksualnego w odróżnieniu od biernego, gr. μαλακός (*malakos*), LN 88.280.
1Tm 1:17[L]	W TDNT *aion* jest najpierw rozważany w zestawieniu z czasem *chronos*.
1Tm 2:10[L]	„Było to radykalne i wyzwalające odejście od żydowskiego poglądu, że kobiet nie należy nauczyć prawa”, NET.
1Tm 2:8[L]	τόπος, Fri.
1Tm 2:9[L]	Fri.
1Tm 2:12[L]	GGBB 1180.
1Tm 2:15[L]	*będzie zbawiona*, σωθήσεται: lub: *szczęścić się zaś jej będzie* l. *natomiast szczęścia dozna*: BDAG: σῴζω, 1.g. *gdy*: GING.
1Tm 3:1[L]	Łączenie pierwszego wyrażenia z 1Tm 2:15, zob. NA27 i NA28.
1Tm 3:2[L]	*mąż jednej żony*: interpretowane bywa jako: nie kawaler, nie poligamista, nie rozwiedziony, nie wdowiec ożeniony po raz kolejny, por. NET. Powoływanie się na monadyczność rodzajnika przed słowem biskup jako na argument przemawiający za monarchicznością urzędu nie wytrzymuje próby kontekstu, zob. 1Tm 2:11-12. W pismach NP ἐπίσκοπος nie ma zabarwienia monarchicznego, które spotykamy u Ignacego Antiocheńskiego (od łac. ignis, płomień, czyli: płomienny) zwanego też Teoforem (Θεοφορος, czyli: niosący Boga), 30-107 (20 grudnia) r. po Chr. (?), uważającego biskupa za zwierzchnika starszych. πρεσβύτερος może określać urząd, ἐπίσκοπος – zadanie, zob. Brc.

1Tm 3:16[L]	Co do *pobożności*: zob. BAGD 326 s.v. Co do hymniczności fragmentu: O'Brien P. T., *Philippians* (NIGTC), 188-189. Fragment ten zaliczany jest pod względem gatunku do poetyckich. O takim zaliczaniu fragmentów decydują dwa dość szerokie kryteria: (a) *stylistyczne:* rytm dający się zauważyć przy czytaniu fragmentu, obecność paralelizmu członów (łac. *parallelismus membrorum*), poszlaki rymu, obecność takich czynników retorycznych jak. aliteracja, *chiasmus*, antyteza; (b) *lingwistyczne:* niezwykłe słownictwo, obecność terminów teologicznych innych niż w otaczającym kontekście" (zob. NET) Klasyfikowanie fragmentu jako poetyckiego lub hymnicznego jest ważne, ponieważ rozumienie tego gatunku może odbić się na jego interpretacji. Nie wszyscy zgadzają się co do tego, że jest to fragment poetycki. *Ten*, ὃς, tj. który: wg kryterium zewnętrznego więcej przemawia za aleksandryjską i zachodnią tradycją preferującą ὃς. Pod. w świetle kryteriów wewnętrznych. Zamiana θεος na ὃς jest mniej przekonująca Zaimek *który* czyni tekst trudniejszym (ponieważ *zaim* względny nie posiada swojego podmiotu). Co do struktury część 1Tm 3:16, poczynając od ὃς, tworzy sześciowierszowy hymn. Zaimek względny rozpoczyna hymn również w Kol 1:15; Flp 2:6, a zatem należy do stylu Pawła, ale też często rozpoczynało frg. poezji przewidzianej na dany dzień. θεος pisane w formie *nomen sacrum*, ΘΣ (z kreską nad skrótem) wyglądała podobnie jak *zaim* względny. Biorąc pod uwagę wiek mss wersja z θεος pojawiła się po II w. po Chr. albo ze względu na niejasność ὃς, albo w wyniku świadomej zmiany mającej na celu podkreślenie roli Chrystusa oraz wygładzenie składni. Z chwilą, gdy słowo to znalazło się w tekście, bogatsza dzięki niemu pod względem teologicznym treść fragmentu zaczęła łatwo wpływać na pozostałe mss, z którymi fragment ten wszedł w kontakt (nie wyłączając istniejących już takich dokumentów jak: א A C D). To, że wersja ta pojawiła się dopiero po II w. po Chr. jest wyraźne ze względu na obecność w mss zachodnich zaimka ὅ. Ten zaimek rodzaju nijakiego jest z pewnością „korektą" zaimka ὃς, mającą na celu uzgodnienie rodzaju zaimka w stosunku do słowa μυστήριον, czyli: tajemnica, które jest rodzaju nijakiego. Znaczenie tego dla naszych rozważań jest następujące: (1) ponieważ właściwie wszystkie świadectwa zachodnie mają albo zaimek rodzaju męskiego albo nijakiego, wersja z θεος była w środowiskach posługujących się tymi świadectwami nieznana w II w. po Chrystusie (kiedy to powstał tekst zwany „zachodnim", choć jego powstanie miało miejsce najprawdopodobniej na Wschodzie); w ten sposób zatem mamy dość wyraźną pośrednią wskazówkę istnienia przemawiającą za ὃς poza Egiptem w okresie II w.; (2) nawet skrybowie w II w. byli w stanie zauważyć, że zaimek rodzaju męskiego w zestawieniu ze słowem rodzaju nijakiego brzmi zbyt chropowato. Mamy zatem kolejny mocny argument przemawiający za ὃς – zarówno biorąc pod uwagę kryteria zewnętrzne, jak i wewnętrzne. Metz 1994: 574: „żaden uncjał (z pierwszej ręki) wcześniejszy niż VIII lub IX w. (Ψ) nie podtrzymuje wersji z θεος; wszystkie starożytne wersje zakładają ὃς lub ὅ; również żaden patrystyczny autor w okresie wcześniejszym niż ostatnie 33 lata czwartego stulecia nie poświadcza wersji z θεος." A zatem stanowisko pewnych grup, głoszące, że θεος musi reprezentować wersję oryginalną, warte jest w tym przypadku komentarza. Otóż utrzymywanie, że heretycy dokonali w tym wypadku zmian w tekście, uderza zwrotnie w samych zwolenników propagujących ten pogląd, a to dlatego, że większość Ojców zachodnich, którzy cytują

	ten wiersz z zaimkiem względnym była całkiem ortodoksyjna, mocno stojąca na gruncie Boskości Chrystusa. Z radością witaliby oni wersję z θεος. Ponadto, jeśli już heretycy mieliby zmieniać wersję z θεος, to powinni raczej wybrać do zmiany słowo Χριστός lub κύριος, gdyż tekst wyraźnie wskazuje na Chrystusa, a nieco mniej wyraźnie proklamuje Jego Boskość. Pełna wersja (*p*) mss: *Ten*, ὃς, tj. *który*, wg: א* A*^{vid} C* F G 33 365 442 1175 2127 syr$^{hmg\ pal}$ goth eth^{pp} Oryg^{lat}; Did Epif Hier Theod Ether$^{wg\ Theodt}$ Cyr Cyr$^{wg\ Ps\text{-}Ek}$ Liberat; θεος wg: א^{3} A^{c} C^{2} D^{2} K L P Ψ 81 104 330 614 630 1241 1505 1739 1881 𝔐 vg^{ms} Byz Lect GregN Did Chrys Theodt Euthal (żaden uncjał z pierwszej ręki sprzed VIII l. IX w. [Ψ]); ὅ (*rn*) wg D* it$^{d\ g\ 61\ 86}$ Ambr Mar Vict Hil Pelag Aug; 1Tm 3:16^{L}. Zob. GGBB 341-2, gdzie znajdujemy podsumowanie dyskusji oraz bibliografię; NET, Metz.
1Tm 4:1^{L}	Opisywana w 1Tm 4:1-5 ma związek z rodzącym się gnostycyzmem (Brc).
1Tm 4:13^{L}	*w Duchu*: K L P 365 630 1241 𝔐 JanD Tdt; dod. może za Kol 1:8: *w Duchu*, ἐν πνεύματι; dodatku brak w: א A C D F G I Ψ 6 33 81 104 629 1175 1505 1739 1881 *pc* latt sy$^{p\ h}$ co$^{sa\ bo}$ goth arm eth Cl.
1Tm 4:16^{L}	*zachowasz, zapewnisz powodzenie*, BDAG: σῴζω 1.d.
1Tm 5:3^{L}	W cesarstwie rzymskim istniał obowiązek ożenku i zamążpójścia dla osób między dwudziestym a pięćdziesiątym rokiem życia, *Lex Julia*, zob. Winter B. W. 2003. *Roman wives, Roman widows: the appearance of new women and the Pauline communities*, Grand Rapids: Erdmans, 125.
1Tm 5:12^{L}	RWP.
1Tm 5:14^{L}	Kobiety w tamtych czasach wchodziły w okres przekwitania między 40 a 50 rokiem życia, Winter B. W. 2003. *Roman wives, Roman widow*: 125.
1Tm 5:16^{L}	*wierzący lub*, πιστος ἤ, dod.: D K L Ψ 104 365 630 1175 1241 1505 𝔐 ar it^{b} vg^{mss} sy Ambst; brak w: א A C F G P 048 33 81 1739 1881 it$^{ar\ b\ d\ m\ o}$ sy$^{p\ h}$ vg co$^{sa\ bo}$ eth^{pp} Ath; *w*^{l}. Wdowy w wieku 30-34 lat stanowiły 19%, a wdowy w wieku 35-39 lat 18% ówczesnego społeczeństwa (Winter 2003: 125). We wspólnocie liczącej 500 osób mogła to być zatem grupa 90 osób!
1Tm 5:20^{L}	RWP.
1Tm 5:23^{L}	*używaj trochę wina*, οἴνῳ ὀλίγῳ χρῶ, zob. Atenajos z Naukratis (II/III w. po Chr., wsp. Egipt), przekł. Bartol K. Danielewicz J., 2010. *Uczta mędrców*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2:24: „Jeśli jednak komuś z nas takie postępowanie sprawia trudność, niech najpierw wypije słodkie i ciepłe wino z dużą domieszką wody, najlepiej to nazywane *protropos* (słodkie z Lesbos), przyjazne dla żołądka. Słodkawe wino nie obciąża głowy, jak mówi Hippokrates w

	dziele *O diecie* […] „Słodkie wino powoduje mniejszy ból głowy aniżeli wino mocne i słabiej działa na umysł; bardziej od innych rozluźnia też jelita". *twój* (żołądek), σου, dod.: D^2 F G K L 365 630 1175 1241 1505 𝔐 ar vg sy Cl; brak w: א A D* P Ψ 33 81 104 1739 1881 $it^{b\ m*\ r}$ vg^{mss} Ambst. Łączenie Tymoteuszowego picia wody z nazyreatem (Lb 6:3-4), ascetyzmem (Brc ESVSB), wpływami gnostyckimi (Brc), ze względu na kontekst, wydaje się mało prawdopodobne. Mało prawdopodobne też, jak sugeruje NET, by było to wyjaśnienie, na czym polega czystość wzmiankowana w w. 22.
1Tm 6:1[L]	Niewolnicy stanowili 25% populacji Efezu http://www.ephesus.us/ephesus/slavery_in_ephesus.htm.
1Tm 6:5[L]	*Trzymaj się od takich z dala*, Ἀφίστασο ἀπὸ τῶν τοιούτων, dod.: D^2 K L P Ψ 061 104 365 630 1241 1505 𝔐 ar $it^{ar\ b\ m\ o}$ $sy^{p\ h}$ $goth^{ms}$ vg^{mss} arm eth^{pp} Cyp Lcf Ir Cyp Ambst Spec; brak w: א* A D* F G 048 33 81 88 424^c1739 1881 $it^{d\ g\ r}$ vg $co^{sa\ bo}$ $goth^{ms}$ eth^{ro}; Or Amb Did; por. סוּר מֵאֲנָשִׁים כָּאֵלֶּה.
1Tm 6:17[L]	Za א (IV) A; D^2 (V) dod. *żywym*, τῷ ζῶντι.
1Tm 6:19[L]	*prawdziwie*, ὄντως, א (IV) A; *wiecznego*, αἰωνίου, D^2 (V); wiecznego prawdziwie, *prawdziwie*, ὄντως, א (IV) A; *wiecznego*, αἰωνίου, D^2 (V); wiecznego prawdziwie, αἰωνίου ὄντως.
1Tm 6:21[L]	*z wami*, μεθ᾽ ὑμῶν, א (IV) A; z tobą, μετὰ σοῦ, D (V); w^s; ponadto w $א^2$ (IV) A na końcu: *Amen*,, którego brak w א* (IV); w^s. List zawiera też komentarz końcowy: *Do Tymoteusza pierwszy*, Προς Τιμοθεον α΄, א (IV); *Do Tymoteusza pierwszy napisany z Laodycei*, Προς Τιμοθεον α΄ εγραφη απο Λαοδικειας, zob. Metz.

Drugi List do Tymoteusza (2Tm)

Drugi List do Tymoteusza (2Tm): Zaliczany do Listów pasterskich: 1-2Tm, Tt. Ostatni z tych listów (Tt – 1Tm – 2Tm).

Data i miejsce napisania Listu: Ok. 67 r. po Chr. w Rzymie, u schyłku rządów Nerona. Paweł mógł mieć wówczas 59 lat.

Cel napisania Listu: Przekazanie młodszemu współpracownikowi najważniejszych zasad chrześcijańskiego życia i służby.

Cechy szczególne:

- Listy Pasterskie wskazują na rozwój myśli teologicznej, np. *wiara* może oznaczać *treść wiary*, zob. 1Tm 3.9; 6:10; 2Tm 4:7. Na *treść wiary* wskazuje też wyrażenie: *zdrowa nauka*: 1Tm 1:10; 2Tm 4:3; Tt 1:9; 2:1.
- Listy, wg niektórych, wskazują na bardziej rozwiniętą, monarchiczną, organizację kościoła, znajdującą odzwierciedlenie w pismach Ignacego Antiocheńskiego (zm. 110 r.); zob. 1Tm 3:2[L]..

• 1-2Tm zawiera szczególnie wiele fragmentów poetyckich lub mądrościowych przypominających stwierdzenia halachiczne; wskazywać to może na charakter edukacji dzieci i młodzieży w czasach Pawła. • 2Tm jest obok 2Kor bardzo osobistym listem Pawła.	
2Tm 1:1[L]	Co do daty napisania zob. Euzebiusz, *Historia Kościoła*, 2.25; 3.1.
2Tm 1:4[L]	LS.
2Tm 1:11[L]	*i nauczycielem narodów*, και (– C P) διδασκαλος εθνων א[2] C D F G K L P Ψ 81 104 365 630 1241 1505 1739 1881 𝔐; *i sługą*, και διακονος 33; wariant w tekście: א* A I 1175.
2Tm 1:15[L]	Brc.
2Tm 1:18[L]	Brc Newman.
2Tm 2:12[L]	*wytrwamy*: por. אִם־נִסְבֹּל עִמּוֹ וּגַם־עִמּוֹ וּנְמְלֹךְ, por. Lambdin 459. GGBB 703-712. *zaprzemy*: protasis prawdziwe w obrębie okresu warunkowego, GGBB 690-692.
2Tm 2:13[L]	Być może pieśń prześladowanych (Brc), lecz to niejednoznaczne (NET). Pieśń tę podejmuje Polikarp ze Smyrny w Liście do Filipian 5:3. O hymniczności fragmentów decydują kryteria, np. O'Brien P. T., *Philippians* (NIGTC), 188-189; *Biblical Studies Press*. 2006. The NET Bible First Edition Notes (2Ti 2:11). Biblical Studies Press.
2Tm 2:14[L]	*przed Bogiem*, ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, א C F G I 614 629 630 1175 ar vg[mss] sy[hmg] sa[mss] bo[pt], por. 1Tm 2:3; 5:4, 21; 6:13; 2Tm 4:1; *przed Panem*, ἐνώπιον τοῦ κυρίου, A D K L P Ψ 048 81 104 365 1241 (1505) 1739 1881 𝔐 bvg sy sa[ms] bo[pt], por. Jk 4:10; Obj 11:4; ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ, 206 429 1758. *bez*, ἐπ᾽ οὐδὲν, א* A C F G I P 048 33 1175 1241; *dla żadnego pożytku*, εἰς οὐδὲν, א[2] D K L Ψ 81 104 365 630 1505 1739 1881 𝔐.
2Tm 3:8[L]	Imiona znane z tradycji rabinicznej: Sota 11a; Sanhedryn 106a; *Księga Jannesa i Jambresa*: pełna etiopska wersja tej księgi odkryta w 2015 r.
2Tm 3:11[L]	Ms 181 (X) dodaje glossę wartą odnotowania: *które z powodu Tekli wycierpiał*, ἃ διὰ τὴν Θέκλαν ἔπαθεν; Metz.
2Tm 3:16[L]	spójnik *i* występuje: א A C F G I 33 81 104 365 1175 1739 1881 *pc*; brak go w: it vg[cl] sy[p] cop[bo] Origen[lat] Ambst, tzn. *Każde Pismo natchnione przez Boga jest pożyteczne*. Spójnik *i* może mieć znaczenie wyjaśniające: *i [przez to] pożyteczne*. Metz. *Syll* 552[12] (ii/B.C.) otwiera zarządzenie związane z Parthenon w Magnesji słowami: θείας ἐπιπνοίας καὶ παραστάσεως γενομένης τῶι σύνπαντι πλήθει τοῦ

	πολιτ εύματος εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ναοῦ – boskie „natchnienie i pragnienie”, które popchnęło ludzi do powstania i budowania na chwałę Artemidy. Por. także Vett. Val. p. 330[19] ἔστι δέ τι καὶ θεῖον ἐν ἡμῖν θεόπνευστον δημιούργημα, Moulton 1997: G2315.
2Tm 4:1[L]	*więc*, ουν, dodane w: Ψ 1505 *pc*; *ja*, εγω, w: 326; *więc ja*, ουν εγω, w: D[1] K L 630. 1241 𝔐; brak w: א A C D* F G I P 6 33 81 104 326[c] 365 1175 1739 1881 latt. *i*, καί, w: א* A C D* F G 6 33 424[c] 1175 1739 2495 it[d,g,61] vg[st.ww] bo *al*; *według*, κατα א[2] D[1] K L P Ψ 81 104 365 630 1241 1505 1881 𝔐 vg[cl] (sy) sa. syr[p, h] cop[sa] goth arm eth *al*.
2Tm 4:5[L]	*bądź trzeźwy*: Fri.
2Tm 4:22[L]	Za א* (IV); dod.: Amen, Ἀμήν, א[2] (IV). W Liście znajduje się podpis: *Do Tymoteusza 2*, Προς Τιμοθεον β΄ (–א C) א C (D, F G) Ψ 33 *pc*; *Do T. 2., napisany z Rzymu* (*z Laodycei*), πρ. (–1881) Τ. β΄ εγραφη απο Ρωμης (Λαοδικαιας A) A P 6. 1739* 1881 *pc*; *Do T. 2., zgromadzenia Efezjan pierwszego wybranego* (l. *ordynowanego*) *biskupa, napisany z Rzymu, gdy po raz drugi Paweł został postawiony przed cesarzem rzymskim Neronem*, πρ. Τ. β΄ της Εφεσιων εκκλησιας επισκοπον πρωτον χειροτονηθεντα εγραφη απο Ρωμης οτε εκ δευτερου παρεστη Παυλος τω καισαρι Ρωμης Νερωνι (*vl v.l. al*) 1739[c] 𝔐.

List do Tytusa (Tt)

List do Tytusa (Tt): Zaliczany do Listów pasterskich: 1-2Tm, Tt.

Data i miejsce napisania Listu: Ok. 64 lub 66 r. po Chr. w Rzymie lub w Filippi. Paweł mógł mieć wówczas 56 lub 58 lat.

Datowanie Listów Pasterskich nastręcza trudności. Powstały one po pierwszym uwięzieniu Pawła w Rzymie, opisywanym przez Dz 28. Czy po tym uwięzieniu Paweł odbył podróż do Hiszpanii, o której wspomina w Rz 15:24? W ogóle na odybcie takiej podróży wskazuje 1Kor Klm 5:6-7 (ok. 96 r.) i Kanon Muratoriego: 3 (ok. 180 r.), jednak Listy Pasterskiej wskazują raczej na podróż do Grecji, Macedonii i Azji Mniejszej. Gdyby Listy Pasterskie korelować między sobą Tt zdaje się być logicznie pierwszym listem.[68]

Listy Pasterskie nie występują w kanonie Marcjona (ok. 150 r.). Przypominają one listy Igncego i list Polikarpa. Występują w kanonie Muratoriego.

Cel napisania Listu: Przekazanie podstawowych zasad organizowania i prowadzenia lokalnych wspólnot kościelnych.

[68] Culmann 1968: 90.

Tytus

Tytus,[69] imię pochodzenia łacińskiego, może znaczyć: *obrońca*. Gdyby je spolszczyć, mogłoby brzmieć: Bronisław. Porównanie Listów apostoła Pawła do Tymoteusza i do Tytusa (np. Tt 2:15 z 1Tm 4:12) zdaje się wskazywać, że adresaci ich obu, Tymoteusz i Tytus, byli mniej więcej rówieśnikami. Jeśli tak było, to Tytus urodził się około 32 r. po Chr. Był Grekiem (Ga 2:3). Być może pochodził z Antiochii. Być może Paweł przyczynił się do jego nawrócenia, a następnie ochrzcił.[70] Tytus nie został wspomniany w Dz, choć towarzyszył Pawłowi w drugiej i trzeciej podróży misyjnej. Różne mogły być tego powody.[71] Być może był tak blisko Łukasza, na przykład jako jego brat lub bliski krewny, że autorowi Dziejów umknęło wspomnienie o nim (zob. 2Kor 8:18: 12:18).

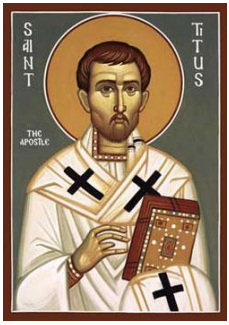

Tytus wraz z Barnabą towarzyszyli Pawłowi w podróży z Antiochii do Jerozolimy (Ga 2:1-3).[72] Tam zapadły, ważne dla dalszego rozwoju chrześcijaństwa, decyzje o nie nakładaniu na chrześcijan nawróconych ze środowisk nieżydowskich, lub z pogan, obowiązku obrzezania.

Tytus jawi się jako zdolny duszpasterz i mediator (2Kor 12:18).[73] Wygląda na to, że dla Pawła był osobą szczególną (2Kor 2:12; 7:5-6). Apostoł posłał go do Koryntu, gdy ani jemu ani Tymoteuszowi nie udało się rozwiązać problemów w tamtejszej wspólnocie (2Kor 2:4-11; 8:16-17). Tytus poradził sobie z trudnościami, lecz mógł o tym powiadomić Pawła osobiście nie Troadzie (2Kor 2:12), gdzie zaplanowano spotkanie, lecz dopiero w Macedonii (2Kor 2:13; 7:5-6). Paweł powierzył następnie Tytusowi przeprowadzenie w Koryncie zbiórki na rzecz zubożałych chrześcijan w Jerozolimie (2Kor 8:6).[74] Wraz z nim do Koryntian miał udać się nie nazwany z imienia brat (2Kor 12:18).[75]

Paweł, po swoim pierwszym rzymskim uwięzieniu, wyruszył prawdopodobnie w kolejną podróż misyjną, w czasie której odwiedził Kretę. Przed odjazdem z Krety prosił Tytusa o pozostanie na wyspie i doprowadzenie do końca rozpoczętego przez siebie dzieła (Tt 1:5). Kreta była trudnym polem misyjnym (Tt 1:10-16). Paweł kieruje do przebywającego tam Tytusa jeden ze swoich listów (Tt). W zakończeniu tego listu prosi Tytusa o przybycie do Nikopolis (Tt 3:12).

Tytus był przy Pawle także w czasie drugiego uwięzienia apostoła w Rzymie. Zostałe przez niego stamtąd wysłany do Dalmacji (2Tm 4:10).[76]

Mówi się, że Tytus żył długo. Zmarł jako 94-letni, ok. 126 r. po Chr., na Krecie. Obraz Tytusa wyłania się z 2Kor 2:13; 7:6-15; 8:6-24; 12:16-18; Ga 2:1-3; 2Tm 4:10; Tt 1:4; 3:12.

Cechy szczególne:

- Listy Pasterskie wskazują na rozwój myśli teologicznej, np. *wiara* może oznaczać *treść wiary*, zob. 1Tm 3.9; 6:10; 2Tm 4:7. Na *treść wiary* wskazuje też wyrażenie: *zdrowa nauka*: 1Tm 1:10; 2Tm 4:3; Tt 1:9; 2:1.
- Listy, wg niektórych, wskazują na bardziej rozwiniętą, monarchiczną, organizację kościoła, znajdującą odzwierciedlenie w pismach Ignacego Antiocheńskiego (zm. 110 r.); zob. 1Tm 3:2^{L}.
- Podobnie jak 1Tm, Tt zawiera kryteria biskupstwa: Tt 1:5-9.

Tt 1:1^{L}	Tytuł: Προς Τιτον, 𝔓^{61vid} א (IV); NA27.

Tt 1:4[L]	Tytus: Jeśli rówieśnik Tymoteusza (por. Tt 2:15 z 1Tm 4:12), to ur. ok. 32 r. po Chr. zm. jako 94-letni, ok. 126 r. po Chr., na Krecie, zob. Euzebiusz, Historia Kościoła, iii. 4. *Constitt. App*. vii. 46. Brc sugeruje, że Tytus był bratem Łukasza.
Tt 1:12[L]	Jest to wiersz heksametryczny, którego pierwszą strofę Kallimach zacytował w Hymnie do Zeusa.
Tt 2:2[L]	*starsi*, πρεσβύτας, tj. starsi wiekiem, ale też autorytetem (por. Iz 20:4; Tr 4:16), u Filona mężczyzna w wieku 50-56 lat, z piątej grupy wiekowej Arystoksenesa: νήπιος, παῖς, νεανίσκος, ἀνήρ, πρεσβύτης, BDAG.
Tt 2:3[L]	*starsze*, πρεσβύτιδας, tj. starsze wiekiem, ale też autorytetem (znana jest funkcja starszych w synagodze), por. 4Mch 16:14; BDAG.
Tt 2:7[L]	*nieskazitelność*, ἀφθορίαν, א* A C D* K P 33 (81) 104 1739 *al*; *brak zawiści*, ἀφθονίαν, $\mathfrak{P}^{32}$ F G 1881 *pc*; *szczerość*, *brak zepsucia*, ἀδιαφθορίαν, $\aleph^{2}$ D^{1} Ψ 𝔐. lub: *powagę* (σεμνότης); *niezniszczalność*, ἀφθαρσίαν, dod. D^{2} Ψ 𝔐 sy^{h}, por. 2Tm 1:10, gdzie zn. *nieśmiertelność*.
Tt 2:10[L]	Lub: (1) *lecz wykazują się wszelką dobrą wiernością*, jeśli ἀγαθή potraktujemy atrybutywnie; (2) *będą dowodem, że wiara jest dobra*, jeśli ἀγαθή potraktujemy predykatywnie (jako oddzielenie od *rz wiara* czasownikiem, co stwarza możliwość, że konstrukcja dopełnia orzeczenie). W kontekście przekład taki układałby się w paralelizm syntetyczny lub synonimiczny: Słudzy niech będą ulegli swoim panom... wykażą, że prawdziwa wiara rodzi owoce – a wszystko po to, aby być ozdobą nauczania Chrystusa, GGBB 188-89, 312-13.
Tt 2:13[L]	*wielkiego Boga i Zbawcy naszego, Jezusa Chrystusa*, τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστου: rozdz. przed *wielki* wskazuje, że zgodnie z zasadą Granville'a Sharpa (GS), chodzi o jedną i tę samą osobę, a zatem nasz Pan

69 Przykład ilustracji: https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=2352.

70 Barclay 1981: 13, 14; Bosak 1996: 686. Gnilka 2001: 127 przypuszcza, że nawrócił się w Macedonii lub Achai, możliwe że w Koryncie.

71 Rosłon J. W., Rubinkiewicz R. 1996: 384.

72 Bosak 1996: 686 uważa, że Tytus był współpracownikiem Pawła i Barnaby już przed tą podróżą.

73 Barclay 1981: 13-14; Benton 2003: 26.

74 Rienecker F., Maier G. 2001: 822 twierdzi, że oprócz tego zadania, Tytus miał dostarczyć kolejny list Pawła do Koryntian.

75 Barcaly 1981: 15; Bosak 1996: 687 przypuszczają, że bratem tym był Łukasz.

76 Rienecker F., Maier G. 2001: 822 przypuszcza, że również we wspólnotach w Dalmacji powstały jakieś problemy i Tytus miał je rozwiązać.

	określony jest jako *Bóg* i *Zbawca* (2P 1:1, 11; Jd 4), zob. Zasada Granville'a Sharpa (GS).
Tt 3:1[L]	*i*, και, dod.: D[2] 0278 𝔐 lat sy; brak go w: א A C D* F G Ψ 33 104 1739 1881 *pc* b.
Tt 3:3[L]	Za א (IV); dod. *przez*, δια, D (V); *w*[s].
Tt 3:13[L]	*prawnika*: νομικός może ozn. znawcę Prawa SP, ale także prawa cywilnego, LN.
Tt 3:15[L]	Dod. *amen*, αμην: א[2] D[1] F G H Ψ 0278 𝔐 lat sy bo; brak go w: א* A C D* 048 33 81 1739 1881 *pc* b vg[mss] sa; Ambst. W mss Listu pojawia się podpis w różnych formach, m.in.: *Do Tytusa*, Προς Τιτον, 𝔓[61vid] (700) א (IV); *Do T. napisany z Nikopolis* (*na Krecie* l. *z Macedonii*), Πρ. Τ. εγραφη απο Νικοπολεως (εν Κρητη 81 l. απο Μακεδονιας 945) A (V); *Pawła apostoła do T., wybranego na pierwszego biskupa Kreteńczyków, napisany z N. Macedońskiego*, Παυλου αποστολου πρ. Τ. της Κρητων εκκλησιας πρωτον επισκοπον χειροτονηθεντα εγ. απο Ν. της Μακεδονιας, H (IX); Tt 2:15[L]

List do Filemona (Flm)

List do Filemona (Flm): Zaliczany do Listów więziennych: Ef (Ef 3:1; 4:1), Flp (Flp 1:7, 13-14), Kol (Kol 4:3, 10, 18), Flm (Flm 1:1, 9).

Data i miejsce napisania Listu: 60 r. po Chr; Rzym, areszt domowy, w którym Paweł przebywał pod pilnowany przez jednego strażnika (Dz 28:16). Za Rzymem może przemiawiać: (a) to, że Paweł określa siebie starszym człowiekiem, gr. πρεσβύτης, choć zob. Flm 1:9[L]. List napisany w tym samym mniej więcej czasie, co Kol.

Cel napisania Listu: Utorowanie drogi powrotnej zbiegłemu, a następnie nawróconemu niewolnikowi, Onezymosowi, do jego pana Filemona.

Filemon

Filemon, gr. Φιλήμων, *przyjaciel* l. *owoc pocałunku*. Najbliżej mu być może do polskiego imienia Miłosz. Mieszkał on w Kolosach, w Azji Mniejszej. Był bogatym człowiekiem. Zdaje się, że młodszym o jakieś dziesięć lat od apostoła Pawła. Liczył sobie zatem około czterdziestki. W obszernym domu Filemona gromadził się kościół. W I w. po Chr. siedzibą lokalnych wspólnot często były domy bogatych wierzących. Wzmianki o budynkach kościelnych pochodzą dopiero z III w. po Chr. Gdy apostoł Paweł pisał do swojego współpracownika Tymoteusza o ludziach bogatych (1Tm 6:17-19), to Filemon ze swoim podejściem do bogactwa jest jednym z wielu przykładów tego, jak można służyć kościołowi swoim majątkiem.

Onezymos

Filemon miał niewolników. Jeden z nich, Onezymos, co znaczy *użyteczny*, okazał się *mało* użyteczny, bo okradł swego pana i zbiegł do Rzymu. Być może chciał zniknąć w tłumie tego wielomilionowego miasta. Jednak w niewyjaśnionych okolicznościach natknął się tam na apostoła Pawła, na towarzyszącego mu Tymoteusza i innych z jego zespołu. Były wczesne lata

sześćdziesiąte pierwszego wieku po Chrystusie. Paweł był więźniem w Rzymie. Toczył się jego proces przed trybunałem cesarskim Nerona. Spotkanie z Pawłem okazało się dla Onezymosa przełomem. Nawrócił się. Związał swoje życie z Jezusem. Nie zmieniało to jednak faktu, że był zbiegiem i że jako człowiek odrodzony powinien uregulować swoją sytuację. I właśnie List do Filemona został napisany przez Pawła, aby utorować zbiegłemu niewolnikowi drogę do jego pana i by pomóc obu, jemu i jego panu, rozpocząć nowy rozdział we wzajemnych stosunkach, już teraz, za sprawą Jezusa, braterskich.

Cechy szczególne:

- List osobisty, wstawienniczy, w sprawie zbiegłego niewolnika: Flm 1:10-14.
- List jest świadectwem tego, w jaki sposób chrześcijaństwo wpływało na stosunki społeczne.
- List zaliczany do więziennych, ale wyraźnym wydźwięku duszpasterskim.

Flm 1:1[L]	Tytuł: Προς Φιλημονα **א** (IV) A C (D) Ψ 33 *pc*; NA27.
Flm 1:2[L]	*Apfia*, Ἀπφία, czyli: *pupilka tatusia*, od ἀπφύς (?) LS, l. *kochana*, Thayer; l. *czysta*, trans. חפה (*chafa*[h]), zob. Jb 33:9, Abarim; imię częste w ins. fryg., być może żona Filemona (http://www.abarim-publications.com/Meaning/Apphia.html#.WY8zcLpuJ1w).
Flm 1:6[L]	*Filemon, wierzący – i dobra materialne:* Warte przemyślenia zasady korzystania z dóbr materialnych sformułował John Wesley: „Zarabiaj, ile się da; oszczędzaj, ile się da; dawaj, ile się da" (ang. Gain all you can; save all you can, give all you can). Wg niego dawanie nie powinno kończyć się na dziesięcinie. Do Boga należą *wszystkie* dochody. Wierzący musi wszystkimi dochodami rozporządzać zgodnie z wolą Boga. Dalsze zasady Wesleya stanowiły: (1) Dbaj o potrzeby swoje i rodziny. Zapewnij im zdrowe jedzenie, czyste ubranie, dach nad głową i wystarczające środki na wypadek, gdyby coś się miało stać zarabiającemu na chleb (1Tm 5:8). (2) Kto ma co jeść, w co się odziać i gdzie położyć głowę, to wszystko ponad to jest bogactwem (1Tm 6:8). (3) Chrześcijanin, który prowadzi własną działalność, powinien mieć odpowiednie narzędzia, zwierzęta i kapitał, aby ją z powodzeniem kontynuować (Rz 12:17; 13:8). (4) Chrześcijanin powinien brać na siebie odpowiedzialność za innych (Ga 6:10). Wesley sformułował także pytania pomagające zbadać własny stosunek do dóbr materialnych: Czy wydając te pieniądze, zachowuję się jak ich właściciel, czy jak zarządca? Jaki tekst z Biblii wymaga ode mnie wydania tych pieniędzy? Czy mógłbym ten zakup złożyć jako ofiarę dla Boga? Czy Bóg wynagrodzi mi ten wydatek przy zmartwychwstaniu sprawiedliwych? *w nas*: A (V) C D K L Ψ 048[vid] 81 614 630 1241 𝔐 vg[st] sy[hmg] Ambst; *w was*: 𝔓[61] **א** F G P 0278 33 104 365 1505 1739 1881 it[ar b] vg[cl ww] sy[p h] co[sa bo] arm.
Flm 1:8[L]	Znaczenie słów: *wspólnota twojej wiary*: (1) Jeśli odnieść *wspólnotę* do materialnego wsparcia, a wiarę potraktować jako gen. źródła, wyrażenie mogłoby ozn. wsparcie materialne wypływające z wiary. (2) Jeśli potraktować *wspólnotę* jako dzielenie się, a wiarę jako gen. objectivus, wyrażenie mogłoby się odnosić do dzielenia się wiarą, a zatem do ewangelizacji. (3) Jeśli rozumieć *wspólnotę*

	w sensie dystrybutywnym, a wiarę w sensie wspólnego wszystkim zaufania do Boga, to wyrażenie ozn. udział w życiu wierzących skupionych wokół Chrystusa. (4) Jeśli *wspólnota* ozn. uczestnictwo, a wiara sferę, w której się uczestniczy, to w wyrażeniu chodzi o udział w wierze.
Flm 1:9[L]	W Ef 6:20 Paweł mówi, że jest ambasadorem w kajdanach (πρεσβεύω ἐν ἁλύσει). Lightfood utrzymuje, że w tym przypadku i w Ef 6:20 πρεσβύτης jest par. do πρεσβευτής, co wynika z powszechnego mylenia przez skrybów υ i dwugłoski ευ. W G słowa te użyte są zamiennie 4 razy. O pod. niejednoznaczności świadczą również pap. i ins. Niewątpliwie *ambasador* (πρεσβευτής) jest tu możliwe, pod. jak w Ef 6:20 (πρεσβεύω), chociaż nie ma powodu, dla którego Paweł nie mógłby o sobie powiedzieć, że jest starym człowiekiem. Papirusy odnoszą πρεσβύτης do ludzi starszych.
Flm 1:13[L]	NET 681.
Flm 1:25[L]	Ἀμήν dod. **א** (IV); słowa brak w A (IV).

List do Hebrajczyków (Hbr)	
Hbr 1:1[L]	Tytuł: Προς Εβραιους א (IV) C I Ψ 33 pc; NA27.
Hbr 1:3[L]	ὑπόστασις, por. οὐσία, tj. *istota* Hdt., Eur.; τὸ εἶναι, *byt, istnienie* Plat.; *stan* Sof. (τὰς ἄπαιδας οὐσίας), zob. LS; *natura*, zob. Abr., por. βίος; τὸ εἶναι, *byt, istnienie* Plat.; *stan* Sof. (τὰς ἄπαιδας οὐσίας).
Hbr 4:2[L]	*ponieważ* […] *usłyszeli*, lub: *ponieważ nie byli tej samej wiary, co ci, którzy usłyszeli*, μὴ συγκεκερασμένους τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασιν $\mathfrak{P}^{13vid\ 46}$ A B C D K L P Ψ 0243 0278 33 81 365 630 1241 1505 1739 1881 2464 𝔐 ar t v $vg^{st.ww}$ sy^{h} sa^{mss}; *ponieważ nie było złączone*, συγκεκερασμενος א (104) b d vg^{cl} sy^{p} sa^{mss} Lcf; *ponieważ nie było połączone z wiarą słuchających*, των ακουσαντων D* 104 1505 sy^{hmg}; Lcf; w każdym przyp. rzecz sprowadza się do wniosku: obietnica spełnia się dzięki wierze słuchającego, zob. w. 3 i J 7:17.
Hbr 8:19[L]	BAGD 16 s.v. 1.
Hbr 10:38[L]	*mój*, μου, $\mathfrak{P}^{46}$ (200); brak w $\mathfrak{P}^{13}$ (III/IV); NA27/28; z wiary mojej, ἐκ πίστεως μου, D (V): por. Rz 1:17.
Hbr 12:14[L]	Przestroga Hbr 12:14-13:17 łączy się z pociechą dla wytrwałych, ze wskazaniem na przywileje, w których, z łaski Bożej, dano im udział.
Hbr 12:18[L]	*namacalnej góry*, ψηλαφωμένῳ ὄρει, D K L P Ψ 104 365 630 1241 1505 1739 1881 𝔐 vg^{cl} sy^{h}; słowa brak w: $\mathfrak{P}^{46}$ א A C 048 33 81 1175 lat sy^{p} co; NA27/28; góra i ogień są w gr. *rn*.
Hbr 13:4[L]	*rozwiązły*, πόρνος, to mężczyzna, który uprawia prostytucję.
Hbr 13:25[L]	Za $\mathfrak{P}^{46}$ (200) א*; dod. *Amen*, Ἀμήν, $א^{2}$ (IV); NA27/28.

Listy powszechne

List Jakuba (Jk)

Autor:

Jakub, przyrodni brat Pana Jezusa, Ἰάκωβος θεοῦ καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ δοῦλος (Jk 1:1). W samym Liście autor nie nazywa się bratem Pana. Jakub wspomniany jest też w: Mt 13:55; Mk 6:3; Dz 12:17; 15:13; 21:18; 1Kor 15:7; Ga 1:19; 2:9; 2:12. Co do historyczności autora Listu, zob. Euzebiusz, *Historia*: 2.23; Flawiusz, *Dzieje* XX 20-201. List cytowany jest przez Orygenesa (ok. 200 r.). Euzebiusz zalicza List do pism niepewnej kanoniczności. Marcin Luter nazwał ten list słomianym (zob. *Cechy szczególne*).

Czas:

Ok. 47-49 r. po Chr. Datowanie to opiera się na założeniach, mianowicie:

1. Jakub to przyrodni brat Pana Jezusa, który został ścięty w 62 r. Skoro tak, List musiał być napisany wcześniej.
2. Jakub nie nawiązuje do Ga. Może to znaczyć, że List ten został napisany przed Ga. Może to jednak też znaczyć, że Jakub go po prostu nie znał lub nie zdążył się z nim zapoznać.
3. Jakub nie nawiązuje do Soboru w Jerozolimie, który miał miejsce ok. 48-50 r., stąd musiał być napisany wcześniej.

Miejsce:

Jerozolima. Miejsce napisania Listu wynika z założonego jego autorstwa i czasu jego napisania.

Cel:

Przekazanie podstawowych zasad wiary i życia we wspólnocie kościoła oraz w społeczeństwie.

Temat: Wiara na co dzień.

Cechy szczególne:

1. List adresowany jest do dwunastu pokoleń w rozproszeniu (Jk 1:1, ταῖς δώδεκα φυλαῖς ταῖς ἐν τῇ διασπορα), lecz pisany jest dobrą greką.
2. Jakub nazywa prawo: *Będziesz kochał swojego bliźniego jak samego siebie* (ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν, καλῶς ποιεῖτε; Jk 2:8) królewskim (νόμος βασιλικός).
3. Jeden z najpiękniejszych wersetów Jk i być może całego NP, tj. Jk 1:25, czyni ocenę tego Listu ze strony Lutra (że jest to list słomiany) niezrozumiałą.

Jk 1:1[L]	Tytuł: Ἰάκωβου ἐπιστολή, B[2] (IV); brak w א B* (IV), Jk 1:1[L]. Imię, יַעֲקֹב (*ja'aqow*), zn. *trzymajpięta*.
Jk 1:7[L]	*Osoba*: BAGD 66 s.v. 1, 6.
Jk 1:9[L]	*Brat* w kontekście kolektywu, zob. BAGD.
Jk 1:15[L]	Zob. Hort.
Jk 1:17[L]	Zob. Ropes, Ewald, Mayor BW.

Jk 1:20[L]	*nie sprawia* l. *nie zaprowadza*, (Flp 2:12), ουκ εργαζεται ℵ (IV) A B C[3] Ψ 5 81 436 442 2344; Did; *sprowadza*, *nie robi użytku*, οὐ κατεργάζεται C* (V), P 307 642 1175 1243 1448 1611 1735 1739 1852 2492[c] Byz; zob. NA28; ουκ εργαζεται ℵ A B C[3] Ψ 5 81 436 442 2344 Did.
Jk 2:2[L]	RWP.
Jk 2:3[L]	*Ty stań lub usiądź tam*, σὺ στῆθι ἢ κάθου ἐκεῖ, B 1175 1243 1739 1852 2492 ff sa[mss]; *Ty stań tam lub usiądź*, σὺ στῆθι ἐκεῖ ἢ κάθου, A Ψ 33 81 1448* 1611 vg sy[h] sa[ms]; Cyr.
Jk 2:4[L]	Zob. NA28.
Jk 3:6[L]	*Cykl*: RWP; *Gehenna*: Vincent.
Jk 4:10[L]	*przed Panem*, gr. ἐνώπιον τοῦ κυρίου 𝔓[100] ()5 436 442 642 1448 2492 Byz sy (zob. NA28); κυρίου ℵ A B P Ψ 33 81 307 1175 1243 1611 1735 1852. 2344; Or. Występuje też wariant: *przed Bogiem*, του θεου 1739 bo[pt] ac

Pierwszy List św. Piotra (1P)

Autor:

Piotr, apostoł Jezusa Chrystusa, Πέτρος ἀπόστολος Ἰησοῦ Χριστοῦ (1P 1:1). List został napisany, zredagowany lub przetłumaczony przez Sylwana (1P 5:12).

Czas:

Ok. 64 r. po Chr. Datę tę wnosi się na podstawie odniesień autora do prześladowania.

Miejsce:

Rzym, jeśli symbolicznie kryje się on za nazwą Babilon, zob. 1P 5:13: ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτὴ καὶ Μᾶρκος ὁ υἱός μου.

Cel:
Udzielenie duchowego wsparcia wierzącym rozproszonym w północnych krainach Azji Mniejszej, zob. 1P 1:1; 5:12.

Temat: Życie godne duchowego odrodzenia.

1P 1:1[L]	Tytuł: Πετρου επιστολη πρωτη, 𝔓[72]; NA27.
1P 1:6[L]	*Cieszcie się nim*: *cz* w trybie oznajmującym i rozkazującym przybierają identyczne formy.
1P 2:2[L]	*ku zbawieniu*, εἰς σωτηρίαν, 𝔓[72] ℵ A B C K P Ψ 33 69 81 323 614 630 945 1241 1505 1739 *al* latt sy co Cl; wyr. brak: L 642; zob. pod. między: εἰς, a trzema pierwszymi znakami w. 3 (w tekście majuskułowym).

1P 3:21[L]	ἐπερώτημα pochodzi z z języka biznesu i dotyczy umów. Każda umowa zawiera w sobie prośbę i odpowiedź. To czyni ją legalną i wiążącą (Brc). Współcześnie odpowiadałby temu akt notarialny.
1P 4:6[L]	Niektórzy – jak Augustyn i Luter – rozumieją słowo *umarli* w sensie przenośnym i twierdzą, że chodzi o umarłych duchowo (Ef 2:1; Kol 2:13). NET – z powołaniem się na 1P 2:7-8; 4:1-5, 12-19 – przedstawia pogląd, że chodzi o tych umarłych, którym zwiastowano ewangelię, gdy jeszcze żyli. Następnie w prześladowaniach stracili oni życie, aby jednak żyć nadal w obecności Boga. Według Bigga ludzie, którzy nie usłyszeli ewangelii w tym życiu, usłyszą ją w przyszłym, zanim dokona się sąd, BW.
1P 4:16[L]	*w tym imieniu*, gr. ἐν τῷ ὀνόματι τούτῳ, 𝔓[72] א A B Ψ 5 33 81 436 442 1175 1243 1611 1739 1852 2344 2492 latt sy co; Cyr; *w tej mierze*, ἐν τῷ μέρει τούτῳ P 307 642 1448 1735 Byz.
1P 4:18[L]	Werset 1P 4:18 zawiera cytat z Prz 11:31 przytoczony za G: εἰ ὁ μὲν δίκαιος μόλις σῴζεται ὁ ἀσεβὴς καὶ ἁμαρτωλὸς ποῦ φανεῖται. *Cz* σῴζεται może mieć znaczenie zwrotne lub bierne, tj.: *zostanie zbawiony* (l. *uratowany*) l. *zbawi się* (l. *uratuje się*). Werset ten został (1) dostosowany do Prz 11:30, który w G brzmi: *Z owocu sprawiedliwości wyrasta drzewo życia, zabierane zaś są przedwcześnie dusze nieprawych* (ἐκ καρποῦ δικαιοσύνης φύεται δένδρον ζωῆς ἀφαιροῦνται δὲ ἄωροι ψυχαὶ παρανόμων); (2) wyraża odrębną myśl, podobnie jak w tekście hebrajskim. Jeśli został dostosowany, to może oznaczać, że sprawiedliwe życie nie jest życiem bez wysokich kosztów materialnych, emocjonalnych i duchowych. Wg znanych nam tekstów hbr.: Prz 11:30: *Owocem sprawiedliwego – drzewo życia; a chwytający (zdobywający) dusze – mądry* (פְּרִי־צַדִּיק עֵץ חַיִּים וְלֹקֵחַ נְפָשׁוֹת חָכָם). Przy 11:31: *Jeśli sprawiedliwy odbiera na ziemi zapłatę, to tym bardziej człowiek bezbożny i grzesznik* (הֵן צַדִּיק בָּאָרֶץ יְשֻׁלָּם אַף כִּי־רָשָׁע וְחוֹטֵא). W tekście hbr.: (1) Oba wersety wyrażają odrębne myśli; (2) oba wersety może je łączyć idea skutku: owoc sprawiedliwego (w w. 30) z odpłatą sprawiedliwego. Warto też mieć na uwadze, że tekstem wyjściowym dla G mógł być inny, nieznany nam tekst hbr. Jak tłumacz mógł przetłumaczyć ten tekst na grecki w sposób, w który to uczynił, pozostaje przedmiotem domniemań. Hbr. הֵן może znaczyć: *oto*, lub być arameizmem *jeśli* (por. Wj 4:1), אַף można odczytać jako *gniew*, a כִּי może mieć znaczenie emfatyczne: *tak! z pewnością!* Może późniejszy tłumacz odczytał swój tekst (swobodnie?) w sensie: *Oto* (l. *Jeśli*) *sprawiedliwemu na ziemi odpłacane jest gniewem – to z pewnością bezbożnemu i grzesznikowi*. Fakt, że autor Listu wybrał cytat akurat ten cytat z G może oznaczać, m.in., (1) że posługiwał się Księgą Przypowieści, która była u chrześcijan znana; (2) zbawienie sprawiedliwych uwarunkowane jest przejściem przez nich próby, która

	przynajmniej z jakiegoś punktu widzenia może zakończyć dla nich niepomyślnie; (3) Bóg zbawia tych, których szczerość testowana jest w próbach. Istnieje jeszcze inna możliwość rozumienia omawianej sprawy. Otóż w 1P 5:12 autor Listu stwierdza, że pisze przez pośrednika, Sylwana (zob. przy tym użycie aor. Epistolarnego, z wyjaśnieniem w SNPD). Jest to stwierdzenie na tyle ogólne, że może mieć kilka znaczeń. Piotr mógł dyktować Sylwanowi, co jest najbardziej prawdopodobne. Piotr mógł też przekazać Sylwanowi do przetłumaczenia lub redakcji list napisany przez siebie.[1] Być może w miejsce hebrajskiego cytatu Prz 11:31, jeśli Piotr go użył w brzmieniu hebrajskim (zob. wyżej), Sylwan wstawił jego odpowiednik z G, nie wnikając w szczegóły zróżnicowania obu wariantów tekstowych. Cytat w wersji hebrajskiej, tj. *Jeśli sprawiedliwy odbiera na ziemi zapłatę, to tym bardziej człowiek bezbożny i grzesznik*, również harmonizuje z wywodem Piotra w 1P 4:12-19. Takie domniemanie nasuwa rzecz jasna dalsze, również, przynajmniej do pewnego stopnia, domniemane wnioski. Na przykład: 1. W środowisku wczesnego kościoła, a przynajmniej w otoczeniu Piotra, korzystano ze zróżnicowanego tekstu Pism Świętych, co może wynikać również z innych fragmentów NP, np. Dz 7:4 (który wskazuje na PS); Ef 4:8 (który cytuje z nieznanego źródła). 2. W środowisku tym nie wnikano w zróżnicowanie wariantów tekstowych, na co również wskazują inne fragmenty NP, np. cytowanie Ha 2:4 w Rz 1;16-17 i Hbr 10:38. Dużo poważniejszą sprawą jest to, jakie znaczenie miały przytaczane cytaty. Czy z tych niejasnych cytatów wyłuskiwano wizję przyszłości, czy też nimi potwierdzano objawioną przez Chrystusa wizję przyszłości. Po swoim zmartwychwstaniu Jezus przez 40 dni ukazywał się uczniom i mówił im o Królestwie Bożym (Dz 1:3). Jeśli to drugie, to cytaty spełniały rolę służebną i nie tyle wyjaśniały *coś*, lecz wyjaśniały *się*, w myśli tego, co znajdujemy w Łk 24:44-45.
1P 5:1[L]	*więc*, gr. οὖν $\mathfrak{P}^{72}$ A B sy^{h**}; τοὺς P 33 81 307* 442 642 1243 1448 1739 2344 2492 Byz; οὖν τοὺς ℵ Ψ 5 $307^{c\ vid}$ 436 1175 1611 1735 sa^{mss}.
1P 5:5[L]	RWP.
1P 5:10[L]	*Jezusie*, gr. Ιησου, $\mathfrak{P}^{72}$ A P Ψ 5 33 81 307 436 442 642 1175 1243 1448 1735 1739 1852 2344 2492 Byz latt sy^{h**} bo; imienia brak w: ℵ 1611 sy^{h}.
1P 5:14[L]	Za B (IV); dod. *Amen*, Ἀμήν, ℵ (IV); Metz.
Drugi List św. Piotra (2P)	
2P 1:1[L]	Tytuł Listu: Πετρου επιστολη δευτερα za $\mathfrak{P}^{72}$ C; Πετρου δευτερα $ℵ^{1}$ B^{2}; Πετρου καθολικη δευτερα επιστολη 18.

[1] Co do przeciwnego zdania, tj. że list nie mógł być przetłumaczony przez Sylwana, zob. np. Cullmann 1968: 104.

	Boga i Zbawcy, Jezusa Chrystusa, τοῦ θεοῦ ἡμῶν καὶ σωτῆρος Ἰησοῦ Χριστοῦ B C 1448 Byz; του θεου και (dod. σωτηρος 442) Ιησου Χριστου του κυριου ημων א, zob. zasada GS Tt 2:13[L]. *Szymon*, Συμεών (*Symeon*), שִׁמְעוֹן (*szim ʻon*), czyli: *słuchacz* (zdrobniałe), *[Bóg] mnie wysłuchał w potrzebie*, por. Rdz 29:33 (inne zn. i tytuł Listu: 2P 1:1[L]), zob. Dz 15:14, א A K P 049 056 0142 1739 sy[ph h] arm *al*. Σίμων w 𝔓[72] B Ψ 69 81 614 623 630 1241 1243 2464 *al* vg co; HALOT. *otrzymali*: NET.
2P 1:2[L]	Brak τοῦ θεοῦ καὶ Ἰησοῦ w P Ψ, w wyrażeniu: τοῦ θεοῦ καὶ Ἰησοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν to przypadek parablepsy (oko skryby przeskoczyło z τοῦ do τοῦ). *[dogłębne] poznanie*, ἐπίγνωσις (*epignosis*), może oznaczać po prostu poznanie, jednak Mayor 1907: 171-74 zasugerował, że oznacza ono często pełniejsze poznanie, szczególnie w sprawach odnoszących się do poznania prawd duchowych. Termin ten pojawia się w 2P 1:2, 3, 8; 2:20 (forma czasownikowa dwa razy w 2P 2:21).
2P 1:5[L]	Imiesłów παρεισενέγκαντες (*pl* aor. 2 act.) może mieć znaczenie (1) instrumentalne (*wnosząc*, l. *dokonując wniesienia* wszelkiego starania) lub (2) wskazujące na okoliczności towarzyszące (*mając wniesione* wszelkie starania). Logicznie rzecz biorąc imiesłów ten zdaje się być motorem sprawczym imperatywu *wnieście dodatkowo*, ἐπιχορηγήσατε. Ponadto warto zwrócić uwagę na znaczenie datiwu w 2P 1:5-8. Może ono być instrumentalne lub lokatywne. W zależności od przyjętej koncepcji gramatycznej z fragmentu tego wyłania się inny obraz duchowego rozwoju.
2P 1:20[L]	RWP.
2P 2:4[L]	*w więzach*, σειραῖς, l. *w łańcuchach, pętach, sznurach* 𝔓[72] P Ψ 33 1739 *Byz* vg *et alii*; σιροῖς l. σειροῖς, czyli: *w otchłaniach* א A B C 81 *et pauci*; w Jd 6: *w kajdanach*, gr. δεσμοῖς (*desmois*). *Tartar*, τάρταρος, hl w NP; u Homera, Pindara, Filona, w G (Jb 39:24; Prz 30:16) i w inskrypcjach, ozn. miejsce przebywania niegodziwych zmarłych. Odpowiednik gehenny u Żydów. U Greków ozn. miejsce pod Hadesem, gdzie niegodziwym wymierzano karę. Zob. RWP.
2P 2:6[L]	*bezbożność*, ἀσεβεῖν, א A C Ψ 33 1739 𝔐 latt; *bezbożnych*, ἀσεβέ[σ]ιν 𝔓[72] B P 614 630 1505 *pc* sy.
2P 2:11[L]	*przy Panu*, gr. παρὰ κυρίου 𝔓[72] 1241 *et pauci*, tj. *sprzed Pana*. Brak παρὰ κυρίῳ w A Ψ 33 vg *et alii*, tj. *przy Panu*. Być może hebr.; לִפְנֵי יְהוָה i מִלִּפְנֵי יְהוָה mogą być bliskoznaczne. W większości świadectw (w tym א B C P 1739) παρὰ κυρίῳ. W Jd 9 wyrażenia brak, choć chodzi raczej o παρὰ κυρίῳ.

2P 2:11[L]	*opuściwszy*, καταλιπόντες, 𝔓[72] B[2] C P Ψ 1739 𝔐 sy sa[ms] bo; *opuszczając*, καταλείποντες, א A B* 33 442.
2P 2:18[L]	*ledwie*, ὀλίγως, 𝔓[72] א[2] A B Ψ 33 (630 1505) *pc* latt sy co; *właściwie, w rzeczy samej*, οντως, א* C P 048 5 81 307 442 642 1175 1243 1448 1611 1735 1739 1852 2492 Byz. Ci, którzy ledwie uszli, może oznaczać nowo nawróconych, podatnych na różne wpływy, lub tych, którzy właśnie z takich wpływów wyplątali się.
2P 2:20[L]	*naszego*, ἡμῶν, 𝔓[72] א A C P Ψ 048[vid] 5 33 81 323 436 442 623 642 1175 1243 1448 1611 1735 1739 1852 2344 2541 vg sy[h], zaimka brak w: B 307 2492 Byz.
2P 3:4[L]	zob. GGBB 89-91.
2P 3:6[L]	*przez nie*, gr. δι᾽ ὃν (*rm*, *lp*), P 1175 t vg[mss], tj. przez Słowo, λόγος, które nawiązuje do ὅς (*rm*); *przez nie*, δι᾽ ὧν (*rm*, *rż* l. *rn*, *lm*), 𝔓[72] א A B C Ψ 048 5 33 81 307 436 442 642 1448 1611 1735 1739 1852 2344 2492 Byz lat sy co, tj. z wody i przez wodę (ἐξ ὕδατος καὶ δι᾽ ὕδατος) za sprawą Słowa, zob. Rdz 6:11; 7:11.
2P 3:10[L]	*zostaną nawiedzone*, εὑρεθήσεται, א B P 1175 1448 1739[txt] 1852 sy[ph mss txt] sy[hmg]; *nie zostaną znalezione*, tj. przepadną, οὐχ ἑυρεθήσεται, sy[ph mss] sa cv[vid]; *okażą się rozwiązane*, ευρεθησεται λυομενα 𝔓[72]; *zostaną spalone*, κατακαησεται, A 048 33 81 307 436 442 642 1611 1739[v.l.] 2344 Byz vg[cl] sy[ph mss v.l.] sy[h]; Cyr; *spłoną*, κατακαησονται 5 1243 1735 2492. NET.
2P 3:11[L]	*wy*, ὑμᾶς, 𝔓[72c] א[2] A C(*) P Ψ 048[vid] 33 1739 𝔐 t vg sy; *my*, ἡμᾶς, א* 630 2464 *al*; Firm Pel; *my sami* lub *wy sami*, ἑαυτούς, 1243; *zaim* brak w: 𝔓[72*.74vid] B *pc* vg[ms]; Spec.
2P 3:16[L]	*listach*: w א P 1739 𝔐 występuje rodz.; brak go w: 𝔓[72] A B C Ψ 33 *al*. *przekręcają*, στρεβλοῦσιν, א A B C[2] Ψ 5 33 81 307 436 1448 1611[c] 1735; *przekręcą*, στρεβλώσουσιν, 𝔓[72] C*[vid] P 442 642 1175 1243 1611* 1739 1852.
2P 3:18[L]	*Amen*, ἀμήν, 𝔓[72] א A C P Ψ 5 33 81 307 436 442 642 1448 1611 1735 1739[c] 1852 2344 2492 Byz vg sy co. Słowa brak w: B 1175 1243 1739* vg[mss].

Pierwszy List św. Jana (1J)

Pierwszy List Jana (1J) zaliczany jest do Listów powszechnych obok: Jk, 1-2 P, 1-3J, Jd.

Tytuł Listu: Wszystkie znane mss Listu nazywają go pierwszym i przypisują jego autorstwo Janowi: Ιωαννου επιστολη πρωτη א[1], Ιωαν(ν)ου πρωτη A B[2]; Ιωαννου καθολικη πρωτη επιστολη 18.

Autor: Apostoł Jan. Na autorstwo apostoła Jana, jako jednocześnie autroa Ewangelii wg św. Jana wskazuje:

1. podobieństwo tematyczne obu pism;
2. słownictwo obu pism, np. słowo *wierzyć* pojawia się ok. 100 razy w J, 9 razy w 1J, z jednym słowem *wiara* w 1J 5:4
3. świadectwo Ojców Kościoła: Polikarp (ok. 69-156) uczeń apostoła Jana, Ireneusz z Lyonu (140-202), Klemens z Aleksandrii (150-212), Tertulian (150/160-240), Euzebiusz (264-340). *Commentary Critical and Explanatory on the Whole Bible*, Jamieson 1997, II: 524-525.

Data napisania Listu: ok. 90 r. lub lata dziewięćdziesiąte. Zazębia to się ze świadectwem Ojców Kościoła, że na krótko przed 67 r. Jan wraz z innymi chrześcijanami opuścił Jerozolimę i służył w okolicach Efezu być może wspólnotom kościołów wspomnianych w Obj. 2:8-3:22.

Myśli przewodnie Listu (idee główne):

1. Antychryst i antychryści. List zawiera przestrogi przed działalnością antychrystów l. zwodzicieli (1J 2:18-19; 4:1-6). W historii poglądy charakterystyczne dla opisanych przez Jana dały się poznać jako *doketyckie*, od gr. δοκέω, mniemać, myśleć, i wyrażały przekonanie, że Jezus był człowiekiem tylko pozornie. Był to pogląd, który zaznaczył się w dziejach w II w. Według tego poglądu Jezus był człowiekiem tylko pozornie. Nie miał ciała ludzkiego, ale eteryczne ciało niebiańskie. Jego cierpienia i śmierć na krzyżu były zatem pozorne. Wg niektórych doketystów zamiast Syna Bożego cierpiał na krzyżu Szymon Cyrenejczyk. Pogląd ten został potępiony jako herezja na I Soborze Nicejskim zwołanym przez Konstantyna Wielkiego do Nicei w Bitynii na obrady trwające w dniach 19-25 lipca 325 r. Propagatorem tego poglądu był m.in. żyjący w II w. Juliusz Kasjan (łac. Julius Casssianus), uczeń Walentyna Egipcjanina.

1J 1:1^{L}	Jezus Chrystus był postacią namacalną, nie pozorną: doketyzm (od gr. δοκέω, tj. wydawać się), pogląd powstały w II w. po Chr. głosił, że Jezus był człowiekiem tylko pozornie. Nie miał on rzeczywistego ciała, ale ciało niebieskie, stąd jego cierpienia na krzyżu były pozorne.
1J 1:7^{L}	*zaś*, gr. δέ, א A B C P 5 33 81 307 436 442 642 1175 1448 1611 1735 1852 2344 2492 Byz sy co; Cl *txt* Ψ 1243 1739 1881 1 z* bo^{mss}; Cyr; spójnika brak w: א B C P Ψ 1243 1611 1739 1852 1881 1 vgst sy; Cl.
1J 2:2^{L}	Przebłaganie może łączyć się z: (1) ułagodzeniem Bożego gniewu, przebłaganiem (Morris, NET 73); (2) okupem (Brown, NET 737); zadośćuczynieniem.
1J 3:4^{L}	RWP.
1J 3:7^{L}	*Dzieci*, τεκνία, א B 81 642 1175 1243 1448 1611 1852 2492 Byz sy^{h}; bliskoznaczne παιδία AC^{vid} P Ψ 5 33 436 1735 1739 1881 2344 sy^{hmg}; 881; *dzieci moje*, τεκνια μου 307 442.
1J 3:20^{L}	*że* […] *że*, ὅτι […] ὅτι, zrozumienie wyrażonej w tych słowach myśli zależy od sposobu przełożenia obu spójników; np. *gdyż* […] *gdyż*.
1J 4:2^{L}	Możliwe tłumaczenia: (1) *Wszelki duch, który przyznaje, że Jezus Chrystus przyszedł w ciele...* por. 2J 7. (2) *Wszelki duch, który przyznaje, że Jezus Chrystus jest tym, który przyszedł w ciele...* jeśli tak, to byłby to jedyny przypadek, w którym Jan nazywałby Drugą Osobę Trójcy sprzed wcielenia Jezusem

	Chrystusem. (3) *Wszelki duch, który przyznaje, że Jezus jest Chrystusem, który przyszedł w ciele...* Ta opcja byłaby bardziej przekonywająca, gdyby przed *Chrystus* stał rodzajnik. Pomimo że go brak, ta trzecia opcja jest najbardziej wymagająca. Badana osoba musiałaby bowiem przyznać, że Jezus i tylko On jest Chrystusem, a ponadto jest On Chrystusem, który przyszedł w ciele. Za opcją tą przemawia dodatkowo: (a) fakt, że w 1J 4:3 mowa jest tylko o Jezusie, a nie o Jezusie Chrystusie; (b) J 9:22, szczególnie w kont. jego brzmienia w $\mathfrak{P}^{66}$ i $\mathfrak{P}^{75}$.
1J 4:9^{L}	Flawiusz, *Dawne* 1. 222.
1J 4:16^{L}	NET 755.
1J 4:17^{L}	Lub: *została udoskonalona*, τετελείωται, obie formy są w pf. identyczne, choć ich sens w obu przypadkach jest nieco inny. *u nas*, μεθ᾽ ἡμῶν, l. *z nami, gdy chodzi o nas*; co może ozn. Jego miłość do nas l. naszą miłość względem Niego.
1J 5:6^{L}	RWP.
1J 5:7^{L}	TP dodaje tzw. *Comma Johanneum*: in terra, spiritus et aqua et sanguis (dod. et hi tres unum sunt in Christo Iesu vg^{mss}; Spc [V]) et tres sunt, qui testimonium dicunt in caelo, pater, verbum (filius 1 [XII] vg^{mss}) et spiritus, et hi tres unum sunt (dod. in Christo Iesu 1 [XII] vg^{mss}) 1 [XII] vg^{mss} r (VI/VII) vg^{mss}; Spc (V) (Prisc Flg). *w niebie: Ojciec, Słowo i Duch Święty; a ci Trzej są jedno.* ^{8}*I trzej są, którzy świadczą na ziemi*, ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ Πατήρ, ὁ Λόγος, καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα· καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἕν εἰσι. ^{8}καὶ τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῇ γῇ 221$^{v.l.}$ 2318 vg^{cl} (61 629 pomija: καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἕν εἰσι; 61 629 88$^{v.l.}$ 429$^{v.l.}$ 636$^{v.l.}$ 918: *al. v.l. minores*); *na ziemi, duch i woda i krew* (+ *a ci trzej jedno są w Chrystusie Jezusie*, łac. in terra, spiritus et aqua et sanguis (+ et hi tres unum sunt in Christo Iesu vg^{mss}; Spec). ^{8}*I trzej są, którzy składają świadectwo w niebie: Ojciec, Słowo (Syn) i Duch, a ci trzej są jedno* (+*w Chrystusie Jezusie*), ^{8}et tres sunt, qui testimonium dicunt in caelo, pater, verbum (filius l vg^{mss}) et spiritus, et hi tres unum sunt (+ in Christo Iesu l vg^{mss}) l r vg^{mss}; Spec (Prisc Fulg) *txt codd graeci rell et* vg$^{st.ww}$ (sa) bo sy; Cl^{lat} *etc.* Metz 639.
1J 5:10^{L}	*w sobie*, gr. ἐν ἑαυτῷ, ℵ Ψ 5 1243 1611 1739 1881^{c} 2492 Byz^{pt}; *w sobie* lub *w Nim*, gr. ἐν αὐτῷ, A B P 81 307 436 442 642 1175 1448 1735 1852 1881* 2344 Byz^{pt}.
1J 5:16^{L}	*grzech na śmierć*, ἁμαρτία πρὸς θάνατον: (1) idiom hbr: grzech, przy którym ktoś upiera się „na śmierć", „na zabój", śmiertelnie poważnie, por. *gniew na śmierć* w Jo 4:9; (2) w kontekście tego skierowanego prawdopodobnie przeciw gnostycyzmowi Listu wyrażenie to odnosi się do gnostyckiego przeczenia wcieleniu Jezusa Chrystusa (1J 4:1-6) oraz odrzucania wszelkich hamulców moralnych (1J 3:4-12). Grzech ten Jan uważa za beznadziejny dlatego, że jest on jakby grzechem systemowym, niedostrzeganym przez tych, którzy w nim żyją, i dlatego tak bardzo niebezpiecznym, zob. 1J 2:18-26. Co do

	gnostycyzmu, był jedną z najgroźniejszych herezji dwóch pierwszych wieków Kościoła. Jego przesłanie można streścić w słowach: *Doskonały duch – zepsuta materia*. *Gnostycki* dualizm *duch – materia* prowadzi w konsekwencji do przekonań: (1) Ciało jako twór materialny jest całkowicie złe. Należy je przeciwstawić Bogu, który jest doskonałym Duchem. (2) Zbawienie to wyzwolenie od ciała możliwe dzięki szczególnemu poznaniu (gr. *gnosis*, stąd *gnostycyzm*). (3) Chrystus nie był prawdziwym człowiekiem: (a) *doketyzm* (od gr. *dokeo*, przypuszczam, sądzę) głosił, że Chrystus miał ciało tylko z pozoru; (b) *keryntianizm* (od imienia głównego przedstawiciela, Kerintusa) twierdził, że Boski Chrystus połączył się z człowiekiem Jezusem w czasie chrztu i opuścił go tuż przed Jego śmiercią na krzyżu. (4) Ciało, jako złe, należy umartwiać, Kol 2:21-23 (ascetyzm). (5) Ponieważ *ciało*, a nie samo łamanie Prawa (1J 3:4), jest złe, dlatego łamanie Prawa nie ma większego znaczenia dla moralności. Pogląd taki otwierał drogę przeciwnemu ascetyzmowi hedonizmowi. Jeśli pisma NP walczą z gnostycyzmem, to w jego wczesnej formie. Pełny rozwój gnostycyzmu przypada na II i III w. po Chr. Poza Kol i 1J aluzje do gnostycyzmu znajdujemy w 1Tm, 2Tm, Tt, 2P i – być może – w 1Kor.
1J 5:18[L]	*ale zrodzony z Boga strzeże się*, ὁ γεννηθεὶς ἐκ τοῦ θεοῦ τηρεῖ ἑαυτὸν, א A[c] P Ψ 33 1739 𝔐; Or, por. יִשְׁמֹר אֶת־נַפְשׁוֹ; *ale zrodzony z Boga strzeże go*, ὁ γεννηθεὶς ἐκ τοῦ θεοῦ τηρεῖ ἑαυτὸν, A* B 614 1505 *pc* latt.
1J 5:21[L]	*Amen*, Ἀμήν, dod. P (VI); brak w א (IV).
Drugi List św. Jana (2J)	
2J 1:1[L]	Tytuł Listu: Jana Drugi, Ιωαννου β΄, א (IV) B Vincent BW.
2J 1:2[L]	RWP.
Trzeci List św. Jana (3J)	
3J 1:1[L]	Lub: *prezbiter*, πρεσβύτερος (*presbyteros*), równoznaczne z *biskup*, ἐπίσκοπος (*episkopos*). Tytuł Listu: Jana Trzeci, Ιωαννου γ΄, א (IV) B.
3J 1:4[L]	*Prawda* bez rodz. w: א C[2] P Ψ 048[vid] 5 307 442 642 1175 1243 1448 1611, z rodz. w: A B C*[vid] 33 81 436 1735 1852.
3J 1:15[L]	*Amen*, Ἀμήν, dod. L (VII); brak w א (IV).
List św. Judy (Jd)	
Autor: Juda, przyrodni brat Pana Jezusa, Ἰούδας Ἰησοῦ Χριστοῦ δοῦλος, ἀδελφὸς δὲ Ἰακώβου, Jd 1:1, por. Mt 13:55; Mk 6:3.	

Czas:

Ok. 65 r. po Chr. Takie datowanie nastręcza jednak trudności, z następujących powodów:

1. Tak wczesną datę ustala się przez połączenie Jd z 2P. Jeśli jednak zestawi się Jd 1:17-18 z faktem, że w tym okresie wciąż aktywny był Piotr, Paweł i Jan, to pojawia się pytanie: Czy Juda mógł o tym nie wiedzieć?
2. List ten traktuje wiarę w kategoriach zbioru prawd.

Miejsce: Ziemia Izraela. Identyfikacja ta opiera się na przyjęciu, że autorem Listu był Juda.

Cel: Ostrzeżenie wierzących przed fałszywymi nauczycielami.

Temat: Walka o wiarę.

Cechy charakterystyczne Listu Judy

1. Jd 1:17-18: List prezentuje się jako pochodzący z wczesnego okresu poapostolskiego, sugeruje bowiem, że adresaci znali apostołów, którzy im głosili: [18]ὅτι ἔλεγον ὑμῖν ἐπ᾽ ἐσχάτου χρόνου ἔσονται ἐμπαῖκται κατὰ τὰς ἑαυτῶν ἐπιθυμίας πορευόμενοι τῶν ἀσεβειῶν. [19]Οὗτοί εἰσιν οἱ ἀποδιορίζοντες, ψυχικοί, πνεῦμα μὴ ἔχοντες.
2. Jd wymieniony jest przez Muratoriego (ok. 180 r. po Chr.) jako należący do pism kanonicznych.
3. Istnieje zależność między tym Jd a 2P.
4. List ten w bardzo przychylny sposób traktuje 1Hen.

Echa ksiąg nieprotokanonicznych w Liście Judy

5. Jd 1:9: *Pan niech cię skarci!* Cytat z WMoj, zob. Charles 1897: 110, por. Za 3:2; 2P 2:10-11.
6. Jd 1:14-15: Προεφήτευσεν δὲ καὶ τούτοις ἕβδομος ἀπὸ Ἀδὰμ Ἐνὼχ λέγων, ἰδοὺ ἦλθεν κύριος ἐν ἁγίαις μυριάσιν αὐτοῦ [15]ποιῆσαι κρίσιν κατὰ πάντων καὶ ἐλέγξαι πᾶσαν ψυχὴν περὶ πάντων τῶν ἔργων ἀσεβείας αὐτῶν ὧν ἠσέβησαν καὶ περὶ πάντων τῶν σκληρῶν ὧν ἐλάλησαν κατ᾽ αὐτοῦ ἁμαρτωλοὶ ἀσεβεῖς., por. 2P; cyt. 1Hen 1:9 i Jub, zob. Jd 1:14[L].

Jd 1:1[L]	Choć Juda był przyrodnim bratem Jezusa, pod. jak jego brat Jakub, określa się słowem *sługa*, δοῦλος. Imię Juda było w I w. popularne. Tytuł: Ἰούδα ἐπιστολή, 𝔓[72] (III/IV) A; brak w א (IV), NET 772.
Jd 1:5[L]	*Jezus*, Ἰησοῦς, B (IV); *Bóg Chrystus*, θεος Χριστος, 𝔓[72] (III/IV); *Pan*, κύριος, א (IV); *w*[sl]: por. 1Kor 10:4.
Jd 1:9[L]	Cytat z WMoj, zob. Charles 1897: 106.
Jd 1:12[L]	NET 776.
Jd 1:14[L]	Zob. 1Hen 1:9; 60:8; 93:3; Jub 7:39. 1Hen datuje się na okres poprzedzający Jezusa o ok. 200 lat.
Jd 1:18[L]	*że*, ὅτι, 𝔓[72] A C P 5 33 81 88 307 436 442 642 1175 1243 1448 1611 1735 1739 1852 2492 Byz vg sy; brak w: א B Ψ 2344; Lcf.

	W czasie ostatecznym, ἐπ᾽ ἐσχάτου χρόνου, 𝔓[72] B C Ψ 5 1243 sy[ph ms.h]?; ἐπ᾽ ἐσχάτου τοῦ χρόνου, א A 33 436 1611 1852 sy[ph ms.h], zob. NA28. *W czasie ostatecznym*, ἐπ᾽ ἐσχάτου χρόνου, 𝔓[72] B C Ψ 5 1243 sy[ph ms.h]?; ἐπ᾽ ἐσχάτου τοῦ χρόνου, א A 33 436 1611 1852 sy[ph ms.h], zob. NA28.
Jd 1:20[L]	*módlcie się w Duchu Świętym*, ἐν πνεύματι ἁγίῳ προσευχόμενοι: jest to zachęta, by korzystać w modlitwie z tego, że się Go ma, w przeciwieństwie do osób, które Go nie mają, zob. w. 19. Pośrednio może to oznaczać mówienie językami. Zob. poniższe uwagi. Warto zauważyć, że: 1. Wcześniejszy werset określa szyderców jako nie mających Ducha (Jd 1:19: πνεῦμα μὴ ἔχοντες). Modlić się w Duchu może zatem ktoś, kto ma Ducha. 2. Osoby, które mają Ducha, mogą odnosić do siebie związane z tym przywileje, które wynikają na przykład z: Rz 8:9-17, 26-28. 3. W podobnym wyrażeniu w Ef 6:18 brak słowa ἁγίῳ, tj. wskazania, że chodzi o *Świętego*: προσευχόμενοι ἐν παντὶ καιρῷ ἐν πνεύματι. Bez takiego wskazania nie sposób stwierdzić z całą pewnością, o którego ducha chodzi: ludzkiego czy Świętego. 4. Wyraźne odniesienia do modlitwy językami w listach Pawła znajdujemy w 1Kor. a. Wyrażenie προσεύξομαι τῷ πνεύματι (będę modlił się językiem) w 1Kor 14:15, który w całości brzmi: τί οὖν ἐστιν; προσεύξομαι τῷ πνεύματι, προσεύξομαι δὲ καὶ τῷ νοῖ· ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοῖ, jest równoznaczne z wyrażeniem λαλῶν γλώσσῃ (mówić językiem) w 1Kor 14:2, 4. b. Wyrażenie προσεύξομαι τῷ πνεύματι (będę modlił się językiem) jest równoznaczne z w wyrażeniem λαλῆσαι ἐν γλώσσῃ (mówić w języku) w 1Kor 14:19, w zdaniu: ἀλλ᾽ ἐν ἐκκλησίᾳ θέλω πέντε λόγους τῷ νοῖ μου λαλῆσαι, ἵνα καὶ ἄλλους κατηχήσω, ἢ μυρίους λόγους ἐν γλώσσῃ. c. Paweł uważa, że modlitwa językiem jest modlitwą *ludzkiego* ducha, 1Kor 14:14: ἐὰν [γὰρ] προσεύχωμαι γλώσσῃ, τὸ πνεῦμά μου προσεύχεται, ὁ δὲ νοῦς μου ἄκαρπός ἐστιν. 5. Duch ludzki może jednak modlić się językiem właśnie pod wpływem Ducha Świętego: Dz 2:4, który brzmi: καὶ ἐπλήσθησαν πάντες πνεύματος ἁγίου καὶ ἤρξαντο λαλεῖν ἑτέραις γλώσσαις καθὼς τὸ πνεῦμα ἐδίδου ἀποφθέγγεσθαι αὐτοῖς.
Jd 1:22[L]	*wątpiących*, διακρινομένους, 𝔓[72] (III/IV) א; jako sądzący, διακρινόμενοι, P (VI).

Księga Objawienia (Obj)

Autorstwo Księgi

Autor Księgi czterokrotnie identyfikuje się jako Jan (Obj 1:1, 4, 9; 22:8), lecz nigdzie jako apostoł.

Justyn Męczennik, w II w., utrzymywał, że tym Janem jest Jan apostoł, syn Zebedeusza (zob. Mt 10:2).

Dionizy Aleksandryjski (zm. ok. 265 r. po Chr.), jeden z biskupów afrykańskich, na podstawie porównania języka, stylu i myśli Księgi Objawienia z innymi pismami Janowymi, wysunął tezę, że Księga raczej nie została napisana przez Jana, jednego z Dwunastu. Zasugerował on, że autorem księgi jest Jan Prezbiter, który wzmiankowany jest w jeszcze innych pismach starożytnych. W tym względzie warto zauważyć jednak podobieństwa między Księgą Objawienia a Ewagelią Jana w takich tematach, jak: świadectwo, Baranek Boży (J 1:29, 36 i Obj 5:6-14), Dobry Pasterz (J 10; Obj 7:17), woda żywa (J 7:37-38 i Obj 21:6).

Na podstawie samej Księgi możemy wnioskować, po pierwsze, że autor był Żydem znającym Pismo Święte i apokaliptyczną literaturę żydowską, a po drugie, że był sługą kościoła dobrze znanym we wspólnotach kościoła Azji Mniejszej. Przemawiają za tym hebraizmy oraz gramatyka języka greckiego księgi.

Data napisania Księgi

Objawienie zostało napisane do chrześcijan w okresie prześladowań. Na tej podstawie mówi się, że Księga mogła powstać za rządów Nerona (54-68 r. po Chr.) albo w schyłkowym okresie rządów Domicjana (81-96 r. po Chr.). Większość biblistów wskazuje rok 95 jako rok powstania Księgi. Przamawiają za tym: Obj 3:10; 13; 17:6; 18:24; 19:2; 20:4. Niektórzy bibliści sugerują, że mogła ona powstać za czasów Wespazjana, tj. 69-79 r. po Chr.

Miejsce i okoliczności napisania Księgi

W drugiej połowie II w. władze rzymskie zaczęły umacniać kult cezara. Chrześcijanie, którzy utrzymywali, że to Chrystus, nie cezar, jest Panem, narażeni byli na prześladowania. Ostrzeżenie przed nadchodzącymi prześladowaniami słyszy wspólnota kościoła w Smyrnie (Obj 2:10), słowa o godzinie próby przychodzącej na cały świat padają pod adresem wspólnoty kościoła w Filadelfii (Obj 3:10), Antypas już przepłacił życiem swoje oddanie Chrystusowi (Obj 2:13), a był on tylko jednym z wielu (Obj 6:9), natomiast Jan, podający się za autora Księgi, znalazł się na zesłaniu na wyspie Patmos (Obj 1:9). Euzebiusz (265-340 r. po Chr.) utrzymuje, że Jan został zwolniony z wyspy Patmos za panowania Nerwy (96-98 r. po Chr.).

Trzeba jednak zaznaczyć, że wyrażenie: „znalazłem się na wyspie zwanej Patmos z powodu Słowa Bożego i świadectwa Jezusa”, ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Πάτμῳ διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν Ἰησου (Obj 1:9) może oznaczać, że Jan znalazł się na tej wyspie z powodów ewangelizacyjnych (por. Obj 6:9; 20:4).

Miejsce Księgi Objawienia w kanonie NP

Justyn Męczennik, w II w., i kanon Muratoriego (ok. 150 r. po Chr.) są głosem za tym, że Księgę Objawienia należy uznać za natchnioną. Pod koniec II w. stanowisko to kwestionowano, zwłaszcza w kościołayh Wschodu, do pierwszej połowy III w. Miejsce Księgi Objawienia w zbiorze pism NP kwestionowali Jan Złotousty, Luter i Zwingli (podobnie jak to było w przypadku Listu Jakuba, Listu Judy, Drugiego Listu Piotra i Listu do Hebrajczyków).

Księga Objawienia umieszczana jest zwykle na końcu zbioru, choć w minuskułach 325 i 336 umieszczona jest między listami powszechnymi a listami Pawła; minuskuł 69 umieszcza ją przez ewangeliami.

Adresaci Księgi i ich wyzwania

Księga Objawienia jest księgą pociechy dla prześladowanego Kościoła, a konkretnie dla siedmiu Zborów Azji Mniejszej. Księga jest zarazem wezwaniem do wierności Panu choćby w obliczu srogich prześladowań, a nawet męczeńskiej śmierci.

Księga apokaliptyczna

Co do gatunku literackiego Księgę Objawienia zalicza się do literatury apokaliptycznej, która rozwijała się w okresie między napisaniem ostatniej księgi Starego Przymierza a napisaniem pierwszych dokumentów Nowego. Do dzieł apokaliptycznych należą również takie księgi, jak: Księga Enocha, Mowy sybillijskie, Wniebowstąpienie Izajasza, Apokalipsa Barucha, 4 Księga Ezdrasza, Wniebowzięcie Mojżesza. W porównaniu z tymi apokalipsami jednka Księga Objawienia nie skupia się jedynie na przyszłości w odróżnieniu od teraźniejszości, ale również teraźniejszość czyni częścią apokaliptycznego dramatu.

Interpretacje Księgi

Księgę Objawienia interpretuje się na cztery główe sposoby; piąty sposób łączy je w jedno i określany jest jako interpretacja mieszana (I^m).

Cztery główne interpretacje Obj to: preteryczna (I^p), historyczna (I^h), futuryczna (I^f) i duchowa (I^d). Kolory przypisano tym interpretacjom dla wygodniejszego odnalezienia ich w uwagach i przypisach

Poniżej bardziej szczegółowe omówienie tych interpretacji:

1. Interpretacja przeszłościowa, preteryczna (I^p), od łac. *praeterire*, czyli: przejść; od tego *cz* pochodzi termin: *czas przeszły*). Interpretacja ta dzieli się na preteryczną *pełną* i *niepełną*.

a. interpretacja preteryczna pełna umieszcza wypełnienie się wszystkich wydarzeń Obj przed 70 r. po Chr., tj. przed upadkiem świątyni, a kolejne części Obj traktuje w kategoriach kolejnych opisów, z różnych punktów widzenia, tych samych wydarzeń;
b. interpretacja preteryczna niepełna umieszcza wypełnienie się niektórych wydarzeń Obj w przyszłości.

Słabość podejścia przeszłościowego pełnego, jak zresztą każdego zawężonego spojrzenia na proroctwa biblijne czy na Pisma Święge w ogóle, łączy się z tym, że zbyt wąsko wyjaśnia ono Obj 1:19, gdzie Jan otrzymuje polecenie, by przekazać wierzącym wieść o tym, co ma stać się *potem*. Jak miałby to uczynić, gdyby całe *potem* miało wydarzyć się *przedtem*.

2. Interpretacja historyczna (I^h) jest wyrazem przekonania, że Księga Objawienia opisuje dzieje ludzkości, a w tym dzieje zbawienia, na przestrzeni czasu od pierwszego przyjścia Jezusa do Sądu Ostatecznego. Zwolennikom takiego podejścia przyświeca stwierdzenie Amosa (Am 3:7) o tym, że Wszechmocny Pan nie czyni nic, jeśli nie objawi swojego planu swoim sługom prorokom – oczywiście z zastrzeżeniem że Bóg z założenia ogranicza swoje objawianie tak, by pozostawał w nim element niepewności.

3. Interpretacja przyszłościowa, futuryczną (I^f), odnosi proroctwa Księgi do ostatnich siedmiu lat dziejów człowieka, to jest lat poprzedzających triumf powracającego Chrystusa nad wojskami zdegenerowanej ludzkości. Okres ten nawiązuje do *ostatniego tygodnia* lat, o którym czytamy w Księdze Daniela (Dn 9:27) czyli w proroctwie zwanym *kręgosłupem wszystkich proroctw*. Perspektywa przyszłościowa ustawia prawie wszystkie obrazy Księgi Objawienia

(poza Obj 14:1-5) w porządku chronologicznym. Pełny obraz wydarzeń rozwija się przed nami w miarę otwierania się siedmiu pieczęci księgi dziejów przyszłych (Obj 5:9), przy czym szczegóły wydarzeń odnoszących się do siódmej pieczęci objawia nam siedem trąb, zaś szczegóły wydarzeń odnoszących się do siódmej trąby, siedem czasz.

W perspektywie przyszłościowej Listy do siedmiu zgromadzeń (lokalnych wspólnot Kościoła), Obj 2-3, traktowane są jako opisy kolejnych epok dziejów Kościoła.

4. Interpretacja duchową (I^d) jest wyrazem przekonania, że Księga Objawienia przedstawia ciągłe ścieranie się kościoła ze światem, w czasie między pierwszym przyjściem Jezusa a Sądem Ostatecznym, prawdziwie, lecz bez ściśle określonego związku z chronologią. To ścieranie się jest wielostronne, ponadczasowe, ale rozstrzygnięte — jego końcem będzie ostateczny triumf Jezusa Chrystusa i Jego Kościoła.

Interpretacja mieszana (I^m) łączy w sobie elementy czterech wcześniej omówionych podejść i z uwagą odnosi się do każdego z nich. Zwolennicy interpretacji mieszanej biorą pod uwagę to, że proroctwa biblijne, a w tym zapowiedzi i obrazy Księgi Objawienia, mogą mieć więcej niż jedno wypełnienie. Biorą też pod uwagę to, że w miarę upływu czasu i rozwoju zdarzeń zapowiedzi i obrazy Księgi Objawienia mogą nabierać większej jasności.

Symoblika liczb

W Księdze Objawienia spotykamy się z symboliką liczb.

1. Liczba 3: Liczba doskonałej natury Boga i znamię doskonałych Jego dzieł (Obj 4:8; 21:13).
2. Liczba 4: Liczba oznaczająca pełnię w sensie geograficznym (Obj 7:1).
3. Liczba 6: Liczba niedoskonałości pretendującej do miana doskonałości, stąd liczba szatana. W Księdze pojawia się w złożeniu 666.
4. Liczba 7: Licza doskonałości Boga i jego planu zbawienia. Pojawia się w Objawieniu 52 razy. Mamy w niej siedem błogosławieństw (Obj 1:3; 14:13; 16:15; 19:9; 20:6; 22:7, 14), siedem zborów (Obj 1:4, 11), siedem duchów (Obj 1:4), siedmioramienny świecznik (Obj 1:12); siedem gwiazd (Obj 1:16), siedem pieczęci (Obj 5:1), sisedem rogów i siedmioro oczu (Obj 5:6), siedem trąb (Obj 8:2), siedem grzmotów (Obj 10:3), siedem znaków (Obj 12:1, 3; 13:13-14; 15:1; 16:24; 19:20), siedem diademów (Obj 12:3), siedem plag (Obj 15:6), siedem złotych czasz (Obj 15:7), siedem pagórków (Obj 17:9), siedmiu królów (Obj 17:10).
5. Liczba 10: Liczba polityczna (Obj 2:10; 12:3; 13:1; 17:12, 16).
6. Liczba 12: Liczba ludu Bożego (Obj 7:5; 21:12, 4).

Symboliczne wielokrotności symbolicznych liczb

1. Liczba 24: Liczba ludu Bożego i Kościoła (Obj 4:4).
2. Liczba 1000: Symbol obfitości i bogactwa, w tym Bożej łaski (Obj 20:2, 5).
3. Liczba 666: jako trzy szóstki oznacza rodzaj doskonałej niedoskonałości (Obj 13:18).
4. Liczba 144000: jako 12 razy 12 razy 1000 symbol obfitości miłosierdzia Bożego względem ludu wybranego, który z każdego pokolenia Izraelskiego wybiera nie jedną osobę, lecz 12 razy 1000 (Obj 7:4).

Cechy szczególne

1. Obj 1:9: poświadcza pierwszy w NP przypadek nazwania niedzieli dniem Pańskim.

2. Podobnie jak List do Efezjan Księga Objawienia postrzega Zbawcę i zbawienie w wymiarze kosmicznym.	
Obj 1:1[L]	*Autorstwo* Jana, syna Zebedeusza, jest trudne do ustalenia, z powodów: (1) najwcześniejszy ms nie podaje jego imienia, co można uznać za typowe dla I w. po Chr. Łączenie ksiąg z postaciami zaczyna być ważne od ok. poł. II w. po Chr.; w przyp. Obj zaowocowało sześćdziesięcioma rozszerzeniami tytuł; najdłuższy, ms z Athos, 1775, skopiowany w 1847: Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ πανενδόξου εὐαγγελιστοῦ, ἐπιστηθίου φίλου, παρθένου, ἠγαπημένου τῷ Χριστῷ, Ἰωάννου τοῦ θεολόγου, υἱοῦ Σαλώμης καὶ Ζεβεδαίου, θετοῦ δὲ υἱοῦ τῆς θεοτόκου Μαρίας, καὶ υἱοῦ βροντῆς (Objawienie najchwalebniejszego ewangelisty, „nałonnego" przyjaciela, prawiczka, ukochanego przez Chrystusa, Jana teologa, syna Salome i Zebedeusza, adoptowanego zaś przez Marię, matkę Boga, syna gromu); (2) wobec różnic stylu w obrębie pism łączonych z Janem w NP, jego autorstwo może być częściowe, pośrednie, ideowe. (3) stosunek do podawania imienia różny: w J brak imienia, w Obj 1:1, 4, 9; 22:8, co bardziej odpowiada konwencji apokaliptycznej (por. Dn 7:2, 15; 8:1; 9:2; 10:2; 4Ezd 2:33, 42; 3:1; 3Ba 1:1, 7; 4:1, 9; 5:1), przy czym brak imienia w Obj 4:1-22:5 może sugerować połączenie mniejszych jednostek; (4) Jan nie identyfikuje się jako apostoł, autor Ewangelii czy Listów, lecz jako *sługa*, zob. Obj 1:9, a pośrednio jako prorok (Obj 1:3; 22:7, 10, 18, 19); znajomość SP oraz wpływ hbr. na język gr. Obj sugeruje, że był Żydem z ziem Izraela, gdzie apokaliptyka wzbudzała zainteresowanie. (5) Podobieństwo koncepcji, np. por. J 1:1, 14 z Obj 5:6; 19:13 jest nie w pełni przekonujące. Autorstwo Jana, syna Zebedeusza, jest podtrzymywane przez Justyna Męczennika (działalność w okresie 135-155 r. po Chr. zob. Euzebiusz, *Hist*. 4.18.8) w *Dial*. 81.4, zob. *Przeciw herezjom* 5.30.3, Melito z Sardes (działalność ok. 150 r. po Chr.) i Ireneusza z Lionu (działalność ok. 185 r. po Chr.). Na autorstwo Jana Starszego, autora 2J i 3J wskazuje Dionizy z Aleksandrii (III w. po Chr., zob. Euzebiusz, *Hist*. 7.25.11-16) i Papiasz (Euzebiusz, *Hist*. 3.29.2-4). Istnieje też pogląd, że autorem Obj jest Kerinthus (Epifaniusz, *Panarion* 51.3-6). *Data*: ok. 95 r. po Chr. Domicjan zakończył rządy w 96 r. po Chr., zob. *Przeciw herezjom* 5.30.3. Mniej prawdopodobne, że Księga powstała za rządów Nerona (tj. 54-68 r. po Chr.). Ta wcześniejsza data wynika z łączenia Obj 11:1-2 ze zburzeniem Jerozolimy. Zachowało się ok. 300 gr. mss Obj. Brak jej w B; występuje m.in. w A C $\mathfrak{P}^{18}$ $\mathfrak{P}^{24}$ $\mathfrak{P}^{43}$ $\mathfrak{P}^{47}$ $\mathfrak{P}^{85}$ $\mathfrak{P}^{98}$ $\mathfrak{P}^{115}$, w minuskułach z VIII-X w., w cytatach Ojców Kościoła w II-V w., w komentarzu Andrzeja z Cezarei z VI w. reprezentującego większą liczbę bizantyjskich mss Tekstu większościowego, stąd oznaczanej jako TW^{A} (Obj Andrzeja z Cezarei) obok drugiej tradycji Tekstu większościowego, oznaczanej jako *Koine proper* TW^{K} (NA28 WBC).
Obj 1:3[L]	*tego* dod. 1611 2053 2062 *pc* gig vg^{ww} sy bo.
Obj 1:4[L]	Imiona archaniołów apokaliptyki żydowskiej: Uriel, Rafael, Raguel, Michał, Gabriel, Sajkwael i Jeremiel. Dbają oni o żywioły tego świata – ogień, ziemię, powietrze i wodę – i są stróżami narodów, Brc.
Obj 1:5[L]	z: εκ TW^{A} (VII).

Obj 1:9[L]	*współuczestnik*, συγκοινωνός, א* C P 1611 2050 2053[vid] gig vg sy[ph] bo; *uczestnik*, κοινωνός, 1006 1841 TW[K]. *wytrwałości w Jezusie*, ὑπομονῇ ἐν Ἰησοῦ, א* C P 1611 2050 2053[vid] gig vg sy[ph] bo; υπομονη εν Χριστω Ιησου (l. zamiennie: Ιησου Χριστω א[2]) א[2] 046 1006 1841 2351 TW[K] ar h vg[cl]; υπομονη Ιησου Χριστου 1854 2329 TW[A] sy[h**] sa. Dod. Χριστου: א[2] 046 1006 1841 2351 TW[K] ar vg[ms] sy[ph h**] co Prim. *Patmos*: malownicza, skalista wyspa na M. Egejskim, 8 na 14 km. Wraz z wyspami Skiros, Skopelos, Alonisos, Skiathos i innymi tworzy archipelag Sporady. Ukształtowana jest niczym trzy większe wyspy połączone wąskimi przesmykami i otoczona dziewięcioma mniejszymi skalistymi wysepkami. Leży ok. 68 km na południowy zachód od Miletu i 80 km na południowy zachód od Efezu. W okresie hellenistycznym wyspa ta, wraz z wyspą Lipsos i Leros, należała do terytoriów Miletu. Wyspy te razem tworzyły twierdzę Miletu (gr. φρούρια). Chroniły jego granicy z Morzem Egejskim. Wyspa Patmos nie była bezludna. Począwszy od II w. p. Chr. stacjonował na niej oddział wojskowy złożony z Miletyńczyków. Na wyspie czczono Hermesa i Artemidę. Jej ukształtowanie, przypominające wielką literę F, z wklęsłością zwróconą na wschód, tworzyło zatokę dogodną dla statków żeglujących z ważnego wówczas Efezu na zachód. Wg Pliniusza, *Hist*. 4.12.69, nie była miejscem zesłań ani odbywania kar. Nie ma żadnych dowodów historycznych, aby ktokolwiek, poza Janem, został zesłany na tę wyspę, WBC. Autor Księgi Objawienia nie wymienia Miletu wśród siedmiu wspólnot, do których ma rozesłać swoje poselstwo, być może dlatego, że nie było tam jeszcze, albo nie było tam jeszcze znaczącego, lokalnego zgromadzenia (por. Dz 20:17-38; 2Tm 4:10), które dopiero miało tam rozkwitnąć – wg apokryficznej księgi *Dzieje Jana* 18-19; 37 – w poł. II w. po Chr. Tak o datach uwięzienia Jana wypowiada się Euzebiusz (265-340) i Hironim (*O sławnych mężach* 9). Wcześniejszym było prześladowanie za Nerona (lata 64-67), w którym zginęli Piotr i Paweł. Do prześladowań późniejszych należą: prześladowanie za Trajana (98-117), Hadriana (117-138), Antonina Piusa (138-161), Marka Aureliusza (161-180), Septymiusza Sewera (193-211), Maksymina (235-238), Decjusza (249-251), Waleriana (253-260) i Dioklecjana (284-305). Było ich 11.
Obj 1:10[L]	*Dzień Pański*: *Didache*: Κατὰ κυριακὴν δὲ Κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε προεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ᾖ (Każdego Pańskiego [dnia] Pana zebrawszy się łamcie chleb i dziękujcie wyznając wykroczenia wasze, aby wasza ofiara była czysta), *Didache* 14:1, por. Ignacjusz, *Do Magnezjan* 9:1, Melito z Sardes, *O Dniu Pańskim*. Audet uznał Pańskiego [dnia] Pana zaniemożliwy do przyjęcia pleonazm i skorygował za wersją gregoriańską: καθ' ἡμέραν δὲ κυρίου (*La Didache*, 460, za WBC). Rozumienie dnia Pańskiego jako niedzieli jest niemal powszechne. Niektórzy jednak uważają, że odnosi się ono do niedzieli wielkanocnej, z której

	rozwinęła się niedziela, WBC. Wyraźnie odnoszenie wyrażenia do niedzieli: *Dzieje Piotra* 29; *Dzieje Pawła* 7. Chrzest w Duchu daje o sobie znać przez (1) wzbudzoną w człowieku świadomość, że stał się dzieckiem Boga (Rz 8:16); (2) przez owoc Ducha (Ga 5:22) oraz (3) dary Ducha (1Kor 12-14), z których niektóre wiążą się ze szczególnymi nawiedzeniami Ducha, np. uzdrawianie (Łk 5:17; Dz 10:10), dokonywanie cudów (Dz 13:9), prorokowanie (1Kor 14:30 por. z 1Kor 7:12, 25, 40), mówienie językami i ich wykładanie (1Kor 14:21-22).
Obj 1:13[L]	Dod. *siedmioma*, επτα, **א** 046 1006 1841 1854 2053 2062 2329 2351 TW lat; liczebnika brak w: A C P 1611 2050 h sy co Ir[lat] Cyp Vic Prim; *w*[ol]. NET 781.
Obj 1:13[L]	*rozżarzonego*, πεπυρωμένης, *rż*, A C (omyłka w odmianie?); πεπυρωμενω **א** 2050 2053 2062; Ir [arm lat vid] (tj. piecu rozżarzonym); πεπυρωμενοι P 046 1006 1611 1841 1854 2329 2344 2351 TW sy[hmg] (tj. stopy rozżarzone); może zn. że dla Niego nic nie jest niedostępne.
Obj 1:17[L]	*Ja jestem*, ἐγώ εἰμι: 53 razy w NP: Mt 14:27; 22:32; 24:5; 26:22, 25 (5 razy); Mk 6:50; 13:6; 14:62 (3 razy); Łk 1:19; 21:8; 22:70; 24:39 (4 razy); J 4:26; 6:20, 35, 41, 48; 51; 8:12, 18, 24, 28, 58; 9:9; 10:7, 9, 11, 14; 11:25; 13:19; 14:6; 15:1, 5; 18:5, 6, 8 (24 razy; 11 razy samodzielnie: Mt 14:27; Mk 6:50; 13:6; J 6:20; 8:24, 28, 58; 13:19; 18:5, 6, 8); Dz 9:5; 10:21; 18:10; 22:3, 8; 26:29 (6 razy); Obj 1:8, 17; 2:23; 21:6; 22:16 (5 razy).
Obj 1:18[L]	Obj odnosi się ono do tego, *co widziałeś*, *co jest*, i *co ma się stać potem*. W interpretacji historycznej, I[h] (zaznaczanej w wydaniach kolorowych drukiem czerwonym) *to, co widziałeś*, to wizja Jezusa z Obj 1; *to, co jest*, to Obj 2-3; *to, co się stanie potem*, to Obj 4-22. W interpretacji futurycznej, I[f] (zaznaczanej w wydaniach kolorowych drukiem zielonym) do *tego, co jest*, odnosi się tylko List do Efezu (Obj 2:1-7) jako obejmujący okres od 33. do ok. 100 r. po Chr. Interpretacja historyczna przedstawiona jest za HHH, tj. Halley H. H. 1965-66. *Przewodnik biblijny*, cz. I i II. Warszawa: Słowo Prawdy. *Śmierci i Hadesu*, τοῦ θανάτου καὶ τοῦ ᾅδου (הַמָּוֶת וְהַשְּׁאוֹל), pojmowane przestrzennie w Obj 20:13. Hades w NP ozn. miejsce tymczasowego przebywania zmarłych w oczekiwaniu na sąd (Łk 16:23); odpowiednik Szeolu (שְׁאוֹל) w hbr.: Rdz 37:35; 42:38; 44:29; 44:31; Lb 16:30; 16:33; Pwt 32:22; 1Sm 2:6; 2Sm 22:6; 1Krl 2:6, 9; Jb 7:9; 11:8; 14:13; 17:13, 16; 21:13; 24:19; 26:6; Ps 6:5; 9:17; 16:10: 18:5; 30:4; 31:17; 49:15; 55:15; 86:13; 88:3; 89:48; 116:3; 139:8; Prz 1:12; 5:5; 7:27; 9:18; 15:11, 24; 23:14; 27:20; 30:16; Kzn 9:10; Pnp 8:6; Iz 5:14; 14:9, 11, 15; 28:15, 18; 38:10, 18; 57:9; Ez 31:15, 16, 17; 32:21, 27; Oz 13:14; Am 9:2; Jo 2:3; Ha 2:5. Śmierć i Szeol paralelnie: 1Sm 2:6; 2Sm 22:6 (w G brak paralelizmu: θανάτου); Ps 6:6 (jest miejscem niepamięci, skąd nie wielbi się Boga); Ps 18:6 (jest miejscem, które poluje siecią).

	Z Szeolu nie ma drogi powrotnej: Jb 7:9; jest on położony głęboko: Jb 11:8; może być miejscem schronienia przed gniewem Boga: Jb 14:13; jest miejscem ciemności: Jb 17:13; występuje paralalelnie z prochem (עַל־עָפָר): Jb 17:16; łączony z karą za grzech: Jb 24:19; z karą za lekceważenie Boga: Ps 9:18; jest nagi i bez okrycia przed Bogiem: Jb 26:6. Śmierć i grób (שָׁחַת) l. zepsucie (G: διαφθορά) paralelnie: Ps 16:10.
Obj 2:1[L]	*Efez*: Centrum handlowe Azji Mniejszej. Położony w połowie drogi między Jerozolimą a Rzymem. 225.000 mieszkańców. Świątynia Diany Efeskiej uchodziła za jeden z siedmiu cudów świata. Pliniusz Młodszy (Gaius Plinius Caecilius Secundus lub Minor, ok. 61–113 r. po Chr., polityk, mówca, prawnik i pisarz rzymski.) wysłany przez cesarza Trajana (Marek Ulpiusz Trajan, łac. *Marcus Ulpius Traianus*, ur. 18. września 53 w Italice, zm. 9 sierpnia 117 w Selinusie, cesarz rzymski w latach 98-117 r. po Chr.) dla zorientowania się, czy należy w Efezie prześladować chrześcijan pisał do niego: „Chrześcijanie są tak liczni, że świątynie pogańskie niemal zupełnie opustoszały”. *Oto, co mówi*, Τάδε λέγει: uroczyste wyrażenie: *Oto, co z całą powagą, mówi Ten*; pojawia się 8 razy w NP – w tym 7 razy w Obj 2-3 – i 350 razy w G, w czym 320 razy łączy się z imieniem JHWH, NET 783.
Obj 2:6[L]	*Nikolaici*: frakcja nękająca Kościół, działająca w wielu zgromadzeniach (w Pergamonie *baalamici*, w Tiatyrze *izebelici*) i rozpowszechniająca poglądy typu: (1) poznanie prawdziwego Boga nie przeszkadza uczestnictwu w obrzędach pogańskich (por. Rz 14:17; 1Kor 10:14-24); (2) nasze życie moralne nie ma wpływu na wolność, jaką mamy w Chrystusie (por. Ga 4:13); (3) chcąc zdobyć świat musimy wniknąć w jego instytucje i struktury (1Kor 9:19-23). Tradycja łącząca nikolaitów z imieniem Mikołaja, jednego z antiocheńskich diakonów jest słabo udokumentowana. Można spotkać pogląd, że nikolaici to zwolennicy tworzącego się gnostycyzmu, czyli prądu religijno-filozoficznego akcentującego wagę głębszego poznania – słowo *nikolaici* można bowiem przekładać jako *ci, którzy przezwyciężyli [pospolitość] ludu*.
Obj 2:8[L]	*Smyrna*: wsp. Izmir, 80 km na *pn* od Efezu; uboższa współzawodniczka Efezu o tytuł *pierwszego miasta Azji*. Miejsce narodzin Homera. Węzeł handlowy bogatej doliny Hermusu. Jak twierdzi Ireneusz biskupem zgromadzenia był wyznaczony przez samego apostoła Jana jego uczeń Polikarp (69-156). Został on za Antonina Piusa (138-161) w złotym wieku imperium, spalony żywcem. Jedno z pierwszych miast, które wprowadziło kult rzym. imperatora i gorliwie go sprawowało. Za Tyberiusza wzniesiono w niej świątynię na cześć imperatora. Duża i wroga społeczność żydowska utrudniała życie wspólnocie.
Obj 2:10[L]	Dziesięć głównymi prześladowań Kościoła: za Nerona w 64 po Chr.) należało wówczas już do przeszłości. Pozostałe: Domicjan (96), Trajan (98-117), Hadrian (117-138), Antonin Pius (138-161), Marek Aureliusz (161-180), Septymiusz Sewer (193-211), Maksimin (235-238), Decjusz (249-251), Walerian (253-260), Dioklecjan (284-305).

	bądź […] *śmierci*, γίνου πιστὸς ἄχρι θανάτου, idiom. *bądź wierny bez względu na następstwa*, por. Mk 14:34.
Obj 2:13[L]	rodz. o znaczeniu dzierżawczym (GGBB 215).
Obj 2:14[L]	NET 785.
Obj 2:18[L]	*Hades* to miejsce umarłych (Dz 2:27, 31 por. Ps 15:10; Kzn 9:10); coś przeciwstawnego niebu (Mt 11:23; Łk 10:15; por. Iz 14:11, 15); 16:23). odpowiednik Szeolu, miejsca przebywania niesprawiedliwych (Mt 11:23; Łk 16:23; Obj 20:13-14), NET 786.
Obj 2:20[L]	*Anioł zgromadzenia*: (1) istota anielska opiekująca się zgromadzeniem, a szczególnie prezbiterami grona wiernych. Pisanie listu do anioła zgromadzenia przypomina pieśń Izajasza o królu babilońskim (Iz 14), którą odczytuje się w historii Kościoła jako pieśń o upadku nie tyle ziemskiego króla, ile stojącego za nim ducha – szatana. Za takim rozumieniem przemawiają: Dn 10:13, 20, mówiące o książętach anielskich grup etnicznych lub tworów politycznych, i Hbr 1:14, gdzie mowa o służbie aniołów na rzecz zbawionych; (2) *Prezbiter* powołany i *posłany* przez Boga do usługiwania wspólnocie (Ml 2:7). Jego rola wśród wiernych jest ogromna; od jego postawy zależy duchowość wspólnoty, zob. 1Tm 3:1-16; 5:17-19; Tt 1:7-9; Hbr 13:7; Jk 3:1; 1P 5:1-5.
Obj 2:23[L]	BAGD 351, NET 786.
Obj 2:24[L]	NET 787.
Obj 3:1[L]	za Krezusa, w VI w. p. Chr., należało do najbogatszych miast świata.
Obj 3:5[L]	*Zwój życia* (Obj 20:12), obok *Zwojów czynów* (Ml 3:16; Obj 20:12), to jeden ze zwojów nieba. Bóg spisał ten zwój (Wj 32:32) jako spis wszystkich ludzi powołanych do istnienia (Ps 69:28-29); może on zatem być wyrazem Bożego pragnienia więzi z *każdym* stworzonym człowiekiem (por. 1Tm 2:4; 2P 3:9). O ile nie ma ludzi, którzy nie zostali wpisani do Zwoju życia, o tyle będą ludzie, którzy na skutek niewiary (tj. odrzucenia Jezusa) zostaną z niego wymazani (Wj 32:33; Ps 69:28-29; Obj 3:5). Obecność imienia człowieka w Zwoju życia jest znakiem przynależności do Królestwa Bożego (Dn 12:1; Łk 10:20; Flp 4:3), jego wymazanie pozbawia go udziału w życiu wiecznym (Obj 20:12, 15). Na sądzie opisanym w Obj 20:11-15 każdy człowiek zostanie osądzony wg zgodnego świadectwa zwojów nieba; potępieni zostaną ci, którzy nie uwierzyli ewangelii, zostali wymazani ze Zwoju życia, a ich krok niewiary został odnotowany w zwojach czynów. Przedstawiony wyżej obraz rysuje się dość wyraźnie przy założeniu, że Zwój życia to nie to samo, co *Zwój życia Baranka*, wspomniany w Obj 13:8; 17:8; 21:27. Niepewne jest: (1) czy Łk 10:20; Flp 4:3, zob. wyżej, odnoszą się do Zwoju życia czy do Zwoju życia Baranka; (2) o ile jest mowa o wymazywaniu ze Zwoju życia, o tyle, jeśli chodzi o Zwój życia Baranka jest mowa o tym że pewna część imion ludzi w ogóle nie została do niego wpisana (Obj 13:8; 17:8).

Obj 3:7[L]	*Filadelfia* została tak nazwana dla upamiętnienia wierności i poświęcenia Atallusa II (220-130 p. Chr.) swemu bratu Eumenesowi II.
Obj 3:14[L]	*Laodycea*: W czasach rzym. najbogatsze miasto Frygii. Znane było ze stabilnego systemu bankowego, szkoły medycznej (produkującej maść na choroby oczu, tzw. proszek frygijski) i przemysłu tekstylnego (czarna błyszcząca wełna). Główną słabością miasta było słabe zaopatrzenie w wodę. Jezus w swoich słowach nawiązuje do tej sytuacji miasta. *Początek*, ἀρχή, zob. NET 789.
Obj 4:11[L]	*Dzięki Twej woli było i zostało stworzone*: Imperfectum *było*, ἦσαν i aoryst *zostało stworzone* zdają się być w odwrotnej kolejności logicznej. Może dlatego A pomija słowa: *zostało stworzone*, 2329 ma *zaistniało*, ἐγένετο. Niektóre mss bizantyjskie zastępują ἦσαν na słowo: *są*, gr. εἰσιν, NET.
Obj 5:9[L]	*kupiłeś Bogu [ludzi]*, τῷ θεῷ, A; *Bogu nas*, τω θεω ημας, ℵ P 046 1006 1611 1841 2053 2329 2351 𝔐 (lat); *nas Bogu*, ημας τω θεω 2050. 2344 sy; Hipp Cyp; *klk* mss (1 vg[ms]) opuszcza odniesienie do Boga, a pozostawia *nas*.
Obj 6:2[L]	M. Rissi, w: „The Rider on the White Horse: A Study of Revelation 6:1-8", *Int* 18 (1964): 407-18. (NET). I[h]: Panowanie Nerwy, Trajana, Hadriana, Antoniusza Piusa i Marka Aureliusza (96-180) określono jako „najszczęśliwszy i najwspanialszy okres w całej historii ludzkości" (Gibbon E., za HHH II: 257).
Obj 6:17[L]	*ich* ℵ C 1611 1854 2053 2329 2344 latt sy; *Jego*, αυτου, A P 046 1006 1841 2351 𝔐 sa[ms] sy; Prim.
Obj 8:10[L]	I[h]: Attyla z bogatym łupem powrócił nad Dunaj. Gdy zmarł, jego ciało pogrzebano pod łożyskiem tej rzeki (skierowując jej bieg na ten czas w inne koryto). Wody Dunaju do dziś płyną nad jego grobem.
Obj 8:13[L]	*Środek nieba*, μεσουράνημα; LN 1.10 stwierdza: „punkt lub część nieba bezpośrednio nad ziemią: wysoko na niebie, środkiem nieba, bezpośrednio nad głową, prosto na niebie: Καὶ εἶδον, καὶ ἤκουσα ἑνὸς ἀετοῦ πετομένου ἐν μεσουρανήματι (*Zobaczyłem i usłyszałem jednego orła lecącego nad głową, na niebie*) Obj 8:13." (NET).
Obj 8:13[L]	Na temat tego terminu BAGD 2 s.v. mówi: „*Abys, głębia, podziemia* […], szczególnie mieszkanie umarłych Rz 10:7 (Ps 106:26), demonów Łk 8:31; loch diabła Obj 20:3; mieszkanie Antychrysta (Obj 11:7; 17:8); oraz Abaddona, anioła podziemi 9:11", zob. NET.
Obj 9:1[L]	Islam; wykorzenił chrześcijaństwo z ziem zajmowanych przez 600 lat: z *pd zach* Azji, Afryki *Pn*, dolin Eufratu i Nilu, ze *wsch* i *pd* wybrzeży Morza Śródziemnego (w tym z ziem Izraela). Syria padła w 634 r., Jerozolima w 637, Egipt

	w 638, Persja w 640, Afryka *Pn* w 689. Następnie islam zaatakował Europę. Hiszpania padła w 711 r. Lecz 732 r. pod Poitiers pokonał go Karol Młot.
Obj 9:3[L]	Plaga szarańczy jest jedną z najpoważniejszych plag basenu Morza Śródziemnego. W 1866 r. w Algierze z uwagi na spustoszenie dokonane przez szarańczę zmarło śmiercią głodową ok. 200.000 osób. Hist. I[h]: Krainą szarańczy była Arabia – i tam powstał islam. Co do samych owadów, Izraelici mogli je przyżądzać jako posiłek (Wj 10:13nn).
Obj 9:11[L]	Myśl hbr. personifikuje przedmioty martwe l. pojęcia, por. Talmud RWP.
Obj 9:17[L]	GGBB 215.
Obj 12:18[L]	*Stanął*, ἐστάθη, występuje w: 𝔓[47] א A C 1854 2344 2351 lat sy[h]; ἐστάθην P 046 051 1006 1611 1841 2053 2329 𝔐 vg[mss] sy[ph] co.
Obj 13:3[L]	*imię*: 𝔓[47] א C P 1006 1841 2329 𝔐[A] gig vg[mss] sy[ph] co; Prim Bea; *imiona*, ὀνόματα: A 046 051 1611 1854 2053 2344 2351 𝔐[K] ar vg sy[h].
Obj 13:3[L]	Pret.: śmiertelna rana odnosi się przypadków z życia cesarzy do samobójczej śmierci Nerona w czerwcu 68 r. po Chr. Po jego śmierci niektórzy z pretendentów do tronu jeszcze w 89 r. utrzymywali, że on ożył (Nero redivivus) (Tacyt, Hist. i. 78, ii. 8, etc.). Zdaje się, że Jan uważa Domicjana za Nerona ze względu na prześladowania prowadzone przez niego. Charles opowiada się za poglądem, że to Kaligula, nie Neron, jest tym, którego śmiertelna rana została uzdrowiona, gdyż on stawiał sobie pomniki i chciał to uczynić nawet w Jerozolimie (RWP).
Obj 13:7[L]	Z rąk papiestwa w średniowieczu i w okresie reformacji zginęło ponad 50 milionów ludzi. Stało się to za sprawą powołanej przez Innocentego III i udoskonalonej przez Grzegorza IX inkwizycji – świętego oficjum – którą kościół wykorzystywał przez 500 lat dla zapewnienia sobie władzy. Na przestrzeni tylko 30 lat (1540-1570) skazano na śmierć co najmniej 900 tysięcy protestantów podczas papieskiego prześladowania waldensów.
Obj 13:8[L]	*od założenia świata*: może łączyć się z *cz zabitego* (por. 1P 1:20), jak i z wyrażeniem *zapisane* (por. Obj 17:8). Każde połączenie ma sens. Śmierć Chrystusa od zawsze była częścią Bożych planów. W kontekście Obj 17:8 przemawia za połączeniem wyr. *od założenia świata* z wyr. *zapisane*, choć nie musi to być całkowicie pewne. Warianty mss nie zaznaczają w tym przypadku żadnych dwuznaczności.
Obj 13:14[L]	Chodzi o Nerona i o jego targnięcie się na siebie z mieczem. Co do pozostania przy życiu, może się to odnosić do Domicjana, który również prześladował chrześcijan
Obj 13:18[L]	ἑξακόσιοι ἑξήκοντα ἕξ, A (666 χξς′ 𝔓[47] 046 051 1611 2329 2377 𝔐); Ir Hipp; 616, εξακοσιαι δεκα εξ (χις′ 𝔓[115]) C; Ir[mss]; *sześćset sześćdziesiąt pięć*, εξακοσια

	εξηκοντα πεντε, 2344; εξακοσια εξηκοντα εξ P 1006 1841 1854 2053[vid], różnie interpretowane. Iterpretacje: 1. 666 (ΧΞC, 𝔓[47]) to symbol niedoskonałej niedoskonałości; 2. Ireneusz, uczeń Polikarpa, który z kolei był uczniem Jana, odczytywał 666, tj. *Lateinos* (Λ 30; A 1; T 300; E 5; I 10; N 50; O 70; S 200), czyli *łaciński*. 3. *Vicarius Filii Dei*, czyli: Zastępca Syna Bożego – jeden z tytułów papieża; 4. Nero Cezar (jeśli przyjąć litery hebrajskie) lub łacińską wersją imienia Nero (bez końcowego N), które daje 616 (𝔓[11]), RWP. Wg 1Krl 10:14 do skarbców Salomona napływło 666 talentów złota rocznie.
Obj 14:8[L]	*inny anioł, drugi*, ἄλλος ἄγγελος δεύτερος, ℵ[2] P 051 1611 2053 2344 𝔐[A] (gig) sy[h**]; Prim; *inny drugi anioł*, ἄλλος δεύτερος ἄγγελος, A 046 2329 𝔐[K]; *inny drugi* (ἄλλος ἄγγελος) 𝔓[47] ℵ* 1006 1841 1854 sy[ph]; *anioł drugi*, αγγελος δευτερον C. Podstawą symbolu jest starożytny Babilon, centrum życia politycznego, handlowego i religijnego, znane ze swego bogactwa, luksusu i moralnego rozluźnienia.
Obj 14:18[L]	*wyszedł*, ἐξῆλθεν, słowa brak w 𝔓[47] (III); Metz.
Obj 14:20[L]	*tysiąca sześciuset*, χιλίων ἑξακοσίων, ℵ[c] (IV) A; *tysiąca dwustu*, χιλίων διακοσίων, ℵ* (IV); *k[w] w[d]*; Metz. LN 6.7.
Obj 15:3[L]	Fragment Wj 15:1-18 śpiewano w szabatni wieczór w synagodze dla upamiętnienia wybawienia Izraela z Egiptu. W tym wypadku pieśń wielbi Boga za Jego mądre kierowanie historią ludzkości w ogóle.
Obj 16:9[L]	Być może odniesienie do wydanego w 1870 r. dekretu o nieomylności papieża.
Obj 16:10[L]	W słowach tych może chodzić o upadek Rzymu papieskiego. Rozwijało się ono stopniowo na przestrzeni VI-IX w. W okresie IX-XIII panowało nad Europą. W XIII w. zaczyna chylić się ku upadkowi. Jego potęga została naruszona przez reformację XVI w., przez rewolucję francuską i wojny napoleońskie XVIII i XIX w. Z rąk Napoleona papiestwo doznało największego upokorzenia. On sprawił, że zakończyła się polityczna władza papieża w Europie.
Obj 17:3[L]	Szkarłat jest kolorem wyższych rangą urzędników papiestwa. Genezy szat liturgicznych można dopatrywać się w ubiorach noszonych przez cesarza i dygnitarzy rzymskich. Szeroki purpurowy szlak na tunice (*latus clavus*) oznaczał stan senatorski, wąski purpurowy szlak (*angustus clavus*) oznaczał przynależność do stanu ekwitów, średniozamożnej rzymskiej warstwy społecznej (zob. Simon M., *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, Warszawa 1979, s. 273).

Obj 17:9[L]	Tak określali Rzym np. Wergiliusz i Cyceron.
Obj 17:18[L]	Dążenie kościoła do potęgi świeckiej zaczęło dawać o sobie znać w IV w. po Chr., gdy chrześcijaństwo przestało być prześladowane, a stało się religią państwową. Rzym jako mocarstwo świeckie upadł, ale odrodził się w kościele. Papieże stali się spadkobiercami cezarów, Watykan położony jest tam, gdzie niegdyś był pałac cesarski. Rzym był dominującą potęgą świata przez dwa tysiąclecia (od 200 przed Chr. do 1800 po Chr.).
Obj 17:18[L]	W przypadku skorumpowanego papiestwa było to wezwanie reformacyjne Marcina Lutra. W przypadku podobnego mu systemu czasów poprzedzających przyjście Jezusa będzie to wezwanie przebudzeniowe biblijnego chrześcijaństwa (zob. Mt 25:6)
Obj 19:12[L]	*jak*, ὡς, za A (V); brak w א (IV). *imiona wypisane i*, ὀνόματα γεγραμμένα καὶ, dod. 1841 (IX/X) TW[K].
Obj 19:18[L]	LN 55.15; por. Obj 6:15.
Obj 20:2[L]	Poglądy na millennium: (1) amillenizm: to czas Kościoła lub panowanie w niebie, wraz z Chrystusem, chrześcijan, którzy zakończyli swą ziemską pielgrzymkę. Era Kościoła zakończy się powrotem Chrystusa, powszechnym zmartwychwstaniem, ostatecznym sądem oraz wiecznym zapanowaniem Boga nad wszystkim. (2) premillenizm: Era Kościoła zakończy się przyjściem Jezusa po Kościół i pierwszym zmartwychwstaniem. Następnie, w Armagedonie, Pan rozprawi się z wrogami i zaprowadzi tysiącletnie rządy na ziemi. Po tym okresie dojdzie do kolejnego buntu ludzkości, ostatecznej rozprawy, drugiego zmartwychwstania, Sądu Ostatecznego, a po nim do ostatecznego zapanowania Boga. (3) postmillennizm: Królestwo tysiącletnie to obecny okres ewangelizacyjnej działalności Kościoła. Po tym okresie powróci Chrystus, dojdzie do zmartwychwstania, odbędzie się Sąd Ostateczny i Bóg zapanuje nad wszystkim. Wyrażenie: τὰ χίλια ἔτη, należy tłumaczyć jako *tysiąc lat*, nie *tysiące lat*. Tysiąc występuje w liczbie mnogiej, gdy zgadza się z rzeczownikiem w liczbie mnogiej. Występuje też w liczbie pojedynczej z rzeczownikami zbiorowymi, jak na przykład w wyrażeniu: *tysiąc konia* l. *tysiąc konnicy*, występującym u Herodota (Abr. LS).
Obj 20:7[L]	Flawiusz identyfikuje Magoga ze Scytami, a Goga z ich księciem (*Dawne* I. 6. 1).
Obj 21:3[L]	*tronu*, θρόνου, א (IV) A; *nieba*, οὐρανοῦ, P (VI); Metz NET. *ludami*, λαοί, א (IV) A TW[A]; *ludem*, λαός, P (VI) TW[K]. *ich Bogiem*, αὐτῶν θεός, A (V) TW[A]; wyr. brak w: א (IV) TW[K]: por. Iz 7:14; 8:8; Jr 24:7; 31:33; Za 8:8; Metz NET.

Obj 21:20[L]	Chalcedon został opisany przez Pliniusza (*Natural History* XXXIII. 21 (http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:phi,0978,001:33). Jaspis: Obj 4:3; 21:11, 18; Iz 54:12; *szafir*: Wj 24:10; Iz 54:11; *chalcedon*: brak wzmianki w NP i G; możliwe, że to zielony sylikat miedzi z okolic Chalcedonu; *szmaragd* hl[2], Obj 4:3; *sardoniks* hl, biały z warstwami czerwieni; *onyks* (biały); *chryzolit* hl[2], Wj 28:20, kamień złocistego koloru jak topaz lub bursztyn, albo żółty beryl, albo złocisty jaspis; beryl również tylko tutaj w NP (Wj 28:20) trudny do zidentyfikowania, według Pliniusza podobny był do szmaragdu; co do topazu wspomniany tylko tutaj w NP (Wj 28:17), był to złocisto zielony kamień; chryzopras tylko tutaj w NP (brak w G), w kolorze tęczowym, przejrzysty miał barwę złocisto zieloną; hiacynt miał kolor fioletowy (według Pliniusza), Obj 9:17 przypominający niebieski dym; ametyst tylko tu w NP (Wj 28:19), kolor fioletowy i purpurowy, bardziej błyszczący niż *hiancynt*. Swete podsumowuje kolory: niebieski (szafir, hiacynt, ametyst), zielony (jaspis, chalcedon, szmaragd, beryl, topaz, chryzopras), czerwony (sardoniks, sardius), żółty (chryzolit). Klemens Aleksandryjski upatruje w nich różnorodnoś darów i łask w dwunastu apostołach.
Obj 22:14[L]	*piorą swoje szaty*, πλύνοντες τὰς στολὰς αὐτῶν, א (IV) A; *czyniący Jego przykazania*, ποιοῦντες τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, 046 (X), TW.
Obj 22:19[L]	*Textus Receptus*, który służył za podstawę m.in. przekładu Biblii Gdańskiej, zawiera wyrażenie: *z księgi życia*, ἀπὸ τοῦ βιβλίου τῆς ζωῆς, zamiast: *z drzewa życia*, ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς; *księgi* brak w gr. mss. Gdy holenderski humanista Dezyderiusz Erasmus przygotowywał grecki tekst NP nie miał dostępu do gr. mss zawierających sześć ostatnich ww. Obj. Przetłumaczył je zatem na grecki z łacińskiej Wulgaty. W rezultacie stworzył siedemnaście wariantów tekstowych, których nie potwierdzają żadne odkryte dotychczas gr. mss. Niniejszy przypadek jest jednym z tego przykładów. Żaden gr. tekst nie zawiera słowa *księga*.
Obj 22:21[L]	Za A (V); dod. *świętymi*, τῶν ἁγίων, א (IV). *Amen*, Ἀμήν, dod. א (IV); *w*[o]; Metz.

Objaśnienia

Wykaz skrótów:

Inicjały współpracowników

AC – Adam Ciorga.

DB – Dariusz Banicki.

KJZ – Karolina J. Zaremba.

MG – Mateusz Gralka.

PM – Piotr Maryniak

RM – Robert Merecz.

Wykaz skrótów konstrukcji i zasad gramatycznych

GS Zasada Granville'a Sharpa.

ZC Zasada Colwella.

PHZ Zasada Piotra Harfeusza Zaremby.

Wykaz skrótów nazw dzieł, czasopism i serii wydawniczych:

AB Anchor Bible.

Abr. Słownik grecko-polski Abramowiczówny.

ACC Adam Clarke Commentary.

AEHL The Archeological Encyclopedia of the Holy Land.

AEL Ancient Epitian Literature.

AHW W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*.

AJBA *Australian Journal of Biblical Archaeology*.

AJSL *American Journal of Semitic Languages and Literature.*

AnBib Analecta biblica.

ANE Starożytny Bliski Wschód (Ancient Middle East).

ANET Ancient Near Eastern Texts.

AfO *Archiv für Orientforschung.*

AOT Altorientalische Texte zum AT.

AOTS Archaeology and Old Testament Study.

AramP Cowley, *Aramaic Papyri*.

ASV American Standard Version.

ATANT	Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments.
Aw	*Pirke Awot*.
BARev	*Biblical Archaeology Review*.
BAS	*Bible and Spade*.
BASOR	*Bulletin of the American Schools of Oriental Research*.
Bib	*Biblica*.
BibOr	Biblica et orientalia.
BibRev	*Bible Review*.
BibSac	*Bibliotheca Sacra*.
BIG	The Baker Illustrated Guide to Everyday Life in Bible Times.
BG	Biblia Gdańska.
BKCOT	Bible Knowledge Commentary, Old Testament.
BRL2	Biblisches Reallexikon, w. 2.
BSW	Pismo Święte w wydaniu Księgarni św. Wojciecha.
Brc	Komentarz Barclaya do Nowego Testamentu.
BP	Biblia Poznańska.
BR	*Bible Review*.
BW	Biblia Warszawska.
BZAW	Beihefte zur *ZAW*.
CAD	Chicago Assyrian Dictionary.
CAH	Cambridge Ancient History.
CBQ	*Catholic Biblical Quarterly*.
CEV	Contemporary English Vesion.
ConB	Coniectanea biblica.
CTA	A. Herdner, *Corpus des tablettes en cunéiformes alphabétiques*.
CTJ	Calvin Theological Journal.
Cylk.	Przekład Cylkowa.
DCH	The Dictionary of Classical Hebrew.
DSSB	Dead Sea Scrolls Bible.
DISO	*Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest*, zob. *Dictionary of North-West Semitic Inscriptions*.
DLZ	Delitz, przekład NP na hbr.

DNWSI	Dictionary of North-West Semitic Inscriptions.
EAZŚ	Encyklopedia Archeologiczna Ziemi Świętej.
EBC	Expositor's Bible Commentary.
EGNT	Expositor's Greek New Testament.
ESV	English Standard Version.
ESVSB	English Standard Version Study Bible.
EvQ	*Evangelical Quarterly.*
GG	Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Göttingen.
GGBB	Wallace, D. B. *Greek Grammar beyond the Basics.*
GKC	Gesenius' Hebrew Grammar.
GL	Gesenius' Hebrew-Chaldee Lexicon.
GTJ	Grace Theological Journal.
HALOT	Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament.
HBD	Harper Bible Dictionary.
HIBD	Holman Ilustrated Bible Dictionary.
HH	Przewodnik Biblijny Halleya.
HL	Prawa hetyckie.
HTR	*Harvard Theological Review.*
HUCA	*Hebrew Union College Annual.*
IBHS	An Introduction to Biblical Hebrew Syntax.
ICC	The International Critical Commentary
IDB	Interpreter's Dictionary of the Bible.
IDBSup	Interpreter's Dictionary of the Bible, Supplement.
IEJ	*Israel Exploration Journal.*
JJS	*Journal of Jewish Studies.*
JM	Joüon, P., Muraoka, T. *A grammar of biblical Hebrew*.
JNES	*Journal of Near Eastern Studies.*
JQR	*Jewish Quarterly Review.*
JSOTSup	*Journal for the Study of the Old Testament Supplement*
ISBE	The International Standard Bible Encyclopedia.
JSB	The Jewish Study Bible

JBL	*Journal of Biblical Literature.*
JPS	Jewish Publication Society Tanakh.
JPOS	*Journal of Palestine Oriental Society*.
JSOT	*Journal for the Study of the Old Testament*.
JSS	*Journal of Semitic Studies.*
JTS	*Journal of Theological Studies.*
KD	Keil i Delitzsch, *Commentary on the Old Testament.*
KEIB	Księgozbiór i baza cyfrowa EIB.
KH	Kodeks Hammurabiego.
KHK	Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu.
KJV	King James Version.
Lambdin	Lambdin, *Wprowadzenie do hebrajskiego*.
LBC	Lexham Biblical Commentary.
LBD	Lexham Bible Dictionary.
LBS	Lexham Biblical Scrolls.
LE	Prawa Esznunny.
LES	Lexam English Septuagint.
LN	Louw – Nida, *Greek-English Lexicon.*
Logos	Logos Bible Software.
LS	Liddell – Scott, *A Greek-English Lexicon.*
LSJ	Liddell – Scott – Jones, *A Greek-English Lexicon.*
MAL A	Prawo średnioasyryjskie.
MAOG	Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft.
Metz	Metzger B.M. 1994. *Textual Commentary on NT*.
NA27	*Novum Testamentum Graece.* 1993.
NA28	*Novum Testamentum Graece.* 2012.
NAB	New American Bible.
NAC	New American Commentary.
NASB	New American Standard Bible.
NASV	New American Standard Version.
NBG	Nowa Biblia Gdańska.
NCBC	New Century Bible Commentary.

NEB New English Bible.

NET New English Translation.

NICNT New International Commentary on the New Testament.

NICOT New International Commentary on the Old Testament.

NIDOTTE New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis

NIGTC The New International Greek Testastament Commentary

NIV New International Version

NIVSB NIV Study Bible.

NJB New Jerusalem Bible.

NJPS New Jewish Publication Society Tanakh.

NKJV New King James Version.

NLT New Living Translation.

NovTSup *Novum Testamentum, Supplements*.

NRSV New Revised Standard Version.

OTL Old Testament Library.

PEQ *Palestine Exploration Quarterly*.

PLG *Poetae Lyrici Graeci*, ed. T. Bergk. 1882.

PL Pardes Lauder.

P^N Papirus Nasha.

PNTC The Pillar New Testament Commentary.

RB *Revue Biblique*.

REB Revised English Bible.

RevQ *Revue de Qumran*

RG Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament*.

RSV Revised Standard Version.

RWP Robertson, *Word Pictures in the New Testament*.

SBL Society of Biblical Literature.

SBLDS SBL Dissertation Series.

SCTT *Studies in Cultic Terminology*.

SJLA *Studies in Judaism in Late Antiquity*.

SSN Studia semitica neerlandica

TB	Talmud Babiloński.
TBV	Talmud Babiloński, Venice edition.
TDNT	Theological Dictionary of the New Testament.
TDOT	Theological Dictionary of the Old Testament.
Textus	Annual of the Hebrew University Bible Project.
TEV	Today's English Version.
TJ	Talmud Jerozolimski.
TLZ	*Theologische Literaturzeitung*.
TOTC	Tyndale Old Testament Commentaries.
Tyloch	Tyloch, *Gramatyka języka hebrajskiego.*
TynBul	*Tyndale Bulletin.*
UF	*Ugarit-Forschungen*.
USJP	Uniwersalny słownik języka polskiego.
UT	Ugaritic Textbook.
VT	*Vetus Testamentum*.
VTSup	*Vetus Testamentum Supplements*.
WBC	Word Bible Commentary.
WUNT	Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament.
YLT	Young Literal Translation
ZNW	*Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft.*
ZPEB	Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible.

Wykaz skrótów aparatu krytycznego

Dokumenty biblijne

Nowe Przymierze: Na obecnym etapie dziejów posiadamy 140 papirusów, 323 kodeksy majuskułowe, 2951 manuskryptów minuskułowych, co w sumie daje liczbę 3414 świadectw tekstowych.

Tabela: Liczba znanych papirusów w stosunku do lat

Rok	Badacz	Liczba papirusów
1900	Przed tym rokiem znano 9 mss, z których najobszerniejszy był $\mathfrak{P}^{15}$; tylko $\mathfrak{P}^{11}$ został zacytowany przez Konstantyna von Tischendorfa w aparacie krytycznym.[1]	9
1912	Frederic George Kaynon[2]	14
1963	Kurt Aland, *Kurzgefasste Liste*; Caspar René Gregory przypisał nr 0161 znanemu sobie uncjałowi;[3] Ernst von Dobschütz w 1933 podniósł liczbę do 0208.	76
1989	Kurt Aland	96
2012	NA28	127
2019	Stan na 2019 rok:	140

Tabela: Liczba znanych manuskryptów w stosunku do lat

Rok	Badacz	Liczba uncjałów
1751	Johan Jakob Wettstein[4]	23
1859	Constantin von Tischendorf	64
1909	Caspar René Gregory	161
1963	Kurt Aland, *Kurzgefasste Liste*; Caspar René Gregory przypisał nr 0161 znanemu sobie uncjałowi;[5] Ernst von Dobschütz w 1933 podniósł liczbę do 0208.	250
1989	Kurt Aland	299
2012	Institute for New Testament Research (INTF), Monachium[6]	320
2019	Stan na 2019 rok:	323

Papirusy

Nr	Wiek	Treść

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_New_Testament_papyri.

[2] Kenyon, F. G. 1912. *Handbook to the Textual Criticism of the New Testament*, London: MacMillan: 129.

[3] Gregory C. R. 1908. *Die griechischen Handschriften des Neuen Testamenti*, Lipsk: 44.

[4] Wettstein, J. J. 1751. *Novum Testamentum Graecum editionis receptae cum lectionibus variantibus codicum manuscripts. Amsterdam: Ex Officina Dommeriana*: 8-41.

[5] Gregory C. R. 1908. *Die griechischen Handschriften des Neuen Testamenti*, Lipsk: 44.

[6] „Liste Handschriften". Münster: Institute for New Testament Textual Research. Retrieved 16 November 2010.

$\mathfrak{P}^{1}$	III	Mt 1:1-9, 12, 14-20
$\mathfrak{P}^{2}$	VI	J 12:12-15
$\mathfrak{P}^{3}$	VI/VII	Łk 7:36-45; 10:38-42
$\mathfrak{P}^{4}$	III	Łk 1:58-59; 1:62-2:1, 6-7; 3:8-4:2, 29-32, 34-35; 5:3-8; 5:30-6:16
$\mathfrak{P}^{5}$	III	J 1:23-31, 33-40; 16:14-30; 20:11-17, 19-20, 22-25
$\mathfrak{P}^{6}$	IV	J 10:1-2, 4-7, 9-10; 11:1-8, 45-52
$\mathfrak{P}^{7}$	III-IV (?)	Łk 4:1-3
$\mathfrak{P}^{8}$	IV	Dz 4:31-37; 5:2-9; 6:1-6, 8-15
$\mathfrak{P}^{9}$	III	1J 4:11-12, 14-17
$\mathfrak{P}^{10}$	IV	Rz 1:1-7
$\mathfrak{P}^{11}(^{+14?})$	VI	1Kor 1:17-22; 2:9-12, 14; 3:1-3, 5-6; 4:3-5:5, 7-8; 6:5-9, 11-18; 7:3-6, 10-14
$\mathfrak{P}^{12}$	III	Hbr 1:1
$\mathfrak{P}^{13}$	III/IV	Hbr 2:14-5:5; 10:8-22; 10:29-11:13; 11:28-12:17
$\mathfrak{P}^{14}(^{+11?})$	VI	1Kor 1:25-27; 2:6-8; 3:8-10, 20
$\mathfrak{P}^{15}$	III	1Kor 7:18-8:4
$\mathfrak{P}^{16}$	III/IV	Flp 3:10-17; 4:2-8
$\mathfrak{P}^{17}$	IV	Hbr 9:12-19
$\mathfrak{P}^{18}$	III/IV	Obj 1:4-7
$\mathfrak{P}^{19}$	IV/V	Mt 10:32-11:5
$\mathfrak{P}^{20}$	III	Jk 2:19-3:9
$\mathfrak{P}^{21}$	IV/V	Mt 12:24-26, 32-33
$\mathfrak{P}^{22}$	III	J 15:25-16:2, 21-32
$\mathfrak{P}^{23}$	III	Jk 1:10-12, 15-18
$\mathfrak{P}^{24}$	IV	Obj 5:5-8; 6:5-8
$\mathfrak{P}^{25}$	IV	Mt 18:32-34; 19:1-3, 5-7, 9-10

$\mathfrak{P}^{26}$	ok. 600	Rz 1:1-16
$\mathfrak{P}^{27}$	III	Rz 8:12-22, 24-27; 8:33-9:3, 5-9
$\mathfrak{P}^{28}$	III	J 6:8-12, 17-22
$\mathfrak{P}^{29}$	III	Dz 26:7-8, 20
$\mathfrak{P}^{30}$	III	1Ts 4:12-13, 16-17; 5:3, 8-10, 12-18, 25-28; 2Ts 1:1-2
$\mathfrak{P}^{31}$	VII	Rz 12:3-8
$\mathfrak{P}^{32}$	ok. 200	Tt 1:11-15; 2:3-8
$\mathfrak{P}^{33}[^{+58}]$	VI	Dz 7:6-10, 13-18; 15:21-24, 26-32
$\mathfrak{P}^{34}$	VII	1Kor 16:4-7, 10; 2Kor 5:18-21; 10:13-14; 11:2, 4, 6-7
$\mathfrak{P}^{35}$	IV(?)	Mt 25:12-15, 20-23
$\mathfrak{P}^{36}$	VI	J 3:14-18, 31-32, 34-35
$\mathfrak{P}^{37}$	III/IV	Mt 26:19-52
$\mathfrak{P}^{38}$	ok. 300	Dz 18:27-19:6, 12-16
$\mathfrak{P}^{39}$	III	J 8:14-22
$\mathfrak{P}^{40}$	III	Rz 1:24-27; 1:31-2:3; 3:21-4:8; 6:4-5, 16; 9:16-17, 27
$\mathfrak{P}^{41}$	VIII	Dz 17:28-18:2, 17-18, 22-25, 27; 19:1-4, 6-8, 13-16, 18-19; 20:9-13, 15-16, 22-24, 26-38; 21:1-4, 26-27; 22:11-14, 16-17
$\mathfrak{P}^{42}$	VII/VIII	Łk 1,54-55; 2,29-32
$\mathfrak{P}^{43}$	VI/VII	Obj 2:12-13; 15:8-16:2
$\mathfrak{P}^{44}$	VI/VII	Mt 17:1-3, 6-7; 18:15-17, 19; 25:8-10; J 9:3-4; 10:8-14; 12:16-18
$\mathfrak{P}^{45}$	III	Mt 20:24-32; 21:13-19; 25:41-26:39; Mk 4:36-40; 5:15-26; 5:38-6:3, 16-25, 36-50; 7:3-15; 7:25-8:1, 10-26; 8:34-9:9, 18-31; 11:27-12:1, 5-8, 13-19, 24-28; Łk 6:31-41; 6:45-7:7; 9:26-41; 9:45-10:1, 6-22; 10:26-11:1, 6-25, 28-46; 11:50-12:12, 18-37; 12:42-13:1, 6-24; 13:29-14:10, 17-33; J 4:51, 54; 5:21, 24; 10:7-25; 10:30-11:10, 18-36, 42-57; Dz 4:27-36; 5:10-21, 30-39; 6:7-7:2, 10-21, 32-41; 7:52-8:1, 14-25; 8:34-9:6, 16-27; 9:35-10:2, 10-23, 31-41; 11:2-14; 11:24-12:5, 13-22; 13:6-16, 25-36; 13:46-14:3, 15-23; 15:2-7, 19-27; 15:38-16:4, 15-21, 32-40; 17:9-17

$\mathfrak{P}^{46}$	ok. 200	Rz 5:17-6:3, 5-14; 8:15-25, 27-35; 8:37-9:32; 10:1-11:22, 24-33; 11:35-15:9; 15:11-16:27; 1Kor 1:1-9:2; 9:4-14:14; 14:16-15:15; 15:17-16:22; 2Kor 1:1-11:10, 12-21; 11:23-13:13; Ga 1:1-8; 1:10-2:9, 12-21; 3:2-29; 4:2-18; 4:20-5:17; 5:20-6:8, 10-18; Ef 1:1-2:7; 2:10-5:6; 5:8-6, 6, 8-18, 20-24; Flp 1:1, 5-15, 17-28; 1:30-2:12, 14-27; 2:29-3:8, 10-21; 4:2-12, 14-23; Kol 1:1-2, 5-13, 16-24; 1:27-2:19; 2:23-3:11,13-24; 4:3-12, 16-18; 1Ts 1:1; 1:9-2:3; 5:5-9, 23-28; Hbr 1:1-9:16; 9:18-10:20, 22-30; 10:32-13:25
$\mathfrak{P}^{47}$	III	Obj 9:10-11:3; 11:5-16:15; 16:17-17:2
$\mathfrak{P}^{48}$	III	Dz 23:11-17, 25-29
$\mathfrak{P}^{49}$	III	Ef 4:16-29; 4:32-5:13
$\mathfrak{P}^{50}$	IV/V	Dz 8:26-32; 10:26-31
$\mathfrak{P}^{51}$	ok. 400	Ga 1:2-10, 13, 16-20
$\mathfrak{P}^{52}$	II	J 18:31-33, 37-38
$\mathfrak{P}^{53}$	III	Mt 26:29-40; Dz 9:33-10:1
$\mathfrak{P}^{54}$	V/VI	Jk 2:16-18, 22-26; 3:2-4
$\mathfrak{P}^{55}$	VI/VII	J 1:31-33, 35-38
$\mathfrak{P}^{56}$	V/VI	Dz 1:1, 4-5, 7, 10-11
$\mathfrak{P}^{57}$	IV/V	Dz 4:36-5:2, 8-10
[$\mathfrak{P}^{58}$]	zob. $\mathfrak{P}^{33}$	
$\mathfrak{P}^{59}$	VII	J 1:26, 28, 48, 51; 2:15-16; 11:40-52; 12:25, 29, 31, 35; 17:24-26; 18:1-2, 16-17, 22; 21:7, 12-13, 15, 17-20, 23
$\mathfrak{P}^{60}$	VII	J 16:29-30; 16:32-17:6, 8-9, 11-15, 18-25; 18:1-2, 4-5, 7-16, 18-20, 23-29, 31-37, 39-40; 19:2-3, 5-8, 10-18, 20, 23-26
$\mathfrak{P}^{61}$	ok. 700	Rz 16:23-27; 1Kor 1:1-2, 4-6; 5:1-3, 5-6, 9-13; Flp 3:5-9, 12-16; Kol 1:3-7, 9-13; 4:15; 1Ts 1:2-3; Tt 3:1-5, 8-11, 14-15; Flm 4-7
$\mathfrak{P}^{62}$	IV	Mt 11:25-30
$\mathfrak{P}^{63}$	ok. 500	J 3:14-18; 4:9-10
$\mathfrak{P}^{64}$ [$^{+67}$]	ok. 200	Mt 3:9, 15; 5:20-22, 25-28; 26:7-8, 10, 14-15, 22-23, 31-33

$\mathfrak{P}^{65}$	III	1Ts 1:3-2:1, 6-13
$\mathfrak{P}^{66}$	ok. 200	J 1:1-6:11; 6:35-14:26, 29-30; 15:2-26; 16:2-4, 6-7; 16:10-20: 20, 22-23; 20:25-21:9
[$\mathfrak{P}^{67}$]	zob. $\mathfrak{P}^{64}$	
$\mathfrak{P}^{68}$	VII (?)	1Kor 4:12-17; 4:19-5:3
$\mathfrak{P}^{69}$	III	Łk 22:41, 45-48, 58-61
$\mathfrak{P}^{70}$	III	Mt 2:13-16; 2:22-3:1; 11:26-27; 12:4-5; 24:3-6, 12-15
$\mathfrak{P}^{71}$	IV	Mt 19:10-11, 17-18
$\mathfrak{P}^{72}$	III/IV	1P 1:1-5:14; 2P 1:1-3:18; Jd 1-25
$\mathfrak{P}^{73}$	VII	Mt 25:43; 26:2-3
$\mathfrak{P}^{74}$	VII	Dz 1:2-5, 7-11, 13-15, 18-19, 22-25; 2:2-4; 2:6-3:26; 4:2-6, 8-27; 4:29-27:25; 27:27-28:31; Jk 1:1-6, 8-19, 21-23, 25; 1:27-2:3, 5-15, 18-22; 2:25-3:1, 5-6, 10-12, 14; 3:17-4:8, 11-14; 5:1-3, 7-9, 12-14, 19-20; 1P 1:1-2, 7-8, 13, 19-20, 25; 2:6-7, 11-12, 18, 24; 3:4-5; 2P 2:21; 3:4, 11, 16; 1J 1:1, 6; 2:1-2, 7, 13-14, 18-19, 25-26; 3:1-2, 8, 14, 19-20; 4:1, 6-7, 12, 16-17; 5:3-4, 9-10, 17; 2J 1, 6-7, 13; 3J 6, 12; Jd 3, 7, 12, 18, 24
$\mathfrak{P}^{75}$	III	Łk 3:18-22; 3:33-4:2; 4:34-5:10; 5:37-6:4; 6:10-7:32, 35-39, 41-43; 7:46-9:2; 9:4-17:15; 17:19-18:18; 22:4-do końca; J 1:1-11:45, 48-57; 12:3-13:10; 14:8-15:10
$\mathfrak{P}^{76}$	VI	J 4:9, 12
$\mathfrak{P}^{77}$	II/III	Mt 23:30-39
$\mathfrak{P}^{78}$	III/IV	Jd 4-5, 7-8
$\mathfrak{P}^{79}$	VII	Hbr 10:10-12, 28-30
$\mathfrak{P}^{80}$	III	J 3:34
$\mathfrak{P}^{81}$	IV	1P 2:20-3:1, 4-12
$\mathfrak{P}^{82}$	IV/V	Łk 7:32-34, 37-38
$\mathfrak{P}^{83}$	VI	Mt 20:23-25, 30-31; 23:39-24:1, 6
$\mathfrak{P}^{84}$	VI	Mk 2:2-5, 8-9; 6:30-31, 33-34, 36-37, 39-41; J 5:5; 17:3, 7-8

$\mathfrak{P}^{85}$	IV/V	Obj 9:19-10:1, 5-9
$\mathfrak{P}^{86}$	IV	Mt 5:13-16, 22-25
$\mathfrak{P}^{87}$	III	Flm 13-15, 24-25
$\mathfrak{P}^{88}$	IV	Mk 2:1-26
$\mathfrak{P}^{89}$	IV	Hbr 6:7-9, 15-17
$\mathfrak{P}^{90}$	II	J 18:36-19:1; 19:2-7
$\mathfrak{P}^{91}$	III	Dz 2:30-37; 2:46-3:2
$\mathfrak{P}^{92}$	III/IV	Ef 1:11-13, 19-21; 2Ts 1:4-5, 11-12
$\mathfrak{P}^{93}$	V	J 13:15-17
$\mathfrak{P}^{94}$	V/VI	Rz 6:10-13, 19-22
$\mathfrak{P}^{95}$	III	J 5:26-29, 36-38
$\mathfrak{P}^{96}$	VI	Mt 3:13-15
$\mathfrak{P}^{97}$	VI/VII	Łk 14:7-14
$\mathfrak{P}^{98}$	II(?)	Obj 1:13-20
$\mathfrak{P}^{99}$	ok. 400	Rz 1:1; 2Kor 1:3-6; 1:6-17; 1:20-24; 2:1-9; 2:9-5:13; 5:13-6:3; 6:3-8:13; 8:14-22; 9:2-11:8; 11:9-23; 11:26-13:11; Ga 1:4-11; 1:18-6:15; 1:14-2:4; 2:4-3:19; 3:19-4:9; Ef 1:4-2:21; 1:22(?); 3:8-6:24
$\mathfrak{P}^{100}$	III/IV	Jk 3:13-4:4; 4:9-5,1
$\mathfrak{P}^{101}$	III	Mt 3:10-12; 3:16-4:3
$\mathfrak{P}^{102}$	III/IV	Mt 4:11-12; 4:22-23
$\mathfrak{P}^{103}$	II/III	Mt 13:55-56; 14:3-5
$\mathfrak{P}^{104}$	II	Mt 21:34-37; 21:43-45(?)
$\mathfrak{P}^{105}$	V/VI	Mt 27:62-64; 28:2-5
$\mathfrak{P}^{106}$	III	J 1:29-35; 1:40-46
$\mathfrak{P}^{107}$	III	J 17:1-2; 17:11
$\mathfrak{P}^{108}$	III	J 17:23-24; 18:1-5

$\mathfrak{P}^{109}$	III	J 21:18-20; 21:23-25
$\mathfrak{P}^{110}$	IV	Mt 10:13-15; 10:25-27
$\mathfrak{P}^{111}$	III	Łk 17:11-13; 17:22-23
$\mathfrak{P}^{112}$	V	Dz 26:31-32; 27:6-7
$\mathfrak{P}^{113}$	III	Rz 2:12-13; 2:29
$\mathfrak{P}^{114}$	III	Hbr 1:7-12
$\mathfrak{P}^{115}$	III/IV	Obj 2:1-3, 13-15, 27-29; 3:10-12; 5:8-9; 6:4-6; 8:3-8, 11-9:5, 7-16, 18-10:4, 8; 11:5, 8-15, 18-12: 6, 9-10, 12-17; 13:1-3, 6-12, 13-16, 17-14:3, 5-7, 10-11, 14-16, 18-15:1, 5-7
$\mathfrak{P}^{116}$	VI/VII	Hbr 2:9-11; 3:3-6
$\mathfrak{P}^{117}$	IV/V	2Kor 7:6-8, 9-11
$\mathfrak{P}^{118}$	III	Rz 15:26-27, 32-33; 16:1, 4-7, 11-12
$\mathfrak{P}^{119}$	III	J 1:21-28, 38-44
$\mathfrak{P}^{120}$	IV	J 1:25-28, 33-38, 42-44
$\mathfrak{P}^{121}$	III	J 19:17-18, 25-26
$\mathfrak{P}^{122}$	IV/V?	J 21:11-14, 22-24
$\mathfrak{P}^{123}$	IV	1Kor 14:31-34; 15:3-6
$\mathfrak{P}^{124}$	VI	2Kor 11:1-4, 6-9
$\mathfrak{P}^{125}$	III/IV	1P 1:23-2:5, 7-12
$\mathfrak{P}^{126}$	IV	Hbr 13:12-13, 19-20
$\mathfrak{P}^{127}$	V	Dz 10:32-35, 40-45; 11:2-5, 30-12:3, 5, 7-9; 15:29-30, 34-41; 16:1-4, 13-40; 17:1-10
$\mathfrak{P}^{128}$	VI	J 9:3-4; 12:12-13; 12:16-18
$\mathfrak{P}^{129}$	III	1Kor 7:36-39; 8:10-9:3; 9:14-17; 9:27-10:6[7]

[7] https://brentnongbri.com/2019/02/26/p129-some-questions-about-a-papyrus-of-1-corinthians/.

$\mathfrak{P}^{130}$	IV	Hbr 9:9-12; 9:19-23
$\mathfrak{P}^{131}$	III	Rz 9:18-21; 9:33-10:2[8]
$\mathfrak{P}^{132}$	III/IV	Ef 3:21-4:2, 14-16[9]
$\mathfrak{P}^{133}$	III	1Tm 3:13-4:8[10]
$\mathfrak{P}^{134}$	III	J 1:49-2:1[11]
$\mathfrak{P}^{135}$	IV/V	Ga 3:21-22, 28-29; 4:31-5:6, 10-15[12]
$\mathfrak{P}^{136}$	VI/VII	Dz 4:27-31; 7:26-30[13]
$\mathfrak{P}^{137}$	II/III	Mk 1:7-9; 1:16-18[14]
$\mathfrak{P}^{138}$	III	Łk 13:13-17, 25-30[15]
$\mathfrak{P}^{139}$	IV	Flm 1:68, 18-20[16]
$\mathfrak{P}^{140}$	V	Dz 7:54-55, 57-58[17]

Uwaga

Za najważniejsze papirusy uchodzą: $\mathfrak{P}^{45}$, zawierający Ewangelie i Dzieje Apostolskie, $\mathfrak{P}^{46}$, zawierający Listy Pawła, $\mathfrak{P}^{47}$, zawierający Księgę Objawienia, $\mathfrak{P}^{66}$, zawierający Ewanglię wg św. Jana i $\mathfrak{P}^{75}$, zawierający Ewangelię Łukasza i Jana.

Nie wszystkie mss zawierają tekst ściśle NP. $\mathfrak{P}^{59}$, $\mathfrak{P}^{60}$, $\mathfrak{P}^{63}$, $\mathfrak{P}^{80}$ zawierają komentarze; $\mathfrak{P}^{2}$, $\mathfrak{P}^{3}$ i $\mathfrak{P}^{44}$ są lekcjonarzami; $\mathfrak{P}^{50}$, $\mathfrak{P}^{55}$ i $\mathfrak{P}^{78}$ są talizmanami, $\mathfrak{P}^{10}$, $\mathfrak{P}^{12}$, $\mathfrak{P}^{42}$, $\mathfrak{P}^{43}$, $\mathfrak{P}^{62}$ i $\mathfrak{P}^{99}$ są częścią innych dokumentów.[18]

---

8 https://brentnongbri.com/2018/06/14/p129-p130-and-p131-a-couple-more-observations/.

9 https://www.bricecjones.com/blog/two-new-greek-new-testament-papyri-from-oxyrhynchus.

10 https://www.bricecjones.com/blog/two-new-greek-new-testament-papyri-from-oxyrhynchus.

11 https://evangelicaltextualcriticism.blogspot.com/2015/11/new-papyrus-p134-of-john-report-from-sbl.html.

12 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_New_Testament_papyri.

13 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_New_Testament_papyri.

14 https://en.wikipedia.org/wiki/Papyrus_137.

15 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_New_Testament_papyri.

16 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_New_Testament_papyri.

17 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_New_Testament_papyri.

18 NA27: Nestle-Aland. *Novum Testamentum Graece*, wyd. 27. 1996. Stuttgard: Deutsche Bibelgesellschaft:57-63, 684-689.

Kodeksy majuskułowe, uncjały, 01-045 z oznaczeniami (sigla)

Daty powstania ms są wynikiem ustaleń paleontograficznych przeprowadzonych przez INTF; datę 949 nosi tylko Codex Vaticanus 354.

Oznaczenia w tabeli: a: Dzieje i Listy Powszechne; d: Dzieje; e: ewangelie; ^{f}: fragmenty; k: Listy Powszechne; p: Listy Pawła; o: Księga Objawienia; K: ms komentarza; t: tradycja; ^{z}: zniszczony (brakujące strony); Numeracja kolumny 1 to numeracja Gregory'ego-Alanda; [] ujmujące numerację Gregory'ego-Alanda wskazują, że ms należy do już oznaczonego, lecz został uznany za ms nie reprezentujący tekstu ciągłego, jest zniszczony lub uznany za zniszczony.

Nr	Siglum	Nazwa	Data	Treść	Obj.	Uwagi
1	2	3	4	5	6	7
01	ℵ	Synajski	IV	edpko	148	pełne NP
02	A	Aleksandryjski	V	edpko^{z}	144	brak w NP[19]
03	B	Watykański	IV	edpk	142	brak w NP[20]
04	C	Efrema	V	edpko^{z}	145	luki[21]
05	D	Bezy *Cantabrigiensis*[22]	V	e^{z}d^{z}	415	
06	D	Claramontanus	VI	p^{z}	533	
07	E	Basilensis	VIII	e^{z}	318	
08	E	Laudianus	VI	d^{z}	227	
09	F	Borelianus	VIII	e^{z}	204	

[19] Brak Mt 25; J 2; 2Kor 3.

[20] Brak 4 ost. ksiąg, Hbr^{z}.

[21] Palimpsest; zawiera ok. 66% tekstu Pism Świętych. W SP zachowane fragmenty Jb, Prz, Kzn, Pnp, Mdr i Syr. w NP brak: Mt 1:1-2; 5:15-7:5; 17:26-18:28; 22:21-23:17; 24:10-45; 25:30-26:22; 27:11-46; 28:15-20; Mk 1:1-17; 6:32-8:5; 12:30-13:19; Łk 1:1-2; 2:5-42; 3:21-4:25; 6:4-36; 7:17-8:28; 12:4-19:42; 20:28-21:20; 22:19-23, 25; 24:7-45; J 1:1-3; 1:41-3:33; 5:17-6:38; 7:3-8:34; 9:11-11:7; 11:47-13:7; 14:8-16:21; 18:36-20:25; Dz 1:1-2; 4:3-5:34; 6:8; 10:43-13:1; 16:37-20:10; 21:31-22:20; 3:18-24:15; 26:19-27, 16; 28:5-31; Rz 1:1-3; 2:5-3:21; 9:6-10:15; 11:31-13:10; 1Kor 1:1-2; 7:18-9:6; 13:8-15:40; 2Kor 1:1-2; 10:8-13:13; Ga 1:1-20; Ef 1:1-2:18; 4:17-6:24; Flp 1:1-22; 3:5-4:23; Kol 1:1-2; 1Ts 1:1; 2:9-5:28; 2Ts – brak; 1Tm 1:1-3:9; 5:20-6:21; 2Tm 1:1-2; Tt 1:1-2; Flm 1:1-2; Hbr 1:1-2:4; 7:26-9:15; 10:24-12:15; Jk 1:1-2; 4:2-5:20; 1P 1:1-2; 4:5:14; 2P 1:1; 1J 1:1-2; 4:3-5:21; 2J – brak; 3J 1:1-2; Jd 1:1-2; Obj 1:1-2; 3:20-5:14; 7:14-17; 8:5-9:16; 10:10-11:3; 16:13-18:2; 19:5-22:21.

[22] Należał do Teodora z Bezy, w 1581 r. ofiarowany Cambridge. Zawiera ciekawy wariant Łk 6:5. Ponadto od Dz 11:28 narracja toczy się w 1. osobie *lp*.

010	F	Augiensis	IX	p^z	136	
011	G	Seidelianus I[23]	IX	e^z	251	
012	G	Boernerianus	IX	p^z	99	
013	H	Seidelianus II	IX	e^z	194	
014	H	Mutinensis	IX	d^z	43	
015	H	Coislinianus	VI	$p^f k^f$	41	
016	I	Freerianus	V	p^z	84	
017	K	Cyprius	IX	e	267	
018	K	Mosquensis	IX	$p^{Kz}k$	288	
019	L	Regius	VIII	e^z	257	
020	L	Angelicus	IX	$d^{24}kp^{25}$	189	
021	M	Campianus	IX	e	257	
022	N	Petropolitanus Purp.	VI	e^f	241	
023	O	Sinopensis	VI	Mt^z	44	
024	P	Guelferbytanus A	VI	E^{327}	44	
025	P	Porphyrianus	IX	$(dpko)^z$	327	
026	Q	Guelferbytanus B	V	$Łk^z$ J^z	13	
027	R	Nitriensis	VI	$Łk^z$	48	
028	S	Vaticanus 354	949	e	235	
029[26]	T	Borgianus	V	e^f	32	
030	U	Nanianus	IX	e	380	
031	V	Mosquensis	IX	e^z	220	
032	W	Washingtonianus	V	e^z	187	
033	X	Monacensis	X	e^{Kz}	160	
034	Y	Macedoniensis	IX	e^z	309	
035	Z	Dublinensis	VI	Mt^z	32	
036	Γ	Tischendorfianus IV	X	e^z	257	

23 Lub: Codex Wolfii A

24 Dz 8:10-28:31.

25 Rz-Hbr 12:28.

26 029 = [0113] [0125] [0139].

037	Δ	Sangallensis	IX	e	198	
038	Θ	Coridethianus	IX	e	248	
039	Λ	Tischendorfianus III	IX	Łk J	157	
040	Ξ	Zacynthius	VI	Łk^{K}	89	
041	Π	Petropolitanus	IX	e^{z}	350	
042	Σ	Rossanensis	IX	Mt Mk	188	
043	Φ	Beratinus	VI	Mt Mk	197	
044	Ψ	Athous Lavrensis	IX/X	e^{z}dp^{z}k	261	
045	Ω	Athous Dionysiou	IX	e	259	

Uwaga:

Uncjały 01-06 zaliczane są do najważniejszych, a 01-045 należą do najczęściej cytowanych.

Kodeksy majuskułowe, uncjały, 045-0323

W tabeli umieszczono tylko te uncjały, które na obenym etapie wchodzą w zakres rozważań związanych z pracami nad przekładami przygotowywanymi pod kierunkiem Piotra Zaremby. Tabela ta w miarę postępu prac zostanie uzupełniona.

Oznaczenia w tabeli: a: Dzieje i Listy Powszechne; d: Dzieje; e: ewangelie; ^{f}: fragmenty; k: Listy Powszechne; p: Listy Pawła; o: Księga Objawienia; K: ms komentarza; t: tradycja; ^{z}: zniszczony (brakujące strony); Numeracja kolumny 1 to numeracja Gregory'ego-Alanda; [] ujmujące numerację Gregory'ego-Alanda wskazują, że ms należy do już oznaczonego, lecz został uznany za ms nie reprezentujący tekstu ciągłego, jest zniszczony lub uznany za zniszczony.

Nr	Ktg	Nazwa	Wiek	Treść	Obj.	Uwagi
1	2	3	4	5	6	7
046	V	Vaticanus 2066	X	o	20 (27,5 x 19 cm)	Całe Obj.
047	V	[1]ב (wg Tischendorfa)[27], ε 95 wg Sodena	VIII	e	152 (20,5 x 15,2 cm)	Luki:[28]

[27] Schumacher H. 1923, *A Handbook of Scripture Study*, St. Louis-London: B. Herder Book Co.: 28; Gregory, C. R. 1908. *Die griechischen Handschriften des Neuen Testament*. Lipsk: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung: 172-175.

[28] Mt 2:15-3:12; 28:10-20; Mk 5:40-6:18; 8:35-9:19; J 2:17-42; 14:7-15:1; 18:34-21:25.

048	II	^{2}ב (wg Tischendorfa); Vaticanus 2061	V	dkp	21 (z 316), 30 x 27 cm	Zawiera wg NA26:[29]
049	V	α 2 wg Sodena	IX	dkp	149 (27,5 x 18,5 cm)	Zawiera:[30]
050	III	C^{t1} wg Sodena; wcześniej ozn.: O l. W^{e}	IX	J	19 (32,5 x 24 cm)	Zawiera:[31]
051	III	–	X	Obj	92 (23 x 18 cm	Zawiera:[32]
099	III	ε 47 wg Sodena	VII	e	1 (32 x 26 cm)	Mk 16:6-18 (A^{t})[33]
0323	III	Syrus Sinaiticus	IV/V	e		J 7:6-15; 9:17-23

Oznaczenia w tabeli: a: Dzieje i Listy Powszechne; d: Dzieje; e: ewangelie; ^{f}: fragmenty; k: Listy Powszechne; p: Listy Pawła; o: Księga Objawienia; K: ms komentarza; t: tradycja; ^{z}: zniszczony (brakujące strony); Numeracja kolumny 1 to numeracja Gregory'ego-Alanda; [] ujmujące numerację Gregory'ego-Alanda wskazują, że ms należy do już oznaczonego, lecz został uznany za ms nie reprezentujący tekstu ciągłego, jest zniszczony lub uznany za zniszczony.

Uwagi:

Dokładna liczba uncjałów nie jest precyzyjnie określona z wymienionych niżej powodów:[34]

- Uncjał 0168 zaginął.

---

[29] Zawiera: Dz 26:6-27:4; 28:3-31; Jk 4:14-5:20; 1P 1:1-12; 2P 2:4-8; 2:13-3:15; 1J 4:6-5:13; 5:17-18; 5:21; 2J; 3J; Rz 13:4-15:9; 1Kor 2:1-3:11; 3:22; 4:4-6; 5:5-11; 6:3-11; 12:23-15:17; 15:20-27; 2Kor 4:7-6:8; 8:9-18; 8:21-10:6; Ef 5:8-6:24; Flp 1:8-23; 2:1-4; 2:6-8; Kol 1:2-2:8; 2:11-14; 22-23; 3:7-8; 3:12-4:18; 1Ts 1:1, 5-6; 1Tm 5:6-6:17; 6:20-21; 2Tm 1:4-6; 1:8; 2:2-25; Tt 3:13-15; Flm; Hbr 11:32-13:4.

[30] 1Kor 1:1-5:8; 13:8-16:24; 2Kor 1:1-11:23; Ef 4:20-6:20.

[31] J 1:1, 3-4; 2:17-3:8,12-13, 20-22; 4:7-14; 20:10-13, 5-17 oraz J 21:25 powtórzony dwukrotnie, a J 20:17 trzykrotnie.

[32] Obj 1:1-11:14, 13:2-3, 22:8-14.

[33] Zawiera dwa zakończenia Mk, pod. jak: Ψ 0112 274^{mg} 79 *l*1602.

[34] J. K. Elliott, „The citation of manuscripts in recent printed editions of the Greek New Testament", *Novum Testamentum* XXV, 2 (1983): 103-104; T. Wassermann, „Some Bibliographic Notes on Greek New Testament Manuscripts", *Novum Testamentum* 49 (2007): 291-295.

- Dwadzieścia osiem uncjałów należy do mniejszego zestawu: 074, 084, 090, 0110, 0112, 0113, 0117, 0119, 0123, 0124, 0125, 0137, 0138, 0139, 0149, 0179, 0180, 0190, 0191, 0193, 0194, 0195, 0202, 0215, 0224, 0235, 0285, 0293.[35]
- Do jednego uncjału odnoszą się: 092a i 092b; 0121a i 0121b; 0278a i 0278b.
- Niektóre uncjały należałoby przenieść na inne listy, jak: 055 jest komentarzem, 0100, 0129, 0192, 0195, 0203 lekcjonałami, 0152 talizmanem, 0153 ostrakonem. Uncjał 0212 z III lub IV w. są raczej świadectwo Diatessaronu niż do NP.[36] Z drugiej strony minuskuł 1143, znany jako *Beratinus 2* ma części pisane literami semiuncjalnymi.

Kodeksy minuskułowe, minuskuły

W tabeli umieszczono tylko te miniuskuły, które na obenym etapie wchodzą w zakres rozważań związanych z pracami nad przekładami przygotowywanymi pod kierunkiem Piotra Zaremby. Tabela ta w miarę postępu prac zostanie uzupełniona.[37]

Oznaczenia w tabeli: a: Dzieje i Listy Powszechne; d: Dzieje; e: ewangelie; ^{f}: fragmenty; k: Listy Powszechne; p: Listy Pawła; o: Księga Objawienia; K: ms komentarza; t: tradycja; ^{z}: zniszczony (brakujące strony); Numeracja kolumny 1 to numeracja Gregory'ego-Alanda; [] ujmujące numerację Gregory'ego-Alanda wskazują, że ms należy do już oznaczonego, lecz został uznany za ms nie reprezentujący tekstu ciągłego, jest zniszczony lub uznany za zniszczony.

Nr	Ktg	Nazwa	Wiek	Treść	Obj.	Uwagi
1	2	3	4	5	6	7
1	III, V	Codex Basiliensis A. N. IV. 2, δ 254 wg Sodena, wcześniej 1^{eap}	XII	edp	297 (18.5 x 11.5 cm); jednak kolumna 29 linii na stronę.	Brak Obj[38]

[35] https://ipfs.io/ipfs/QmXoypizjW3WknFiJnKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXWo6uco/wiki/List_of_New_Testament_uncials.html#cite_note-9.

[36] Aland, Kurt; Aland, Barbara (1995). *The Text of the New Testament: An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism*. Erroll F. Rhodes (trans.). Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company. p. 104. ISBN 978-0-8028-4098-1.

[37] Dezyderiusz Erazm z Rotterdamu w wydanym w 1516 r. *Novum Instrumentum omne*, *diligenter ab Erasmo Roterodamo Recognitum et Emendatum* użył mss: 1, 2814, 2, 2815, 2816, 2817, 817. Drugie wydanie tego dzieła, z 1519 r. zamiast słowa *Instrumentum* odwołało się do słowa *Testamentum* i było głównym tekstem wyjściowym przekład Marcina Lutra. W tym drugim wydaniu Erazm wykorzystał także minuskułę 3.

[38] Użyty przez Erazma przy publikacji *Novum Instrumentum omne*, *diligenter ab Erasmo Roterodamo Recognitum et Emendatum*.

2	V	Codex Basiliensis A. N. IV. 1, ε 1214 wg Sodena, wcześniej 1^{eap}	XI/XII	e	248 (19 X 15,2 cm), pisany w jednej kolumnie 20 linii na stronę.	Pełny tekst e.[39]
3	V	Codex Corsendocensis; δ 253 wg Sodena,	XII	edkp	451 ()24,5 x 17,5), w jednej kolumnie, 24 linii na stronę.	Brak J 7:53-8:11; Obj.[40]
7	– [41]	ε 287 wg Sodena.	XII	e	186 (20,6 x 16 cm)	
817	– [42]	$\Theta^{\varepsilon 52}$ wg Sodena.	XV	e	255 papierowych kar (29 x21 cm)	Pełny tekst e; zawiera komentarz Theofilaktesa.[43]
2814	V	Av^{20} wg Sodena, wcześniej 1^{rK}	XII	o	Tekst kodeksu pisany w jednej kolumnie, 20 linii na stronę.	Brak Obj 22:16-21[44]
2815	V	α 253 wg Sodena, wcześniej 2^{ap}	XII	dp	216 (15 x 10 cm)	Pełny tekst dpk.[45]

39 https://en.wikipedia.org/wiki/Codex_Basiliensis_A._N._IV._1.

40 Wykorzystany w drugim wydaniu Tekstu Przyjętego Erazma, z 1519 r., https://en.wikipedia.org/wiki/Minuscule_3.

41 Wg Tischendorfa reprezentuje tekst bizantyjski z wariantami aleksandryjskimi. Wg Claremont Profile Method należy do rodziny 1424 bliskiej rodzinie K^x. https://en.wikipedia.org/wiki/Minuscule_7.

42 Tekst bizantyjski nie sklasyfikowany przez Alanda.

43 https://en.wikipedia.org/wiki/Minuscule_817_(Gregory-Aland).

44 Jest to Obj z komentarzem Andrzeja z Cezarei; greka też przedstawia sobą „tekst Andrzeja" nie reprezentujący w pełni tekstu bizantyjskiego. https://en.wikipedia.org/wiki/Minuscule_2814. Użyty przez Erazma przy publikacji *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo Recognitum et Emendatum*, z 1516 r. Hodges i Farstad, za Schmid'em, umieszczają go w swojej grupie „M^e", podzbiorze tekstu Andrzeja zawierające takie mss, jak: 181, 598, 2026, 2028, 2029, 2031, 2033, 2038, 2044, 2052, 2054, 2056, 2057, 2059, 2060, 2065, 2068, 2069, 2081, 2083, 2186, 2286, 2302, zob. www.skypoint.com/members/waltzmn/Manuscripts1-500.html#m1r.

45 https://en.wikipedia.org/wiki/Codex_Basilensis_A._N._IV._4.

2816	V	Codex Basiliensis A. N. IV. 5, α 597 wg Sodena, wcześniej 4^{ap}	XV	Dpk	287 (15,4 x 11 cm), pisany w jednej kolumnie 17-19 linii na stronę	Pełny tekst dpk.[46]
2817	V	α 287 wg Sodena, wcześniej 7^{pK},[47]	XII	p	387 s.; tekst kodeksu pisany w jednej kolumnie z jedną luką, 28-32 linii na stronę.	Kończy się na Hbr 12:18

Manuskrypty greckie wg wieku i kategorii

Poniższa tabela nie uwzględnia mss $\mathfrak{P}^{127}$– $\mathfrak{P}^{140}$.

	I	II	III	IV	V
150	$\mathfrak{P}^{52}$ $\mathfrak{P}^{90}$ $\mathfrak{P}^{104}$				
200	$\mathfrak{P}^{32}$ $\mathfrak{P}^{46}$ $\mathfrak{P}^{64/67}$ $\mathfrak{P}^{66}$ $\mathfrak{P}^{75}$ $\mathfrak{P}^{77}$ 0189				
250	$\mathfrak{P}^{1}$ $\mathfrak{P}^{4}$ $\mathfrak{P}^{5}$ $\mathfrak{P}^{9}$ $\mathfrak{P}^{12}$ $\mathfrak{P}^{15}$ $\mathfrak{P}^{20}$ $\mathfrak{P}^{22}$ $\mathfrak{P}^{23}$ $\mathfrak{P}^{27}$ $\mathfrak{P}^{28}$ $\mathfrak{P}^{29}$ $\mathfrak{P}^{30}$ $\mathfrak{P}^{39}$ $\mathfrak{P}^{40}$ $\mathfrak{P}^{45}$ $\mathfrak{P}^{47}$ $\mathfrak{P}^{49}$ $\mathfrak{P}^{53}$ $\mathfrak{P}^{65}$ $\mathfrak{P}^{70}$ $\mathfrak{P}^{80}$ $\mathfrak{P}^{87}$ 0220		0212	$\mathfrak{P}^{48}$ $\mathfrak{P}^{69}$	
300	$\mathfrak{P}^{13}$ $\mathfrak{P}^{16}$ $\mathfrak{P}^{18}$ $\mathfrak{P}^{37}$ $\mathfrak{P}^{72}$ $\mathfrak{P}^{78}$ 0162 $\mathfrak{P}^{115}$			$\mathfrak{P}^{38}$ 0171	
350	$\mathfrak{P}^{10}$ $\mathfrak{P}^{24}$ $\mathfrak{P}^{35}$ 01 03	$\mathfrak{P}^{6}$ $\mathfrak{P}^{8}$ $\mathfrak{P}^{17}$ $\mathfrak{P}^{50}$ $\mathfrak{P}^{62}$ $\mathfrak{P}^{71}$ $\mathfrak{P}^{81}$ $\mathfrak{P}^{86}$ 0185	$\mathfrak{P}^{88}$ 058(?) 0169 0188 0206 0207 0221 0228 0231 0242		

46 https://en.wikipedia.org/wiki/Minuscule_2816,

47 Numerem 7 oznaczone były 7^{e} i 7^{p}; Erazm użył 7^{p}. https://en.wikipedia.org/wiki/Minuscule_2817.

400	057	$\mathfrak{P}^{19}$ $\mathfrak{P}^{51}$ $\mathfrak{P}^{57}$ $\mathfrak{P}^{82}$ $\mathfrak{P}^{85}$ 0181 0270	$\mathfrak{P}^{21}$ 059 0160 0176 0214 0219		
450	02 (prócz e) 0254	$\mathfrak{P}^{14}$ 04 016 029 048 077 0172 0173 0175 0201 0240 0244 0274	02 (e) 032 062 068 069 0163 0165(?) 0166 0182 0216 0217 0218 0226 0227 0236 0252 0261	05	026 061
500		$\mathfrak{P}^{56}$ 071 076 088 0232 0247	$\mathfrak{P}^{54}$ $\mathfrak{P}^{63}$ 072 0170 0186 0213		
550		$\mathfrak{P}^{33}$ 06 08 073 081 085 087 089 091 093 (1P) 094 0184 0223 0225 0245	$\mathfrak{P}^{2}$ $\mathfrak{P}^{36}$ $\mathfrak{P}^{76}$ $\mathfrak{P}^{83}$ $\mathfrak{P}^{84}$ 06 015 035 040 060 066 067 070 078 079 082 086 0143 0147 0159 0187 0198 0208 0222 0237 0241 0251 0260 0266		022 023 024 027 042 043 064 065 093 (Dz) 0246 0253 0265(?)
600	$\mathfrak{P}^{26}$	$\mathfrak{P}^{43}$ $\mathfrak{P}^{44}$ $\mathfrak{P}^{55}$ 083	$\mathfrak{P}^{3}$ 0164 0199		
650	$\mathfrak{P}^{74}$ 098	$\mathfrak{P}^{11}$ $\mathfrak{P}^{31}$ $\mathfrak{P}^{34}$ $\mathfrak{P}^{79}$ 0102 0108 0111 0204 0275	$\mathfrak{P}^{59}$ $\mathfrak{P}^{68}$ 096 097 099 0106 0107 0109 0145 0167 0183 0200 0209 0210 0239 0259 0262		$\mathfrak{P}^{73}$ 0103 0104 0211
700		$\mathfrak{P}^{42}$ $\mathfrak{P}^{61}$	$\mathfrak{P}^{60}$		
750		019 0101 0114 0156 0205 0234	$\mathfrak{P}^{41}$ 095 0126 0127 0146 0148 0161 0229 0233 0238 0250 0256		07 047 054(?) 0116 0134
800		044 (k)	044 (prócz k)		

850	33 (prócz e)	010 038 0155 0271 33 (e) 892 2464	012 025 (prócz do) 037 050 0122 0128 0130 0131 0132 0150 0269 565		09 011 013 014 017 018 020 021 025 (do) 030 031 034 039 041 045 049 053 (?) 063 0120 0133 0135 0136(?) 0151 0197 0248 0255 0257 0272 0273 (?) 461
900		1841	0115 1424 (Mk)		1424 (prócz Mk) 1841
950	1739 (pk)	0177 0243(?) 1739 (d) 1891 2329	051 075 0105 0121a 0121b 0140 0141 0249 307 1582 1836 1845 1874 1875 1912 2110 2193 2351		028 033 036 046 052 056 0142 1874 1891
1050	1175 1243 2344	81 323 945 1006 1854 1962 2298	28 104 181 323 398 424 431 436 451 459 623 700 788 1243 1448 1505 1838 1846 1908 2138 2147 2298 2344 2596 (?)		103 104 181 398 431 451 459 945 1006 1448 1505 1846 1854 2138 2147 2298
1100		256 1735	1735 1910		256
1150	1241 (k)	36 1611 2050 2127	1 (e) 36 88 94 (?) 157 326 330 346 378 543 610 826 828 917 983 1071 1241 (edp) 1319 1359 1542b 1611 1718 1942 2030		1 (prócz e) 180 189 330 378 610 911 917 1010 1241 1319 1359 1542b (?) 2127 2541

			2412 2541 2744		
1200			1573		1573
1250	2053 2062	442 579 1292 1852	6 (kp) 13 94 180 206 218 (k) 263 365 441 614 720 915 1398 1563 1641 1852 2374 2492 2516 2542 2718 (?)		6 (ed) 94 (?) 180 206 218 (prócz k) 263 365 597 720 1251 (?) 1292 1398 1642 1852 2374 2400 2492 (?) 2516
1300			1342		
1350		1067 1409 1506 1881	5 209 254 429 (prócz p) 453 621 629 630 1523 1534 1678 (?) 1842 1877 2005 2197 2200 2377		5 (?) 189 209 254 429 (p) 1067 1409 1506 1523 1524 1877 2200
1400			2495		
1450		322	69 205 322 467 642 1751 1844 1959 2523 2652		69 181 205 429 (o) 467 642 886 2523 2623 2652(?)
1500			61 (ko) 522 918 1704 1884		61 (ed) 522 918 1704
1550-			849 2544 (p)		2544 (prócz p)

Oznaczenia w tabeli: a: Dzieje i Listy Powszechne; d: Dzieje; e: ewangelie; [f]: fragmenty; k: Listy Powszechne; p: Listy Pawła; o: Księga Objawienia; K: ms komentarza; t: tradycja; [z]: zniszczony (brakujące strony); Numeracja kolumny 1 to numeracja Gregory'ego-Alanda; [] ujmujące numerację Gregory'ego-Alanda wskazują, że ms należy do już oznaczonego, lecz został uznany za ms nie reprezentujący tekstu ciągłego, jest zniszczony lub uznany za zniszczony.

Liczba manuskryptów wg wieku i kategorii

Kategoria / Wiek	I	II	III	IV	V
II	3				

II/III	6				
III	25		1	2	
III/IV	8			2	
IV	5	8	10		
IV/V	1	7	7		
V	2	16	19	1	2
V/VI		6	6		
VI		15	31		12
VI/VII	1	4	3		
VII	2	8	17		4
VII/VIII		2	1		
VIII		6	12		5
VIII/IX		1	1		
IX	3	7	12		5
IX/X		1	2		2
X	1	5	18		10
XI	3	7	24		16
XI/XII		2	2		1
XII	1	5	24		16
XII/XIII			1		1
XIII	2	4	21		18
XIII/XIV			1		
XIV	1	4	17		12
XIV/XV			1		
XV		1	11		9
XVI			5		4
XVI/XVII			2		1

Rodziny mss minuskułowych

f^{1} rodzina mss minuskułowych: 1, 118, 131, 209; oraz 205, 205abs, 872 (tylko Mk), 884 (częściowo), 1582, 2193, 2542 (częściowo).

f^{13} rodzina mss minuskułowych datowanych na XI-XV w.: 13, 69, 124, 174, 230, 346, 543, 788, 826, 828, 983, 1689, 1709...

Warianty starołacińskie

it^{b} l. b, wariant starołaciński, 4, V w.

it^{d} l. d, wariant starołaciński, 75, V/VI w.

it^{g} l. g, wariant starołaciński, 77, IX w.

it^{61} l. ar, wariant starołaciński, 61, it^{ar}, IX w.

it^{64} l. r, wariant starołaciński, 64, it^{r}, VI i VII w.

it^{86} l. m, wariant starołaciński, 86, it^{m}, X w.

Wykaz oznaczeń pomocniczych

1,2,3 pierwsza, druga lub trzecia grupa korekt w przyp. א B C D, i in., za NA28.

1a.b pierwsza lub druga warstwa korekt w 1 grupie korekt w przyp. א B C D, i in.; podobne oznakowanie odnosi się do grup 2 i 3; za NA28.

* oryginalny odczyt ms (w przyp, gdy był on później korygowany), równoznaczny z korekturą: (^{c}), za Metz.

\+ znak dodawania, ozn. wyrażenie dodane w ms.

– znak odejmowania, ozn. wyrażenie pominięte w ms.

() nawiasy ujmują warianty nieznacznie zróżnicowane.

𝔐 Tekst Większościowy, za NA28.

ak tradycja akhmimiczna (ac wg NA28).

al *alia*, tj. i inne.

arm warianty armeńskie z V w. (Künzle; Zohrab), wg Metz i NA28.

bo tradycja bohairyczna, za NA28, tj. co^{bo} za Metz.

Byz odczyt większości świadectw bizantyńskich, za Metz; tekst bizantyński Listów Powszechnych wg NA28.

Byz^{pt} część kodekstów bizantyńskich.

co wszystkie warianty koptyjskie.

co^{bo} warianty bohairyczne (Horner), za Metz.

co^{sa} warianty sahidyjskie (Hintze/Schenke; Horner; Kasser; Quecke; Schüssler; Thompson), za Metz.

com odczyt wg komentarza.

cv warianty koptyjskie w dialekcie V.

cw warianty koptyjskie w dialekcie W.

eth warianty etiopskie, z ok. 500 r. po Chr., zob. Hoffman, wg Metz; aeth wg NA28.

eth^{pp} Pell Platt, na podstawie wydania rzymskiego z 1548-1549, za Metz.

eth^{ro} wersja etiopska, na podstawie wydania rzymskiego z 1548-1549, za Metz.

f w indeksie górnym ozn. fragmentaryczność ms.

fa warianty fajumickie języka koptyjskiego.

gig 51 Kodeks Gigas, XIII w.

got wersja gocka.

gr cytat z greckiego frg. dzieła Greckich Ojców Kościoła zachowany w całości tylko w przekładzie, za Metz.

gru warianty gruzińskie.

it *Itala*; warianty starołacińskie; poszczególne łacińskie mss zaznaczone są małymi literami alfabetu w NA28, i w indesach, np. it^{a}, w Metz.

l lekcjonarz.

lat łaciński przekład dzieł Greckich Ojców Kościoła, który nie zachował się w swej orginalnej formie, za Metz.

latt wszystkie przekazy łacińskie (cała tradycja łacińska) potwierdzająca odpowiadające jej warianty greckie, za NA27.

lat(t) przekazy łacińskie (tradycja łacińska) z wyjątkami, za NA28.

ly warianty koptyjskie likopolitańskie.

$\mathfrak{M}$ tekst większościowy (TW) wg NA28.

$\mathfrak{M}^{A}$ mss komentarza do Obj Andrzeja z Cezarei, wg NA28.

$\mathfrak{M}^{K}$ tradycja koine Obj, wg NA28.

mae tradycja średnioegipska.

mg uwaga marginesowa.

ms manuskrypt.

mss manuskrypty.

p) odczyt pozostający pod wpływem frg paralelnych, wg NA28.

pbo warianty protobohairyczne.

pc *pauci*, tj. *pozostałe* l. *i inne*, i in.; kilka innych mss, poza wyraźnie wskazanymi dla danego wariantu, różniące się od Tekstu Większościowego.

pm *per multi*, tj. wiele; użyte dla zaznaczenia, że w wielu świadectwach tekstowych danej grupy występuje określony wariant tekstowy.

pt *partim*, tj. po części.

s w indeksie górnym ozn. *supplementum*, tj. późniejszy dodatek do ms.

sa warianty sahidyjskie języka koptyjskiego.

scs warianty starocerkiewnosłowiańskie.

sy wszystkie warianty syryjskie, wg NA27 NA28.

sy^{kur} warianty kuretońskie, wg Metz = sy^{c} wg NA28.

sy^{h}	syryjski wariant na marginesie, Harklensis, za Metz NA27.
sy^{hmg}	Harklensis, za Metz NA27 NA28.
sy^{h**}	Harklensis, wariant ze znakami krytycznymi za Metz NA27 NA28.
sy^{p}	Peszitta wg NA28; (V).
sy^{pal}	(Lewis/Gibson, *Palestinian Syriac Texts*; i in.). Syryjski palestyński z ok. VI w. za Metz NA27.
sy^{ph}	Filokseniana, wg NA28.
sy^{s}	warianty syryjskie synajskie.
TW	Tekst większościowy, a w Obj zgodność TW^{A} i TW^{K}.
TW^{A}	Tekst większościowy Obj wg komentarza Andrzeja z Cezarei (563-637).
TW^{K}	Tekst większościowy Obj wg tradycji *Koine proper*.
vid	najbardziej możliwy odczyt ms w przypadku, gdy jego stan uniemożliwia pewny odczyt, za Metz.
vg	Wulgata, gdy świadectwo jej mss jest zgodne, wg NA28.
vg^{cl}	Wulgata klementyńska (1592 r.), wg NA28.
vg^{ms}	Wulgata, gdy chodzi o poszczególny ms, wg NA28.
vg^{s}	Wulgata sekstyńska (1590 r.).
vg^{st}	Wulgata sztuttgardzka (2007 r.).
vg^{ww}	Wulgata Wordswortha-White'a (1889-1954 r.).
vl	odczyt alternatywny (varia lectio).
z	w indeksie ozn. ms ze zniszczonymi lub zagubionymi stronami.

Skróty imion Ojców kościoła

Amb	Ambroży, zm. 397 r.
Ambst	Ambrosiaster, zm. 384 r.
Ath	Atanazy z Aleksandrii, zm. 373 r.
Aug	Augustyn, zm. 430 r.
Cl	Klemens z Aleksandrii, zm. 215 r.
Chryz	Chryzostom, Jan Złotousty, zm. 407 r.
Cyp	Cyprian, zm. 258 r.
Cyr	Cyryl z Aleksandrii, zm. 444 r.
$Cyr^{Ps\text{-}Ek}$	Cyryl wg Pseudo-Ekumeniusza.
Did	Didymus Aleksandryjski, zm. 398 r.

Epif	Epifaniusz z Konstancji, zm. 403 r.
Euthal	Euthalius, zm. IV-VII w.
Euther	Eutheriusz z Tyany, zm. 431 r.
Ether^{Tdt}	Eutheriusz wg Teodoreta.
Flg	Fulgentiusz, zm. 527 r.
GrN	Grzegorz z Nyssy, zm. 394 r.
Hier	Hieronim, zm. 419 r.
Hil	Hilary, zm. 367 r.
Hip	Hipolit, zm. 235 r.
Ir	Ireneusz z Lionu, zm. 202 r.
JanD	Jan z Damaszku, zm. 754 r.
Lcf	Lucyfer, zm. 371 r.
Lbr	Liberatus z Kartaginy, zm. 535 r.
Mar	Marius Victorinus, zm. 363 r.
Mrc	Marcjon z Sinopy, zm. 160 r.
Mrc^{T}	Marcjon wg Terturliana.
Mrc^{E}	Marcjon wg Epifanesa.
MVict	Marius Victorinus, zm. 363 r.
Or	Orygenes, zm. 254 r.
Or^{lat}	Orygenes w przekładzie łacińskim.
Or^{s}	Orygenes, *Supplement*, tj. wczesny frg J 2:12-25 zastępujący oryginalny tekst w komentarzu Orygenesa do J.
Or^{pt}	Orygenes, w części swoich pism.
Plg	Pelagiusz, zm. 418 r.
Prim	Primasiusz, zm. 567 r.
Prsc	Priscilianus, zm 385/386 r.
Ps-Ek	Pseudo-Ekumeniusz.
Spc	Kodeks Speculum l. Speculum Ps-Augustine V w. (tekst zach. *it*)
Tdr	Teodor z Mopswestii, zm. 428 r.
Tdt	Teodoret z Cyrrusu, zm. 466 r.
Trt	Tertulian, zm. 220 r.
Vct	Wiktoryn z Patawiii, zm. 303 r.

Skróty imion autorów starożytnych

A. Aeschylus, zob. Abr.

Ath. Athenaeusz, zob. Abr.

Gal. Galenus, zob. Abr.

Plb. Polibiusz, zob. Abr.

Skróty nazw pism autorów starożytnych

1Kor[Kl] Pierwszy List Klemensa Rzymskiego do Koryntian.

1Hen Pierwsza Księga Henocha l. Hen[e].

Hen[e] Henoch etiopski l. 1Hen.

Inne informacje:

Figury stylistyczne (zestawienie)

Poniższe zestawienie nie jest pełne.

Aposiopeza, *aposiopesis*, nagłe przemilczenie lub pominięcie określonego wyrażenia dla wywołania większego napięcia. *Przykłady SP*: Rdz 4:8[L].

Asonans, gra słów: Jr 48:43: פַּחַד וָפַחַת וָפָח (*pachad wafachat wafach*), w rodzaju: *Ach, bach i trach!* μηδὲν ἐργαζομένους ἀλλὰ περιεργαζομένους, w rodzaju: nic nie *po*rabiają, ale *ob*rabiają (2Ts 3:11).

Epegzegeza, eksplikatywa, eksplikatywność: Dn 6:29: בְּמַלְכוּת דָּרְיָוֶשׁ וּבְמַלְכוּת כּוֹרֶשׁ; chodzi o *waw* eksplikatywne, tj. w znaczeniu: *czyli*.

Epistrofa, ἐπιστροφή, podobne zakończenie: Rz 8:31: εἰ ὁ θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν, τίς καθ᾽ ἡμῶν;

Eroteza: pytanie domagające się pozytywnej odpowiedzi twierdzącej, zob. Ps 56:14, Kzn 6:6[L].

Heteroza osoby: przechodzenie od 3 os. *lp* do 2 os. *lp* i z powrotem, np. Pnp 1:2 *Niech mnie pocałuje* lub *Pocałuj mnie*; Ab 1:3-4; zob. Pnp 1:2[L]

Hiperbola, tj. przesadnia, wyolbrzymienie, zob. 1Krl 11:3 (liczby kobiet Salomona); 1Krl 12:11 (wyrażenie srogości karania); 1Krn 22:14 (wielkość nagromadzonych zapasów).

Hipokorystyk, zdrobnienie: Oz 1:3: *Gomer*, גֹּמֶר (*gomer*), czyli: *dość!* lub *dopełnienie*; być może skrócone גְּמַרְיָהוּ (*gemarjahu*), czyli: *JHWH dopełnił*, l. hipokorystyk: *JHWH dopełnił naszą rodzinę*.

Metafora, tj. przeniesienie, np.: wyr. *jak piasek morski* może być metaforą wielkiej liczby, np. mieszkańców Kanaanu (Joz 11:4), Amalekitów i Midianitów (Sdz 7:12), Filistynów (1Sm 13:15), przepiórek na pustyni (Ps 78:27), zboża (Rdz 41:49), myśli Bożych (Ps 139:18), trosk (Jb 6:3), wdów w podbitym Izraelu (Jr 15:8).

Metonimia: przeniesienie nazwy pojęcia na części, które się z nią łączą; przypadków tej figury stylistycznej jest tak dużo, że hbr. można by określić językiem metonimicznym. Figura ta w hebraizmach przenosi się na grecki tekst Nowego Przymierza, np. 2Kor 5:27, gdzie grzech może oznaczać ofiarę za grzech.

Paronomazja: gra słów: Rdz 11:9, gdzie odnosi się podobieństwa brzmienia *Babel*, בָּבֶל, ak. *bab-ilu*, czyli: *brama boga*, i *balal*, בָּלַל,; Pnp 1:3: שֶׁמֶן תּוּרַק שְׁמֶךָ; Pnp 4:12: גַּל נָעוּל… גַּן נָעוּל;

Perfectum profetyczne, (pf. profet.), tj. wyrażenie wydarzeń przyszłych w kategoriach przeszłych, zob. Lb 24:17; Joz 10:19; Iz 8:23; 9:1.

Synekdocha, l. ogarnienie, zastępowanie nazwy całości l. ogółu przedmiotów nazwą części lub jednego przedmiotu (albo odwrotnie), bliska metonimii, np. Jo 1:1, gdzie *miasto* ozn. wszystkich jego mieszkańców; Rz 1:16, gdzie ewangelia ozn. treść poselstwa, któremu towarzyszy działanie Boga; Ga 2:7, gdzie *obrzezanie* i *nieobrzezanie* ozn., odpowiednio, ludzi nieobrzezanych i nieobrzezanych;

Tapeinoza, l. pomniejszenie, tj. zamierzone pomniejszenie rangi określonej rzeczy w celu tym większego jej uwypuklenia, jak na przykład w zdaniu: Wpadł bez ubrania w pokrzywy i z lekka się poparzył. Zob. Prz 24:23 (stronniczość jest *niedobra*).

Zobrazowanie abstrakcji, np. okrucieństwa: Oz 10:14: *matkę* […] *na synach*, אֵם עַל־בָּנִים רֻטָּשָׁה (idiom l. zobrazowanie abstrakcji).

Zjawiska skrybiczne (zestawienie)

Poniższe zestawienie nie jest pełne.

Dittografia, powtórzenie, διπλογραφία, poprzedzającego znaku, wyrazu lub wyrażenia. Może być spowodowana parablepsą, l. parablepsis, παραβλέψις, czyli powtórzeniem wyrazu lub wersu o podobnym zakończeniu, homojoteleutonu, l. homojoteuton, ὁμοιοτέλευτον. Zjawisko odwrotne do haplografii. *Przykłady SP*: 1Sm 13:1^{L}. *Przykłady NP*: W J 13:14, w B, powtarzony jest wyraz *nauczyciel*, διδασκαλος; być może w Dz 19:34, w B, powtórzone jest wyrażenie μεγάλη ἡ Ἄρτεμις Ἐφεσίων; w Obj 1:13, w 𝔓^{98}, występuje περιεζωσμμενον zamiast περιεζωσμενον.

Haplografia, l. lipografia, opuszczenie, ἁπλογραφία, tj. „jednografia", opuszczenie jednego z dwóch podobnych znaków, wyrazów lub wyrażeń. Może być spowodowana parablepsą, l. parablepsis, παραβλέψις, czyli opuszczeniem wyrazu lub wersu o podobnym zakończeniu, homojoteleutonu, l. homojoteuton, ὁμοιοτέλευτον. Zjawisko odwrotne do dittografii. *Przykłady SP*: Rdz 4:7^{L}.

Homojarkton, ὁμοιοάρκτον, opuszczenie wyrazu lub wersu o podobnym początku. *Przykłady SP*: Zob. 1Sm 10:27, przetłumaczony za 4QSam^{a}.

Homojoteleuton, ὁμοιοτέλευτον, opuszczenie wyrazu lub wersu o podobnym zakończeniu. *Przykłady SP*: Zob. 1Sm 10:27, przetłumaczony za 4QSam^{a}; zob. 1Sm 14:41 przetłumaczony za MT ze względu na wokalizację.

Metateza, lub przestawka, μετάθεσις: przestawienie sąsiadujących znaków. *Przykłady SP*: w 1Krl 14:24 może łączyć się z wymianą *dalet* na *resz*, קשר; Ps 139:6.

Przykłady wpływu wokalizacji masoreckiej na znaczenie przesłania

1Sm 14:47, zob. 1Sm 14:47^{L}. Frg. ten może być przykładem nieznajmości tekstu G ze strony masoretów.

Iz 7:6, zob. Iz 7:6^{L}.

Iz 8:5, zob. Iz 8:5^{L}.

Iz 11:14, zob. Iz 11:14[L].

Iz 21:13, zob. Iz 21:13[L].

Iz 42:22, zob. Iz 42:22[L].

Iz 57:9, lecz zob. Iz 57:3-13, zob. Iz 57:9[L].

Iz 66:12, zob. Iz 66:12[L].

Jr 49:1, zob. Jr 49:1[L].

Ez 11:15, zob. Ez 11:15[L].

Ez 39:11, zob. Ez 39:11[L].

Dn 4:33, zob. Dn 4:33[L].

Dn 5:25, zob. Dn 5:25[L].

Dn 12:7, zob. Dn 12:7[L].

Niektóre szczegóły wciąż nie potwierdzone w źródłach pozabiblijnych

1. Rdz 14:1-7: Imiona królów, ich koalicja i ich działania wojenne.
2. Rdz 14:18: Melchizedek król Salemu.
3. Rdz 20:2: Abimelech, król Geraru.
4. Rdz 23:8-9: Efron, syn Sochara.
5. Rdz 26:6-11: Abimelech, król Geraru.
6. Rdz 34:2: Chamor Chiwwita.
7. Rdz 36:31-39: władcy Edomu.
8. Rdz 39:1: Tożsamość Potyfara.

Niektóre dane biblijne warte wzięcia pod uwagę w egzegezie SP

Lata i datowanie okresu patriarchów i niewoli egipskiej. Abraham wyruszył do Kanaanu w wieku 75 lat (Rdz 12:4). Ismael urodził się, gdy Abraham był w wieku 86 lat (Rdz 16:3-4). Izaak urodził się, gdy Abraham liczył sobie 100 lat (Rdz 21:5). Izaak był w wieku 60 lat, gdy urodził się Ezaw i Jakub (Rdz 25:25). Gdy Ezaw liczył sobie 40 lat pojął za żonę Jehudit i Basemat (Rdz 26:34); Izaak miał wówczas 100 lat. Izaak posłał Jakuba do Labana, gdy był wieku 137 lat (Rdz 28:5), a Jakub liczył sobie wówczas 77 lat (Rdz 31:41; 37:2; 45:11; 47:9). Pierwszy syn, Ruben, urodził mu się po 7 latach, gdy Jakub był w wieku 84 lat (Rdz 29:21), a następnych dziesięciu synów urodziło mu się w ciągu kolejnych 7 lat (Rdz 30:25). Jakub przebywał w Charanie, u Labana, 20 lat (Rdz 31:41). Józef urodził się, gdy Jakub przebywał u Labana 14 lat (Rdz 30:24) jako ostatni z urodzonych w Charanie. Jakub uciekła z Charanu po 20 latach pobytu w tym kraju (Rdz 31:38, 41), gdy liczył sobie 97 lat. Józef przybył do Kanaanu, gdy miał 6 lat (Rdz 31:41), a Dina 5-6 lat. Najstarszy brat przyrodni Józefa Ruben liczył sobie 11 lat. Jakub przebywał w Salemie około 10 lat, tak by Dina, córka Lei (Rdz 34:1), mogła, jako mniej więcej piętnastoletnia[48] zauroczyć Sychema (Rdz 34:4), Jej najstarszy brat

[48] Taki wiek, choć biologicznie rzecz biorąc możliwy, jest trudny do przyjęcia. Oznaczałby on, że – pomijając inne względy – rzezi Sychemitów dokonali dwaj (?) młodzi mężczyźni w wieku od 25 do 20 roku życia, być może zbyt młodzi jak na tak brutalny postępek (Rdz 34:25-31).Mógł to być dla nich i dla ich braci, jeśli w tym uczestniczyli, pierwszy mord na ludziach. Jeśli przesunąć ich wiek o pięć lat, w kierunku trzydziestki, wiek Diny wzrósłby do ok. 20 lat, ale wówczas Beniamin zostałby poczęty za sprawą Jakuba

Ruben mógł mieć wówczas 26 lat, a dwudziestoletni Józef już od trzech lat przebywał w Egipcie. Kiedy począł się Beniamin? Na pewno Beniamin począł się po powrocie Jakuba do Kanaanu (Rdz 33:7). Jeśli stało się to po epizodzie z co najmniej piętnastoletnią (?) Diną, to począł się, gdy Jakub liczył sobie 116 lat (Rdz 35:16-17) i mógł być młodszy od swojego brata Józefa o ok. 15 lat (Rdz 35:16-20), Józef został sprzedany do Egiptu, gdy był w wieku 17 lat (Rdz 37:2), a jego ojciec w wieku 108 lat. Przed faraonem Józef stanął, gdy był w wieku 30 lat (Rdz 41:46), głód w Egipcie nastał, gdy Józef liczył sobie 37 lat (Rdz 41:47-49). Józef dał się poznać braciom w drugim roku głodu, w wieku 39 lat (Rdz 45:11). Jakub miał 130 lat, gdy przybył do Egiptu (Rdz 47:9). Sara umarła w wieku 127 lat (Rdz 23:1), gdy Abraham był w wieku 137 lat (Rdz 23:1), a Izaak liczył 37 lat (Rdz 23:1). Izaak poślubił Rebekę w wieku 40 lat (Rdz 25:20), gdy Abraham był w wieku 140 lat (Rdz 25:20). Jakub i Ezaw urodzili się, gdy Izaak miał 60 lat (Rdz 25:26), a ich dziadek, Abraham 160 lat. Abraham umarł w wieku 175 lat (Rdz 25:7). Ismael umarł, gdy Izaak był w wieku 123 lat (Rdz 25:17). Izaak umarł w wieku 180 lat (Rdz 35:28-29), gdy jego synowie, Ezaw i Jabub, liczyli sobie po 120 lat. Jakub zmarł w Egipcie, w wieku 147 lat, po 33 latach mieszkania w Kanaanie (od powrotu z Charanu) i 17 latach mieszkania w Egipcie (Rdz 47:28). Józef zmarł w Egipcie w wieku 110 lat (Rdz 50:26).

Nie ma nigdzie mowy o wieku żon Jakuba, Lei i Racheli ani jego nałożnic Zylpy i Bilhy. Jeśli jednak założyć, że Rachela spodobała się Jakubowi jako urodziwa kobieta (Rdz 29:17), to mogła mieć 15-17 lat i być młodsza od Jakuba o 58-60 lat! O ile starsza była Lea? Co najmniej o rok, czyli mogła być w wieku 16-18 lat. W chwili gdy obie zostały żonami 84-leniego Jakuba mogły mieć odpowiednio 22-24 i 25-26 lat, by przez następne siedem lat rodzić dzieci. Lea urodziła siedmioro dzieci, sześciu synów: Rubena, Symeona, Lewiego, Judę, Issachara i Zebulona, oraz jedną córkę, Dinę (Rdz 30:21). Rachela urodziła jednego syna, Józefa, który mógł być nieco starszy od Diny (Rdz 30:22-24).

Niewola w Egipcie trwała 430 lat (Wj 12:40). W tym czasie, wg 1Krn 5:27-29, nastąpiły po sobie pokolenia Jakuba (17 lat), Lewiego, Kehata, Amrama, i Aarona oraz jego brata Mojżesza (80 lat), więc na pokolenia Lewiego, Kehata, Amrama przypada średnio 111 lat. W tym czasie, wg 1Krn 7:20-27 w rodzie Jozuego nastąpiło po sobie 10 pokoleń: Józefa, Efraima, Berii, Refacha, Reszefa, Ladana, Amichuda, Eliszamy, Nuna, i dziesiąte, Jozuego, co daje ok. 40 lat na pokolenie.

Okres od wyjścia z Egiptu do rozpoczęcia budowy Świątyni w 4. roku panowania Salomona liczył 480 lat (1Krl 6:1).

Wnioski: (1) Patriarchowie przebywali w Kanaanie 215 lat. (2) Nieprawdopodobna, jeśli chodzi o osadzenie w latach, wydaje się historia Izaaka, Ezawa i Jakuba. Zastanawia, dlaczego, jako mniej wyraźna, ale być może bardziej niesamowita niż historia Abrahama, nie została ona podjęta w NP.

Niektóre dane łączące chronologię biblijną z chronologią powszechną

Śmierć Salomona w 930 r. p. Chr. (Shanks: 26). Data ta pozwala, w oparciu o *niektóre* biblijne dane liczbowe, umieścić wydarzenia wspomniane w SP w historii powszechnej. Na przykład: początek czterdziestoletniego panowania Salomona na 970 r. p. Chr. (1Krl 11:42); początek budowy Pierwszej Świątyni na 966 r. p. Chr. (1Krl 6:1); początek podboju Kanaanu na 1406 r. p. Chr., wyjście z Egiptu na 1446 r. p. Chr., przybycie rodziny Jakuba do Egiptu na 1876 r.

---

liczącego sobie 121 lat przez 60-letnią Rebekę! Ciekawe to w kontekście skarg Abrahama i Sary na swój wiek (Rdz 18:9-12; 21:6, por. Rz 4:19).

p. Chr. (Wj 12:40); narodziny Jakuba w Kanaanie na 1906 r. p. Chr. (Rdz 47:9); narodziny Izaaka w Kanaanie na 1966 r. p. Chr. (Rdz 25:25); wyruszenie Abrahama do Kanaanu na 2091 r. p. Chr. (Rdz 12:4; 21:5); okres patriarchów Abrahama, Izaaka i Jakuba w Kanaanie przed przybyciem do Egiptu na 215 lat. Dzięki tej dacie można umiejscowić w historii również inne wydarzenia. Jednak biblijne dane liczbowe mogą same w sobie uwzględniać nieznane nam szczegóły lub być częścią wyrażeń idiomatycznych względnie metaforycznych. Na przykład, według Jefty Izrael mieszkał 300 lat (Sdz 11:26).

Biblijne dane liczbowe nie harmonizują też z czasem powstania tzw. Steli Izraela, datowanej na 1207 r. p. Chr., czyli na lata rządów faraona Merenptaha, 1213-1203 r. p. Chr.

Najwcześniejszy dowód obecności Izraela w Kanaanie stanowi inskrypcja na steli Izraela datowana na 1207 r. p. Chr., czyli na lata rządów faraona Merenptaha, 1213-1203 r. p. Chr. (Shanks: 27).

Wzmianka o Gallionie w Dz 18:12, wskazująca na 51 r. po Chr., pozwalająca powiązać daty Dziejów Apostolskich z historią powszechną.

Joński minuskułowy sposób zapisu liczb (od V w. p. Chr.)

Przytoczenie tego sposobu zapisu liczb ma na celu przedstawienie w szerszym kontekście symbolicznych liczb NP, szczególnie 666, zob. Obj 13:18[L].

α	β	γ	δ	ε	ς	ζ	η	θ	ι
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ι	κ	λ	μ	ν	ξ	ο	π	ϙ	ρ
10	20	30	40	50	60	70	80	90	100
ρ	σ	τ	υ	φ	χ	ψ	ω	ϡ	,α
100	200	300	400	500	600	700	800	900	1000
,α	,β	,γ	,δ	,ε	,ς	,ζ	,η	,θ	M[49]
1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000	10.000
M	M^{β}	M^{γ}	M^{δ}	M^{ε}	M^{ς}	M^{ζ}	M^{η}	M^{θ}	M^{ι}
10.000	20.000	30.000	40.000	50.000	60.000	70.000	80.000	90.000	20.000

[49] Lub: ,ι; Archimedes (287-212 r. p. Chr.) zaproponował zapis liczb większych w formie: ,κ (20.000): ,λ (30.000); ,μ (40.000), itd. Zero pochodzi od pierwszej litery greckiego *żaden*, ουδείς.

Zmiany w SNPD5 w stosunku do SNPD4 i SNPD2 (druk)

Zmiany w SNPD5 w stosunku do SNPD4 i SNPD2 (druk)				
Lp.	**Odsyłacz**	**Str.**	**Lokal.**	**Treść zmiany**
1	Rdz 1:27	3	przyp	dodano odesłanie do LiU
2	Rdz 2:14	4	tekst	było : przez; jest: przed
3	Rdz 2:20	4	przyp	przeredagowano z odesłaniem do LiU
4	Rdz 14:7	20	przyp	było: Engedi; jest: En-Gedi
5	Rdz 15:13	22	przyp	zmieniono z odesłaniem do LiU
6	Wj 4:24	82	przyp	dodano odesłanie do LiU
7	Wj 12:40	95	tekst	zmieniono za PS i G
8	Wj 12:40	95	przyp	dodano odesłanie do LiU
9	Sdz 11:31	357	przyp	dodano odesłanie do LiU
10	Sdz 11:35	357	przyp	dodano odesłanie do LiU
11	1Krl 8:62	490	przyp	dodano odesłanie do LiU
12	1Krl 13:2	499	przyp	dodano odesłanie do LiU
13	1Krn 5:2	571	przyp	było: pierworodztwo; jest: pierworództwo
14	2Krn 36:22	656	przyp	było: 539, jest: 538; oraz dalej dodano: w Babilonii
15	Ezd 1:1	657	przyp	przyp. 2: było: 539, jest: 538
16	Ezd 1:1	657	przyp	przyp. 4: było: 539, jest: 538
17	Jb 2:9	707	przyp	dodano przypis do *Złorzecz* z odesłaniem do LiU
18	Jb 2:11	707	przyp	przeredagowano przypis do *Bildad*
19	Ps 74:14	836	przyp	dodano przyp. 3, dotyczący głów Lewiatana
20	Ps 74:14	836	przyp	dodano przyp. 4 dotyczący Lewiatana
21	Iz 9:3	1019	przyp	dodano odesłanie do LiU
22	Iz 9:5	1019	przyp	dodano odesłanie do LiU
23	Ez 26:14	1242	przyp	przeredagowano i dodano odsełanie do LiU.
24	Dn 1:1	1279	przyp	przyp. 2: dodano odstęp między hbr. Jehojakin a nawisem
25	Dn 11:31	1302	tekst	było: obrzydliwość spustoszenia; jest: pustoszącą obrzydliwość
26	Dn 11:31	1302	przyp	przeredagowano przypis do wyrażenia: obrzydliwość spustoszenia.
27	Dn 12:1	1303	tytuł	dodano tytuł: Proroctwo o ostatecznym zwycięstwie
28	Dn 12:11	1304	tekst	było: obrzydliwości spustoszenia; jest: pustoszącej obrzydliwości
29	Oz 1:1	1305	przyp	przyp. 2: uszczegółowiono znaczenie imienia Ozeasz
30	Oz 1:1	1305	przyp	przyp. 3: uszczegółowiono znaczenie imienia Beeriego
31	Oz 1:3	1305	przyp	przyp. 13: uszczegółowienie znaczenia imienia ojca Gomer

32	Mt 13:58	1430	przyp	przyp. 12: było: gdzie gdzie; jest: gdzie
33	Mt 23:35	1446	przyp	przeredagowano
34	Mt 23:37	1446	tytuł	dodano tytuł: Proroctwo o Jerozolimie
35	Mt 24:28	1447	przyp	przyp. 15: było: Także; jest: Lub. ponadto odesłano do LiU
36	Mt 24:30	1448	przyp	dodano przypis 1 z odesłaniem do LiU
37	Mt 24:34	1448	przyp	przeredagowano przyp. 2 z odesłaniem do LiU
38	Mt 26:53	1452	przyp	przeredagowano przyp. 5 z odesłaniem do LiU
39	Mk 5:9	1464	przyp	przeredagowano przyp. 8
40	Mk 6:3	1466	przyp	przyp. 1: było: 12 lat; jest: 18 lat.
41	Mk 8:38	1471	tekst	było: aniołami.e, jest: aniołami.[e]
42	Łk 3:36	1496	przyp	poszerzono przypis z odesłaniem do LiU
43	J 5:39	1548	przyp	dodano odesłanie do LiU
44	J 6:51	1550	przyp	dodano przyp. z odesłaniem do LiU
45	Dz 1:5	1557	przyp	zmieniono treść przypisu i dodano odesłanie do *LiU*
46	Dz 1:7	1575	przyp	dodano odesłanie do *LiU*
47	Dz 1:11	1576	przyp	rozszerzono treść przypisu i dodano odesłanie do *LiU*
48	Dz 2:17	1578	przyp	zmieniono treść przypisu i dodano odesłanie do *LiU*
49	Dz 2:17	1578	osyłacze	poszerzono odsyłacze do Dz 2:17
50	Dz 2:39	1580	przyp	dodano odsyłacz do *LiU*
51	Dz 3:11	1581	przyp	przeredagowano treść przypisu i dodano odesłanie do *LiU*
52	Dz 7:6	1589	przyp	Dodano przypis i dodano odesłanie do *LiU*
53	Dz 10:34	1596	przyp	W przypisie dodano odesłanie do *LiU*
54	Dz 15:2	1603	przyp	W przypisie dodano odesłanie do *LiU*
55	Dz 26:14	1625	przyp	zmieniono treść przypisu i dodano odesłanie do *LiU*
56	1Kor 7:1	1667	przyp	przeredagowano
57	1Kor 7:12	1667	przyp	dodano przyp. z odesłaniem do LiU
58	1Kor 7:15	1667	przyp	przeredagowano
59	1Kor 7:8	1667	przyp	rozszerzono treść przypisu i dodano odesłanie do LiU
60	1Kor 7:26	1668	przyp	dodano odesłanie do LiU
61	2Kor 12:2	1686	przyp	dodano przyp. 4 do w. 14, frg. 2Kor 6:14-7:2
62	2Kor 12:2	1690	przyp	dodano przyp. 9 dotyczący wyrażenia „znam człowieka”
63	Ga 3:15	1696	przyp	przeredagowano
64	Ga 3:17	1696	przyp	dodano przypis z odesłaniem do LiU

65	1Ts 1:1	1725	tekst	było: od Boga, Ojca naszego; jest: od Boga, Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa
66	1Ts 1:1	1725	przyp	przeredagowano przyp. 3
67	1Ts 1:1	1725	przyp	dodano przyp. 4
68	1Ts 1:1	1725	przyp	przeredagowano przyp. 5
69	1Ts 1:1	1725	odsyłacze	Zmieniono układ graficzny w odsyłaczach
70	2Ts 1:9	1731	przyp	dodano przypis z odesłaniem do LiU
71	Jd 1:5	1809	przyp	koreksta czczionki
72	Jd 1:9	1809	przyp	było: 1En; jest: 1Hen
73	Jd 1:14	1810	przyp	byo: 1En; jest: 1Hen
74	Jk 4:10	1785	przyp	przeredagowano przyp. z odniesieniem do LiU
75	Jk 4:12	1785	przyp	przeredagowano przyp
76	1P 4:18	1791	przyp	dodano przyp. z odniesieniem do LiU
77	2P, s. 1797	1797	pagina	w żywej paginie poprawiono 2P 3:18
78	2P 1:5	1793	przyp	dodano odesłanie do LiU
79	Obj 1:9	1812	przyp	przyp. 6: było: w tam; jest: tam

Piotr Zaremba

Literatura do przekładu Biblii, to jest Pisma Świętego Starego i Nowego Przymierza

Poznań
EIB
2021

Piotr Zaremba

Literatura do przekładu Biblii, to jest Pisma Świętego Starego i Nowego Przymierza

Wydanie piąte (cyfrowe towarzyszące SNPD5)

© 2021. Ewangeliczny Instytut Bilijny (EIB), www.feib.pl

All Rights Reserved

Wszelkie prawa zastrzeżone. Przedruk, odtwarzanie lub przetwarzanie całości lub fragmentów książki w mediach każdego rodzaju wymaga pisemnego zezwolenia Ewangelicznego Instytutu Biblijnego. Wszelkie próby współpracy są jak najmilej widziane.

Uwaga: Publikacja jest tomem uzupełniającym dzieło pt. *Biblia, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza. Przekład dosłowny z języków hebrajskiego, aramejskiego i greckiego z przypisami*. Część *Literatura do przekładu Biblii, to jest Pisma Świętego Starego i Nowego Przymierza* może być wydawana jako osobna publikacja.

Literatura do przekładu Biblii, to jest Pisma Świętego Starego i Nowego Przymierza

Uwaga: (1) *Literatura do przekładu* jest niepełna; (2) *Literatura do przekładu* obejmuje również dzieła przywołane w dziele: *Literatura i uwagi do wersetów Pisma Świętego w przekładzie EIB* (2018, EIB).

Abbeg, M. Jr., Flint P., Ulrich E. 1999. *The Dead Sea Scrolls Bible: The Oldest Known Bible Translated for the First Time into English*. New York: HarperCollins Publishers.

Abr. Abramowiczówna Z. 1960. *Słownik grecko- polski*. Tom 1-4. Warszawa: PWN.

ACC: *Adam Clarke Commentary*. 2014. WORDSearch Bible. https://www.studylight. org/ commentaries/acc.html.

AEHL: Negev A., Gibson S. (red.). 2001. *The Archeological Encyclopedia of the Holy Land*, New York: Continuum. (Logos).

Aharoni, Y. 1961. „Expedition B — Cave of Horror. In The Judean Desert Caves." *Archaeological Survey*:159-173 [po hebrajsku].

Aharoni, Y. 1961. „The Caves of Naḥal Ḥever". *Atiqot* 3: mapa 158.

Aharoni, Y. 1962. „Expedition B — The Cave of Horror". *Israel Exploration Journal* 12: 186-190.

Alexander, P.S., G. Vermes 1998. *Qumran Cave 4, XIX, Discoveries in the Judaean Desert XXV.*, Oxford: Clarendon.

Allegro, J.M., A.A. Anderson 1968. *Qumran Cave 4, I, Discoveries in the Judaean Desert V*, Oxford: Clarendon.

Anderson G. A. 1998. *Sacrifices and Offerings in Ancient Israel. Studies in Their Social and Political Importance*. Harvard Semitic Monograph 41. Atlanta: Scholar's Press.

Anderson, G.W. & D. E. 1998. *What Today's Christian Needs to Know about the New International Version*. London: Trinitarian Bible Society.

ANET: *Ancient Near Eastern Texts*, pod red. James B. Pritchard. 1969. Wyd. trzecie z supplementem (Third Edition with Supplement). Princeton, NJ: Princeton University Press.

An Introduction to the Society's Principles 1997. Trinitarian Bible Society. London: Tyndale House.

Apokryfy Starego Testamentu. Ryszard Rubinkiewicz (red.). 2006. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio", 2006, „Testament Rubena: O rozwadze": 43-45. ISBN 83-7146-142-9.

Archer, Gleason L. Jr. 1985. „Daniel", w: Frank E. Gæbelein (red.), *Expositor's Bible Commentary*, Grand Rapids, Michigan: Zondervan.

Archer, G. L., G. Chirichigno. 1983. *Old Testament Quotations in the New Testament*. Chicago: Moody Press.

Arndt, M. 1993. „Heksapla". *Encyklopedia Katolicka*. Lublin: KUL, 6: 644-5.

Atenajos, 2010. *Uczta mędrców*, przekł. Bartol K. Danielewicz J. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Auld A. G. 2012. *I & II Samuel. A Commentary*. Louisville : Westminster John Knox Press.

Baillet, M., J. T. Milik and R. de Vaux, *Les 'petites grottes' de Qumrân. Discoveries in the Judaean Desert* III.Oxford: Clarendon, 1962.

Bańczerowski, J., J. Pogonowski, T. Zgółka 1982. *Wstęp do językoznawstwa*, Poznań: Wydawnictwo UAM.

Barclay W. 1984. *Ewangelia św. Łukasza*, Warszawa: Słowo Prawdy.

Barclay W. 1986. *Ewangelia według św. Jana*. Tom I, Warszawa: Słowo Prawdy.

Barclay W. 1987. *Ewangelia według św. Marka*, Warszawa: Słowo Prawdy.

Barclay W. 1987.[2] *Ewangelia według św. Jana*. Tom II (Rozdziały 8-21), Warszawa: Słowo Prawdy.

Barclay W. 1986, *List do Kolosan*, Warszawa: Słowo Prawdy.

Barclay W. 1978. *List do Rzymian*, Warszawa: Słowo Prawdy.

Barclay W. 1981. *List do Tytusa i Filemona*, Warszawa: Słowo Prawdy.

Barclay W. 1979. *Listy do Koryntian*, Warszawa: Słowo Prawdy.

Barclay W. 1982. *Listy św. Jana i Judy*, Warszawa: Słowo Prawdy.

Barthélémy, D. 1963. *Les Devanciers d'Aquila: Première Publication intégrale du texte des fragments du Dodécaprophéton trouvés dans le Désert de Juda, précédée d'une étude sur les traductions et recensions grecques de la Bible réalisées au premier siècle de notre ère sous l'influence du rabbinat palestinien*. *Vetus Testamentum, Supplements* 10. Leiden: Brill.

Barthélemy D. 1979-1980. *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*. New York: UBS.

Barthélemy, D., J. T. Milik, *Qumran Cave 1. Discoveries in the Judaean Desert* I ; Oxford: Clarendon, 1955.

Barry J. D. (red.). 2016. *Lexham Bible Dictionary*, Bellingaham, WA: Lexham Press.

Baumgarten, J. M. 1999. „Corrigenda to the 4Q MSS of the Damascus Document". *Revue de Qumran* 19: 217-225.

Baumgarten, J.M. 1995. „Pomegranates and Golden Bells." *Studies in Biblical, Jewish, and Near Eastern Ritual, Law, and Literature in Honour of Jacob Milgrom*, Winona Lake: Eisenbrauns: 445-448.

Baumgarten, J.M. 1992. „The Disqualifications of Priests in 4Q Fragments of the 'Damascus Document'". J. Trebolle Barrera, L.Vegas Montaner ed. *Proceedings of the International Congress on the Dead Sea Scrolls, Madrid 18-21 March 1991. Vol. 2*, Leiden: Brill; Madrid: Editorial Complutense: 503-514.

Baumgarten, J.M. 1990. „The 4Q Zadokite Fragments on Skin Disease." *Journal of Jewish Studies* 41: 153-165.

Baumgarten, J.M., M.T. Davies 1995. „Damascus Document Fragments". J.H. Charlesworth ed., *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic and Greek Texts with English Translation. Volume 2: Damascus Document, War Scroll and Related Documents*. Tübingen: J.C.B. Mohr Paul Siebeck ; Louisville: Westminster John Knox Press: 59-75.

Baumgarten, J.M., J.T. Milik 1996. *Qumran Cave 4, XIII, Discoveries in the Judaean Desert XVIII*, Oxford: Clarendon.

Baumgarten, J.M., D. Schwartz 1995. „Damascus Document CD". J.H. Charlesworth ed., *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic and Greek Texts with English Translation. Volume 2: Damascus Document, War Scroll and Related Documents*. Tübingen: J.C.B. Mohr Paul Siebeck ; Louisville: Westminster John Knox Press: 4-57.

BDB, Brown, F., S.R. Driver, C.A. Briggs, W. Gesenius 2001. *Hebrew-Aramaic and English Lexicon*, BibleWorks, LLC.

BDB: Brown F., Driver S. R., Briggs C. A. 1952. *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Oxford: Clarendon Press.

BDAG: Bauer, W., F. W. Danker, W. F. Arndt, F. W. Gingrich. 2000. *Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago, Illinois: University of Chicago Press. Elektroniczna wersja: BibleWorks10. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

Benton J. 2000. *Fałszywi nauczyciele. List Judy*, Włocławek: Legatio.

Benton J. 2003. *Naprawa egocentrycznego Kościoła. List do Tytusa*, Włocławek: Legatio.

Bible Reader's Companion, 2017. Logos Bible Software.

BIG, J.A. 2013. *The Baker Illustrated Guide to Everyday Life in Bible Times*. Grand Rapids, Mi: Baker Books.

Beekman, J. & J. Callow 1974. *Translating the Word of God*. Grand Rapids, Michighan: Zondervan.

BHS, *Biblia Hebraica Stuttgartensia* 1997. K. Elliger, W. Rudolf, ed., w. 5. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

BHQ, Biblia Hebraica Quinta. 2004-2011. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Benoit, P., J. T. Milik, R. de Vaux 1961. *Les Grottes de Murabba'ât. Discoveries in the Judaean Desert of Jordan II*. T. 1-2. Oxford: Clarendon Press.

BK, Barclay W. 1977-1981. *Komentarz do Nowego Testamentu*. Warszawa: Słowo Prawdy.

Blass F. 1911. *Grammar of New Testament Greek*, London: McMillan.

Boor W. de 1980. *Dzieje Apostolskie*, Warszawa: ZKE.

Boor W. de 1981. *List do Rzymian*, Warszawa: ZKE.

Borowski O. 1987. *Agriculture in Iron Age Israel*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns. Reprint. Boston: American Schools of Oriental Research, 2002.

Bosak P. Cz. 1999. *Postacie Biblii. Słownik-konkordancja*: tom I, Poznań: Wydawnictwo: W drodze.

Bosak P. Cz. 2001. *Postacie Biblii. Słownik-konkordancja*: tom II B-D, Pelplin: Wydawnictwo Diecezji Peplińskiej „Bernardinum".

Bosak P. Cz. 2005. *Postacie Biblii. Słownik-konkordancja*: tom III E-G, Pelplin: Wydawnictwo Diecezji Peplińskiej „Bernardinum".

Bosak P. Cz. 1996. *Postacie Nowego Testamentu. Słownik-konkordancja*, Poznań-Pelplin: Wydawnictwo Diecezji Peplińskiej „Bernardinum".

BP (Biblia Poznańska), 1999. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, pod red. M. Petera i M. Wolniewicza, wyd. 3. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.

BQ, Ego B., A. Lange, H. Lichtenberger, K. De Troyer 2005. *Biblia Qumranica. Minor Prophets*. T. 3B. Leiden, Boston: Brill.

Bratcher, R. 1987. *Old Testament Quotations in the New Testament*, w. 3 popr. New York: United Bible Societies.

Bright J. 1994. *Historia Izraela*, Warszawa: PAX, Volumen.

Brooke, G.J. 2002. „Commentary on Genesis C 4Q254 = 4QCommGen C." J.H. Charlesworth, H.W. Rietz ed., *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic and Greek Texts with English Translations. Volume 6B: Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents*. Mohr Siebeck: Tübingen, Westminster John Knox Press: Louisville: 224-233.

Brooke, G. J. 1998. „1QSerekh ha-Yahad b fragment." P.S. Alexander, G. Vermes. *Qumran Cave 4, XIX, Discoveries in the Judaean Desert XXVI*. Oxford: Clarendon: 227-233.

Brooke, G. J., H. K. Bond 1996. *The Allegro Qumran Collection. Supplement to the Dead Sea Scrolls on Microfiche.* Leiden: E.J. Brill, IDC.

Brooke, G.J., J. Collins, T. Elgvin, P. Flint, J. Greenfield, E. Larson, C. Newsom, E. Puech, L.H. Schiffman, M. Stone, J. Trebolle Barrera 1996. *Qumran Cave 4, XVII, Discoveries in the Judaean Desert XXII*, Oxford: Clarendon.

Brooke, G.J., Robinson J.M. 1995. „A Further Fragment of 1QSb: The Schöyen Collection MS 1909". *Journal of Jewish Studies* 46: 121-133.

Brownrigg R. 2003. *Wszystkie postacie Nowego Testamentu*, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Broshi, M. ed. 1992. *The Damascus Document Reconsidered*. Jerusalem: The Israel Exploration Society, The Shrine of the Book, Israel Museum.

Brown, F., S. Driver & C. Briggs 1996. *Hebrew and English Lexicon*. Peabody, Massachusetts: Hendrickson.

Bruce F. F. 2003. *Wiarygodność pism Nowego Testamentu*, Katowice: Credo.

BP, *Pismo święte. Stary i Nowy Testament.* 2003. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.

BT, *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. 2000. Poznań. Wydawnictwo Pallotinum.

Bullinger E. W. 1898. *Figures of Speech used in the Bible Explained and Illustrated*, Logos Bible Software 2018.

Burney C. F. 1920. *The Book of Judges with Introduction and Notes*. London: Rivingtons.

Burrows, M. ed. 1950. *The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery. Volume I: The Isaiah Manuscript and the Habakkuk Commentary*. New Haven, CT: The American Schools of Oriental Research.

Burton E. 1994. *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*, Grand Rapids, MI: Kregel.

BW, *Biblia, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* 1975. Warszawa: Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne.

BW10, BibleWorks7 2017. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

CAD 5: Gelb I. J., Jacobsen T., Landsberger B., Oppenheim A. L. 1956. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*,t. 5. Chicago: Oriental Institute; Glückstadt: J.J. Augustin Verlagsbuchhandlung.

CAD 8: Civil M., Gelb I. J., Oppenheim A. L. Reiner E. 1971. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*,t. 5. Chicago: Oriental Institute; Glückstadt: J.J. Augustin Verlagsbuchhandlung.

CAD 17: Brinkman J.A. Civil M., Gelb I. J., Oppenheim A. L. Reiner E. 2004. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*,t. 17. Chicago: Oriental Institute; Glückstadt: J.J. Augustin Verlagsbuchhandlung.

Cansdale G. S. 1970, *All the Animals of the Bible Lands*, Grand Rapids: Zondervan.

Carmignac, J. 1962-1963. „Notes sur les Pesharim". *Revue de Qumran* 3: 505-538.

Carson, Daniel A. 1991. *The Gospel According to John* (PNTC), Lester: Apollos; Grand Rapids, MI: Eerdmans.

Cassuto U. 2008. *A Commentary on the Book of Exodus*, Jerozolima: Magnes Press.

Catholic Encyclopedia on CD-ROM: http://www.newadvent.org/cathen/07316a.htm.

Cezar G. J. 2006, *Corpus Caesarianum*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Charles, R. H. (Wyd.). 1908. *The Testaments of the Twelve Patriarchs: Translation*. (R. H. Charles, tłumacz.) (p. iii). London: Adam and Charles Black.

Charles, R. H. 1897. *The Assumption of Moses: English Translation*. London: Adam and Charles Black.

OTP2: Charlesworth, J. H. 1985. *The Old Testament pseudepigrapha and the New Testament: Expansions of the "Old Testament" and Legends, Wisdom, and Philosophical Literature, Prayers, Psalms and Odes, Fragments of Lost Judeo-Hellenistic Works*, t. 2, New Haven; London: Yale University Press.

Charlesworth, J. H. et al. 2001. *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translation*. T 6B. *Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents*. Tübingen: Mohr Siebeck. Louisville: Westminster John Knox Press.

Charlesworth, J.H., C.D. Elledge 2002. „Exposition on the Patriarchs 4Q464=4QExPat". J.H. Charlesworth, H.W. Rietz ed.. *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translation*. T 6B. *Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents*. Tübingen: Mohr Siebeck. Louisville: Westminster John Knox Press: 274-285.

Charlesworth, J.H., L.T. Stuckenbruck 1994. „Rule of the Congregation 1QSa". J.H. Charlesworth, H.W. Rietz ed.. *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translation*. T 6B. *Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents*. Tübingen: Mohr Siebeck. Louisville: Westminster John Knox Press: 108-117.

Charlesworth, J.H., L.T. Stuckenbruck 1994a. „Blessings". J.H. Charlesworth, H.W. Rietz, ed. *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translation*. T 6B. *Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents*. Tübingen: Mohr Siebeck. Louisville: Westminster John Knox Press:119-131.

Clines, David J. A. 1988. „Darius", w: *The International Standard Bible Encyclopedia, Revised*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, t. 1, 867-869.

Concannon C. 2016. „The Acts of Timothy." *New Testament Apocrypha: More Noncanonical Scriptures*. Vol. 1. Edited by Tony Burke and Brent Landau. Grand Rapids, MI: Eerdmans,.

Connolly P. *The Legionary*, Oxford University Press, 2003.

Cook, J. 1998. „The Ideology of Septuagint Proverbs". B. A. Taylor ed. *X Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies. Oslo, 1998*. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature: 463-479.

Cowan R. 2013. *Gwardzista rzymski 62 przed Chr. – 324 po Chr.*, Osprey Naploeon V.

Cowan R. 2003. *Legionista rzymski 58 przed Chr. - 69 po Chr.*, Osprey Napoleon V: 8-9.

Cowan R. 2013. *Legionista rzymski 69-161*, Osprey Napoleon V: 17.

Cowan R. 2018. *Legionista rzymski 109-58 przed Chr.*, Osprey Napoleon V: 50-2.

Cowan R. 2013. *Legionista rzymski 284-337*, Osprey Napoleon V.

Cowan R. 2003. *Legionista rzymski 161-284*, Osprey Napoleon V.

Cowan R. 2007. *Roman Battle Tactics 109 BC – AD 313*, Osprey: 3-4.

Craigie, Peter C. 1976. *The Book of Deuteronomy.* (NICOT). Grand Rapids: Eerdmans.

Cross, F. M. 1972. „An Interpretation of the Nora Stone". *BASOR* 208.

Cullmann O. 1968. *Zarys historii Ksiąg Nowego Testamentu*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Cumont F. V. M. 1922. *Life After Death in Roman Paganism*, New Haven: Yale University Press.

Cylk.: Cylkow I. 2010. *Tora. Pięcioksiąg Mojżesza.* Kraków: Wydawnictwo Austeria.

BHS: *Biblia Hebraica Stuttgartensia.* 1997. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

D'Amato R. 2016. Roman Army Units in the Western Provinces 31 BC – AD 195, Osprey.

D'Amato R. 2012. Rzymscy centurionowie 753-31 przed Chr., Osprey Napoleon V.

D'Amato R. 2013. Rzymscy centurionowie 31 przed Chr. – 500 po Chr., Osprey Napoleon V.

D'Amato R., Negin A. 2019. Rzymska ciężkozbrojna konnica I w. przed Chr. – V w. po Chr., Osprey Napoleon V.

D'Amato R. 2017. Rzymskie oddziały w prowincjach wschodnich 31 przed Chr. – 195 po Chr., Osprey Napoleon V.

Daniel, S. 1997. „Septuagint". *Encyclopaedia Judaica*. Jerusalem: Judaica Multimedia.

Davidson, Richard M. 2007. *Flame of Yahweh: Sexuality in the Old Testament.* Peabody, MA: Hendrickson.

Dąbrowski E. 1953. *Dzieje Pawła z Tarsu*, Warszawa: PAX.

DeMaris, Richard E. 1995. „Corinthian religion and baptism for the dead [1Corinthians 15:29]: Insights from archaelogy and anthropology", *Journal of Biblical Literature* 114: 661-682.

Did: *Nauka Apostołów. Didache Apostolon*. 2017. Poznań: Ewangeliczny Instytut Biblijny.

DCH, Clines, D. J. A. 1993-2001. *The Dictionary of Classical Hebrew*. T. 1-6. Sheffield: Sheffield Academic Press.

DNWSI: Hoftijzer J., K. Jongeling. 1995. *Dictionary of North-West Semitic Inscriptions*, Leiden: Brill.

Dods M. 1909. *The Gospel of Saint John* (EGNT), Aberdeen: Aberdeen University Press; New York: George H. Doran Company.

Dong-Hyuk, K. 2004. „Free Orthography in a Strict Society: Reconsidering Tov's 'Qumran Orthography'". *Dea Sea Discoveries* 11,1. Leiden: Brill.

DOR, Słownik języka polskiego 2000. W. Doroszewski ed. T.1-11 CD-ROM. Warszawa: PWN.

Doudna, G. L. 2001. *4Q Pesher Nahum. A Critical Edition*. *Journal for the Study of Pseudepigrapha. Supplement Series 35*. London: Shefield Academic Press.

Driver S. R. 1913. *Notes on the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel*, wyd. 2 poprawione i rozszerzone, Oxford: Claredon Press.

Dunand, M. 1966. *Papyrus grecs bibliques Papirus F. Inv. 266*. Le Caire.

Durham J. I. 1998. *Exodus*. WBC 3. Dallas: Word, Incorporated.

DSS 1: *The Dead Sea Scrolls. Electronic Reference Library* 1997. T. Lim ed. T. 1. Oxford University Press, Koninklijke Brill NV, OptiMedia LTD.

DSS 2: *The Dead Sea Scrolls Electronic Reference Library*. 1999. E. Tov ed. T. 2. Koninklijke: Brill NV.

DSSB: Abegg M. Jr., Flint P. Ulrich U. 1999. *The Dead Sea Scrolls Bible. The Oldest Known Bible Translated for the First Time into English*. New York: HarperCollins Publishers.

DSSR, Parry, D.W., Tov E. 2004. *Exegetical Texts. The Dead Sea Scrolls Reader, Part 1-6.* Leiden: Brill.

Dzieje Apostolskie. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, oprac. E. Dąbrowski, 1961. Poznań: Pallotinum.

EBC, Archer, Gleason L. Jr. 1985. "Daniel", w: Frank E. Gæbelein (red.), *Expositor's Bible Commentary*, t. 7, Grand Rapids, MI: Zondervan Publishing House.

EBC, Gæbelein, F. E., Carson, D. A., Wessel, W. W., Liefeld, W. L. 1984. *The Expositor"s Bible Commentary: Matthew, Mark, Luke*, t. 8. Grand Rapids, MI: Zondervan Publishing House.

Edersheim A. 1896. *The Life and Times of Jesus the Messiah*. New York: Longmans, Green, and Co.

EGNT: *Expositor's Greek New Testament*, pod red. W. Robertsona Nicolla. 1897-1909, https://www.studylight.org/commentaries/egt.html.

Eisenman, R., M. Wise 1992. *The Dead Sea Scrolls Uncovered, Element*. Dorset: Shaftesbury.

Elliger, K. 1953. *Studien zum Habakuk - Kommentar vom Toten Meer*. Tübingen: J.C.B. Mohr Paul Siebeck.

Elwolde, J. 2001. „The Hebrew of the Dead Sea Scrolls: A Selection of Recent Studies". TIC TALK 50. www.ubs-translations.org.

Encyclopaedia Judaica 1997: CD ROM Edition. Jerusalem: Judaica Multimedia.

Encyklopedia katolicka 1973. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski ed. Lublin: KUL.

Epifaniusz z Salaminy 2015. *Herezje 1-33*, Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II Wydawnictwo Naukowe.

Eshel, E., M.E. Stone 1995. „An Exposition on the Patriarchs 4Q464". M. Broshi et al., in consultation with J. VanderKam. *Qumran Cave 4.XIV: Parabiblical Texts, Part 2. Discoveries in the Judean Desert* XIX ; Oxford: Clarendon.

Eshel, E., M.E. Stone 1992. „An Exposition on the Patriarchs 4Q464 and Two Other Documents 4Q464[a] and 4Q464[b]". *Le Muséeon* 105: 243-264.

ESVSB, *English Standard Version Study Bible*. 2008. Wheaton, Illinois: Crossway Bibles.

Euzebiusz z Cezarei, 1924. *Historia kościelna*. Poznań: Fiszer i Majewski, Księgarnia Uniwersytecka.

Faithlife Study Bible Photos, 2017. Logos Bible Software.

Faithlife Study Bible Infographics, 2017. Logos Bible Software.

Fee G. D. 2006. *First Corinthians*. NICNT. Grand Rapids, MI: Erdmans.

Field, F. 1964. *Origenis Hexaplorum quae spuersunt sive veterum interpretum graecorum in totum Vetu Testamentum. Fragmenta*. Reprint. T. 1-2. Oxford 1875; Vaduz: Georg Olms Hildesheim, Kraus Reprint Ltd.

Fields N. 2013. *Legionista republiki rzymskiej*, Osprey Napoleon V.

Fields N. 2005. *Rzymska konnica pomocnicza 14-193 n.e.*, Osprey Napoleon V.

Fields N. 2009. *The Roman army of the Principate 27 BC – AD 117*, Osprey.

Finkelstein I. Silberman N.A. 2002. *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, New York: Simon & Schuster.

Fitzmyer, J. A. 1997. *101 pytań o Qumran*. Kraków: Wydawnictwo WAM, Enigma Press.

Flawiusz J. 2010. *Przeciw Apionowi*. *Autobiografia*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm".

Flawiusz J. 1993. *Dawne dzieje Izraela*, cz. 1 i 2. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm".

Flawiusz J. 1980. *Wojna żydowska*. Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha.

Fri., Friberg, T.B. 2000. *Analitical Lexicon to the Greek Lexicon*. Elektroniczna wersja: BibleWorks7 2006. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

Fuller, R. E. 1997. *The Twelve. Qumran Cave 4, X, The Prophets, Discoveries in the Judean Desert XV*, Claredon: Oxford: 221-318.

G: Rahlfs, A. *Septuaginta*: 1979. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft;

GE: Wevers, J. W. (Wyd.). 1991. *Septuaginta*. *Vetus Testamentum Graecum. Exodus*, t. II, 1. Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht.

Geisler N. 1998. *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics*, Grand Rapids: Baker.

Gentry, P. J. 1995. „The Asterisked Materials in the Greek Job". SCS 38, Atlanta: Scholars Press.

GL: Gesenius, W. 2004. „Hebrew-Chaldee Lexicon to the Old Testament Scripture". *Stuttgartem Elektronische Studienbibel Stuttgart Electronic Study Bible*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft www.sesb-online.de.

Gesenius, W. 1979, *Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures*, Grand Rapids, Michigan: Baker Book House.

Gignac, F. T. 1982. *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*. T. I-II. Milano.

GGBB: Wallace, D. B. 1996. *Greek Grammar beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament*. Grand Rapids, MI: Zondervan.

GIND, Gingrich F.W., F.W. Danker 1965. *Shorter Lexicon of the Greek New Testament*, 2. ed. Chicago: University of Chicago Press. Elektroniczna wersja: BibleWorks7 2006. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

GKC: Gesenius, F. W. 1910. *Gesenius' Hebrew grammar*. E. Kautzsch. S. A. E. Cowley, wyd. 2. angielskie. Oxford: Clarendon Press.

GNTM: *The Greek New Testament according to the Majority Text*, Red. Hodges Z.C., A.L. Farstad. 1985. wyd. 2. Nashville, Atlanta, London, Vancouver: Thomas Nelson Publishers.

Gnilka J. 2001. *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, Kraków: Wydawnictwo „M".

Gooding D. 1992. *Według Łukasza. Nowe spojrzenie na Trzecią Ewangelię*, Poznań: Wydawnictwo Ewangeliczne.

Greenspoon, L. J., 1998. „The Dead Sea Scrolls and the Greek Bible". P. W. Flint, J. C. Vanderkam ed. *The Dead Sea Scrolls after Fifty Years* 1. *Studies on the Texts of the Desert of Judah*. Leiden: Brill: 101-127.

Greenspoon, L. J., 1998a. „Greek Versions". *The Anchor Bible Dictionary*, D.N. Freedman et al., ed., New York: Doubleday, 6: 793-4.

Greenspoon, L. J., 1998b. „Theodotion. Theodotion's Version". *The Anchor Bible Dictionary*, D.N. Freedman et al., ed., New York: Doubleday, 6: 793-4.

Greenspoon L. J., 1992. „Aquila's Version". *The Anchor Bible Dictionary*, D.N. Freedman et al., ed., New York: Doubleday, 1: 320-1

Greenspoon L. J. 1987. „The Use and Abuse of the Term 'LXX' and Related Terminology in Recent Scholarship". *BIOSCS* 20: 21-29.

Greenspoon, L. J. 1983. „Textual Studies in the Book of Joshua". *HSM* 28; Chico: Scholars Press.

Grimal N. 1994. *A History of Ancient Egypt*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers.

Gryglewicz, F. 1973. „Akwila". *Encyklopedia katolicka*. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski ed. Lublin: KUL. 1:285.

Gulkowitsch, L. 1931. *Die Bildung von Abstraktbegriffen in der hebraeischen Sprachgeschichte*. Lepizig: Verlag von Eudard Peeoffer.

HALOT, Koehler, L., W. Baumgartner & J.J. Stamm 2000, *The Hebrew & Aramaic Lexicon of the Old Testament*, CD-ROM Edition, Brill, Leiden.

Harl, M. 1998. „La Bible d'Alexandrie I. The Translation Principles". B. A. Taylor ed. *X Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies. Oslo, 1998*. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature: 182-197.

HBD: Achtemeier P. J. 1985. *Harper Bible Dictionary*. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.

Hasel G. 1974. „The Polemical Nature of the Genesis Cosmology", *EvQ* 46. Claredon: 81-102.

HIBD: *Holman Illustrated Bible Dictionary*. 2003. Brad C., C. Draper, A. England (red.). Nashville, TN: Holman.

HH, *Haberit hachadasza* [הברית החדשה] 2000. Hitchin: The Society For Distributing Hebrew Scriptures.

HHH, tj. Halley H.H. 1965-66. *Przewodnik biblijny*, cz. I i II. Warszawa: Słowo Prawdy.

Hendriksen W. 1984. *The Gospel of Luke. New Testament Commentary*. Edinburgh: Banner of Truth Trust.

Hendriksen W. 1983. *The Gospel of Matthew. New Testament Commentary*. Edinburgh: Banner of Truth Trust.

Herbert, E.D. Tov E. red., 2002. *The Bible as a Book: The Hebrew Bible and the Judea Desert Discoveries*. London, New Castle, Del: The British Library, Oak Knoll Press.

Herodot, 2015. *Dzieje*. Warszawa: Czytelnik.

Hoftijzer J., K. Jongeling. 1995. *Dictionary of North-West Semitic Inscriptions*, Leiden: Brill.

HOLL, Holladay, W.L. 1997, *Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*. Leiden: Brill. Elektroniczna wersja: BibleWorks10 2017. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

Horgan, M. 2002. „Zephaniah Pesher 2 1Q15=1QpZeph." J.H. Charlesworth, H.W. Rietz, ed., *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic and Greek Texts with English Translations. Volume 6B: Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents*. Mohr Siebeck: Tübingen, Westminster John Knox Press: Louisville: 191-194.

Horgan, M. P. 1979. *Pesharim: Qumran Interpretations of Biblical Books*. Washington: The Catholic Biblical Association of America.

Houtman C. 1999. *Historical Commentary on the Old Testament. Exodus*. Leuven: Peeters.

Howard, G. 1971-1972. „Lucianic Readings in a Greek Twelve Prophets Scroll from the Judaean Desert". *Jewish Quarterly Review* 62: 51-60.

Hyatt J. P. 1980. *Exodus, New Century Bible Commentary*, Grand Rapids: Eerdmans.

ICC: Plummer A. 1896. *A Critictal and Exegetical Commentary on the Gospel According to S. Luke*, wyd. 5. *The International Critical Commentary*. London, New York: T&T Clark. (Logos).

Isaksson, Abel. 1965. *Marriage and ministry in the new temple: A study with special reference to Matt 19.13-12 and 1 Cor 11.3-16*. (Tłum. Neil Tomkinson z Jean Gray). (ASNU 24). Lund, Szwecja: Gleerup.

Instone-Brewer, David. 2002. *Divorce and remarriage in the Bible: The social and literary context*. Grand Rapids: Eerdmans.

ISBE: Bromiley, G. W. 1979-1988. *The International Standard Bible Encyclopedia*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans.

ISBE: Clines, David J. A. 1988. „Darius", w: *The International Standard Bible Encyclopedia, Revised*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, t. 1, 867-869.

Jamieson, R., Fausset, A. R., Brown, D. 1997. *Commentary Critical and Explanatory on the Whole Bible*, t. 2. Oak Harbor, WA: Logos Research Systems, Inc.

Jobes, K.H., M. Silva 2000. *Invitation to the Septuagint*, Grand Rapids, Michigan: Baker Book House.

Joüon, P., Muraoka, T. 2006. *A grammar of biblical Hebrew*. Roma: Pontificio Istituto Biblico.

James M. R. 1963. *The Apocryphal New Testament: Being the Apocryphal Gospels*, Acts, Epistles, and Apocalypses, Oxford: Claredon Press.

JSB: Berlin A., Brettler M. Z (red.). 1999. *The Jewish Study Bible*, Oxford: Jewish Publication Society.

Joosten, J. 1998. „On the LXX Translators' Knowledge of Hebrew". B. A. Taylor ed. *X Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies. Oslo, 1998*. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature: 165-179.

Kahle, P. E. 1959. *The Cairo Geniza*, wyd. 2; Oxford: Blackwell.

KD, Keil, C.F. & F. Delitzsch 1986, *Commentary on the Old Testament*. T. 10, Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.

KD: Keil C. F., Delitzsch, F. 1996. *Commentary on the Old Testament*. Peabody, MA: Hendrickson.

Keener, Craig S. 2000. *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio".

Keller, J. 1968. „Rudolf Otto i jego filozofia religii". R. Otto. *Świętość*. Warszawa: Książka i Wiedza.

KH: *Kodeks Hammurabiego*. Edycja komputerowa.www.zrodla.historyczne.prv.pl. Historian@z.pl.

KHK: Keener, Craig S. 2000. *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio".

Knibb M. A. 1978. *The Ethiopic Book of Enoch*, Oxford: Claredon Press.

Kooij, A. van der 1992. „Review of *The Greek Minor Prophets Scroll From Nahal Hever*: 8HevXIIgr, by Emanuel Tov and Robert Kraft." *Bibliotheca orientalis* 49: 232-235.

Kraft, R.A. 2005. „Reassessing the Impact of Barthélemy's Devanciers, 40 years later". *IOSCS Bulletin* 37: http://ccat.sas.upenn.edu/rs/rak/publics/temp/barthel04.html.

Kraft, R.A. 1965. „Review of Les Devanciers D'Aquila, by Dominique Barthélemy". Gnomon 37: 474-482. http://ccat.sas.upenn.edu/gopher/other /journals/kraftpub/ Judaism/ Barthelemy% 20on%20KAIGE%20Greek%20Recension%20[1965].

KSJP: *Komputerowy słownik języka polskiego i wyrazów obcych* 1998, Warszawa: PWN.

Kutscher, E.Y. 1982. *A History of the Hebrew Language*, Magnes Press: Jerusalem, Leiden: Brill.

Lambert W. G. 1963. *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford: Oxford University Press.

Lange J. P. 1869. *The Epistle of Paul to the Romans*, New York: Charles Scribner's Sons.

Lake K. 1902. *Codex 1 of the Gospels and its Allies*, Texts and Studies, VII/3, Cambridge.

Lambdin T. O. 2011. *Wprowadzenie do hebrajskiego biblijnego*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

LBD: Barry J. D. (red.). 2016. *Lexham Bible Dictionary*, Bellingaham, WA: Lexham Press.

LBD: Smith-Christopher, Daniel. 2016. „Darius, son of Ahasuerus", w: *Lexham Bible Dictionary*.

LEH, Lust, J., E. Eynikel, K. Hauspie 1996. *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, German Bible Society. Elektroniczna wersja: *BibleWorks10* 2018. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

Lewis, Theodore J. 1991. „The ancestral estate (נַחֲלַת אֱלֹהִים) in 2 Samuel 14:16", *Journal of Biblical Literature* 110(4): 597-613.

Lichtenberger, H. 2002. „Consolations 4Q176=Tanh". J.H. Charlesworth, H.W. Rietz, ed., *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic and Greek Texts with English Translations. Volume 6B: Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents.* Tübingen: Mohr Siebeck, Louisville: Westminster John Knox Press: 329-349.

Lichtheim M. 1975-1980. *Ancient Egyptian Literature*. Tom 1-3. Berkeley: University of California Press.

Lifshitz, B. 1961. „The Greek Documents from the *Cave of Horror*" [po hebrajsku]. In The Judean Desert Caves. *Archaeological Survey*, s. 183-190.

Lifshitz, B. 1962. „The Greek Documents from the *Cave of Horror*". *Israel Exploration Journal* 12, s. 201-7.

Lim, T. H. 1997. *The Dead Sea Scrolls Electronic Reference Library*. T. 1. Oxford University Press, Koninklijke Brill NV, Optimedia LTD.

Liwiusz T. 2004. *Dzieje od założenia miasta Rzymu*. Biblioteka Narodowa, Zakład im. Ossolińskich.

LN: Louw J.P., E.A. Nida 1988. *Greek-English Lexicon of the New Testament Based on Semantic Domains*, 2. ed. New York: United Bible Societies. Elektroniczna wersja: *BibleWorks10* 2018. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

LS: Liddell, H.G., R. Scott, H.S. Jones, R. McKenzie 1996. *A Greek-English Lexicon*. 9.ed. Oxford University Press. Elektroniczna wersja: *BibleWorks10* 2018. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

Luck, William F. 1987. *Divorce and remarriage: Recovering the Biblical view*. San Francisco: Harper & Row.

Mayor J. B. 1907. *Jude and Second Peter*. London: Macmillan and Co.

McDowell J. 2002. *Przewodnik apologetyczny*, Warszawa: Vocatio.

MacDowall S. 2008. *Piechur późnorzymski 236-565*, Osprey Napoleon V.

Marcelinus A. 2001. *Dzieje rzymskie*, Pruszyński i S-ka.

McLay, T. 1998, „Kaige and Septuagint Research", *Textus. Studies of the Hebrew University Bible Project*. Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University XIX: 127-139.

McLay, T. 1996. „The OG and Th Versions of Daniel". *SCS* 43, Atlanta: Scholars Press.

MEP, *Mała Encyklopedia Przekładoznawstwa* 2000. U. Dąbska-Prokop ed. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Języków Obcych i Ekonomii.

Merrill, Eugene H. 2008. *Kingdym of Priests. A History of Old Testament Israel*, wyd. 2. Grand Rapids, MI: Baker Academic.

Merrill, Eugene H. 1994. *Deuteronomy*. (NAC 4). Nashville: Broadman & Holman.

Metz: Metzger B. M. 1994. *A textual commentary on the Greek New Testament, second edition a companion volume to the United Bible Societies' Greek New Testament (4th rev. ed.)*. London, New York: United Bible Societies.

Milgrom, J., L. Novakovic 2002. „Catena A 4Q177=Cat a". J.H. Charlesworth, H.W. Rietz, ed.. *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic and Greek Texts with English Translations. Volume 6B: Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents*, Mohr Siebeck: Tübingen, Westminster John Knox Press: Louisville: 286-303.

Milik, J. T. 1999. *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*, Kraków: Enigma Press.

Milik, J. T. 1972. „Mikî-sedeq et Milkî-resha' dans les anciens écrits juifs et chrétiens". *Journal of Jewish Studies* 23: 95-144.

Milik, J. T. 1966. „Fragment d'une source du psautier 4QPs89 et fragments de Jubilés, du Document de Damas, d'un phylactère dans la grotte 4 de Qumran". *Revue Biblique* 73: 94-106, Tab. I.

Milik, J. T. 1955. „Textes non bibliques". D. Barthélémy, J.T. Milik. *Qumran Cave I, Discoveries in the Judaean Desert I*, Claredon: Oxford.

Millard A. 1990. „King Og's Iron Bed: Fact or Fancy?" *BR* 6 (1990).

Miller, Stephen R. 1994. *Daniel*. *New American Commentary*. Nashville: Broadman & Holman.

Miszne Tora. Modlitwa i błogosławieństwo kapłańskie: https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/920169/jewish/Tefilah-and-Birkat-Kohanim-Chapter-Seven.htm.

Moore G. F. 1906. A Critical and Exegetical Commentary on Judges. ICC. New York: Charles Scribner's Sons.

Moulton J. H., Milligan G. 1997. *Vocabulary of the New Testament*. Peabody, MA: Henrickson Publishers.

Muchowski, P. 2005. *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego.* Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Muchowski, P. 2001a. *Hebrajski qumrański jako język mówiony*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Muchowski, P. 2001b. „Dwie kluczowe kwestie badawcze w studiach nad rękopisami biblijnymi z Qumran". *Studia Judaica* IV, nr 1-27-8.

Muchowski, P. 2000. *Rękopisy znad Morza Martwego. Qumran — Wadi Murabba'at — Masada — Nachal Chewer*, w. 2 popr. i uzup. Kraków: Enigma Press.

Mulder M. J. red. 2004. *Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity*. Peabody, MS: Hendrickson Publishers, Inc.

Munnich, O. 1992. „Compte rendu de DJD VIII [=Review of „The Greek Minor Prophets Scroll From Nahal Hever: 8HevXIIgr, by Emanuel Tov and Robert Kraft'". *Theologische Literaturzeitung* 117: 587-591.

Murphy-O'Connor, Jerome. 1981. „'Baptized for the dead' (1Cor., XV, 29): A Corinthian slogan?", RB 88: 532-43.

Murray, John. 1961. *Divorce.* Grand Rapids: Baker.

NA27: Nestle, E., K. Aland 1999. *Novum Testamentum Graece*, w. 27. *Stuttgartem Elektronische Studienbibel Stuttgart Electronic Study Bible*. 2004. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft www.sesb-online.de.

NA27: Nestle, E., K. Aland. 1999. *Novum Testamentum Graece*, wyd. 27. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

NA28: Nestle, E., K. Aland. 2012. *Novum Testamentum Graece*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

NAC: Miller, Stephen R. 1994. *Daniel*. *New American Commentary*. Nashville: Broadman & Holman.

Negev A. 2002. *Encyklopedia Archeologiczna Ziemi Świętej*. Warszawa: Wydawnictwo Da Capo.

NET: *Notes for the New English Translation Bible* (NET) 2005. Biblical Studies Press, L.L.C, www.bible.org.

Nida, E.A., C. R. Taber 1974. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.

Nida, E.A. 1964. *Toward the Science of translation*. Leiden: Brill.

NICNT: Fee G. D. 2006. *First Corinthians*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.

NICOT: Craigie, Peter C. 1976. *The Book of Deuteronomy.* Grand Rapids: Eerdmans.

NIDOTTE: VanGemeren W. A. 1996. *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*. Grand Rapids, MI: Zondervan.

NIGTC: Marshall I.H. 1978. *The Gospel of Luke, The New International Greek Testament Commentary*. Cumbria: Paternoster Press, Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.

NIGTC: O'Brien P. T. 2006. *Philippians, The New International Greek Testament Commentary*. Cumbria: Paternoster Press, Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.

Nitzan, B. 1986. *Megillat Pesher Habakuk*, Jerusalem: Mosad Bialik.

NIVSB: *The New International Version Study Bible*, pod. red. Kennetha Barkera. 1985. Grand Rapids, MI: Zondervan.

O'Brien P. T. 2006. *Philippians, The New International Greek Testament Commentary* [NIGTC:]. Cumbria: Paternoster Press, Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.

Olofsson, S. 1990. *The LXX Version: A Guide to the Translation Technique of the Septuagint. Coniectanea biblica, Old Testament* 30. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Olofsson, S. 1990a. *God Is My Rock: A Study of Translation Technique and Theological Exegesis in the Septuagint*. *Coniectanea biblica, Old Testament 31. Stockholm*: Almqvist & Wiksell.

Otto, R. 1968. *Świętość*. Warszawa: Książka i Wiedza.

„Pahlavi language". www.bartleby.com.

Perry D. W. Tov E. 2005. *Poetic and LIturgical Texts*. *The Dead Sea Scrolls Reader*. Leiden – Boston: Brill.

Piela, M. 2003. *Grzech dosłowności we współczesnych polskich przekładach Starego Testamentu*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Pirke Awot, *Sentencje Ojców* 2005, Pecaric S. red. Kraków: Fundacja Ronalda S. Laudera. https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.1.5?lang=bi&with=all&lang2=en.

Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmy 2005. Towarzystwo Świętego Pawła.

Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmy. Przekład Ekumeniczny 2001. Warszawa: Towarzystwo Biblijne w Polsce.

PL2: Pecaric S. 2003. *Chamisza Chumsze Tora. Chumasz Pardes Lauder. Księg Druga Szemot.* Kraków: Fundacja Ronalda S. Laudera. Edycja Pardes Lauder.

PL3: Pecaric S. 2005. *Chamisza Chumsze Tora. Chumasz Pardes Lauder. Księg Trzecia Szemot.* Kraków: Fundacja Ronalda S. Laudera. Edycja Pardes Lauder.

Pliniusz Starszy. *Natural History* XXXIII. 21. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:phi,0978,001:33).

Polibiusz. 1957. *Dzieje*, Ossolineum, Księga VI, punkt 20.
Popowski R. 2009. *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa: Vocatio.

Popowski R., M. Wojciechowski. 2017. *Grecko-polski Nowy Testament*, Warszasza: Vocatio.

Pseudo-Hyginus. 2010. *O wytyczaniu obozów wojskowych*, Wydawnictwo UMK: 1.
Raeder, Maria. 1955. „Vikariatstaufe in 1Cor 15.29", *ZNW* 46: 258-60.

Renatus F. W. 1973. *O sztuce wojskowej*, Meander.
Rissi, Mathis. 1967. *Die Taufe für die Toten: Ein Beitrag zur Paulinischen Tauflehre.* (ATANT 42). Zurich: Zwingli.

Puech, E. 1992. „Notes en marge de 8KhXIIgr." *Revue de Qumran* 15: 583-593.

Puech, E. 1991. „Les fragments non identifiés de 8KhXIIgr et le manuscrit grec des Douze Petits Prophetes". *RB* 98: 161-169.

Qimron, E. 1991. „Notes on the 4Q Zadokite Fragment on Skin Disease". *Journal of Jewish Studies* 42: 256-259.

Rabin, C. 1954. *The Zadokite Documents*, Oxford: University Press.

Rahlfs, A. ed. 1979. *Septuaginta*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Reed, S. A., M. J. Lundberg 1993. *The Dead Sea Scrolls on Microfiche. A Comprehensive Facsimile Edition of the Text from the Judean Desert*. Leiden: E. J. Brill.

Reider J., N. Turner 1966. An Index to Aquila. Leiden: Brill.

Roberts B. J. 1951. *The Old Testament Text and Versions: The Hebrew Text in transmission and the history of the ancient versions*, Cardiff: University of Wales Press.

Robertson A. T. 1960. *Word Pictures in the New Testament, Nashville*, Tennessee: Broadman.

Robertson A. T. 1934. *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*. Nashville, TN: Broadman Press.

Rosłon J. W., Rubinkiewicz R. 1996. „Święty Paweł". *Wstęp do Nowego Testamentu*, Poznań: Pallotinum.

Sappington , R. Jay. 1993. „Abortion: A non-controversial approach", Trinity Journal 14(2): 184-199.

Sáenz-Badillos, A. 1993. *A History of the Hebrew Language*. Cambridge University Press.

Salkinson-Ginsburg. 1886. *Hebrew New Testament*, wyd. popr. w 1999 w kierunku zgodności z Tekstem przyjętym greckiego NT.

Salvesen, A. 1991. „Symmachus in the Pentateuch". *Journal of Semitic Studies*. Monograph 15: Manchester.

Samaritan Pentateuch Edited to MS 6 of the Shekhem Synagogue. 1994; 2015, Accordance 11.

Sanders, J. A. 2002. „Jean-Dominique Barthélemy1921-2002. A Tribute". *TIC Talk* 51: http:// www.ubs-translations.org/cms/index.php?id=79,0,0,1,0,0&

Sanders, J. A. 1979. „Text and Canon: Concepts and Method". *Journal of Biblical Literature*, Vol. 98, No. 1 Mar., 1979: 5-29.

Schart, A. 2006. *A Bibliography on the Formation of the Book of the Twelve Prophets*. Universität Duisburg-Essen, Fachgebiet Evangelische Theologie, http://www.uni-essen.de/Ev-Theologie/index.htm.

Schechter, S. 1970. *Documents of Jewish Sectaries, I-II*. New York: Ktav.

Secunda N., Northwood S. 1995. *Armie wczesnego Rzymu*, Osprey Napoleon V.
Seneka L.A. 2010. *Listy moralne do Lucyliusza*. Warszawa: PWN.

SESB, Stuttgartem Elektronische Studienbibel Stuttgart Electronic Study Bible. 2004. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft www.sesb-online.de.

Shanks H. 2018. *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza *Vocatio*.

Silva, M. 1996. *Explorations in Exegetical Method: Galatians as a Test Case*. Grand Rapids, Michigan: Baker Books.

Simkins M. 1984. *The Roman Army from Caesar to Trajan*, Osprey.
Simons J. 1959. *The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament.* Leiden: Brill.

Smith-Christopher, Daniel. 2016. „Darius, son of Ahasuerus", w: *Lexham Bible Dictionary.*

Smith, J. E. „1 Thessalonians 4:4: Breaking the Impasse." *Bulletin for Biblical Research*, 11, no. 1, 2001: 65-105. JSTOR, www.jstor.org/stable/26422245.

Speiser E. A. 1956. „YDWN, Gen. 6:3", *JBL* 75 [1956]: 126-29.

Sperber, A. 1966. *A Historical Grammar of Biblical Hebrew*. Leiden: Brill.

Stadelmann L. I. J. 1970. *The Hebrew Conception of the World: a philological and literary study*. AnBib 39, Rzym: E Pontificio Instituto Biblico.

Stamm J. J. 1967. „Hebräische Frauennamen", Hebräische Wortforschung: Festschrift zum 80. Geburtstag von Walter Baumgartner, Supplement to Vetus Testamentum, t. XVI, Leiden: Brill.

Stanek, T. 2004. „Księga Jonasza — przekład filologiczny na podstawie tekstu masoreckiego". *Biblia i Ekumenizm* 1. Poznań: UAM, Wydział teologiczny.

Steudel, A. 1994. *Der Midrasch zur Eschatologie aus der Qumrangemeinde 4QMidrEschat [ab]*. Brill: Leiden 1994.

Stott J. R. W. 1991. *Poselstwo Drugiego Listu do Tymoteusza,* Katowice: Areopag.

Strack H. L., P. Billerbeck 1922. *Kommentar zum NT aus Talmud und Midrasch*: 3:363.

Strugnell, J. 1970. „Notes en marge du volume V des Discoveries in the Judean Desert of Jordan." RQ 26 7: 163-277.

Sumner G. *Roman Military Clothing*, Osprey, 2002.
Szamocki G. 2004. *Greka Nowego Testamentu. Intensywny kurs podstawowy*. Peplin: Wydawnictwo Diecezji Peplińskiej „Bernardinum".

Tacyt P. K. 2004. *Dzieła*, Czytelnik.
Tatarkiewicz W. 1981. *Historia filozofii*. Wyd. 9. T. 1: *Filozofia starożytna i średniowieczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

TB: Neusner, J. 2011. *The Babylonian Talmud*: *A Translation and Commentary*. Peabody, MA: Hendrickson Publishers; Rodkinson, M. L. (tłumacz). 1918. The Babylonian Talmud: Original Text, Edited, Corrected, Formulated, and Translated into English. Boston, MA: The Talmud Society.

TBV: *Talmud Bavli*, Venice edition, The electronic text of the First Printed Edition of the Talmud provided by the Saul Lieberman Institute of Talmudic Research of the Jewish Theological Seminary of America. 2016. T-BAV-F, version 1.3, Accordance 11, OakTree Software Inc.

Tenney M. C. 1986, *Przegląd Nowego Testamentu,* Grand Rapids: Eerdmans.

Thackeray, H.St.J. 1909. *A Grammar of the Old Testament in Greek.* Cambridge: University Press.

THAY, Thayer, J.H. 1997. *Greek-English Lexicon of the New Testament*. Elektroniczna wersja: BibleWorks7 2006. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

The Israelite Samaritan Version of the Torah. First English Translation Compared with the Masoretic Version. Benyamin Tsedaka (redaktor i tłumacz), Sharon Sulivan (współredaktor). 2013. Grand Rapids, MI, Cambridge: Eerdmans.

Tomasz z Akwinu, *Summa Theologica* III a, pyt. 31, odp. 2; St. Thomas Aquinas: Summa Theologica - Christian Classics Ethereal Library (ccel.org).

Tov, E. 2003. *The Greek Minor Prophets Scroll from Naḥal Ḥever 8ḤevXIIgr. Discoveries in the Judaean Desert VIII*. Oxford: Claredon Press.

Tov, E. et al. 2002. *The Texsts from the Judaean Desert. Indices and Introduction to the Discoveries in the Judaean Desert Series. Discoveries in the Judaean Desert XXXIX*, Claredon: Oxford.

Tov, E. 2001. „A Categorized List of all the 'Biblical Texts' Found in the Judaean Desert". *Dead Sea Discoveries* 8/1. Leiden: Brill: 67-84.

Tov, E. 2000. „The Textual Basis of Modern Translations of the Hebrew Bible: The Argument Against Eclecticism". *Textus* 20: 193-211.

Tov, E. 1999a. *The Dead Sea Scrolls Electronic Reference Library*. T. 2. Leiden: Brill.

Tov, E. 1999b. „Greek Biblical Texts from the Judaean Desert". *The Qumran Chronicle* 8/3: 161-8. Kraków: The Enigma Press.

Tov, E. 1993. *The Dead Sea Scrolls on Microfiche. A Comprehensive Facsimile Edition of the Texts from the Judean Desert*. Leiden, New York, Köln: E.J. Brill.

Tov, E. 1992. *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis: Fortress Press.

Tov, E. 1986. „Orthography and Language of the Hebrew Scrolls Found at Qumran and the Origin of These Scrolls". *Textus* 13: 31-57.

Trebolle-Barrera, J. 2000. „Qumran Evidence for a Biblical Standard Text and for Non-Standard and Parabiblical Texts". T.H. Lim ed., *The Dead Sea Scrolls in their Historical Context*, Edinburgh: T&T Clark.

Troyer K. De 1998. „Translation or Interpretation? A Sample from the Books of Ester". B. A. Taylor ed. *X Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies. Oslo, 1998*. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature: 343-353.

TWNT, Kittel, G., Bromiley, G. W., Friedrich, G. (red.). 1964-. *Theological Wordbook of the New Testament*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.

TWOT, Harris, R.L., L.G. Archer Jr., B. K. Waltke 1980. *Theological Wordbook of the Old Testament*. Chicago, Illinois: Moody Press. Elektroniczna wersja: BibleWorks7 2006. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

Tyloch, W. 1997. *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Tyloch, W. 1985. *Gramatyka języka hebrajskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Tyloch, W. 1965. „Peszer Nahuma z IV groty w Qumran". *Euhemer* 9: 65-73.

Tyloch, W. 1963. *Rękopisy z Qumran*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Schnackenburg, Rudolf. 1964. *Baptism in the thought of St. Paul*. Nowy Jork: Herder & Herder.

Szczepanowicz B. 2003. *Atlas roślin biblijnych. Pochodzenie, miejsce w Biblii i symbolika,* Kraków: Wydawnictwo WAM.

UBSDICT, Newman, B. M. Jr. 1971. *A Concise Greek-English Dictionary of the New Testament*. London: United Bible Societies; Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. Elektroniczna wersja: BibleWorks10 2017. Norfolk VA: Bible Work, LLC, www.bibleworks.com.

Ulrich, E. 2004. „Our Sharper Focus on the Bible and Theology Thanks to the Dead Sea Scrolls". *Catholic Biblical Quarterly* 66/1: 1-24.

Ulrich, E. 1999. *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible*. Grand Rapids: Eerdmans.

Ulrich, E. et al. 1997. *Qumran Cave 4, X, The Prophets, Discoveries in the Judean Desert XV*, Claredon: Oxford.

Usener H. Ed. 1877. *Acta S. Timothei*, Bonn: Caroli Georgi univ. typogr.

Vaux R. de. 2004. *Instytucje Starego Testamentu*, t. I i II. Poznań: Pallottinum.

Vaux, R., J.T. Milik 1977. *Qumran Grotte II, Discoveries in the Judaean Desert VI*. Clarendon: Oxford.

Vermes, G. 1991. „Preliminary Remarks on Unpublished Fragments of the Community Rule from Qumran Cave 4". *Journal of Jewish Studies* 42: 250-255.

Vincent M.R. 1984. *Word Studies in the New Testament*. Peabody, Massachusetts: Hendrickson. https://www.studylight.org/commentaries/vnt/matthew-4.html

Wach, J. 1961. *Socjologia religii*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Wacholder, B.Z., M.G. Abegg 1995. *A Preliminary Edition of the Unpublished Dead Sea Scrolls. Fascicle Three*. Washington: Biblical Archaeology Society.

Wacholder, B.Z., Abegg M.G. 1992. *A Preliminary Edition of the Unpublished Dead Sea Scrolls. Fascicle Two*. Washington: Biblical Archaeology Society.

Wacholder, B.Z., Abegg M.G. 1991. *A Preliminary Edition of the Unpublished Dead Sea Scrolls. Fascicle One*. Washington: Biblical Archaeology Society.

Wallace, D. B. 1996. *Greek Grammar beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament*. Grand Rapids, MI: Zondervan.

Wedderburn, A. J. M. 1987. *Baptism and ressurrection: Studies in Pauline theology against its Graeco-Roman Background.* (WUNT 44). Tybinga: Mohr-Siebeck.

UT: Gordon C. H. 1998, *Ugaritic Textbook. Grammar, Texts in Translation, Cuneiform Selections, Glossary, Index.* Roma: Editrice Pontificio Biblio.

Waltke B. K., O'Connor M. 1990. *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Walton J. H. 2009. *Zondervan Illustrated Bible Backgorounds Commentary. Genesis, Exodus, Leviticus, Numbers, Deuteronomy*, t. 1. Grand Rapids, MI: Zondervan.

Washburn, D. L. 2002. *A Catalog of Biblical Passages in the Dead Sea Scrolls*. T. 2. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Wasserman T., Gurry P. J. 2017. *A New Approach to Textual Criticism. An Introduction to the Coherence-Based Genealogical Method*. Atlanta: SBL Press, Deutsche Bibel Gesellschaft.

WBC: Aune D. A. 1997. *Revelation 1-5*. Dallas, Texas: Word Inc.

Wegner, Paul D. 2006. *A student's Guide to Textual Criticism of the Bible*, Nottingham: InterVarsity Press.

Wevers, J. W. 1991. *Septuaginta*. *Vetus Testamentum Graecum. Exodus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

White, Joel R. 1997. „'Baptized on account of the dead': The meaning of 1Corinthians 15:29 in its context", Journal of Biblical Literature 116 (3): 487-501.

Winter B.W. 2003. *Roman wives, Roman widows: the appearance of new women and the Pauline communities*, Grand Rapids: Eerdmans.

Winton T. D. 1967. *Archeology and Old Testament Study. Jubilee Volume of the Society for Old Testament Study 1917-1967*. Oxford: Oxford University Press.

Wolf, H. W. 1996. *Anthropology of the Old Testament*. Mifflintown, PA: Sigler Press.

Wolff H. W. 1974. *Anthropology of the Old Testament.* Philadelphia: Fortress Press.

Wolski J. 2002. *Historia powszechna. Starożytność*. Wyd. 10. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Woudstra M. H. 1970. „The *Toledot* of the Book of Genesis and Their Redemptive-Historical Significance", *CTJ* 5: Grand Rapids, Michigan: 184-89.

Zaborski, A. 2005. „Dwa nowe przekłady Ewangelii na język polski". *Recepcja. Transfer. Przekład. Oblicza recepcji.* J. Koźbiał ed. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego: 175-198.

Zaborski, A. 2002. „Czy istnieje przekład 'filologiczny'?". *Oriental Languages in Translation*, vol. 24, Kraków: Polish Academy of Science Press: 77-84.

Ziegler, J. 1984. *Septuaginta. Duodecim prophetae*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Zdun, P. 1996. *Pieśni Ofiary Szabatowej z Qumran i Masady*. Kraków: The Enigma Press.

Stare i Nowe Przymierze w publikacjach innych wydawnictw

Wydania dla dzieci

Boża wiadomość dla Ciebie. 2018. Wiedeń: Eastern European Mission. ISBN: 978-1-946110-45-9.

Opowieść o Jezusie. 2018. Reken, Niemcy: Bible for the Nations e. V. ISBN: 978-3-946919-39-1.

Najwspanialsza Podróż. Nowy Testament z wybranymi historiami ze Starego Testamentu. 2016. Boone, NC: Samaritan Purse.

Wydania dla młodzieży

Słowo. 2017. Wrocław: Aetos Media.

Biblia festiwalowa. 2017. Reken (Niemcy): Bible For the Nations. ISBN: 978-3-945779-95-8.

Biblia motocyklisty. 2017. Reken (Niemcy): Bible For the Nations. ISBN: 978-3-946919-28-5.

Smak Biblii. Ewangelia Jana, List do Rzymian i wybrane Psalmy. 2015. Cieszyn: Wydawnictwo *ARKA*.

Biblia metalowca. 2012. Reken (Niemcy): Bible For the Nations. ISBN: 978-3-942738-26-2.

Biblia tirowca. 2012. Reken (Niemcy): Bible For the Nations. ISBN: 978-3-942738-27-9.

Wydania dwujęzyczne

Nowy Testament. New Testament. 2017. (Nowy Przymierze, wydanie 5; New Living Translation). Wydanie 2. Towarzystwo Biblijne w Czechach, na zlecenie Josiah Venture; ISBN: 978-83-63338-04-6 (dla Josiah Venture); ISBN: 978-83-63338-08-4 (dla Fala)

Nowe Przymierze. New Testament. 2011. (Nowy Przymierze, wydanie 3; New Living Translation 2007). Wydanie 1. Katowice: *FALA*.

Komentarze biblijne

MacArthur J. 2015. *Komentarz MacArtura do Nowego Testamentu*. Neshville, TN: Thomas Nelson.

Moduły do programów naukowych

Accordance 12. 2019. Alta Monte Springs, FL: OakTree Software Inc.

BibleWorks 10. 2017. Billingham, WA: BibleWorks LLC.

Moduły do programów popularnonaukowych

theWord 5. 2019. http://www.theword.net.

e-Sword 11. 2017. Franklin, TN:e-Sword.

MyBible: https://play.google.com/store/apps/details?id=ua.mybible&hl=en.

OpenSongApp:
https://play.google.com/store/apps/details?id=com.garethevans.church.opensongtablet.

Portale biblijne:

YouVersion: http://www.youversion.com/.